

આગતિ પદેથી • પ્રા ૧૫૦૦

મંચન ૧૯૯૧ • મન ૧૯૭૫

મુદ્રક • જયભાઈ પોપલગાદી રાવત, કુમાર પ્રિન્ટરી ૧૪૫૪ ૨૧૬૫૨ અમદાવાદ

સૌ. દીવાળીમાઈ તે સ્વ. પ્રહ્લાદજી સેવકરામના પત્ની
સ્મારક ગ્રંથમાળા ફંડનો

ઉપોદ્ધાત

સ્વ. પ્રહ્લાદજી સેવકરામના પુત્ર હન્ડુપ્રમાદ વતી તેમનાં જડેન કમળા-
લક્ષ્મીએ ૩૧ ૫૦૦૦)ની રકમ મોમામટીને એની શરતે સોપી છે કે તેના
વ્યાજમાથી સ્ત્રી ઉપયોગી પુસ્તક દર વર્ષે આપવા તેથી વધતાં એના અંતરે
મોમામટીએ જપાવી પ્રમિદ કરવું અને તે પુસ્તકમા “સૌ. દીવાળીમાઈ
તે સ્વ. પ્રહ્લાદજી સેવકરામના પત્ની સ્મારક ગ્રંથમાળા” એ નામ લખવું
તે પ્રમાણે સફરડું ફડમાથી આગદિન સુધીમાં નીચેના પુસ્તકો જપાવી
પ્રમિદ કરવામા આવ્યા છે

નં	નામ	કિંમત
૧	ગ્રીક સાહિત્યના કર્ણુરસ પ્રધાન નાટકોની કથાઓ	૮-૧૦-૦
૨	જગતનો સુલિપ્ત ઇતિહાસ	૦-૧૨-૦
૩	હિંદુસ્તાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ-પૂર્વાર્ધ	૧-૦-૦
૪	હિંદુસ્તાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ-ઉત્તરાર્ધ	૧-૦-૦

અનુક્રમણિકા

ક્રમ	પૃષ્ઠાંક
૧૧ ગુપ્ત સામ્રાજ્ય અને પશ્ચિમના ક્ષત્રિયો; મંદગુપ્ત પટેવાથી કુમારગુપ્ત પહેલો. ઇ.સ. ૪૫૫	૪
૧૨ ગુપ્ત સામ્રાજ્ય (સાધુ); અને મહેદ્દ ફનો ઇ.સ. ૪૫૫ થી ઇ.સ. ૬૦૬	૩૧
ગુપ્તવંશની માવવારી	૬૪
પરિશિષ્ટ ન	૧૭
૧૩ દર્પન ગ્રંથ ઇ.સ. ૬૦૬ થી ઇ.સ. ૬૪૭	૬૯
માતમા મૈકાની માવવારી	૬૯
૧૪ ઉત્તર દિશના મધ્યયુગીન ગ્રંથો ઇ.સ. ૬૪૭ થી ઇ.સ. ૧૨૦૦	૧૦૧
પરિશિષ્ટ—મેગાસની ઉત્પત્તિ અને માવવારી	૧૭૩
૧૫ દક્ષિણના ગ્રંથ પરિશિષ્ટ	૧૮૫ ૨૦૦
૧૬ દક્ષિણના રાજ્ય વિભાગ ૧	૨૦૬
દક્ષિણના રાજ્ય વિભાગ ૨	૨૨૦
દક્ષિણના રાજ્ય વિભાગ ૩	૨૩૪
દક્ષિણના રાજ્ય વિભાગ ૪	૨૪૫
ઉપસંહાર	૨૫૬

પ્રસ્તાવના

લગભગ પાંચસદીની અવિચ્છાત મહેનતના પરિણામ રૂપ ‘અર્થો દિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા’ એ નામનું હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસનું પુસ્તક ડૉ. વિન્સેન્ટ સ્મિથે ગંધી પ્રગિહ કર્યું છે. એના મધ્યે બાદ થએલી તે પુસ્તકની ચોથી આવૃત્તિનો આ અનુવાદ છે.

ડૉ. વિન્સેન્ટ સ્મિથ બહુ ખેતીયો, કાગળવાળો તથા તત્વ-પર્ષી અભ્યાસી હતા. ઐતિહાસિક શોધખોળની વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિને તે સિદ્ધ-હસ્ત ગણ્યકાર હતા. હજારો મણ ધૂળ કચરાના દટામ ગએલા, તથા અભ્યાસીને અભાવે પટાગમા પડી રહેલા અથવા તે બાધી મૂકેલા અને ઉધાર્જના વિનાશકારક ઉલોગથી મચવા પામેલા ચોથીઓના પાનીઆમા સચવાઈ રહેલા પ્રાચીન હિંદના ઇતિહાસના માધનો એકાઠી કરી તેનો મેળ ભેગાડી, એ બધી આછી અને વીખરાઈ ગએલી સામગ્રીમાંથી પ્રાચીન હિંદનો ઇતિહાસ ઉપગ્રન્ની કાઢવો એ કાઠજોની તેની મહેનતનું ઝામ ન ગણાય. એ કંઈક છતાં ઉપયોગી કાર્ય. ડૉ. વિન્સેન્ટ સ્મિથે બહુ મહત્વનાથી પાઠ પાડ્યું છે. હિંદના ઇતિહાસના મરોધનના એ પરિથમભય કાર્ય માટે આ હિંદીઓ તેના ઋણી છે.

હિંદનો ઇતિહાસ તૈયાર કરવાનું કાર્ય હિંદીઓને હાથે થાય એ જ ઈષ્ટ છે. આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસના માધનરૂપ મેળો મઠૂત કે પાલી ભાષામાં તથા અહીંની પ્રચલિત લિપિમાં લખેલા હોય છે એટલે તરજુમા દ્વારા કે ગાંધીઓની મદદથી તેનો અભ્યાસ કરનાર કરતાં એ લેખોનો મીંગો અને મનન અભ્યાસ કરનાર એનો વધારે યોગ્ય ઉપયોગ કરી શકે એમ છે. આપણા દેશની પ્રણાલી નહિ મમજનાર, તથા આપણી ભૂમિની આમોહવામાં તરબોળ નહિ થએલો પરદેશી ગમે તેવો સંજ્ઞન હોય તો પણ તેના દેશની મઠૂતિના ચમ્માએ આપણી મઠૂતિ ઉપર એટલે તેમા જાણ્યેઅજાણ્યે આપણને અન્યાય

યાય જ. તેમા પણ તે પરદેશી અગ્રેજ હોય અને માત્રાન્ત્યવાદી હોય તો તો તેના લખાણ એ માત્રાન્ત્યવાદના વલણથી દેરાયલા જ થવાના. ડૉ. વિન્સેન્ટ ગિમ્મ મર્થ્ય ઇતિહાસકાર દત્તો પણ માથેનાથે માત્રાન્ત્યવાદી દત્તો અગ્રેજ પ્રજાના સુર્વ શ્રેષ્ઠ વર્ચસ્વમા તથા દુનિયાની ખીજ પ્રજાઓ પર મત્તા જમાવવાના તેના જન્મમિદ્ધ અધિદાત્મા માનવા વાળો દત્તો. આથી તેના ગદ્યા નિર્ણયો એકમરુખા માનને યોગ્ય નથી. એના આ પુસ્તકમા કેટલાક એવા અસાધ્ય મનાયદો કે, જે વિવેચનીય વાચકે જોઈ દીરજલ ન્યાયે સ્વીકારવા એવી સૂચના છે.

ઇતિહાસકાર તરીકે પણ તેને હાથે ટેલીક જૂથ થઈ છે તે કેમ થવા પામી તે એક કોયડો જ છે ડૉ. ગિમ્મ પોતે લખે છે કે 'હાલના યુરોપીય લેખકો પુરાણોમાં આપેલી ગણવગોની યાદીની પ્રામાણિકતાને જન વધારેપડતા પ્રમાણમા હિતારી પાડવાનું વલણ મતાવે છે, પણ વધારે જોડા અભ્યાસથી જાણાય છે કે તેમા ઘણી પ્રમાણ્યૂત અને કિંમતી ઐતિહાસિક પ્રણાલી મમાએવી છે' પુરાણોની બામતમા આવો મન ધરાવતા છતાં ડૉ. ગિમ્મ પોતાનું પુસ્તક લખના પહેલા પુરાણોનો --ખામ કરીને વાયુ, મત્સ્ય, વિષ્ણુ, ભાગવત વગેરે ગણવગોની સુચિઓ આપનારા પુરાણોનો પાકો અભ્યાસ કેમ ન કર્યો એ મમજનતુ નથી. એ પુરાણોનો અભ્યાસ તેણે કર્યો હોત તો ગુપ્તવશની પહેલા થઈ ગએના નાગ તથા વાકાટકવશોની હકીકત તે આપી સમ્યે હોત ડૉ. ફલીટ કહેલો ગુપ્તવશના લેખોનો મગ્ગ પણ તેણે જતે ખ્યાનથી તપાસ્યો જણાવો નથી, પણ 'બાબા વામ્ય પ્રમાણ્યૂમ' એ ન્યાયે ડૉ. ફલીટના મનને મતુ માણે જણાય છે એણે એમ ન કર્યું હોત અને એ જધા લેખો જતે કાગળથી તપાસ્યા હોત તો ઇ.મ. ૧૫૦ થી ઇ.સ. ૩૦૦ સુધીના દેશોમાં વર્તના ગાળાને ને હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસના 'અધિકારભર્યા યુગ' તરીકે સર્ણવન નહિ

મદ્દબાએ હવે હિંદમા હિંદના ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ સાન પ્રમાણ્યૂમા થવા લાગ્યા છે અને તેમની ધીરજ અને ખતભડી મોંઘે

નનથી દિંદનો લુપ્ત ઇતિહાસ પાછો સજીવન થવાની આશા બંધાવા લાગી છે. ડૉ. સ્મિથ દિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસનો ઉદ્દગમ ઇ.સ. પૂર્વે આશરે ૬૦૦માં થએલા શિશુનાગવંશથી કરે છે, પણ છેક મદા-ભારતના કાળ સુધી ઇતિહાસના ઝરણાંને અનુસરવાનું શક્ય થઇ શકે એટલી સામગ્રી એકઠી થએલી છે.

આ મંત્રેગોમાં એક દિંદી વિદ્વાન હિન્દુસ્તાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ લખવાનું કાર્ય ઉપાડી લે એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ.

છોટાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી

હિંદુસ્તાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ
ઉત્તરાર્ધ

પ્રકરણ ૧૧ મું

ગુપ્તસામ્રાજ્ય અને પશ્ચિમના ક્ષત્રિયો

ચંદ્રગુપ્ત ૧લાથી કુમારગુપ્ત ૧સે।

ઈ.સ. ૩૨૦ થી ૪૫૫

ચોથા મૈક્રમાં જુલાયેલા ઇતિહાસ પરનો અંધાપિછોટો ઉચ્ચ કાય છે. ઇતિહાસ પટ પર ફરી પ્રકાશ પડ્યા માટે છે અને દિંદનો ઇતિહાસ નાનાંનાના ગળ્યોની નિરમ વિગતોની શુસંવંશની ઉત્પત્તિ નોંધ મટી, એકચક્ર મત્તા નીચે રહેલા દિંદનો ઇ.સ. ૩૦૮ સળગ ઇતિહાસ મની વાચકને રોચક થાય છે

પાટલીપુત્ર કે તેની આમપાસના કોઈ ગહેરમા 'ચંદ્રગુપ્ત' એ મગદ્દર પહોંધારી કોઈ ધ્યાનિક રાજ્ય રાજ્ય કરતો હતો ઇ.સ. ૩૦૮ માં કે તેની આમપાસમા પ્રાચીન લિચ્છવીવંશની કુમારદેવી નામની રાજકન્યા જોડે તેનું લગ્ન થયું બોદ્ધ મગદાયના રાજ્યાતના ઇતિહાસમા ટેટલાય લુગો પૂરે એ વંશ બહુ પ્રખ્યાતિ પામેલો હતો અગ્નતશત્રુના અમવર્ષી માડી કુમારદેવીના લગ્નના મમય સુધીના લગભગ આઠ મેકાના લાખા ગાળામા લિચ્છવીવંશનો ઇતિહાસ મોટેભાગે લુપ્તપ્રાય થયેલો છે, જોકે ઇ.સ. ૧૧૧થી શરૂ થતા શકનો ઉપયોગ કરતો એક રાજવંશ નેપાલમા તેણે સ્થાપન કર્યાની નોંધ છે હવે આ લગ્નને કારણે એ વંશ અજુર્જીતવ્યો નજર આગળ ખડો થાય છે ચંદ્રગુપ્ત અને કુમારદેવીનું લગ્ન એ મહાન રાજકીય અગત્યનો બનાવ નીવડ્યો, કારણકે તેનાથી મૌર્યવંશના વંશની સ્પર્ધા કરે એવા નવા રાજવંશનો પાયો નખાયો. એમ જણાય છે કે કુમારદેવીના મગધને લઈ ચંદ્રગુપ્તને જાણે પહેરામણીરૂપે લિચ્છવીવંશની અતિ કિંમતી કુમક મળી, જેને યોગે તે મગધ અને તેની આસપાસના પ્રદેશમા સર્વોપરી ધ્યાન ધરાવતો થયો. મલવ છે કે આ યાદગાર લગ્ન વખતે લિચ્છવીઓ એ પ્રાચી. પાટનગરના વ્યામી હતા અને એ લગ્નને

કાગ્જે, તેની પત્નીનાં સગાં જે સત્તા ભોગવતાં હતાં તેનો ચંદ્રગુપ્ત વારસ થયો જૂના વખતમાં વૈશાલીના સિન્ધવીઓ પાટલીપુત્રના ગઝનના પ્રતિસ્પર્ધીઓ હતા. તેમના અચાત વેગને કાબૂમાં રાખવા માટે મગધના રાજાએ પાટલીપુત્ર વમાવ્યું હતું એટલું જ નહિ પણ તેને કિશ્કેમંદીથી મજબૂત કર્યું હતું. પુષ્યમિત્રના અમલ પછી પ્રમ-દેલી અંધાધૂંધીના મમય દરમિયાન પાટલીપુત્રનો કબજો લઈ સિન્ધવીઓએ મગધના રાજા જેડેનો પોતાનો જૂનો હિસાબ ચૂકતે કર્યો.

એ તો નક્કી જ છે કે આ લગ્નમંથને કાગ્જે ચંદ્રગુપ્ત તેના પિતા અને પિતામહની જેમ માત્ર એક સ્થાનિક રાજ્યનો રાજા ન રહ્યો, પણ તેની સત્તામાં એટલી બધી વૃદ્ધિ ઇ.સ. ૩૨૦. સિન્ધવી થઈ કે માર્વનોમ સત્તાના હકદારને જ ગોળે લગ્નમંથન; ચંદ્રગુપ્ત એવી 'મદાગમધિરાજ'ની ઉપાધિ ધારણ કરવામાં તેને કાર્મ ગેરવ્યાજબીપણું ન લગ્યાયું.

૧ લેઃ

પોતે, પોતાની રાણી તથા સિન્ધવીઓનાં નામ સાથેના તેણે સિદ્ધા પડાવ્યા તેનો પુત્ર અને વારસ હમેશાં ગર્વ સાથે પોતાને સિન્ધવીવંશની કુમારીના પુત્ર તરીકે વર્ણવતો. તેના તેજ નામધારી પૌત્રથી ઓળખાવા માટે ચંદ્રગુપ્ત ૧૫ ની મઝાથી ઓળખાતા આ રાજાએ હાથ લ્યા અસ્વાહાબાદ છે તે ગંગા-યમુનાના મંચમ સુધીના જગતી ખીણના પ્રદેશ પર પોતાના ગઝનનો વિગ્તાર કર્યો અને પોતાના ટૂંકા અમલ દરમિયાન તિર્હટ, દક્ષિણ મિદા, અયોધ્યા તથા કેટલાક પડોશના પ્રદેશનો સમાવેશ કરતા, રમાળ અને વન્તી-વાગા મુલક પર રાજ્ય કર્યું. તેની મત્તા એટલી પ્રગળ હતી કે સર્વ-માન્ય પ્રણાલી અનુમાર પાટલીપુત્રનો કબજો લઈ ગઝનગાદી પર બેસતાં, તે મગધ મદાગમ્યની મત્તાનો વારસ જાહેર થયો ત્યારે પૌર્વાત્ય ઉદિને અનુમરી પોતાના રાજ્યાધિરોદ્ધાની માલથી નવો શક પ્રવર્ત-વવામાં એને કાર્મ જ વધાઈનું ન લાગ્યું એકએકથી બહુ દૂર આવેલા ઘણા દેશોમાં કેટલાક સૈકાઓ સુધી પ્રવર્તેલા આ મુખજકનું પ્રથમ

વર્ષ ઈ.સ. ૩૨૦ના ફેબ્રુઆરીની ૨૬મી તારીખથી ૩૨૧ના માર્ચની ૧૩મી તારીખ સુધીનું હતું. એટલે આ બે માસમાંની પહેલીને ચંદ્રગુપ્ત ૧જાના રાજ્યાધિરાહણની સાલ લેખી શકાય.

ગાદીએ બેઠા પછી દસ કે પંદર વર્ષે ચંદ્રગુપ્ત ૧જો મરણ પામ્યા તે પહેલાં પોતાની લિચ્છવીવંશની રાણીથી થએલા પુત્ર સમુદ્રગુપ્તને તેણે પોતાનો યુવરાજ અને વારસ નીમ્યો હતો.

ઈ.સ. ૩૩૦ થી કે ૩૩૫ પિતાનાં પ્રેમપક્ષપાત અને પર્વદગીતદ્વન્યાજખી સમુદ્રગુપ્તે હતા એમ તે યુવાન રાજાએ બતાવી આપ્યું. યુદ્ધ તેમજ શાંતિ સમયની સૌ કળાઓમાં

તેણે ખૂબ નિપુણતા બતાવી. તેના આવા ગુણોને લઈ હિંદના મહાન યશસ્વી રાજાઓમાં ઉચ્ચ ગ્રાહ્ય પામવાનો પોતાનો હક્ક તેણે મિલક ક્યો.

ગાદીએ આવતા વાર જ સમુદ્રગુપ્તે પોતાના પડોશી રાજાઓને જીતી લઈ પોતાના મુલકનો વિસ્તાર વધારવાની મહત્ત્વાકાંક્ષી અને આક્રમણાત્મક રાજ્યનો ભાગ લગવવાની શરૂ-

તેની આક્રમણાત્મક આત કરી પૂર્વના દેશોમાં જાહેરમત આક્રમણાત્મક વિગ્રહોનો વિરોધી નથી અને પોતાની પ્રતિષ્ઠા વધાવવાની કાળજીવાળો કોઈ રાજા

પોતાના રાજ્યની ગીમાઓમાં શાંતિથી હરી બેસવાનું માહસ ન કરે. 'રાજ્યો જીતવા એ રાજાઓનો ધર્મ છે.' એ મિદ્ધાત અનુસાર વર્તવા સમુદ્રગુપ્ત જરાયે અચકાયો નહિ અને ગાદીએ બેસતા વાર જ તેણે વિગ્રહોમાં ઝાકાવ્યું અને તેના અમાધારણુ લાખા અમલ દર-મિયાન તે તેમાં જ ગેકાયેવો રહ્યાં.

વિગ્રહોથી પરવારતા પોતાના પગક્રમેની પ્રશસ્તિઓ લખવા, મંદ્રૂત કાવ્યકળામાં કુશળ એક વિદ્વાન પદ્ધતિને તેણે રાક્યો, અને છ સદી પહેલાં અશોકે જાળા કરેલા અને તેના

લેખોમાંથી મળતી શામનો જેની પર ખોદેલા હતા તેવા શિલા મસ્તિષ્કે રાજ્ય પર ને પ્રશસ્તિઓ ખોદી સજાવી.

તેના વિવિધ

ચદાઇઓ

ગંગાની ખીણના પ્રદેશમાં અથવા આર્યાવર્તના નામનિર્દેશ સાથેના નવ રાજ્યો સામે તેમજ બીજા નામનિર્દેશ વગરના રાજ્યો સામે, (૩) જંગલોમાં વસતી જંગલી જાતોના નાવડો સામે,

અને (૪) મોખરાના ગળ્યો તથા પ્રજાસત્તાક સ્વાધીન રાજ્યો સામે તેના બાહુબળની મર્યાદા બદારની અને અતિ દૂર આવેલી ફેટલીક પરદેશી રાજસત્તાઓ સાથેના સમુદ્રમુખના મંબંધની પણ તે સમજૂતિ આપે છે. એ કવિએ વર્ણવેલા દેશો, રાજ્યો અને લોકોમાના દરેકની ચોક્કસ ઓળખ કરવાનું તો હાલમાં તદ્દન અમભવિત છે, તેમજ ફેટલીક પરચુરણ વિગતોની બાબતોના ખુલાસા માટે ભવિષ્યની શોધ અને તપાસ પર આધાર રાખવાનો રહે છે, તો પણ શુભસામ્રાટોમાં સૌથી ઉજ્જવલ કારકીર્દિવાળા આ સમ્રાટના મુલકનો વિસ્તાર તેમજ તેના વિવિધ રાજકીય મેળધોની મર્યાદાઓ ઇતિહાસકારથી સમજી શકાય એટલું માદિતીબડોગ તો મળી રહે છે. એ નોંધની વસ્તુ એતિહાસિક નહિ પણ સાહિત્યના મિદ્ધાતોને અનુસરી ગોઠવાયેલી હોવાથી તેના અમળના બનાવોને ચોક્કસ સાલવારી ક્રમમાં આપવાનું બની શકે એમ નથી.

પણ આપણને એટલી તો ખાતરી થાય છે જ કે આ હિંદી ગેપોલિયને પ્રથમ પોતાની પાસે આવેલા ગજાઓ પર પોતાનું બાહુબળ અજમાવ્યું અને તેમ કરી તેણે પ્રથમ

ઉત્તર હિંદની છત્ર ગંગાની ખીણના 'હિંદુસ્તાન' નામથી ઓળખાતા પ્રદેશના રાજ્યોને પોતાની મત્તા નીચે આણ્યા

અને પછી દૂર દક્ષિણની બચલરી ચદાઇએ તે ચડ્યો. ઉત્તરના રાજ્યોને લેડેને તો વર્તાવ કડક અને કટોર હતો. આપણને એવી માદિતી મળે છે કે તેમને બજાજીરીએ જાખેડી નાખવામાં આવ્યા હતા આનો અર્થ એ થાય કે તેમ કરતા તેમના મુલકોને નિજેતાએ પોતાના મુલકોમાં બેળરી દીધા. તેના આપેલા નવ નામો પૈકી એકને તો

નદન ખાત્રીથી એમણી મધ્યક છે એ નાન ગણપતિનામનું છે. તેની ગણપતી પદાવતી નગરી હતી. નીચીઆ નદારાખના ગણપ-
મા આવેલા દાવના ગળાના ગદે નાગવાની કમીને એ માધ્ય
પર આવેલું પદમસાધારી મામદું એ પ્રાચીન પદાવતીનું ગદ્યાન બનાવેલું.

મમુદગુણે દક્ષિણના ગામોની ગદાર્ધ નગરનું કામ દાયમા
લેવાની દિગ્ગત કરી તે પદેલા ઉત્તર પ્રેક્ષની કુતો મારે બાગે પૂરી
ચર્ચ મર્ચ દમે અને કુતોયેલા મુલકે વિગ્તનાના ગામ્ભર્મા ભગી એક-
ગમ ચર્ચ મધ્ય દમે અમાધાગનુ યોગનાશક્તિ નેમજ વ્યવસ્થા
અને અમનમનમણીની પ્રજાનામરી શક્તિઆ વિના દક્ષિણની કુતનું
કામ પાર પડી ગદે એમ નદોનું

ગોનાની નાગધાનીથી જગનર દક્ષિણમાં છેડાનામપુરમ થી કૂચ
કરી દક્ષિણ દિગ્ પડ નદાર્ધ કુતનાના આ ગામએ મદાનદીની ખીણના પ્રે-

દક્ષિણ દેસસ	કયો અને તેના ગામ મટેન્ને વિચલારી પાડ્યો.
અને જગદી જાતો	ત્યાંથી આગળ વધનાં તેણે જગનપ્રદેશના બધા
પર છત	નામધને જે કયાં. એ પ્રદેશ આજે પણ
	જગજ જવાયે ના છે અને એગિમાના ખડીઆ

ગામો તથા મધ્યગામના વધારે પડાન ગણના ભાગ નેના જ અનેલા
છે. એ નાયકોમા મીથી આગળપડતો નાયક વ્યાધગજ તેના ગુણને
અનુરૂપ નામ ધનાવતો દતો એ મિત્રાય ઇતિહાસમાં એને જગની

૧ પદમપચાયા ત્રિધુ અને પાશના સુગમના સિંગેખિંડુએ આવેલુ
ગામદુ છે ન નામ પદાવતી કપચી ઉપરેલુ છે અને ન્યાનિક પ્રાણિક
કયા ને પદાવતી દોચાની સાથ પૂરે છે નાનવતના તિફા ત્યાંથી મળી
આવેલા છે અને તે ઉપગત દિગ્ ના પદેલા કે ખીજ સેકાના લેખવાળો
તાઉપત્રનો ગતમદુમ મદી આવેલો છે

૨ દક્ષિણ મેસજ મદાનદીની ખીણમાં આવેલ દતો અને ઉત્તર મેસજને
ધાધરાનની ઉત્તરે આવેલો દાવનો અયોધ્યાનો પ્રદેશ

ખીજી કશી માહિતી મળતી નથી ચદાધને આ તમકે મેનાને ખાત્ર
ખોરાકી પહોચાડવાની તથા જોઈતો સરખામાન વહી જવાની મોગી
અગત્ય તેને નડી દરો ગળાકે અપૂર્ણ રીતે તેમજ જૂની જગતી
હમતા દિયારથી મજા થયેની એ જગતી જતોની મેના, સારી
ગીતે મજા થયેની સેનાનો લક્ષ્મી દષ્ટિએ માનનો ગ્વા ભાગ્યે જ
શક્તિવાન થઈ દરો

દિવના પૂર્વ મિનારને માર્ગે હજુ પણ વધારે દક્ષિણમાં જ
કરતા સમુદ્રગુરતે મિગદેમની પ્રાચીન રાજ્યધાની પિંછપુર જે હાન
ગોદાવરીના પ્રદેશમાં પીથાપુરમને નામે જોળ
દર દક્ષિણમાં જાય છે, તેના રાજને હાન્યો, તેમજ મહેન્દ્ર
ગિરિ તથા ગળમમાં આવેલા કોટકુરનાકે પર્યત
ફોગો મર કયાં મલેક મલેવરને મિનારે મિનારે આવેલા રાજ મત
રાજના મુનમને, તથા ગોદાવરી અને કૃષ્ણાનદી વચ્ચેના વેંગી પ્રદેશનો
રાજ જે પક્ષ હોતો એમ માની શકાય, તેને તેણે વશ કર્યાં મદ્રામની
નૈઋત્યે આવેલા કાચી કે મલ્લવરમના રાજ પ્રિયગોપને તેણે જીત્યો
અને તે તો પચન જ હતો પત્તી પશ્ચિમ તરફ ચરાર્થ તેણે પાનકના
ઉમ્મસેન નામના રાજને તામે મ્યો આ પાનક ધણપર હાનના
નેમોર જિ નામા મધ્ય આવેલુ હશે

દક્ષિણ પ્રદેશમાં પશ્ચિમ ભાગમાં થઈ તે પોતાના પાટનગર
તરફ આનના પાટો વચ્ચે, અને તેમ કરતા માર્ગમાં તેણે દેવગ દ
ખાનદેશમાં થઈ અથવા હાનના મહાગાદના દેશને નેમજ એરડ
પાછા ફરતુ પાન અથવા ખાનદેશને પત્તી લીધા

આ અદ્ભુત ચદાદ દરમિયાન વિષ્ણુ અને અવળા પ્રદેશમાં

એથી ત્રણ હજાર માદલની કૃત્ય કરવાની હતી અને તેમ કરના આજમાં આજ એ વર્ષ લાગ્યાં હશે. એ ચદાઈલગભગ ઈ.સ. ૨૫૦માં પૂરી થઈ હશે એવો નિર્ણય કરી શકાય એમ છે.

આ દલિયનાં ગળ્યોને અધુકનાં ખાવમાં કરવાનો આ પ્રયત્ન નહોતો. વિજયી વિજેતા દુક મુદન માટે તેમને પોતાને વડ વર્તોવી, પોતાની આજી મનાવી પાડે વળા કિંમતી લૂટ, મલેક ગયો. પણ એ વાત તો નહીં જે કે તેણે દલિયના દાકુની એક કિંમતી ખજાના ખાવી ક્યાં અને તેના પછી એક હજાર વર્ષ તેના જેવું જ લસકરી પગલમ કરના મુમયમાન માદમીર મલેક કાકુની પેઠે સોનાચાદીની લૂટથી લદાયેલો પાડે ક્યો દિલ્હીના સુવતાન અવાઉદ્દીન ખીવડના મરફા મલેક કાકુરે ૧૦૦૬ થી ૧૩૧૧ના અરમામાં મમુદગુમના માદમકાર્પની પુનગાવત્તિ કરી અને તેનો હિંદુ પૂર્વગામી દલિયમાં જેટલો ધસી ગયો જણાય છે તેનાથી પણ વધારે દૂર તે ધખ્યો મલેક કાકુરે ઈ.સ. ૧૩૧૧ના એપ્રિલ માસમાં મદુગનો કબજો લીધો અને તે સ્થિર થાણાને આશ્રય લઈને રામેશ્વર સુધી પટોચવામાં તે સફળ થયો હતો તે જગાએ તેણે એક મસીદ બાધી મોજમાં મેકામાં ફેરિનાએ તેનો ઇતિહાસ લખ્યો ત્યારે તો એ મનીદ હયાન હતી.

ચોગ્ય લાયકાતથી પ્રાપ્ત ડરેલી માત્રાદ પદ્ધીધારી મમુદગુમની અધિપતિ તરીકેની સત્તા જે જે મોખરાના રાજ્ય તથા પ્રજામત્તાક ગળ્યોના રાજાઓ સ્વીકારતા હતા તેની દરબારી ખડીઆ મોખરાનાં પ્રશન્તિકારે આપેલી યાદી ઉપરથી પૂરતી ચોક્કસ રાજ્યો સાથે તેના રાજ્યની સીમાઓ નક્કી કરવાનું સાધન ઇતિહાસકારને મળે છે, અને સાથે-માથે ચોથા સૈકામાં દિંદના ગજાપીય વિભાગોનો પ્રકાર મમજવાનું પણ બની આવે એમ છે.

ભારતખંડની પૂર્વ આબુએ અલ્પપુત્રાના દોઆગમાં મમનન, કામરૂપ

અથવા આગામ, અને દ્વાકના ખડીઆ રાજ્યો હતા દ્વાક એ ખડ
નેતા વગેરે પર્યાયનાથી રાજ્ય છે અને તે પશ્ચિમમાં કરતો, પૂર્વમાં
મેઘના, દક્ષિણે જંગા અથા ઉત્તરે ખાશિ ટેકરીઓની વચ્ચે આવેલો
હતો, અને તેમાં દાકા તથા સુનારગામ એ બંનેનો સમાવેશ થતો હતો
એનાથી પશ્ચિમ તરફ આગળ વધતા નેપાલનું પર્વતરાજ્ય આવતું
હતું હાલની પેઠે તે વખતે પણ તે સાર્વભોમ સત્તાનું આધિપત્ય
રીકારતું હતું છતાં ખીજી બધી વાતે પૂર્ણ સ્વાધીન હતું અને સમ્રાટનો
સીધા અધિકારનો પ્રદેશ હિમાલયની તળેટીમાં જ પૂરો થતો હતો
પશ્ચિમ હિમાલયની નીચલી હારોમાં કરગીપુરનું^૧ રાજ્ય આવેલું હતું
અને તેમાં ધણુ કરીને કુમાઓન, અવમોડા, ગઢવાલ અને કાઝાનો
સમાવેશ થતો હતો

પગ્ગળ, પૂર્વ રજપૂતાના, અને માગના મોટે ભાગે સ્વાધીન
પ્રજાતનર^૨ અથવા કાંઈ નહિ તો સઘતત્ર જેવી મઘ્યાની મત્તા નીચે

હતા સતલજના બન્ને ખિનારા પર ધૌધેય ગણુ

ગણુ રાજ્યો વસેલો હતો ત્યારે મધ્ય પગ્ગળમાં માદ્રમનો

વાસ હતો વાચનારને યાદ હશે કે બલેદ્ગા

ડરના સુમરમાં એ પ્રદેશો એ જ રીતે તે વખતે મલ્લોઈ, કથલોઈ અને

૧ ફ્લીટ સૂચન કરે છે કે જલધર જિ' નાના 'પરતારપુ' એ નામમાં આ
નામ હતું હવાત કે સી બેફ બોલ્ડહામ કુમાડન, ગઢવાલ અને
રોહિલખંડના કુતુરીયા રાજ્યો હલેખ કરે છે (જે આર એ એમ
૧૯૧૮ પૃ ૧૬૮) જુઓ ગુપ્ત સામ્રાજ્યનો ન શો

૨ આ વિષય માટે જુઓ કાશીપ્રસાદ જય સેવાનતુ 'રીપબ્લિક સ ઈન
મહાભારત' (જે એમ બી રીસ સો પુસ્તકમાં પૃ ૧૭૩ ૮), આગ ની
મુલુમદારતુ 'ગોપેરિ' લાઈક ઈન એન્સાયન્ટ ઇન્ડિયા' (કવકતા, સુરેન્દ્ર-
નાથ સેન, ૧૮૯૮), આર ડી યુકરજ "સોન ગવર્મેન્ટ ઈન એન્સાયન્ટ
ઇન્ડિયા (બ્રાહ્મકર્મ સુનિવર્સિટી પ્રેસ ૧૯૧૬), અને ડી આગ ભાડારકરના
કાર્મીઈકલ લેકચર્સ ૧૯૧૮ની સાલના-કવકતા સુનિવર્સિટીએ પ્રસિદ્ધ
કરેલાં, ૧૯૧૮

એના એના નામધારી ન્યાધીન ગણોને તામે હતા ઘાતુ કરીને યમુના નદી ગુપ્ત મામ્યાન્યની વાય ય સીમારૂપ હતી પૂર્વ રજપૂતાના અને માગવામા આર્જુનાચન, માનવ અને આબીરોની રમાલતો હતી એ દિશામા ચમન નદી ગુપ્તનાન્યની હદ ગણી રાખાય ત્યાથી સીમાખા પૂર્વ તરફ વળી કૈટલા નાનાનાના રાજ્યોના મુન મની મરહદ સરતી જતી હતી એ નાના રાજ્યોનો સ્થગનિર્ણય ચોખ્ખપણે કરી તમચ એમ નથી પડી ઘાતુખર બોપાન રાજ્યમાથી પસાર થઈ તે નર્મદા નદીને જઈ આતી એ નદી ગુપ્ત ગાંધ્યની દક્ષિણ સીમા બાધની હતી

આમ જોતા જોયા સૈકામા મમુદ્રગુપ્તની સીધી મત્તા નીચેના મુનકમા ઉત્તરે હિંદના બધામોથી વધારે રમાગ અને વમ્તીવાળા પ્રદેશોનો સમાવેગ થઈ જતો હતો તે પૂર્વમા બ્રહ્મપુત્રાથી સામ્રાજ્યની મર્યાદા માડી પશ્ચિમે યમુના તથા ચમન નદી સુધી અને ઉત્તરે હિમાચલની તરેગીથી દક્ષિણે નર્મદા નદી સુધી વીસ્તરતો હતો

આ વિશાળ મર્યાદાની પેલી મેર આસામ અને જમાની ખીણના મોખા રાજ્યો, તમજ હિમાચલના દક્ષિણ દાગ પરના રાજ્ય અને ગજપૂતાના તથા માગવાના ચલત્ર ગણ રાજ્યો, આ બધા ગુપ્ત સામ્રાજ્યનું આધિપત્ય સ્વીકારતા હતા એ ઉપરાંત દક્ષિણના તમામ રાજ્યો પર સમ્રાટના લશ્કર ફરી વળ્યા હતા અને તે રાજ્યોને તેના અમોઘ મગનો પરનો આપ્યો હતો

ઉપર જણાવેલી મર્યાદાઓનાશુ સમુદ્રગુપ્તે જિજ્ઞ કરેલું સામ્રાજ્ય તેનાથી ૭ સૈકા પહેલા થઈ ગયેલા અશોકે જિજ્ઞ કરેના સામ્રાજ્યના સમયથી માડી મમુદ્રગુપ્તના મમય સુધીમા થયેલા પરદેશી રાજ્યસત્તાઓ સાથે સમય મોટા સામ્રાજ્યના પ્રબુપણને લીધે કુદરતી રીતે સમુદ્રગુપ્ત હિંદ પારના પરદેશી રાજ્યોના આદરને

પાત્ર બન્યો હતા આથી જ્યારે આપણને ખબર પડે છે કે તે નામ
 યના કુશાન નામનો જોડે તેમજ લકા તથા બીજા દૂરના દેશો જોડે
 રાજકીય સમય મધ્યે, ત્યારે આપણને કશું આશ્ચર્ય થતું નથી
 નાયબ સરહદ પરના તમામ ગામોને તેમજ 'શકરાજ' એના એક
 સમુદાય જ ગણવામાં આવતા હતા.

લખના રાજા તથા મમુદ્રગુપ્ત ૫મો ઈ.સ. ૩૬૦ના અરમામાં
 આક્રમણ રીતે વ્યવહાર શરૂ થયો હતો. લખના બીજા રાજા મેઘવર્ણ
 લકાથી એવઝીએ હીરકમચનુ દર્શન કર્યા તથા બુદ્ધગયાના
 પતિત્ર વૃક્ષની પૂર્વે અરોડે બાધેના મંત્રી યાત્રા
 કરના એ માધુઓ મોડ્યા હતા એ રાજાના ૭૭ વર્ષના રાજ્યનો
 સમય લગભગ ઈ.સ. ૩૭૦નો દરમિયાન આવે છે. લખથી
 હિંદમાં મોડ્યાના એ માધુઓમનો એક તો તે રાજાનો ભાઈ હતો.
 માત્રાધિક દેશને કારણે એ પરદેશીઓનું મર્દ ૩૯ અનિશ્ચય થયું નહિ
 અને પોતાના દેશમાં પાછા ફરતા તેમજ પોતાના રાજાને ફરિયાદ
 કરી કે હિંદમાં આરામથી રહી શકાય એવું એકે મ્યાન તેમને મળી
 શક્ય નહિ રાજા મેઘવર્ણને એ ફરિયાદ યાજ્ઞમી લાગી અને તેથી
 તેણે એ કુખ દૂર કરના એક મંત્ર બાધનાનો નિશ્ચય કર્યો, કે જ્યાં
 પતિત્ર ધર્મસ્થાનોની યાત્રાએ જતા તેના પ્રજાજનોને પૂગતી અને
 અનુભવી બધી મરડો મળી રહે આથી તેણે હિંદના સમ્રાટ મમુદ્રગુપ્તના
 દરબારમાં એનવીઓ મોકલ્યા, અને પ્રાચીન કાગથી જે રત્નો માટે
 લખ પ્રખ્યાત છે તે રત્નો તથા બીજી મિતી બોળોને જળરો જથ્થો
 તેમની જોડે સમ્રાટના નજરાણા માટે મોકલી આપ્યો, અને હિંદની
 ભૂમિ પર મદદ માધનાની પરનામી આપવા પ્રાર્થના કરી દૂર આવેલા એ
 રાજા તરફથી આવેલી આ પ્રાર્થના પ્રાર્થનાથી સમુદ્રગુપ્ત કુલાઈ ગયો, ને એ
 નજરાણા ન ખજાણી તરીકે ગણી લઈ તેને માગેલી પરવાનગી આપી
 એનવી પોતાને દેશ પાછો ફર્યો અને પૂગ વિચારને અતે રાજા
 મેઘવર્ણે તે પતિત્ર વૃક્ષની પાસે મદદ માધનાનું નક્કી કર્યું તે વૃક્ષની

ઉત્તરે ભવ્ય મઠ બાંધીને, ત્રાસપટ પર લખેલો પોતાનો મનોવ્ય તેણે પૂરો કર્યો. એ મહાન ત્રણ માળ ગોચર હતું અને તેમાં છ મોટા ઓગળા હતા. ત્રણ મીનાગઝોથી તેને ઘણુગારવામાં આવ્યું હતું અને ૩૦થી ૪૦ શીટ મોમેન્ટ ફક્તા મળ્યા હતા. મોટાથી તે ગ્લાસેલું હતું જિયામાં જિંદી દેવાનો ઉપયોગ કરી, મોઢા મોઢા ઉમદા ગોથી તેના ઘણુગાર રચવામાં આવ્યા હતા અને મોના તથા ચારીમાં દાણેથી બુદ્ધની મૂર્તિ પર ખીચેખીચ દીગ મદવામાં આવ્યા હતા. બુદ્ધ બુદ્ધ ભગવાનના અંગોળને મવગના વધાગના ગૂંપો પાણુ મહની મુખ્ય ઈમારતને મોભે એના હતા સાતમાં મૈકામાં જ્યારે જુએન્તમાગે એ મહની મુલાકાત લીધી, ત્યારે એ ભવ્ય ન્યાનમાં મદાયાન પંથની ગ્યવિર શાખાના એક હાનર માધુઓ ગ્હેતા હતા, અને લકાથી આવના પાર્તઓની તેઓ ખૂબ ખાતરગરદાસ કરતા હતા એ મહની જગ્યા આજે એક મોટા દીવાથી આગખાય છે.^૧

એમ માનવા કારણ છે કે દક્ષિણમાંથી પાછા ફર્યા બાદ, પોતાની અનેકવિધ શ્રુતોની જીજ્ઞવણીનો જાહેર મમારણ કરવા અને પોતાની મત્તાના સાર્વભૌમપણાની જાહેરાત આપના,
અશ્વમેધ યજ્ઞ પ્રાયશ્ચિત્તના મમય પછી ઉત્તર દિશા બંધ પડી ગયેલી અને લામો મમય નહિ કરવામાં આવેલી એવી અશ્વમેધ યજ્ઞની વિધિને ફરી ચાલુ કરવાનો મમુદ્રગુપ્તે નિશ્ચય કર્યો આ મમારણ ઘટતા દમદમા માથે અને બ્રાહ્મણોને

૧ સમુદ્રગુપ્ત સાથે મેઘવાહનનું સમગ્રગ્રામીનપણું એક બીની પુરતક ઉપરથી સીલ્વેદન લેવિએ શોધી કાઢેલું છે અને આ પહેલા ઉદ્દેગેલા ગુપ્ત સાલવારી પરના એક લેખમાં તેમજ “ધ ઈન્ડિક્શન્સ ઓફ મહાનામન એટ બોધ ત્રયા” એમાં તે લેખકે ચર્ચા કરેલી છે (દિન્ડ એન્ટિ ૧૬૦૨ પૃ ૧૪૨) પણ એ લેખો લખાયા ત્યારે હું ધારતો હતો તેના કરતા મેઘવર્ણ મોડું રાજ્ય કરેલું છે ઈસ ૩૫૨ અને ૩૭૮ (તરબ્દ્યો મુદ્દાવસ ૧૯૧૨ પૃ * * * *) એની ખરી સાચ કાઈક વહેલી હશે

મહાદક્ષિણાએના દાન સાથે નિધિ પુર મર કરવામા આયો, અને એમ કહેનાય છે કે તેમા દક્ષિણાને અગે કરોડો મોનાના મિલ્કા વર્તેયવામા આન્યા હતા આ કાર્યઅમરે ખામ પડાવેના અને ઘટતા લખાણ તથા હોમાવા માટે તૈયાર થઈ વેદી પાસે જિભેના યજ્ઞના ઘોડાની ધાપવામા સોનાના મિલ્કા થોડી મખ્યામા મળી આન્યા છે એ મનાનુ જીણુ એક આરક ઉત્તર અયોધ્યા પ્રાતમા જડી આવ્યુ કે અને હાન તે લખનીના મમદરથાનમા જણુ છે એ સમાર પથ્થરમાથી કોરી કારેના ઘોડાની ખડમચડી મરી કાઢેવી આપૂનિ છે તેની ઉપર ખેજેલા દુગ્ધ દાનારેખના નિશાન છે જેખીતી રીતે તે સમુદ્રગુપ્તને દેશીને હજે એમ નાગે છે

સ્વર્ણારી પ્રશસ્તિકારના રાજ્યચેરીને જાજે એના કથનોને મધ્ય દમ બાદ કર્યા વગર જાએ જ સ્વીમરી સકાય, તો પણ એ તો અપજ જ છે સમુદ્રગુપ્ત વિરન કાર્યશક્તિ નથા

સમુદ્રગુપ્તની અગત અમાધારણુ નિનિધ હરતી શક્તિએ વાગે

નિપુણતાએ રાજ્યચર્તા હતો રાજ્યમિએ પોતાના નાયકે

ગીતવાણની કનામા મેળવેની નિપુણતાને વાદ

ગાર કર્યા છે કેવાક નિન મોનાના સિલ્કા મળી આવેના છે, જેમા મત્રા એક જાંચી પીઠનામા આસન પર નિર્મિતપણે બેસી વીણા ગાતો બતાવેનો છે આ હકીમ રાજકવિએ તેના શ્રેયા શ્રીર્તિમાનનુ સમર્થન મર છે આ નિનિધ શક્તિ ધરાવતા રાજની વિવિધ નિપુણતાએમા મગીતને મગીતી માયમ્લાની પણુ ગણુત્રી કરવામા આવી છે તેને પોતાને વિખ્યાત વિરાજ તરીક વર્ણનમા આવેનો છે અને ધધાદારી કાવ્યના રચનાર કવિને વશ આપે એવા અને કા યો તેણે આનુ મ્હેનુ છે નળી આપણને એમ પણુ કહેવામા આવે છે કે રાજને પડિતોની સોમત બુદ્ધિ પ્રિય હતી, અને ત પોતની ઝીણી તથા મસાથેની અને આપચઢી બુદ્ધિનો ઉપયોગ પવિત્ર ધર્મશાસ્ત્રના અધ્યયનમા તથા મર્મર્થનમા કરતા યુવાનીમા પ્રખ્યાત બૌદ્ધ સાધુરેખડ

વગુનપુ તેનો કૃપાપાત્ર હતો ગજકવિએ મમુદગુપ્તનુજે ચરિત્રાલેખન કર્યું છે, તે વ્તેતા તેનાથી ૫ મટે એવા પત્રપાત્રી અબુવહાદે કરેલા અકગમના ચરિત્રાલેખનની યાદ આપે છે.

ધમાલીઆ ઝવનમાથી જે ચોટા અવમાથ તેને મળેલો હતો તેને દીપાવનારી આરી આરી દલાઓમા મમુદગુપ્તની કુશલતા વધારે હો કે એાડી હો પણ એ તો અપદ્ જ છે કે તેની કશિન્દત્ત શક્તિઓ કાઈ આધારણ નહોતી કે જહુ માગી રીતે તે દિંદી નેપોતિયન ગિરફનો દકદાગ થાય એવો પ્રતિભાનાથી નર તે હતો કમનશીમે એના અમથના મિક્કા પન્ની એના મ્હોનની હાપ તેના મેના મિક્કાનો ખ્યાલ આપે એટલી માફ નથી

દૈવની અકળ મતિથી જેએ લગભગ આખુ દિંદ પોનાની એક ચક્ર મત્તા નીચે આપ્યુ હતું અને જેના ગજકવીય નબધોનો ચિન્તાર દક્ષિણમા લશાદીપથી માડી ઉત્તરમાં ઓકમમ તેના ઇતિહાસના નહી સુધી પહોંચેલો હતો, એના મગીનવિશારદ,

પુન પ્રાસિ

કવિ તથા મુદ્દવીર આ મહાન ગમ્તનુ નામ

સુદા દિંદના ઇતિહાસકારે આ પુસ્તકની પ્ર

મિદ્ધિ પૂર્વે જાણના નહોતા હેતના વીશ વર્ષ અભિયાન થયેલા શિવાનેષ તથા સિક્કાઓના બારીક અને મહેનતુ અભ્યાસને પરિણામે એની ખુશ થયેલી કીર્તિનું ફરી જનના સમક્ષ સ્થાપન કરી શકાયું છે એની યાદગાર કારકિર્દીની વિગતવાર કથની હાથમા આપરાનું બની શક્યું છે તે ધીરજભરી શોધખોળના પરિણામ રૂપ છગીજ્વાઈ હકીમતને એકચૂનમા પરાની ખુશ ઇતિહાસને પાઠો મેળવવામા પુરાતત્ત્વના પ્રયત્નેની મદજનાના સુદર દષ્ટાનરૂપ છે આ જ રીતે દુકરેદુમ્હે મગતી માહિતીના નક્કા ઉપરથી જ દિંદનો ચચાર્થ પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપજાવી શકાય એમ છે

સમુદગુપ્તના મત્સ્યની ચોક્કમ માત્ર જણાયેલી નથી, પણ એ તો નક્કી છે કે તે મોગી ઉમર સુધી ઝલ્યો હતો અને લગભગ અર્ધી

ઈ મ ૩૭૫

મરીનું આગાદ ગળ્ય બોગરાના ભાગ્યરાણી
થયો હશે પોતાના મરણ પૂરના, પોતાનું ગળ્ય
શાંતિથી પોતાના વારમને પ્રાપ્ત થાય તેટલા
માટે તેનાથી બનતા મધા ચતન તેણે કર્યા અને તે હેતુની ગિદ્દિને
આજે, પોતાના અનેક પુત્રોમાંથી દત્તદેવી રાણીથી થયેલા પુત્રને તેણે
પુત્રરાજ નીમી પોતાનો વારમ દરાવ્યો તેને તેણે આ લ ય મામાન્યનો
વારમ મનના થોડા ગાન્યો એ તદ્દન વ્યાજથી હતું

આની રીતે વાગસ તરીકે પગ કરનામા આવેલો પુત્ર, તેની
હયાતીમાં જ વાણુ કરીને પુત્રરાજ તરીકે રાજકારણાન્ની ચિંતાઓમાં
તેનો ભાગીદાર મન્યો હજી જ તણે ગાદી પર
આવતા હિંદુ રિવાજને અનમરી પોતાના દાદાનું
નામ ધાન્ય કર્યું નવાનિમા તના દાદાથી

અદ્રશ્ય રજો

તેને ઝાળખરા માટે તે અદ્રશ્ય બીજા તરીકે નખાયો તેણે વળી
નિકમાદિત્ય નું મિત્ર ધારણ કર્યું હિંદની દત્તમ્યાઓમાં અમ માણીના
થયેલા નિકમાદિત્યની પત્નનાના આધારે પત્ને પ્રાપ્ત થયું રાજા દોષ
તો આ તેને માટે બીજા મધાઓ પ્રતા નધારે હક્કદાર છે તેના એ
ગળ્યાધિરોહણની ચોક્કસ સાબ નોધાયલી મળતી નથી, પણ તે
ઈ મ ૩૭૫ની નગમગમા જ હોરી નેત્રે તે મામતનો આખરી
નિર્ણય પ્રનાર પ્રાપ્ત સિલ્કો ડ લેખ જડે ત્યા સુધી એ સાલને તેના
ગળ્યાધિરોહણની લગલગ ખરી સાન તરીકે ગ્વીમારની નેધએ
મગેરી માદિત્યને આધારે તો એમ જ જણાય છે કે પ્રાપ્ત થયું જાતના
વિરોધ કે ટટાકિસા નગર તેન તેના પિતાની ગાદીનો વારમો મન્યો
હતો નવો સમ્રાટ ગાદીએ બેસા ત્યારે પુત્ર ઉમરનો અને તેના નિત્ય
નિજથી પિતાએ તને સાન્મામા આપેલા વિશાળ રાજ્યનો વિસ્તાર
કરનાની ચિંતિમાં હતા તણે તના પિતાનું દક્ષિણપથના નિજ્યનું
માલસ ચાનું ન રાખ્યું, પણ તને ય્યાને નૈસલ્ય દિશામાં રાજ્ય

૧ લાહરખનો ચદ્ર તે ચોથા ભેગામાં સમુદ્રગુપ્તનો સગાકીન અને નર

વિગ્નાઃ કુશાનુ પમદ કુર્વુ

વિક્રમાદિત્ય ચદ્રગુપ્તનું મોટાભા મોટું વચ્કરી પનાકમ, માળવા તથા નૃત્તગતમા ચર્ધ, અન્ધી મમુદ્ર સુધી તેણે કરેલો ગન્ધવિગ્નાઃ

છે. વગીરવાય મૈકાથી ગરનાનઓની મતા માળવા, ગુજરાત નીચે નેચો નીગ દનામથી ઓળખાનો ઝાડી અને કાઠીઆવાડની આવાડનો ઠીપાપ પાગુ તેણે છની લીંગો

છત કાઠીઆવાડમા ગન્ધ કન્તા એ ગમેને યુગેપીય

અબ્યામીઓ 'પાત્રાત્ય લાત્રપો'ના નામથી ઓ-

ળખે છે આ દુગ્ધના દેશોનો પોતાના મુવકમાં ઉમેરો કરનારી ચદાર્ધ કેટલાક વર્ષ આગુ ગ્રેવી હોવી જોઈએ તે ઈ મ ૩૮૮ થી ૪૦૧ સુધીમા થયાનુ જણાય છે ૨૬૫ની માવ એ ૮૨ પૂરી થયાના મમયાતરનુ નરામરી મધ્ય વર્ષ દગે એ છને અતે મમુદ્રગુપ્તના નાન્યની મર્યાદા બદાઃ રહેવા માવવ તથા બીજી જનિઓના મુવકો, તેના માત્રાન્યમા દાખવ ચર્ધ ગયા. નીરાપ્ટ અને માળવા ખાનમા થવાથી, રાજ્યમા અમાધારણુ રનાગ અને ધનાડય મુનમે ઉમેગયા એટલુ જ નહિ, પણ એથી માર્વભીમ મતાનો પશ્ચિમ કિનારા પરના બદગેએ પાંચવાનો માર્ગ ખુલ્યો અને બેદખન થયો આથી ચદ્રગુપ્ત ૨ ને મિમર દેશની માન્દત યુગેપ જોડે આનતા દરિયાઇ

વમનિ બાઈ ગુપ્તાનાના યુધ્ધગ્જનો ગભ ચદ્રવર્મા દનો એવો નિર્ણય કરવામા એમ એમ હગ્રસાદ માસો બગ જણાય છે (મદગોર લેખ વિક્રમ સરત ૪૬૧=૪૦૪ પ) તે બાદઓ માળવાના રાજ દના (એપિ ઇન્ડિ XII ૩૧૭) યુધ્ધગ્જ(પોખગ્જ અથવા પોકુરમ) ને ઉત્તર અક્ષારા ૨૬°૫૧' અને ૫° ૩૫'મા આવેલુ છે તે એક જાણીતુ શહેર છે અને છેક રોડના સમયમા પણ તે માગ્વાડનુ એક સૌથી શ્રમુદ્ધ અને સત્તા ધગવલુ ગાન્ધ દગુ (ઇન્ડિ એન્ડિ ૧૬૧૩૫ ૨૧૭-૬) પોખગ્જના હામેરો તેમના પ્રાચીન ગાન્ધપદની શાદ દવડાવનાગ અપવાદરૂપ ખાસ દમ દજી ધરાવે છે

વેપારના સીધા સમ્બંધમાં આવ્યો, અને પરિણામે અવેઝાઝીયાના વેપારી-ઓના માથા નેડે આવતા યુરોપીય ખ્યાલોની અમર નીચે તેનો દરવાર તથા પ્રવેશ આવ્યા. ગુપ્તયુગના માહિત્ય, કળા તથા વિજ્ઞાન પર થયેલી પરદેશી અમરની મહિમ ચર્ચા આગલા પ્રકરણમાં કરવામાં આવશે.

‘પાશ્ચાત્ય ક્ષત્રપો’ના એ તદ્દન ભિન્ન તથા એકંદ્રથી ખૂબ અલગ પ્રદેશોમાં ગળત્ય દરતા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે મદારાષ્ટ્રના ‘ક્ષહરાટ’ ક્ષત્રપોનું પાટનગર પશ્ચિમ ધાટોમાં પશ્ચિમના ક્ષત્રપો ધણુ કરીને નાશક આગળ હતું હમ ની પહેલી સદીમાં માર્ક સનથે તેમણે તેમની મર્યાદા જમારી હતી, અને આશરે ઈ.સ. ૧૧૯માં કે નહીં જામપામ આદિરાજા ગૌતમી પુત્રે તેમનો નાશ કરી, તેમના મુલકને પોતાના રાજ્યમાં ભેળવી દીધો હતો નકગળત્ય દાને માળવામાં ઉલ્લંઘિનીમાં ઈશુ ૫૩૧ના પહેલા મેમાંના અત્ત ભાગમાં ખીજ ‘ક્ષત્રપ’ નામની ન્યાયના કરી હતી ચંદ્રાનના નાગ્યનો તેના પૌત્ર પુત્ર રદદામાંએ ખૂબ નિસ્તાર કર્યો હતો એ રદદામાં ૧લાએ ઇ.સ. ૧૦૮ અને ૧૫૦ ની વચ્ચે ધણુ કરીને ઈ.સ. ૧૩૦ પહેલા ગૌતમીપુત્રના પુત્ર પુત્રમાંથી રાજા પાસેથી થોડા વર્ષ પહેલા ગૌતમીપુત્રે ‘ક્ષહરાટ’ ક્ષત્રપો પામેથી હતી લીધેલો તમામ અથવા લગભગ તમામ મુલક પોતાને કમળે રહ્યો આથી રદદામાં પહેલાની મર્યાદા માત્ર મૌગાષ્ટ્રના દીપકપ ઉપર જ નહિ, પણ માળવા, કચ્છ, સિંધ અને કોકણ તેમજ ખીજ પ્રદેશો-દુકામાં આપ્યા પશ્ચિમ દિશ પર જામી અષ્ટાન તથા તેની પાછળ ચનાગ રાજાઓનું પાટનગર ઉલ્લંઘિની હતું તે બહુ પ્રાચીન નગરી હતી અને પશ્ચિમ મિનારાના મદર તથા દિંદની અદરના ભાગ વચ્ચેના વેપારના મેન્દ્રશ્પ હતી તે વિદ્યા અને મઝૂતિના ધામ તરીકે પ્રખ્યાતિ પામેની હતી અને મિનારના ગ્રીનીચની જેમ તેનાથી દિંદના રેખાઓ મપાતાં હતા એ નગરી આજ પણ મોટું મરખુ શહેર છે અને તેમાં તેની

જૂતકાળની મદતાના ધણા આરકે છે. એ નજરીનું પ્રાચીન નામ કાયમ રહેલું છે અને કેટલાક સમય સુધી તે મિધીઆ મદારાજની ગત્યધાની પણ હતી.

મધુદ્રુમ જાને પશ્ચિમ દિશાની જતનું કામ માથે લેવા શક્તિ વાન થયો નહોતો. પણ આખા દેશને ગીરી તેણે કરેલી વિજ્યા

કથથી ખુબ પ્રભાવિત થયેલા બીજા એક રૂ-

છેલ્લા ક્ષત્રપનું પતન દામાના પુત્ર ક્ષત્રપ રૂમેન તરફથી આવેલા

એવચીમંડળને તેણે મરકાર્યું હતું. પિતાએ પ્રાપ્ત

કેસા રાજ્ય અને ધનખડારના કથગથી બળવાન બનેલા મધુદ્રુમ બીજાએ પોતાના એ પશ્ચિમ દિશા વમતા પ્રતિસ્પર્ધાને કચરી નાખી, તે ક્ષત્રપની મરતા નીચેના કિમની મુલકને પોતાના રાજ્યમાં ખાબમા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. કોઇ મદતવાદાક્ષી રાજ પોતાના ધનાદ્ય પડોશી નેડે આક્રમણાત્મક હુલ્લ આદરે છે, ત્યારે તેના દેવુઓ મોઢવા બહુ લાભે જવું પડે એવું દોહું નથી, પણ આપણને એટલી તો ખાતરી થાય છે જ કે જાતિ, ધર્મ, અને આચારભેદને લીધે આ શુભ મત્રાદને પશ્ચિમના એ અશુદ્ધ, પચ્છેશી મત્સ્યકર્તાઓને દમાવી દેવાની પામ અને પ્રમુખ મંચા થઈ હતી. બીજા અને જૈન મંપ્રદાયો તરફ સહિષ્ણુ આ વિક્રમાદિત્ય મધુદ્રુમ પોતે સનાતની દિંદુ હતો અને વૈશ્યવ મંપ્રદાય પ્રત્યે અનુરાગ ધરાવતો હતો. આ કારણેને લઈ વર્ણવ્યવસ્થામાં નહિ માનનારા તેમજ તેની બહુ પરવા ન કરનારા પચ્છેશી રાજાઓને બળ-જનરીએ ઉ-છેદ કરવામાં તેને અરેખર ખૂબ મંતોષ અને આનંદ થયા હશે. રૂમેન પર ચઢાઈ કરવામાં તેના હેતુ ગમે તે હો, પણ સત્યમિદના પુત્ર ક્ષત્રપ રૂમિહ પર ચઢાઈ તેણે કરી તેને પદબ્રહ્મ કરી જતલ કર્યો, અને તેનો તમામ મુલક ખાવસા કરી નાખ્યો નિંદક પ્રજાલી કથા કથે છે કે 'સટુના સહેમમાં પચ્છેશી નેડે પ્રીત કરવામાં રાકાયેલા સકરાજને તેની પ્રેમપાત્રના વેશમાં મળ્યા થયેલા મધુદ્રુમે મારી નાખ્યો.' પણ આ પ્રજાલીકથા યથાર્થ ઐતિહાસિક

ધટના દોષ એમ જણાતું નથી લાત્રપોનો હંમે દિવ્યેષ ઇ.સ. ૩૮૮ની સાલના મંબધમા આવે છે; એ માત્ર પછી થોડા જ સમયમાં તેને મુલક શુભ મામાન્યમાં બેગરી દેવામા આવ્યો હશે.

ધણા પાછગથી સ્થપાએલા મોગલવશના રાગઓ પેટે, ગુરુવગના આઘ મંસ્થાપક મિરાયના બીજા જઘા મમ્મટો લાંબાં રાગ્ય બોગ-
 વવા ભાગ્યશાળી થયા હતા. અદ્રગુભ વિક્રમા-
 બીજા સંદગુપ્તનું દિવ્ય લગભગ આલીસ વર્ષ રાગ્ય કર્યું અને
 આરિત્ર ઇ.મ. ૪૧૩ સુધી ઝવતો રલ્યો હતો. તેના અગત
 આરિત્ર વિષે નહિ જોવી જ માહિતી છે. પણ

તેની કારકિર્દીની ખાત્રીદાર બીનાઓ પરથી માગિન થાય છે કે તે એક મજબૂત અને જોશીયો રાગ્યકર્તા હતો અને વિગાગ મુલક પર મતા અલવવા તથા તેની જિદ્દ કરવાની પૂરી લાયકાત ધરાવતો હતો. પોતાના યુદ્ધપરાક્રમેની જાહેરાત આપતા મોટા મોટા પદો અને મહત્તા બતાવનારા ઇકાઓનો તેને બહુ પ્રેમ હતો. મિદ્ધાઓ પર પોતાની જતને ધરાવના આચાર મુજબ મિદ્ધ જોડે લડતો અને તેમા સફળ થતો ચીનરાવવાનું તેને બહુ મમતુ.

એવા મુશ્કો છે કે પાટલીપુત્ર જોડે હજુએ જાહેર રીતે પાટનગર ગણાતુ હતું. તો પણ અમુદ્રગુપ્તની મોટા વિસ્તાર પગ-
 ની હતો પછી તે શુભ મમ્મટોનું મામાન્ય
 પાટનગર નિવાસસ્થાન નહોતુ રલ્યું એ વાત ખરી છે કે
 મૌર્ય મમ્મટો, મુપ્તોના કરતા મોટા વિસ્તાર

વાળા રાગ્યની વ્યવસ્થા એ પ્રાચીન પાટનગરથી કરવામા મદ્દજ થયા હતા, તેમના સમયમા પણ પાટનગર રાગ્યના છેક પૂર્વ છેડા તરફ આવવાને કારણે અગવડતો પડતી જ હશે અને રાગદરબાર માટે કોઈ વધારે મધ્યમ જગાના લાલ તો દેખીતા જ હતા લોક-
 કથાના નાપક રામચદ્રની નગરી અયોધ્યા, જેના ખડેરમાથી દક્ષિણ અયોધ્યા જિલ્લામા આવેલા કાવના કૈઝાખાઈ સહેર બાધવનો કાટ-

માવ મળેતો છે તે પાટલીપુત્ર કુર્તા વંશને અનુકૂળ ધ્યાન હતું, અને એમ જણાય છે કે વખતો વખત એ નગરને અમુદ્રગુપ્ત તથા તેના પુત્રે રાજવંશના મથક તરીકે ખમ્મ કર્યું હતું અમુદ્રગુપ્તના પુત્રે તો ધણુ કરીને એ નગરમા ત્રાણના નાખ્યાં પાડવાની ટંકજાળ ડાબી કરી હતી. એમ માનવાને કારણુ છે કે પાંચમા સૈકમા પાટલીપુત્રને રથાને અયોધ્યા ગુપ્ત સામ્રાજ્યનુ મુખ્ય નગર હતું

જે અરોહના મ્તલ પર અમુદ્રગુપ્તે પોતાના ગત્યના ઇતિહાસની નોંધ કેનરાની લખાની છે તે મુજબ પ્રખ્યાત દીગાબી નગરી આગળ જભો કુવામા આવ્યો હતો, એમ મનાય છે.

કૌશાંબી એ દીગાબી નગરી ઉત્તરેથી ઉત્તર દિંદ જતા ધોગી માર્ગ પર આવેલી હતી, અને એ તો નિમજેદ

વાન છે કે સમ્રાટના નિવાસધ્યાન થવાનુ માન તેને ધણી ચે વાર મળ્યુ હતુ પૂર્વના શાહી અમલ નીચે રહેતા ફેરોમાં જે ધ્યાન આગુક સમયે રાજના દરબારનુ રથાન હોય તે જ ગત્યનુ તે મમય માટે પાટનગર ગણાય

સમુદ્રગુપ્ત તથા વિક્રમાદિત્ય જેવા મુદ્દવીરોથી સારીપેકે અવગણના પામેલુ જતા પાટલીપુત્ર, એમાના બીજના આખા અમલ દરમિયાન એક ભવ્ય અને આમાદ વખતીવાગુ શહેર બન્યુ

પાટલીપુત્ર રહ્યુ હતુ, અને જદા નૈકામાં હુનોનો હુમલો થયો ત્યા મુધી તેનુ ગૌરવ નષ્ટ થયુ નહોતુ.

ચીની યાત્રી હ્યુએન્સાંગ ઈ. સ. ૬૪૦ મા તેની પાડોશમાં રહેતો હતો, ત્યારે તે શહેરની પ્રાચીન જગ્યા સંકટો અગ્નિચેરોથી ઢકાયેલી તેણે જોઈ હતી તે આપણને કહે છે કે ગગા મિનારે આશરે ૧૦૦૦ રહેવામીઓ-વાળા મેટલ્ડી નાના ગામના ભાગ સિવાયનો, આ શહેરનો પ્રજોખરે ભાગ વેગન પડેયો છે ઈ સ ૬૧૨ થી ૬૪૭ સુધીમા જ્યારે હર્ષ સાર્વભૌમ રાજ તરીકે હિતરે દિંદ પર રાજ્ય કરતો હતો, ત્યારે તેણે એ પ્રાચીન પાટનગરની મગમન કરવાનો કાંઈ પ્રયત્ન કરવાને બદલે

ગંગા તથા જમના વચ્ચે આવેલા કનોજનો પોતાના દરમારની જે'ક તરીકે પસંદ કર્યું જમાવા અને મિદાગના પાવ ગંગાઓમા મૈથી વધાર મત્તાગાળી અને વંગારાળીને અનુક્રમે બીજા પાવ રાગન ધર્મ-પાતે, પાટલીપુત્રના પ્રાચીન યથને કરી મજબ દગ્ગા કાર્જ પગવા ભર્યા દેખાય છે, કારણકે આપણે જાણીએ છીએ કે તેના રાજ્યના ૩૦મા વર્ષમા ઈ મ ૮૧૧ના અન્ધમા તે પોતાનો દરમાર તે ગામમા લગ્ન લેતો એ પ્રાચીન ગદ્યના તે ઉલ્લેખ બાદ, તે પાછુ આપણી નજર આગળથી ખમી જાય છે આખરે ઈ મ ૧૫૪૧મા મગધારી મથક મિદાર પર નબતા એક નાના ગામની દગામા પડેલુ તેને આપણે જોઈએ છીએ લશ્કરી દૃષ્ટિથી તેની અગત્યનુ લાન થતા ગેરશાહે તેની જગાએ પાચ લાખ કપિયાને ખર્ચે એક મોટો વિ'યો મધાબ્યો તે દિનમથી બિહાર લગ્નથુ અને તેનુ પતન યથુ અને પદના તે પ્રાતના ગોટા શહેરોમાનુ એક મની ગયુ ગેરશાહે તેને અપેલી એ મહત્તા ત્યાર પછી તેણે મ્દી મુમાની નથી.

૧૬૧૨ મા નના રત્નેના મિહાર-ઓરિમાના પ્રાતની મરમરના મથક તરીકે પદના હરીવાર એ પ્રાતનુ પાટનગર જન્યુ હાનના પદનાના પરાક્રમ બાકીપુર, જૂના પાટલીપુત્રના સ્થાનના એક ભાગ પર આની ગયેલુ છે

આપણે મદ્દમાએ દિદમા સૌથી વહેલા આવેના ચીની યાત્રી ફા-હીયાનનુ પુસ્તક હયાત છે તેમા અદ્રમુખ નિક્કમાદિત્યના નમયમા એટલે પાચમા સૈકાની શરૂઆતમા એક બુદ્ધિ

ઇ સ ૪૦૫ થી ૧૧ શાળી પરદેશીની નજરે લખાયેલા તે રાગના ફાન્હીઆન રાજ્યનહીનદનો સમકાલીન અહેસાન મળી આવે છે એ નાત ખરી છે એ લાચક યાત્રી ગૌહ

મપ્રદાયના પુસ્તક, તથા લોકકથા અને ચમત્ત રત્ની મ્યાઓના શોધ તથા મપ્રદ કરવામા એટલો તો તદ્દનીન ઘર્ષ જયવા હતો તેને આ દુનિયાની બામતોની કામ દરકાર નહોતી અબ્યામ માટે તેના ૦

વર્ણના વગવાટનો મમય જે મત્તાગાળી નત્રાટના મુવડમાં તેણે ગાળ્યો તેના નામનો ઉદ્ધવ્ય કરવા જેટલી કાગડ પાખ તેણે લીધી નથી. પણ લખાણમાં વચ્ચે વચ્ચે તેણે પોતાની કથમને તે મમયના માધાગળ જીવનની બીનાઓની નોંધ કરવા દીધી છે અને એક કરતા વધારે ફકરાઓમાં તેણે વિવેતો પાળુ નોંધી છે. એ બધી માહિતી જે કે વીસમી સદીની જિનામા મંતોપવા પૂગતી નથી તોપણ તે મમયના દેગની ગિચિતિનો માધાગળ ઠીકઠીક તાદરશ ચિતાર આપે એવી છે. એ ચિતાર એકદર રીતે આનંદ આપે એવો છે અને એનાથી એ પૂગવાર થાય છે કે પ્રગ્ન શાંતિમાં ગદી મમૃદ્ તથા મારી પેડે આખાદ થાય એવા સુખ્યવચ્ચિત રાન્યતનનો લાલ આપવાની મકિત રાગ્ન વિક્રમાદિત્ય ધરાવતો હતો.

પાટલીપુત્રની પહલી મુવાકાત વખતે, એ મુમાકર પગ અશોકના મહેલની બહુ જગરી છાપ પડી હતી. એ મહેલ તે મમયે હયાતીમાં હતો અને તેમા પથ્થર પગની કારીગીરી પાટલિપુત્રની રાનક એવી તો હેરન પમાડે એવી હતી કે તે માતુષી કુગળતાની મર્યાદા બદારની જણાતી હતી અને તે કારણે તે સત્રાટની સેવામા રહેતા સત્વોથી કમચેલી મનાતી હતી. અગોડે જિભા કસેલા મનાતા એક નૃપ પામે બે મદ જિભા હતા જેમાંના એકમા મદાપાન પથના અને બીજામા લીનયાન પથના સાધુ રહેતા હતા. એ બને મમયાઓમા મળીને છસોથી માનસો સાધુઓ રહેતા હતા એ માધુઓ તેમની વિદ્વતા માટે એટલા બધા પ્રખ્યાત હતા કે દશે દિશામાથી જિગામુઓ અને વિદ્યાર્થીઓ તેમના વ્યાખ્યાન માબગવા આવતા હતા. મમૃત લાપાનો અબ્યામ કરતો ક્ષ-લીઆન અહીં ત્રણ વર્ષ રહ્યો જુદાજુદા મપ્રાપ્યોના મહાજનની શિખતાનાં જે પુખ્તમે મેળવવા એણે બીજા ઘણા મ્યજોએ વ્યર્થ કાંધાં માર્યા હતાં તે અહીં મળી જવાથી તેના મનમાં બહુ મતોપ ઉપજ્યો હતો. પ્રતિવર્ષ, વર્ણના બીજા માસની આપમે અવૈયા તથા બજવૈયા માથે મોટો વરઘોડો

નીકળતો અને તેમા કિમતી વજાલંકારોથી રાણુગારેલી મોટી વીસ મર્તિઓ રથોમાં પધરાવવામા આવતી. ફા-હીઆન અતિગમ્ય આદર સાથે આ મર્તિઓના ભવ્ય વાર્ષિક વરધોડાનુ વર્ણન કરે છે. તેણે વળી નોંધ કરેલી છે કે દેશના જુદા જુદા ભાગમા આવા વરધોડા નીકળતા હતા.

ગંગાના મેદાનપ્રદેશમા મગધ દેશના શહેર મોટામા મોટા હતાં. ફા-હીઆન એ પ્રદેશને ‘મધ્ય દેશ’ એટલે મધ્ય હિંદ એવા નામથી ઓળખે છે. એ પ્રદેશના લોકો સમૃદ્ધ અને મદ્યત દવાખાનાં આમાદ હતા અને તેની નજરે તે એક એક જોડે ધર્મના આચારમા ગ્રપ્ધા કરતા જણાયા હતા.

ધર્મોદા મંથાઓ દેશમા મખ્યાન્ધ હતી. યાત્રીઓ માટે રાજમાર્ગો પર ધર્મશાળાઓ બાંધવામા આવી હતી અને પાટનગરમા પરગજુ અને શુશિક્ષિત નાગરિકોના દાનથી ચાલતુ એક ઉત્તમ મદ્યત દવાખાના હતુ.

આપણને એમ કહેવામા આવે છે કે ‘અહીં જાતજાતના રોગોથી પીડાતા તમામ ગરીબ અને લાચાર દર્દીઓ આવે છે. અહીં તેમની ખૂબ માવજત કરવામા આવે છે, અને તેમની જરૂરિયાત મુજબ તેમને અન્ન તથા દવા આપવામા આવે છે આ પ્રમાણે તમને સુખ-સગવડના સાધન પૂરા પાડવામા આવે છે માત્ર થયે તેઓ સાથી પોતાને રથાને જઈ શકે છે.’

તે મમ્મે દુનિયાના બીજા કોઈપણ ભાગમા આના જેવી કાર્ય-સાધક મંથા દશે કે કેમ તે બદુ શકાગ્પદ છે. લાલના ખિન્તમધના દાન કર્મોનુ તે મમ્મમા થયેલુ પૂર્વાચરણુ તે સમયના તે મંથાને પોપનારા નાગરિકોના ચારિત્ર માટે તથા જેના મરણુ પછી પણ વણી મદી સુધી આવા સુન્દર દ્રવ્ય ધારણુ કરતા ધર્મોપદેશની પ્રથા પાડનાર સમ્રાટ મહાન અગોકની પ્રતિષ્ઠા માટે આપણા દિવમા ખૂબ આદર ઉત્પન્ન કરે છે.

સિંધુથી જન્મના નદી પર આવેલી મથુગ નગરી સુધીની ૫૦૦ માર્ગસિની યાત્રા દગમિયાન, ફા-હીઆને એક પડી એક ફેટલા ય બીહ

બૌદ્ધ મંત્રદાય

મરેની મુનામત વીધી એ મદ્યામાદનરો માધ્યો
 નેના રતા મયુનની મમીપમા તે તેજે એવા
 સીમેક મદ દીધા જેમા કુને ૩૦૦૦ સાધુઓ
 નેતા હતા દેશના આ ભાગમા મૌદ્ધ મંત્રદાય તન્દ લોખની ઉચિ
 નધતી જતી હતી

મયુરાની દલિણે આવેનો પ્રેન એન્લે માગવા નેધ આ
 મુમાફરના મનમા આગર્વ તથા આ નો મિત્ર ભાવ પેદા થયો હતો
 તે પ્રદેશના કુદરત દત્ત લાભો તથા તેમના
 માળવાની આબાદી મ્વમાન તેમજ રાજ્યના વતીનનો મયમી
 વ્યવહાર જોઈ તેને મુ. આનદ થયો હતો
 એને એ પ્રદેશના હવાપાળી બડ અનુદા નાગ્યા, મગજુકે રોનાના
 મુનમા તેમજ માના દરમિયાન તેના પરિચિત થયેલા હિમ્મત તથા
 બગ્દના તોફાનોના કુખર્થી આ મુનક નદન મુખ્ત હતો એ મુનમ્ની
 મોગી વસ્તી, મમજુ મરમાગના અમલ નીચે સુખમા રહેતી હતી અને
 સરમાર તરફથી નકામો ધોચપરોણો કે મનડગત મરવામા આવના
 નહોતા ચીની મગ્યાઓ જોડે મરખામણી કરતા પોતાના ઘરેની
 નોધામણીથી મુખ્ત રહેના માટે તેમજ ઈર્ષ ન્યાયાધીશ કે ખામ
 નિયમોને આધીન ગ્રહેવાની ફરજથી મુક્ત રહેવા માટે ફા-હીઅન હિંદી
 એને અભિનદન આપે છે તેમને પગવાનાના નિયમોનો ત્રામ નહોતો
 અથવાતો એ યાત્રી માફસાફ મ્હે છે તેમ 'જેમને જવુ હોય તે
 જઈ શકે છે અને નહેવુ હોય તે ન્હે છે' ચીનાઈ તત્રની મરખામ શૂમ
 ફાજદારી માયદાનો અમન તેને પ્રમાણમા ઓઠો મ મ જણાયેલ
 ધણાખરા ગુનાઓનો તો માત્ર દ- જ ક વામા આવતો અને તેનુ
 પ્રમાણ ગુનાની જનીરતા મુજબ ઓર્કુ કે વધાર રહેતુ નધની શિક્ષાને
 તો માધ જ્વજુ જ નહોતું એમ દેખાય છે ઉપરાયાપરી બગવો કર
 નાર ગુનેગારોનો જમણો હાથ માપી નાખવામા આવતો આ શબ્દ
 સમૃદ્ધી દશાવાતા ગુનેગારોના વર્ગમા દુદાગ અને ધાડપાડ મોનો મમાવેશ

યાય છે પણ આની શિક્ષા અપનાદરૂપ હતી અને કાયદેસર સારી-
વ્યથા કરવાનો પ્રચાર નહોતો રાજ્યની મહેસૂલ મોટેભાગે સગદારી
જમીનની વિશેષી દ્વાગ લેધરાવવામાં આત્મી અને ગભીરતા અમ
લદારોને બાધ્યો પગાર મળતો હોવાથી લોકો પાસેથી મારી ખાનાનો
પ્રમગ મળતો નહિ

બૌદ્ધોની જીવનચર્યાનું મોટે ભાગે પાલન કરામાં આવતું આપણ-
ને કહેવામાં આવે છે કે 'દેશભરમાં, કોઈ કોઈ જીવના પ્રાણીની હત્યા
કરતું નથી તેમજ કુમળાં કે લસણ ખાતું નથી

બૌદ્ધોની જીવનચર્યા તેઓ કુચ્છર કે મરઘા પાળતા નથી
દોરોના મોઢા ચતા નથી તેમજ તેમના ઔટામાં
દારૂ ગાળવાની ભઠ્ઠિઓ હોતી નથી' અગવો અથવા અતેવાસીઓ
રગતપીતીઆતી પેરે ગામથી અલગ જગ્યાએ રહેતા. રાહર કે બુખરમાં
દાખલ થતા તેમના આગમનની ખુબ જીજ્ઞાસા લોકોને આવવા લાકડાના
કુકડા એકએક પર પગાડી અવાજ કરવાનું તેમને મારે દરજિયાત
હતું, જેથી બીજા લોકો તેમને અડકનાથી અલગાય નહિ આ અડકો
જ ધર્મના ગુનેગાર હતા અને તેઓ જ સિગરી, માણી અને ખાટ
કીનું કામ કરતા કોડીઓ એ સાધારણ અવસ્થી નાણું હતું બૌદ્ધ
મરોને ઉદાર હાથે રાજ્ય તરફથી દાન મળતા અને માધુઓને પ્રજા
તરફથી ધરોના, પથારીઓના, ચટાઈઓના તેમજ અન્ય તથા વસ્ત્રના
દાનની કદી ખોટ પડતી નહિ

હિંદમાં સૌથી વહેલા આવેલા ચીની મુમાશરે એકત્ર કરેલી અને
નોંધેલી આ નિગતો પરથી એ તો નિમદેહ જણાય છે કે અદ્યુષ્ટ
વિક્રમાદિત્યના રાજ્યનો વહીવટ સુવ્યવસ્થિત

સુરાજ્ય હતો સત્તાનાળાઓ પ્રજાના ડગનમાં બની ગકે
તેટલા ઓછા આડે આવતા અને તેને પોતાને

ફાવે તેવી રીતે ધનમચ્ચ કરવા તથા આન્યાદ ચલા દેતા હતા આ
લક્ષ્યાત્રીએ મહાપણુ જાતની ડગન વગર પાટવીપુત્રમાં ત્રણ વર્ષ

વસ્તીની વ્યાપ્તિમાં પાછા પડવા હતા આપણને કહેવામાં આવે છે કે
 'ગયા શહેર ખાલી અને વેરાન હતું. તેનાથી દક્ષિણે છ માહ્ય પર
 આવેલા બોધિ-ગયાનાં પવિત્ર યાત્રીની આમવાસ જગત જગી
 નીકળ્યા હતાં. દિમાવયની તથેટીનો વિગ્નીર્ણ પ્રદેશ જે ઈ.મ. પૂર્વે
 પાચમા સૈકામાં મોટી વસ્તીથી ભગ્નક ભરેલો હતો તે આ મમયે
 આગી વસ્તીવાળો થઈ ગયો હતો. રાષ્ટ્રિ નદીના મુળ તરફના ભાગ
 આગળ આવેલી મોટી અવસ્તી નગરીમાં આજે માત્ર અમે ધરની
 વસ્તી હતી, અને કપિલવસ્તુ તથા કુશિનગરના પવિત્ર સ્થાનકો
 વેગન અને ત્યજાયેલા હતા માત્ર થોડા માધુઓ તથા તેમના મધની
 બદારના પરિચારકો એ પવિત્ર યાત્રીને વગગી રહ્યા હતા અને
 કદીકદી આવના માત્રીઓના દાન પર જેમને કહી કથાવટીએ
 નહીં રહેતા હતા. આ પડતીના કારણોની કાર્મ જાણુ પડતી નથી

વિક્રમાદિત્યની ગણીઓમાંની ધ્રુવદેવી નામની રાણીનો પુત્ર
 યુનાન કુમાન્ગુમ ઇ.મ. ૪૧૮માં મોટીએ આગ્યો તેણે આખીમ કરતા

૫૫૩ કુમાન્- વધારે વર્ષ રાજ્ય કર્યું તેના તેજ નામના પ્રપૌત્રથી
 ઇ.મ. ૪૧૩ કુમાન્- ઓગળાવવા માટે ક્રિતિદામમાં તે કુમાન્ગુના ૧૯લાના

શુભ ૧૯૦ નામથી ઓગળાવ છે આગળના અમલના મના
 વેાની વિગતોની કાર્મ માદિતી નથી પણ આખા

માત્રાન્યમાં દામગમથી મળી આવના મખ્યામધ મમકાવિત લેમે
 અને ગિહ્તઓથી એટલું તો નિ ગટેદ નહો થાય છે કે તેના અના
 ધારણુ કાચાયેલા નાન્યના ધણાખગ મમય દરમિયાન તેના મુનકના
 વિગતમાં કાર્મ ઘટાડો થયા નહોતો એથી ૧૧૮૬ તેમાં કાર્મક વધારો
 થયો હતો, કાન્ગુ પોતાની માર્મબીમ મત્તાની જાળેરાન માટે કુમાન્ગુપ્તે
 તેના દાદાની પેઠે અમ્મમેધ યજ મ્યો હતો મદ્દગ બુદ્ધ કન્વાની મક્તિ
 વગર તેણે આની અગળબરી લીનચાન કરી દોષ એ મનવાન્દેગ
 નથી. પણ જે નોરા મળી આવે છે તેમાં ચોક્કમ મનાવેાની કાર્મ
 માદિતી નથી, મિવાય કે તેના ગન્ત્યના અન ભાગમાં એટલે પાચમા

પ્રકરણ ૧૨ મું

ગુપ્તસામ્રાજ્ય (ચાલુ) અને મકેફ હુનો

ઇ મ ૪૫૫ થી ૬૦૬

ઇ મ પૂર્વેની એ મદી તથા ત્યાર પછીની એ મદીના સમયમા કારમીર, અફઘાનિસ્તાન તથા સુયાત માથેના આખા ઉત્તર હિંદમા મૌદ્ધ મપ્રદાયનો મડ મહોતો પ્રમાર હતો એના ઈસ પૂર્વે ૧૦૦ થી માદો અને મીથો પુગવો તે સમયમા મધાયેલા ઈસ ૨૦૦ સુધીમા મખ્યામધ મૌદ્ધ મકાનોના અનરોધો તથા જથ્થા મૌદ્ધ મપ્રદાયનો મધ લેખો છે, જેમાના ઘણાખરા મૌદ્ધ કે જૈન બહોળો પ્રમાર મપ્રદાયના છે મૌદ્ધ મપ્રદાયને મુ મગતો જૈન મપ્રદાય એના જેટલી વિશાળ લોભપ્રિયતા પામેયો જણાતો નથી, જોકે કેટલાક મ્યાનોમા અતિગય લક્તિથી તે પાળનામા આનતો હતો એ મ્યાનોમાનુ એક મથુરા હતુ

બ્રાહ્મણોની દોઝવણી નીચે ચનાવરામા આવતી મનાતન હિંદુ પૂજન પદ્ધતિ, જેમા જૈનો તથા મૌદ્ધોને અતિશય નાપમફ એના યજ્ઞ યાગાદિમ્નો સમાવેશ થતો હતો, તનો એ સમય હિંદુધર્મનો લોપ દરમિયાન મદી પણ પૂરેપૂરો લોપ નહોતો થયો નહોતો થયો એટલુ જ નહિ પણ તે એ જવા સમય દરમિયાન પ્રજા તેમજ રાજના આદરનુ પાત્ર બની

રહી હતી કશાન વિજેતા કઠ્ઠીમિમ ખીન્ને તેના મદીરાન હિંદથી ઉતાર્યો હતો અને પોતાની નરી પ્રજામા પ્રચલિત શિવપૂજા તે એટલા તો ઉત્માદથી કરવા મજબુર તે દશેશા પોતાના સિક્કાઓ ઉપર હિંદુ દેવની છબી છાપતો અને પોતાની જાનને તેનો ભક્ત માનતો જે જાગામા મૌદ્ધ મપ્રદાય માછ પણ જાનના પ્રશ્ન વિમા મીથી વધારે લોભપ્રિય અને મર્વન સામાન્ય રીતે મ્વીકારાયેનો પય હતો ને સમયમા પણ જૂના હિંદુ દેવતાઓની પૂજા ચાલુ હતી

એ વાતની માગિતી આપવામાં ધણી બીનાઓ એકમત થાય છે.

કેટલીક જાગૃતોમાં બૌદ્ધ મંત્રદાયનો મહાયાન વિભાગ, બ્રાહ્મણ મંત્રદાય કરતાં વર્ણ વગરના પરદેશી મરદાદોના આદરભાવને આકર્ષવા

વધારે લાયક હતો; અને બ્રાહ્મણધર્મ કરતાં

પરદેશી રાજાઓનો બૌદ્ધ મંત્રદાય તરફ પદપાન જનાવવાનું ૨૫૯

ધર્મ વચણ તેમણે બનાવ્યું હતો એમ ધારવું જરૂર

ગેરવ્યાજ્ઞી નદિ ગણાય. પણ આપણી પામે

પડેલી દલીલો ઉપરથી તો પરદેશીઓએ બૌદ્ધ મંત્રદાય તરફ આંખે

ચરે એવો માધારણ પદપાન જનાવ્યાનું સ્મરન થતું નથી. કનિષ્ઠે

પાડેલા અને હાલ દુર્ભિલ એવા મિલ્લાજ ૨૫૯ રીતે બૌદ્ધ છાપવાળા

છે, એ વાતનો નિઃસંદેહ છે કે તેના પાઠના જીવનમાં કનિષ્ઠે બૌદ્ધ-

મંથને ખૂબ ઉદાર આશ્રય આપ્યો હતો, અને તેના પુત્ર દુવિંદ્ર પણ

તેમ જ કર્યું હતું પણ તેના પછીનો રાજા વાસુદેવ, કુડીમિત્ર બીજાની

પેઠે શિવભક્તિ તરફ વળ્યો. તેથી જ રીતે બૌદ્ધના પાઠના શક

ક્ષત્રપોએ બૌદ્ધ મંત્રદાય કરતાં બ્રાહ્મણધર્મ તરફ વધારે અંગત વચણ

બનાવેલ છે અને એ તો નક્કી છે કે પ્રાકૃત સાહિત્ય કરતાં બ્રાહ્મણોના

સંગૃહિત માહિત્યને તેમણે વધારે આશ્રય આપેલો છે.

બીજા મૈકાની શરૂઆતમાં કનિષ્ઠના મમયથી આગળપડતી

અને શોકગમ્ય થયેલી બૌદ્ધ મંત્રદાયની મહાયાન શાખાની અભિ-

વૃદ્ધિ બ્રાહ્મણોના હિંદુધર્મની મત્તા મજબૂત

મહાયાન તથા થયાની સાક્ષીરૂપ છે. બૌદ્ધ મંત્રદાયના આ નવા

હિંદુત્વ વચ્ચે સંબંધ ૩૫ અને હિંદુધર્મ વચ્ચે ઘણી મમાનતા હતી.

અને એ એ વચ્ચેનો મંબંધ એટલો તો નિકટ

છે કે અમુક મૂર્તિને ક્યા ખામ સંપ્રદાયની ગણવી એ જાણના

નિષ્ણાતો પણ ઘણી વાર ગુંચવાઈ જાય છે.

બ્રાહ્મણોનો હિંદુ ધર્મ એ પંડિતોનો ધર્મ હતો. તેમની પવિત્ર

ભાષા મંદકૃત હતી. પંજાબમાં પ્રચલિતપ્રાકૃત ભાષાના એક બહુ જ

સંસ્કૃતનું પુનઃ

જીવન

કૃત્રિમ, સાહિત્યને અનુકૂલ રૂપાંતર રૂપ તે હતી.

ધર્મ તથા સામાજિક આચારની જાળતર્માં રાગ

તથા પ્રજા પર જેમજેમ પડિતોનો પ્રભાવ

વધતો ગયો તેમતેમ તેમના વિચારોના વાહન

રૂપ ખામ ભાષાનો ઉપયોગ વધારે વિસ્તૃત થયો અને દરબારી તથા

વિધિપૂર્વકનાં બધાં દસ્તાવેજોમાં ધીમેધીમે પ્રાકૃતનું ધ્યાન લેણે લીધું.

ઈ.મ. પૂર્વેના ત્રીજા સદ્કામાં પ્રાકૃત લોકો સમજે એવી સહેલી લોક-

ભાષામાં પોતાના શામનો મંજોધી અશોકે મંત્રોત્તર માન્યો હતો; પણ

ઈ.મ. પછીના ત્રીજા સદ્કાની અધવચ્ચમાં કાત્રપ રદ્ધમાને એમ

લાગ્યું કે પોતાનાં ગગક્રમેને પ્રૌઢ મંદૂકન ભાષામાં લખ્યે જ પડતી

રીતે ભવિષ્યની પ્રજા માટે જીવતા રાખી શકાય. આ પુસ્તકમાં એ

વિષયમાં બહુ ઊંડા જિનરવાનું અગંભવિત છે અને અહીં તો એટલું

જ જણાવ્યું બસ છે કે આભ્યુદયધર્મના પુનરજીવનની માથેમાથે

આદ્યજોતી પવિત્ર ભાષા મંસ્કૃતને બહુ જ બહોળા વિસ્તારમાં

પ્રચાર થયો.

કારણો ગમે તે હોય પણ એટલું તો પૂરતું પરવાર થયું છે

કે ત્રીજા સદ્કામાં જેવામાં આવતી આભ્યુદયધર્મના લોકકક્ષિને પુન

પ્રાપ્ત થવાની જાગૃત તેમજ તેની માથેમાથ

શુભચુક્રમાં થયેલા મંદૂકન ભાષાના પુનરજીવનને ત્રીજા

હિંદુ પ્રતિકાષે સદ્કામાં ચૂંટાવ તથા મૌગાદના કાત્રપોએ

જુન ઉત્તેજન આપ્યું, અને મોથા તથા પામમાં

સદ્કામાં શુભ ગમ્ભીરોએ અને માથે વિજયતા કળાશ ચલાવ્યો. એ

રાત્રીઓ જોઈ અને જૈન મંત્રદાયો પ્રત્યે મદિપચ્ચ દના અને મંત્રેક

પ્રમંજોમાં તો મંત્રન ગીતે જોઈ મંત્રદાયમાં કવિ ધરાવના દના,

છતાં તેઓ પોને જાહેર ગીતે મનાવતી હિંદુ દના અને ગામાન્ય રીતે

પડિતોની ભાષા મંદૂકનમાં અતિ કુશળ આદ્યનું મવાદકારોની

સલાહ મુજબ વર્નનાગ દના એમાં જરા યે મક્કા જેવું નથી. જોઈએ

યજ્ઞયાગનો તુલ્યકાર્ય કર્યો તેની માથેના પ્રતિકાર્યના બહુ વહેના ચિહ્નરૂપે બીજા સૈકાના અંતમાં પુણ્યમિત્રે કરેલો અશ્વમેધ યજ્ઞ ગાંડી સમય ચોથા સૈકામાં મમુદ્રગુપ્તે વધારે દમામથી એ જ પ્રાચીન ક્રિયાને મહાવન કરી અને પાચમાં સૈકામાં એના પૌત્રે એ જ ગંભીર ધાર્મિક ક્રિયાની પુનરાવૃત્તિ કરી વધારે વિગતોમાં લેતર્કા વગર આ બાબતને એક જ નીમમાં દર્શાવી ગકાય એમ છે અને તે એવી છે કે, મિક્કાઓ, લેખો તથા શ્વાધકામોની પુષ્કળ મામિતીઓ એમ પૂરવાર કરવામાં મમન થાય છે ગુપ્ત યુગમાં બૌદ્ધ મતપ્રધાને ભોગે બ્રાહ્મણોના હિંદુધર્મની જ્યોત ફગી પ્રકળી અને આદ્ર રાજાઓને આશ્રય પામેથી લોકોને ગમતી અને સામાન્ય ગીતે બોનાતી પ્રાકૃત સાહિત્યની ભાષાના ભોગે નાજાઓએ મનૂત ભાસાને પોતાનો આશ્રય આપવા માડ્યો હતો.

૪ મ પૂર્વ પટથી શરૂ થતા રિક્ત મવનના પ્રવર્તક મનાતા લોકકથાના જાણીતા નાયક ઉલ્લેખના રાજા રિક્તમની વાર્તાઓ ચદ્રગુપ્ત રિક્તમાહિત્યની યજ્ઞગાથાઓની મ્મૃતિઓની

વિક્રમાદિત્ય અને જાખી ઝગકથી રમાયેલી છે ચદ્રગુપ્ત વિક્રમા-
કાલિદાસ દિત્યે ઈમ ના ચોથા સૈકાની આખરમાં ઉલ્લેખ
 નગરી હતી લીધી હતી એ તો નિરાક વાત

છે. લોકકથા ગજા વિક્રમના દરબારમાં નવ રત્ન હતા એમ કહે છે એ મૌના શિરોમણિરૂપ કાલિદાસ કવિ હતો બધા ચર્ચકો તેને સર્વ મનૂત કવિ તથા નાટ્યકારોના રાજા તરીકે સ્વીકારે છે મારે તો એવો નિર્ણય છે કે કાલિદાસ પાચમાં સૈકામાં ચર્ચ મયો અને તેના દાન્યો બખી ગયો તથા તેનું સાહિત્યજીવન લાગુ એટલે કે ત્રીમ વર્ષથી દાઢક વધારે હતું એ વાત તો હવે મિદ્ધ ચર્ચ ચૂકી ગણાય જોકે એ મહાકવિની કાગ્ગીદિનો માનવારી અહેવાલ ચોક્કમાંથી મુકરર કરવાનું કામ મુશ્કેલ છે, તોપણ એટલું તો અબવિત જણાય છે કે તેણે કા તો ચદ્રગુપ્ત બીજાના અમલના છે'ના ભાગમ કે કુમારગુપ્ત પહેલાના અમનની શરૂઆતમાં લખવા માડ્યું હશે ઉલ્લેખના રાજા રિક્તમ જોકે

કવિ કાનિદામનુ^૧ નામ લોકકથામાં હમેશ જોડામાં આવેલુ જોનામાં આવે છે એ હખીડને ફેલ ચર્ચા ઉપર જણાવેલી રીતે વ્યાખ્યાની હાલે છે

વિગાળ અર્થમાં મમજતા ગુપ્તવશ ઈ મ ૩૦૦થી ઈ મ ૬૫૦ સુધીનો ગણાય નવારે ખામ અર્થ કરતા તેની મમયમર્યાદા ચોથો અને પાચમો યૈને ગણાય આ યુગ અને

ગુપ્તયુગની ક્ષેત્રોમાં અમાવારણ બુદ્ધિપ્રતિભા યુગ હતા બુદ્ધિમંત્રિના ઇતિહાસમાં એ યુગને કાર્તિક યાગે મળતો યુગ હોય તો તે ઇનિઆમેથ તથા ગુપ્ત

રાજ્યોનો યુગ ગણી શકાય ઇન્ડિયામાં જેમ બીજા મધ્ય નાના દોરા ઓની મગ્યામણીમાં ગેકાપીઅર એક મહાન જગજગતા દોરા જેવો ચમકી ગયો હતો, તેમ આ યુગમાં કાનિદામના પ્રખર તેજ આગળ બીજા મધ્ય માહિત્યદોરના આખા થઇ ગયા હતા ગેકાપીઅરે તેના

૧ કાનિદામ પશ્ચિમ માળવાની નાની નદીઓ અને બીજી વિગતોની એવી બની વિગતવાર અગત માહિતી ધરાવતો જણાય છે કે ચોટ્ટે બાગે ને મહસોરનો (મસપુર) અથવા તો તેની પોશના પાઈસ્થાનનો રહેવાસી હશે એમ જણાય છે આ જ કારણે તે હજારોનો દરબાર તેમજ તપાસ નગરમાં રહેલ થયેલા ધમાવણમાં જીવનના નિષ્ઠ પરિચયમાં આ રા હતો (એમ એમ હાપ્રસાદ માસ્ત્રી એ બી એ રીમ એ પુસ્તક પૃ ૧૬૭-૨૧૨)

કાવિનાસનો મમય દોરના જમાનામાં બહુ ચર્ચાનો વિષય રહી પડે છે અને ૧૯૧૧ના નવેમ્બર મુધીની ચર્ચાનું મેડીસરમ અને કપગદ્વાર બી લીબીઝે 'સાસટેટમ ટેમ કાનિદાસ' નામના લેખમાં કરેલું છે (ઇન્ડોજર્મન ફોર્સ્યુગન, ગ્રામખગ, વાન્ડ x x x (૧૯૧૨) પ ૧૦૮ થી ૧૦૭) ન પહેલાના કદવેઓ નીચ મુજબ છે મેકડોનલ્ડ, 'દિસ્ટરી ઓ સરકુલ વિરદ્યર (૧૯૦૦) પ ૩૨૪ જેમાં કાલિદાસને પાંચમાં સેકાના પ્રાન્થમાં મૂકેનો ■ કીચ (એ આર એ એસ, ૧૯૦૯ પૃ ૪૩૩-૬) એને વડગમ બોલના ગણ્યમાં મૂકે છે એ કે રધુવરામાં આવતો દુનોનો કદવેખ એ

અમર નાટ્યો ન જખ્યા હોત તોપણ! દ્વિઅભેચના યુગનં માહિત્ય મારી રીતે મમૃદ્ધ ન્દેન તે જ રીતે ને દ્વિદામની કૃતિઓ કાળ-ચક્રમાથી અચના ન પામી હોત તોપણ માહિત્યની અભિગ્રહિમા એ યુગ અસાધારણ રીતે કળારૂપ હોત એવું પૂરવાર કરે એવી બીજી ઘણી લેખકોની કૃતિઓ પૂરતા પ્રમાણમાં ગ્રહી હોત

હિંદી નાટ્યોમાના અતિ ગ્રંથક નાટ્ય પૈકીન એક ગણવા જેવું નાટક 'મૃત્યુમુચ્ચિ' છે એ નાટકની રચનાનો સમય હાલમાં પાચમો કે છઠ્ઠો સદી ગણાય છે અને કદાચ તેથી પણ તે કાષ્ઠિક માહિત્ય વહેવા હોય તેના જેવું જ બીજું એક ધ્યાન ખેંચે એવું નાટક 'મુદ્રા નક્ષત્ર' છે તેમાં અદ્યગુપ્ત મૌર્યે નદ ગાળની પામેથી રાજ્યમત્તા બગાળમગીએ અધાવી પાડવાની વાત આવે છે એ નાટક પણ કદાચ ઉપલા જેટલું જ પ્રાચીન હશે ત્રી દિનએન્ટ ૬ મ ૪૦૦ના અરમામાં બીજી અદ્યગુપ્તના

પુત્રકને તેટલા વહેવા સમયમાં મૂકવાનું બાંધ આવડ કરે છે (જુઓ જ અર એ એમ, ૧૬૦૬ પ ૭૦૧-૬, અને હન્ડ એન્ટ ૧૬૧૭ પ ૨૬૧) હોનરેનો વાદ કાનિદાસના સક્રિય જીવનને છૂટા સમયના પહેલા અર્ધભાગમાં મૂકે છે (જે આર એ ગેસ ૧ ૦૮ પ ૧૧૨) પણ તેને મદિના ટેકો નથી અને મને તે બૂઝબદેલા અનુમાનના પાયા પર ઊભો કરેલો જણાય છે બહિદાસના કવિજીવનની સરજાવટના વર્તમાનમક માન્ય 'જનુસદાગ' અને 'મેધકૃત' ઈસ ૪૧૩ પહેલા એગે કે અદ્યગુપ્ત બીજો ગાદીએ હોતો તે અરસામાં લખાયા હાય એ અસંભવિત નથી, પણ મને એમ માનવાનું મન થાય છે કે ઈસ ૪૧૩ થી ૫૬ સુધીનું કુમારગુપ્ત પહેલાનું રાજ્ય તેની પાછળની કૃતિઓનો સમય હશે અને તેની આખી કવિ કારકીર્દિ તે રાજ્યની મર્યાદાની અદર આવી ગઈ હશે સમય છે કે ૨ ધનુષના રાજ્યાદાદામું પછી પણ એનું કાળે રચવાનું સમયાલ્પ રહ્યું હોય, પણ ગુપ્ત સત્તા તેના પૂર્વજા-રમાં હતી તે અરસામાં પાચમો સૈકામાં તે થઈ ચો એ સત્તામાં તે મને જરા પણ શંકા નથી દ્વિદાસની કૃતિઓના સાલવારી કમ માટે જુઓ એમ એમ હગ્ગપ્રસાદ શાસ્ત્રી જે બી એ રીસ ગ્રો પુરેનક II પૃ ૫૭૬-૮૬માં)

સમયમા એનો નિર્માણકાય હો એમ માનનાનું વનણુ ખતાવે છે

અહાર પુરાણોમાના સૌથી જૂના પુરાણો પૈકાનું ‘સાધુપ્રણ’ તેના દાનના ઉપમા ચોથા સૈકાના પહેલા અર્ધ ભાગમા નિર્માણ થયું હો એવો સાક્ષ નિર્ણય થઈ શકે એમ છે, અને આપણે હાલ જે મનુસ્મૃતિથી પરિચિત છીએ તે પણ ગુપ્તયુગની શરૂઆતમા જ મૂકી શકાય એમ છે આથી વધારે વિગતોમા ઊતરી મસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસકાગના પ્રદેશમા બગજગરીએ પ્રવેગ ન કરતા પ્રેા ભાહારકગની ગીકાનું અનતરણુ આપવું ખમ છે તે કહે છે કે ‘એ આપક સાહિત્ય “સર્જનપ્રેરણા” ઉપી વિશિષ્ટ લક્ષણસાગો યુગ હતો અને તેની અમર કાવ્યકૃતિઓમા તેમજ સ્મૃતિપ્રથો અને સાહિત્યની બીજા પ્રકારની કૃતિઓ પર પણ જેવામા આવે છે’

ગણિત અને જ્યોતિર્નિશાનના ક્ષેત્રમા ગુપ્તયુગ આરંભદ (જન્મ ઇ.મ ૪૭૬) અને વસાહતિહર (મરણ ઇ.મ ૫૮૦) જેના વચગની

નામોથી અવકૃત છે મિ કાયે નામના એક

વિજ્ઞાન

પ્રખ્ય પ્રમાણુભૂત લેખકનો એવો મત છે કે ગણિત-

વિદ્યાના ઊત્કર્ષનો યુગ આશરે ઇ.મ ૪૦૦ની

આમપામમા શરૂ થયો અને આશરે ઇ.મ ૬૫૦મા પૂરો થયો, અને ત્યાર પછી તે તેની પહતી જ થયેલી છે

અમુકગુપ્ત જાતે મગીતનો કવો નિયો હતો તથા જાતે તે કળાનો કવો હતો તેમજ તે કળાને મ્વુ જિતેજન આપતો હતો તે નો આપણે

જાણ્યું છે બીજી કળાઓ પણ ગુપ્ત ગગતઓની

કળાઓ

કૃપાપાન નની હતી અને તેમના પુષ્કિરાગી

શિલ્પકળા

આશ્રયનીને આગાદ થઈ હતી લગભગ આખા

ગુપ્ત રાજ્ય પર મુમનમાન વરકરો અનેકવાર

ફરી વળ્યા હતા તેમજ તેમા જાણુઆ અમવાદ કરી રહ્યા હતા, અને તેઓ ભાગ્યે જ માર્પિણુ દિંદુ ઇમાગતનો નાત કરવા ચૂકતા—આ અકુમાત ગુપ્તયુગના નગભગ બધા મોટાભાષકામોના નાજની અમનૂતિ

આપે છે. પરંતુ હાલની શોધખોળોને પરિણામે પાંચમા તથા છઠ્ઠા સૈકામાં અંધારેલાં બૌદ્ધ તેમજ જ્ઞાણેશ્વર સંપ્રદાયનાં સંખ્યાબંધ ભવ્ય મકાનોની દયાતીના પુષ્ટિ પુરાવા મળ્યા છે. ઇસ્લામી ટોળાંઓની આવશ્યકતા માર્ગથી દૂર આવેલી, ઓંતાડી જગાઓમાં મોટા પાયા પર રચાયેલાં શિસ્પકામોના થોડા નમૂના આજ પણ જોવામાં આવે છે. વળી તે યુગનાં બચી રહેલાં નાનાંનાનાં મંદિરો તો સાધારણ સારી સંખ્યામાં મળી આવે છે. તે યુગમાં શિસ્પકામોના ખૂબ સફળતાથી મોટા પાયા પર ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો એ કથનને વ્યાજબી દરાવવા પૂરતી માહિતી અત્યારે આપણને છે.

દિંદમા શિસ્પકામોની આનુષંગિક કળા તરીકેનું સ્થાન લેતી તથા તેની સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવતી પ્રતિમાવિધાનની કળા ઘણી પૂર્ણતાની સ્થિતિએ પહોંચી હતી, પણ એ બીના અત્યાર પ્રતિમાવિધાન, પહેલાં કોઈના ચક્ષુમાં આવી નથી. તેના ચિત્રકળા અને ઉત્તમ નમૂના ખરેખર એટલા બધા સારા છે પંચીગરની કળા કે દિંદી શિસ્પીઓના પ્રયત્નોમાં તે ઊંચામાં ઊંચું સ્થાન લેએવા છે. અગ્રંતાની ભીંત પરનાં ઝાલર-

ચિત્રોમાંના કેટલાક ઉત્તમ નમૂના અને તેને મળતા લંકામાં સિગિરીયના કળાનમૂના (ધ.સ. ૪૭૯થી ૬૭)ના દક્ષિંતવાળી ચિત્રકળાનો, શિસ્પકામોના જેટલી જ અથવા તેથી પણ વધારે સફળતાથી ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો. દિંદુ રાજાઓએ પાડેલા સિલ્લાઓમાં કેટલાક સોનાના શુભસિલ્લાઓ જ કળાની કૃત્તિઓ ગણવા લાયકના છે.

ત્યારે એ તો દેખીતું જ છે કે શુભવંશના શક્તિશાળી અને લાંબી દારદ્રીર્ઘિવાળા સમ્રાટોના અમલમાં બધાં ક્ષેત્રોમાં અસાધારણ બુદ્ધિ-પ્રવૃત્તિનો ઉજાળો આવી ગયો હતો. રાજાઓના ગુપ્તયુગના સજીવ-અંગત આશ્રયની બેશક ઘણી અસર હતી પણ પછાતાં દારણ આવાં પરિણામો લાવવાને માટે વધારે ઊંડાં કારણ પણ કાર્ય કરનાં હશે જ. અનુભવ એમ

મિદ્ કંઠે છે કે, જુદીજુદી દુશની મંઠૃતિઓનો મંપર્ક અથવા મંધર્પણ એ જુદી કે કળાની પ્રગતિનું અતિ પ્રથમ પ્રેરક બળ છે, અને ગુપ્ત યુગમાં થયેલી આગગપડતી અને ધ્યાન ખેંચે એવી મિદ્ધિઓ, મુખ્યત્વે, તેના મુક્તકની પૂર્વ તથા પશ્ચિમે આવેલી પરદેશી મંઠૃતિઓના મંપર્કને પરિણામે થયેલી છે એવો મારો મત છે. ચીન દેશ જોડે મનત વ્યવહાર ચાત્ર હતો એ બાબતના પુરાવા પુષ્કળ છે, રોમન સામ્રાજ્ય જોડેના વ્યવહારના અનંત અને મીઠા પુરાવા જોડે પ્રમાણમાં એટલા બધા નથી. તો પણ એવો વ્યવહાર હતો એ વાતની તકગર ઉકારી શકાય એમ નથી. ચંદ્રગુપ્ત બીજા વિક્રમાદિત્યે ચોથા મૈકાના અંત ભાગમાં માળવા અને સૌરાષ્ટ્ર કે કાઠીઆવાડ છૂતી લીધાં તેથી પશ્ચિમ હિંદના પ્રદેશ અને ઉત્તર હિંદ વચ્ચેનો વ્યવહારનો માર્ગ મોડ્યો થયો, અને યુરોપીય ખ્યાલોના મંમર્જમાં આવવાની મારી મવડ મળી આર્યભટ્ટના જ્યોતિષ ઉપર અંગ્રાસ્ટ્રીના વિદ્યામંડોની આસર હતી એ નિઃમદેહ વાત છે અને ગુપ્ત રાજાઓએ રોમન મિત્રાઓની નક્ક કરી હતી એ પણ એટલું જ દેખીતું છે. સાહિત્ય અને કળાની બાબતમાં, પરદેશી અમરના કાર્યનો પુરાવો જડવો જરૂર વધારે મુશ્કેલ છે, પણ મારો મતમાં તો એવા કાર્યનું ખરાપણ સારી રીતે મિદ્ થયેલું છે. દાખલા તરીકે દેવગઢ આગળના શેપશાલી વિણના શિપવિધાન અને મોઢાહોમમાં એન્ડીમીયન જેવી ગ્રીક રોમન કૃતિઓના વર્ગ વચ્ચેનો મંબધ હંડારવો એ બધક છે આ જગ્યાએ એ વિષયનું વધારે અન્વેષણ કરવું અશક્ય છે, પણ ગુપ્તયુગમાં થયેલાં જાણવાજોગો જુદી અને કળાનો આવિ ભાવ મોટે ભાગે હિંદ તથા રોમન સામ્રાજ્યની મંઠૃતિઓના પરસ્પર મર્મર્જને લીધે થયો હતો એના જગ્યા થયેલા પુરાવા, એ વિષયના શોધકને બતાવી આપવા અમારી નોંધોમાંના ઉલ્લેખો જરૂર શક્તિવાન થશે. કેટલાક ચર્ચકાની એવી મારણા છે કે અજંતાના ભીતિ આસર ચિત્રોમાં ચીની ખ્યાલોના અંશ દેખાય છે અને તે કદાચ ખરા પણ હોય.^૧

૧ 'મંઠૃકટિક'ની સાથે નક્કી થઈ નથી. પ્રો. સીલ્વેન લેવિ અટકળ કરે

પાનમાં મૈકાની નરઆતના આવેલા પતેના ચીની ચાત્રી કા-દિઆને તથા માતમાં મૈકાના પડના અર્ધ ભાગમાં તેના મદાન અનુગામી દુએન્તમાગે લમેથી નોધાની મખ્યામળી નિમદ્દરીતે નિહ કુટે છે કે શુભયુગમાં બૌદ્ધ મગ્ગદાયમાં ધીમેધીમે મડો પેગતો ગયો હતો પણ એ મમયમાં રહેતા લોઝાની નજરે એ મગ્ગ ભાગ્યે જ અન્યો હશે કાગ્ગુ-તેમની નજર આગળ તો ભવ્ય મડોમાં રહેતો, અને અનિગય પ્રમાણ શાળી, ધનદાન અને મત્તાગાળી મધ હમેશા ખડો દેખાતો હતો. શુભયુગના ભવ્ય બૌદ્ધ મડોના મખ્યામધ અવશેષોની મોઘ પુગતત્વના અન્વેષણ કાર્યની આશ્રય ઉપગતવે એની બીના છે શુભ ગતિઓને કે જાતે રીતે બ્રાહ્મણોના હિંદુ ધર્મના, ખામ કરીને વૈશ્ણવ નમ્રતાપના અનુયાયી હતા, જના પ્રાચીન હિંદની આચાર રીતિને અનુમરી હિંદી ધર્મના નિરિધ નમ્રદાયોને તેઓ અનુમદબરી નજરે નેના પડેતો ચક્રશુભ સાખ્ય દર્શનનો અનુયાયી હતો પણ પાઠગથી તેણે બૌદ્ધ માધુ

છે કે તે કૃતિ કાવિદાસના મમય પત્રીની હશે એ ભૂતા લેખકને અનુસરી મને એ કૃતિને એથી વહેલી મળવાનું મન થાય છે હાઈટ, જે મગ્ગા જુઓ ગઈરેનો તરબૂતો 'મુદ્રા ગણમ ની સાથ માટે જુઓ હાસ પૃ ૩૮ (કાવળીઆ યુનિ પ્રેમ એનવાઈ, ૧૯૧૨) હિંદુ-કલ્પરાસ કૌટિયશાસ્ત્ર ઉન્નવર્વાન્નટ્ર' (૮૬, ભૌતજ્ઞ ૨૭ મેગીસન '૭૩૧શાદ્દ રશુરવાઈર્ ૧૬૬૭, જુવાઈ ૧૬૦૮, પ ૨૦, રૌની જે આર જે એસ ૧૮૦૮ પ ૬૧૦, ૧૬૦૦ પ ૧૪૦, પુગારોના શુભ માટે જુઓ પાઈગની પિગતવાઝ ચર્ચા 'ગેનેસ્ટીઝ ઓફ કવિએઝ' એ પુસ્તકમાં

હિંદી અને ગ્રીક અલ્પિતશાસ્ત્ર વચ્ચેના મળધ ચિરેતી મિ કાનની ટીકાઓ જે આર જે એમ ૧૯૧૧ના પૃ ૭૫૬ પર અને જે પ્રે એ એસ બી ૧૯૧૧ના પૃ ૮૧૩ પૃ મળશે

કળા અને રચાપત્યને વગતા પ્રશ્નોની બાબતમાં જુઓ 'એ હિંદુટરી એન્ડ કાઇન આટસ ઈન ઈટિયા એન્ડ સીપોન' તથા તે પુસ્તકમાં આપેલા ઉદાહરણો અને આ લેખકનો લેખ 'હિન્ડિયન સ્કલ્પચર ઈન શુભ પીગિયડ' (ઓરટાસ કાઈટલ, એમિવ જુનિ ૧૯૧૪)

શુભ સિદ્ધાન્તો પર થયેલી રોમની બસર મારા 'કાઇનેજ એન્ડ

વસુબધુના ઉપદેશનુ શ્રદ્ધાપૂર્વક વ્રણુ ક્યું હતુ અને પોતાના પુત્ર અને વારસ મમુદ્રગુપ્તને તેની પામે શીખના મૂક્યો હતો એના પત્ની કેટલો સમય વીત્યા બાદ બૌદ્ધ ગરના પાટનગરરૂપ નાલદા આગળ મુદ્ર મનાનો ઊભા કરનાર નન્ગુપ્ત બાવાદિત્યને જીએન્સાગ શ્રદ્ધાશુ બૌદ્ધ લેખે છે ૨

ગુપ્તોનો સુવર્ણ યુગ ઇસ ૩૩૦ થી ૪૫૫ સુધીનો એટલે લગભગ સત્રા મહીનો હતો અને તેમા અમાધારણ લગાઈના ત્રણ રાજ્ય અમલો આની જતા હતા કુમારગુપ્તના મરણુનો મગય પુણ્યમિત્રનો ચોક્કસ રીતે ઇસ ૪૫૫ની માલની શરૂઆતમા મૂળી શકાય છે એના મરણુથી ગુપ્ત મામાત્રાલ્યની અનનતિ અને પડતીની શરૂઆત થાય છે તેના મરણુ પહેલા પશુ ઇસ ૪૫૦ના અરસામા હતિલામમા બીજી મદે

અર્ધીઆર ઈરિપીગીયન ગુપ્ત કીનેરડી મા અલવામા આવ્યો છે ~ આર એ એસ ૧૮૮૮, વળી જીએ મેવેવ રોમન ઈઈન્સ કાઉન્ટ ઈન હરિયા ૧૮૦૪ પ ૫ ૧થી ૧૦૭ ગુપ્ત સમયના સારનાથ અને શ્રીઆ વગેરે આગળના બૌદ્ધ મઠોના વર્ણન ૧ ૦૨ ૩ પછીના આ ઈએસીજીકલ સર્વેના વાર્ષિક રીપોર્ટોમા આવેલા ~

હિંદ અને ચીન વચ્ચેના સંબંધદાર વિષેના ઉલ્લેખો હકે 'કાનો હોજી ઓફ હરિયા, ૧૮ મા એપ્રિલ કયાં કે ડિપલિ દેશના ગાળએ ઈસ ૪૨૮મા એક દૂતમંડળ મોકલ્યુ (વેર્સે જ આગ એ અસ ૧૮ ૮ ૫, ૫૪૦) દૂતમંડળો એમાના કેટલાક માત્ર વ્યાપારી સાદસો હતા, તેવા ૫૦૨થી ૫૧૫ સુધીમા છ આવી ગયા હતા ને ઉપરાંત યાત્રીઓ અને પ્રયાગક મળીએની વળી મુસાફરીઆ થઈ હતી

રોમન સામ્રાજ્ય સાથેના સંબંધ માટે જીએ પ્રાયલો, ઇન્ડિયન એમ્બસીઝ ટુ રોમ જ એપોતોનિયમ ઓદ્દયાના સાથે બાબેલુ છે કલે રિય ૧૮૭૩, રીનોર્ડ રીનેશન્સ પોલીટિક્સ એટ નામર્શીએવીસ ડવએમ્પા યર રોમેન અવકન એક્ટિ ઓરિયન્ટન, અને ~ ૨ જીએ પરિશિષ્ટ અન 'વસુબધુ અને ગુપ્ત'

રીને જાણીતી નહિ થયેલી એની પુખ્તમિત્ર^૩ નામની પડોશી, સમૃદ્ધ અને અળંગાન પ્રજા જોડેના વિગ્રહના ગણીગ મક્ટમાં તેનું રાજ્ય આની પડપડ હતું મમ્મીની મેનાએ હાગ ખાધી હતી, અને એ હારની લશ્કરી ચાપટથી એના વશની ગિરના ભયમાં આવી પડી હતી, પણ એટલામાં કુમારગુપ્તના યુવરાજ ગ્રહગુપ્તે હોશિયારી તથા માહમથી દુસ્મનને ઉથનાની પાડી, કુમરગુપ્ત ધર્મ વિનાશ પથે વળેલા પોતાના વશની રાજ્યવલ્લભીને ટમરી રાખી તે સમયના સમકાલીન યેષ્ઠના નોધેથી એક નાનીસી વિગતથી એ વિગ્રહની કંઠોસ્તાનું સૂચન થાય છે, કારણકે આપણને કહેનામાં આવે છે કે આની પડેલી આફતમાંથી પોતાના વશને બચાવના સમયના યુવરાજને એક રાત કોઈપણ જાતની સખા નગર ખુલ્લી જમીન પર સૂતે ગાળવી પડી હતી

૪૫૫ની વખતમાં ગ્રહગુપ્ત ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેને માથે આફતનું વાદળ તૂટી પડ્યું પુખ્તમિત્રનો ભય તો દૂર થયો હતો,

પણ તેને પગલે જ તેનાથી નધારે ભયકર આફત

હુનોની હાર આની પડી મધ્ય એશિયાના ધાસ ઢકાયેના

મેદાનોમાંથી ગિલરાઈ વાયવ્ય ધાટો દ્વારા હિંદમાં

ઘુસી તેના હસતા, ખુશનુમાં રસાળ મેદાનો અને ભરચક વસ્તીવાળા શહેરો પર વિનાશ નરસાવતા જમની હુનોના ટોળા જિતરી પડ્યા હતા ગ્રહગુપ્ત તે વખતે પુષ્પ ઉમરનો અને પાકટ અનુભવનો રાજા હશે જિબી થયેલી જઠરિયાતને તે પહોંચી વળ્યો અને તે જમણી એના ટોળાને તેણે એની તો સખત અને નિશ્ચયાત્મક દાર આપી

૩ ફ્લીટ નાટકન કરે છે કે એ નર્મદાના પ્રદેશનો હશે (ઈન્ડિ એન્ડ XIII, ૨૦૦) પણ વધારે સંભવિત એ છે કે તે ઉત્તરમાં ધર્મ અથવા હતો દોર્નને પુખ્તમિત્રો તે વલ્લભિ વશના આપનાર બહારકના હાથ નીચેના મેત્રમાં હતા એમ કહે છે અને તે ખરે હોય એમ લાગે છે ખુશખો પરચુગ્મ વરોમાં પુખ્તમિત્ર અને પદુમિત્રને ગણાવે ■ તેઓ દેખીતી રીતે પરદેશી હતા (પાર્ટ-૮-૧-૧૧૩-૧૧૬ પ 'કલિએજ' પૃ ૭૩)

૬ ધોડા મમય માટે તો દિંદ તેના દુઃખવાના બચથી મુક્ત અન્યું. તેની મા તે વખતે જીવતી હતી અને 'શ્રીકૃષ્ણ પોતાના મનુષ્યોનો મંદાર કરી પોતાની માના દેવકી પામે ગયા હતા' તેમ પોતાની જીતના મમાચાર માથે આપણો નામક જલદી તેની માતા પામે ગયો. પોતાનાં માળાપમાંથી જે દયાન દતાં તેના તરફનો પોતાનો ધર્મ અગતરી, ટોચ પર ચિપ્પણી મુર્તિવાળો કાર્તિકર્તલ બોલો કરી તેણે પોતાના મૃત પિતાના પુણ્યમાં જલ્દી કરી, અને દેવનાઓના રક્ષણથી પોતાના દેશને જગડી ઓના જુદમથી મુક્ત કરવાનો અહેવાલ તેણે ને ગ્રંથ પર કોતરવ્યો.

એ તો દેખીતું જ છે કે દુનો પગનો આ મહાન વિજય, નવા રાજ્યના પ્રારંભમાં થયો હશે, કારણકે ઈ.ગ. ૪૫૮માં તૈયાર થયેલો એક ખીન્ને લેખ રક્ષણમે જગડીઓને

પશ્ચિમ પ્રાંતો આપેલી દાર વર્ણવે છે અને તેના રાજ્યને પશ્ચિમ છેડે આવેલા સૌરાષ્ટ્રના દ્વીપકલ્પ પગ્નુ

તેનું કોઈ પણ જનના વિવાદ વગરના આધિપત્યના ગ્રીકાગ અને જલ્દિરાત કરે છે. રાજકવિના કથનાનુસાર સર્વ શુભમંપન પર્ણિકત નામના અમલદારને ગગનએ પશ્ચિમ પ્રદેશોનો સર સૂચો નીમ્યો હતો. તે સૂચ્યાએ સૌરાષ્ટ્રના પાટનગર જુનાગઢના સૂચ્યાની જવાબદાર જગા પોતાના પુત્રને આપી હતી પોતાના અમલ દરમિયાન ગિરનારની તળેટીમાં આવેલા અને રક્ષણમેના રાજ્યારોહણના વર્ષમાં બહુ વિનાશ કરી તે દાટેલા તળાવની પાક દુરગ્ત કરી તેણે પોતાનો અગત્ય દીધાવ્યો. ખીન્ન વર્ષમાં એ પરાપદારનું કાર્ય પૂરું થયું એટલે એક કિંમતી ચિપ્પણુ મંદિર બધાવી તેનું એક વર્ષ પછી વાગ્તુ કરવામાં આવ્યું

ત્રણ વર્ષ બાદ, પટણથી આશરે ૬૦ માઈલના અંતર પર, ગોરખપુર જિલ્લાની પૂર્વમાં આવેલા એક ગામમાં એક જૈન દાતાએ એક કોતરાવેલો સ્તંભ અર્પણ કર્યો એ સાબિત

પૂર્વના પ્રાંતો કરે છે કે તેના રાજ્યના આ સરચાતના મમયમાં પણ રક્ષણમેના મુલકમાં પશ્ચિમ તેમજ પૂર્વના

પ્રાતોનો મમાવેશ થતો હતો.

પાંચ વર્ષ પછી ઈસ ૪૨૫ના હાલમાં બુદ્ધના જિવનના નાગવી જાણીતા થયેના ગંગા તથા યમુનાની વચ્ચે આરેના પ્રદેશમાં,

મધ્ય પ્રાંતો બ્રાહ્મણે સૂર્યને મંદિર અર્પણ કર્યું પ્રચલિત

ભાષામાં તે 'વૃદ્ધિક' અને જયને આપવા વાળું એમ વર્ણનાયું છે તે બતાવે છે કે રાજ્યના મધ્યપ્રાંતો પશ્ચિમ સુવ્યવસ્થિત રાજ્યનનો વાલ ભોગવતા હતા આ ઉપરથી એવું અનુમાન વ્યાખ્યાની ગીતે કરી શકાય કે જમવીઓ પગની ડાલ તેના અમનના પ્રારંભ કાળમાં કન્યામાં આવી હશે અને ત્યાર પછી નૃપાચ વર્ષો સુધી માત્રાજ્યના બના ભાગેમાં મામાન્ય શાંતિ આપવા જોઈતી તે ડાલ નિર્ણયાત્મક હશે.

પણ ઈસ ૪૬૫ના અન્નામાં ભટ્ટમ્પતી જતોનું એક નવું ટોળું દિંદના મોખગના હામંદ જિતરી પડ્યું અને તેજો ગાધાન એટલે

વાયવ્ય પાનમમાં વસવાટ કર્યો ત્યાં એક 'કુર' ઈસ ૪૬૫-૭૦ ફરી અને ખારીવા' સંગઠે કુશાનની રાજ્યગાદી ચાલુ થયેલી હું બચાની પાડી અને 'અતિશય જંગલી અસાચારો'

ઘટાઘટ્ટો કર્યા આની પછી થોડા સમય બાદ આશરે

ઈસ ૪૭૦માં એ હુનો દિંદના અદરના ભાગ તરફ ધમ્પા અને મધ્યગુપ્ત પર તેના પોતાના સુનમ્પા જ હુમલો કર્યો. પોતાના અમનની શરૂઆતમાં મ્યો હતો તેનો સદાગિરિરોધ કરનામાં તે આ વખત નિષ્ફળ થયો અને આખરે ઉપરાજપરી ચતા પર દેશીઓના હનાથી તે હારી બેઠો દિંદનાથી મળતી નૂત લેવાની આનુરતાથી આવતા નવાનવા ટોળાઓથી એ હુનોની મધ્યમાં બેશક ચાલુ વધારો થયા કરતો હતો જ.

તેના અમનના પાછલા સમયમાં સિક્કાને પહેલા કન્ટા હનમ કરી તેની કિંમત ઘટાડી પડી એ મધ્યગુપ્તના રાજ્યનહીવટ પર આવી

પડેથી નાણાની બીડ સ્પષ્ટ રીતે જતારી આપે
 ચલણને દલકું છે. તેના અમલની સરખાનના અને આગાદીના
 કરકું વિશેષમા પાડેલા મોનાના મિલકા વગ્ન અને
 કારીગીરીમા તેના પૂર્વજેના મિલકાએને મળતા
 છે; પણ મોનાના પ્રાચીન દિંદી ધોગજોને અનુકૂળ થવાના હેતુથી,
 પાઠગથી પાડેમા નિકાનુ વગ્ન જે કે વધારવામાં આવ્યું હતું. જના
 તે દોકમાં ચોખ્ખા મોનાનુ પ્રમાણ ૧૦૮ મેનથી ઘટાડી ૭૩ મેનનુ
 સંખવામા આવ્યું હતું. ચલણી નાણાની શુદ્ધતામા કહેવા આ મદ
 આંખે ચદે એવા ઘટાડાની જોડે જોડે તેના પગની કારીગીરી અને
 દાગાની જનાવદ પણ દલકી ચર્મ ચર્મ હતી દુનો જોડેના વિમલનો
 ખર્ચ પૂરા કરતા રાત્નની નિર્જેરીને ખમવી પડતી મુશ્કાળતોનો આ
 બીનાથી સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે.

બીજા ઘણા દિંદી રાત્નઓની પેઠે 'વિક્રમાદિત્ય'ની ઉપાધિ ધાગ્ય
 કરના મધ્યગુપ્તનું મગ્ન આપણે ઈ.મ. ૪૬૭ની આમપામમા થયેનું
 માની મકીએ. તે મરણ પામના, શુભમાત્રાત્ય
 ઈ. મ. ૪૬૭ પણ મગ્ન પામ્યું, પણ તે વસા કેટલીક પેઠી
 પુરગુપ્ત સુધી પૂર્વના પ્રાંતોમાં ચાલુ રહ્યો આવા
 મુશીમના મમયમા રાત્નને મમાલી શકે એવો
 કોઈ પુરવ વારસ મધ્યગુપ્ત પોતાની પાઠગ મમ્યો નહોતો, એટલે તેની
 પાઠગ કુમાગુપ્ત પડેલાની રાખી આનંદથી થયેવો મધ્યગુપ્તનો ભાઈ
 પુરગુપ્ત, મગધનથા તેની પામેના મુલકની ગાદીએ આવ્યો.

આ રાજા મધ્યગુપ્તની માથેમાથે ધણુ કરીતે મગધમા રાત્ન
 કરતો હતો તેના લાઈના મરણ બાદ તે બહુ ઘોડા મમય મુધી
 જ જીવતા રહ્યો. ચલણી નાણાની શુદ્ધતા પહેલાના
 ચલણમાં સુધારે જેવી કરવાનો તેણે રેવો દિંમનભયો યાન એ
 એક જ એના અમલમા થયેવો જનાવ ગણની
 શકાય એમ છે. પાઠવી બાણુ 'અકાસાદિત્ય'ની ઉપાધિવાળા, દુર્મિત

મોનાના મિલ્કા, જે માધારણ રીતે પુરસ્કૃતના ગણાય છે, તેમાં 'સુવર્ણ'નું મળ વડન રવાા છતાં, ૬૨ મિલ્કામાં ચોખ્ખું મોનું ૧૨૧ ગ્રેન હતું. આ બધું તેતાં એ મિલ્કા ઓગટમના 'ઓગમ' જેટલી કિંમતના અને ઉત્તમોત્તમ કુશાન અથવા વડેલા ગુપ્ત મિલ્કાઓની યથાર્થ કિંમત કરતા સંધ્યાના છે.

આશરે ઈ.સ. ૪૬૭માં પુરગુપ્ત પંચી તેનો પુત્ર નર્મિદગુપ્ત ગાદીએ આવ્યો. ઉત્તર દિંધાં, મગધમાં બીહોના મુખ્ય વિદ્યાપીના

મથક ૩૫ નાલંદામાં લુએન્સાંગના મન મુજમ

ઈ.સ. ૪૬૭ થી ૪૭૩ ૨૦૦ શીટ કમ્તા પછી વધારે જાત્રુ એક છોટાગી

નર્મિદગુપ્ત મદિર તેણે બધાંધુ, અને તેમ કડી બીદ મત્રાપ

બાહ્યાદિત્ય પ્રત્યેના પોનાના પક્ષપાનની જાહેર માળિની

આપી એ મદિર તેના રાજમાત્રી નાણકાઈ

માટે તેમજ તેના રાજગ્રામીયામાં મોના નથા કિંમતી ઝવેનતના છૂટે

દાથે કરેલા ઉપયોગને કારણે બહુ ધ્યાન ખેંચે એવું હતું. દુનોના

જુનમાટનો વિરોધ કરવા બાહ્યાદિત્યે લીધેલા મજબૂત અને મફળ

પગલાઓનું વર્ણન થોડા સમયમાં આપવામાં આવશે.

નર્મિદગુપ્ત પંચી તેનો પુત્ર કુમારગુપ્ત બીજાને ગાદીએ આવ્યો.

ગાંધિપુર નામના ભિતારી આગળ મળી આવેલી સાદીની મિશ્ર ધાતુની

મુદર કારીગીરીવાળી મહેરબાપ તેના મમયની

ઈ.સ. ૪૭૩ કુમાર- છે આદી ગ્રીકોની માલવાગી મુજબ ગાદીએ

ગુપ્ત બીજા આવ્યો ત્યારે કુમારગુપ્ત બીજાને બહુ નાની

વયનો હોવો જોઈએ વળી તેણે એ કે ત્રણ

માવથી વધારે રાજ્ય કરેલું હશે નહિ, કાગળકે સાગનાથની મૂર્તિના

એક ક્ષેત્રમાં જુદગુપ્ત નામના એક રાજાને ઈ.મ. ૪૭૬માં રાજ્ય

કરતા ગળ તરીકે ગ્રીકારવામાં આવ્યો છે. વળી એમ દેખાઈ આવે

છે કે તેના પિતા અને દાદાની પેઠે કુમારગુપ્ત બીજાનું રાજ્ય તેના

પહેલા પૂર્વજોના મામ્રાજ્યના પૂર્વ ભાગ જેટલું જ મર્યાદિત હતું

બુદ્ધગુપ્ત તે ગણુ એનો ચોક્કમ નિર્ણય હતુ સુધી યઈ શક્યો નથી કદાચ ઘણ કરીને તે ગ્રંથગુપ્તના હાથ નીચે માળગાનો મુખો

પણ દોષ નરર્નિદગુપ્ત ખીમનું આધિપત્ય

ઇ.મ. ૪૭૩થી ૫૦૦ હિનાળી નાખી આખરે કુમારગુપ્ત ખીમની

બુદ્ધગુપ્ત

મત્તાથી તે તદ્દન અત્ર યઈ ગયો હતો એ તો

નિ મદેદ વાન છે કે નરર્નિદગુપ્ત તથા કુમાર

ગુપ્ત ખીમનો માગરા પનો કાળુ ધજો સિધિન હતો એ તો લગભગ

નક્કી જેવુ જ છે કે તેનો પગદો માગરામા હતો અને તેની મત્તા

ત્યા વધારે નહિ તો ઈમ ૪૯૪ સુધી બની ગઈ હતી અને ઈમ

૪૭૬ના અરમામા વાગણુમી તેના કમળમા હતી

આજીતી મદ્દાતિથી ગુપ્ત મદ્દાગેનો વશવેનો, અગિયાર ગુપ્ત

ગામઓના બનેલા એક રાજવેનામા પમાર યઈ જાય છે મોટેભાગે

તેઓ માન મગધના જ ગ્યાનિ રામઓ હતા

મગધના પાછલા એમ દેખાય છે પુગતત્તરાદીઓ જેને 'મગધના

ગુપ્તો મૌખરીઆ પાઠના ગુપ્તો' એ નામે ઓળખે છે, તે બધા

'વર્મન' અત્યપદસારી ગામઓના એક રાજ

જેઠે મગધની ગાદીના ભાગીદાર હતા એ રામઓ 'મૌખરી' જાતિના

હતા એ બે વગેરે નામે રાજ્યની વહેંચણી આ પ્રમારની હતી તેનો

ચોક્કમ નિર્ણય કરી શકાતો નથી પણ ઠૂઠા સૈકાના મધ્ય ભાગમા

મૌખરીઓના મુનકમા અધોધ્યાનો મમાવેશ થતો હતો તેમનો પરસ્પર

મમથ માર્ગનાર મૈત્રીભર્યો અને કોઈનાર શત્રુતા ભર્યો રહેતો,

પણ જે કાઈ થોડી વિગતો મજે છે તે જાઝી અગત્યની નથી

મગધની રાજકીય પત્તી યઈ પણ તેથી રાજ્યના બીદ વિદ્વાના

કેન્દ્ર અને મુખ્ય મથક તરીકેની તેની પ્રતિષ્ઠાને કાઈ ધોમ લાગ્યો

નહિ બાગમા સૈમાના અત લાગમા મુમન

ચીની બૌદ્ધ પ્રચાર માનેની જીવ યથ તે સમય સુધી પાન રાજ

મહળ

ઓના આગ્રય નીચે નાલદા તેમજ ખીમ ગ્યા

નોએ મડુ માળજીપૂર્વક તેની ખેડ કરામા

આની દની, તે મમ્મે ગોટા પુતકભરોથી ભરેલા બૌદ્ધ મોને બાળી ભગ્ન કરવામાં આવ્યા. ગુપ્તવંશના પાછલા મમયમાં ગૌતમના મિધ્ધાતોને માનસાવાળા પરદેશી અભ્યાસીઓ, આ પરિન બૌદ્ધભૂમિને ટેવના આદમ્મની નજરે જોતા એનું માર્ફ દષ્ટાન નો એ જ છે કે હા મ પૃથક્ક્રમ ધીનનો પડેલો વિઆગ મમ્મટ વટિ અથવા હસિઆઓ થેન, જે પોતે બહુ સુગ્ન ગૌદ્દ હતો તેણે મદાયાન માખાના મળ પુત્રને મેળની એન્દા કરના માટે તેમજ તેનું ભાષાતર કરી શકે એના લાયક પડિનની મેના મેગવવા માટે મગધ તરફ એન્દ પ્રચારક મળ મોડ પુ હતુ તે મમયનો મગધનો ગ્યાનિક રાજા, ધણુ મરીને જીવગુપ્ત પરંજો કે કુમારગુપ્ત બહુ ખુશીની માથે એ ગજવરી પદનેખમ્મની ઈન્દાને અનુદ્દગ થયો અને ને પ્રચારક મળની મેવામાં નિદાન બૌદ્ધ પતિ પરમાર્થને મોખ્યો એમ દેખાય છે એ પ્રચારક મળ ત્યાંના દિંદમા ટેવના થ વર્ષ સુધી રહ્યુ પછી પરમાર્થ ધીન ગયો અને પોતાની વેટે હસ્તનિખિત પુસ્તકોનો મોગે મમ્મદ લેતો ગયો. એમાના ધણુખરાનો તેણે તરજૂમો કર્યો છે હા મ પૃથક્ક્રમ તે કટાનની પામે પડોચી ગયો હા. સ પૃથક્ક્રમ તે ધીનના મમ્મટની આગળ જુ કરવામાં આવ્યો અને આખરે હા સ પૃથક્ક્રમ મિત્તેર રાંની વયે તે ધીનમાં જ મગ્ધ પામ્યો. એ જ સમ્રાટના અમન દગમિયાન (૫૦૦ થી ૪૯) દક્ષિણ દિંદના એન્દ રાજાનો પુત્ર બોધિધર્મ અદ્ધારીમમો દિંદી અને પડેલો ધીની રાજામ ગ્યાપક ગણાય છે તે હા મ પૃથક્ક્રમ ધીન ગયો અને થોડો સમય કટાનમાં રહ્યા બાદ લો યાગ આગળ કાયમનો રમ્યો. એના દૈનીચમત્તાર, ધીની કળામરોના માનીના નિસ્ય થર્ધ પડેલા છે પાછલા ગુપ્તવંશના મમ્મે પૈળી મૌર્યી જલ્પુરાનેતો આદિત્યસેન હતો હા મ ૬૪૭માં સાર્જીમ રાજા હાંના મન્હુ પડી તે અવન થર્ધ ભેગો એટલુ જ નહિ પણ ગામધિગજના આદિત્યસેન, જીવ- પદનો પોતાનો દક્ષ મામિત મરવા, અશ્વમેધ ગુપ્ત બીજો થગ કરવાની હામ તેણે બીડી એ વગનો મૌર્યી છેલ્લો ઇતિહાસને જાળીતો ગજ જીવગુપ્ત બીને

આઠમા મૈકાના શરૂઆતના ભાગમા ગમ્ય કરતો હતો. એ મૈકાના અંતમાં કે નવમા સૈકાની શરૂઆતમા મગધ જંગલોના પાન રાખ-
ઓના હાથમા ગયું એ પાવવસનો ઇતિહાસ આગમના પ્રકરણોમાં
આપવામાં આવશે.

ઉત્તર પ્રાંતો પર પોતાની આણવર્ણવનાર શુદ્ધશુભ શુભ મત્રાટોના
વશનો જાણાય છે એ શુદ્ધશુભની નોંધો ઉપરાંત પશ્ચિમ પ્રાંત માગવામા
લાનુશુભ નામના એક રાજની નોંધો પણ મળી
ઇ.સ. ૫૧૦ અંબુશુભ આની છે ઘણું કરીને એ રાજ છઠ્ઠા સૈકાની
શરૂઆતમા ઈર્ષ સર્વોપરી સત્તાના તામામા
હતો, અને એમ માનવા કારણ કે તે હુન સરદારોની મત્તાને
વશ હતો.

પાંચમા મૈકાના અન ભાગમા મૈત્રક નામની જ્વતિનો લટકાર
નામનો સરદાર કે જે ઘણુંખરૂ પરદેશી હતો તે મૌરા'ટ દ્વીપક'પની
પૂર્વમા આવેલા વ'નભી ગામમા વસ્યો ત્યા
૧૮૯૫૧૧; ઇ.સ. તેણે એક નવો રાજવંશ યથાએ એ વશ
૪૬૦ થી ૭૭૦ આશરે ૮ મ ૭૭૦ સુધી ચાલુ રહ્યો આશરે
૭૭૦મા સિંહમાથી ચઢી આવેલા આરખેને

હાથે એ વશનો નિનાશ થયો મનાય છે વચ્ચભીના પહેલાના ગમ્યએ
અત્રે હોય એમ જાણાતું નથી એ તો નિમજ્જ વાત છે કે તેઓ
ઈર્ષ હુન સરદારને ખડણી ભરતા હતા પણ હુનોની સત્તાનો ખ્વમ
મતા, વ'નભીના રાજ્યએ અત્રે થઈ ગયા અને હિંદના પશ્ચિમ ભાગમા
સૌગંદના દ્વીપક પમા તેમજ તેની જોડેની હિંદની ભૂમિના પ્રદેશમા
પ્રવળ સત્તાધીશ થયા સાતમા સૈકામા હુએન્સાગની મુલાકાત
વખતે એ રાહરે જડુ સમૃદ્ધ હવુ, અને બૌદ્ધમધના ઇતિહાસમા, છઠ્ઠા
સૈકામા યદ્ય ગયેલા શુભમતિ તથા ચિરમતિ નામના એ વિખ્યાત
શુરઓના નિનાસગ્યાન તરીકે પકાતું હવુ હુએન્સાગનો નાનો સમ-
કાલીન માત્રી ઇતિહાસ આપણને કહે છે કે તેના સમયમા દક્ષિણ

ગિદારમાં નાચંદા તેમજ વડલબી એ ચીનનાં સૌથી વધારે વિદ્યાર્થીઓ જોડે મરખાવી મઠાય એવા હિંદમાં મ્થાન હતાં. વિદ્યા ભણવા ઉત્સુક વિદ્યાર્થીઓના ટોળાં આવ્યા જ કરતા. એ યીઓ એ થી ત્રણ વર્ષ બૌદ્ધ દર્શન પર અપાતાં વ્યાખ્યાનોમા હા આપના. હિંદમાં મો-જા-પો એટલે પશ્ચિમ માગવા અને મગધ કે દેશોમાં વિદ્યાનુ માન છે એવી હુએન-માગની ટીકા પ્રતિભગના ઉ નિવેદનથી બગબર મમળય છે, કાન્થુ કે તે વખતે રાજકીય હા મો-જા-પો અને વડલબી એક જ હતા, અને ઉત્તર હિંદના ગામધિં હા રાજના જમાઇ ધ્રુવમદની મત્તા એ બને પર હતી એમ જા છે. વડલબી પડ્યા પડી, પશ્ચિમ હિંદના મુખ્ય શહેર તરીકેનું મ્થાન અભુદિવવાડે લીધુ, અને તે માન તેણે પદરમા મૈકાના ૨ સુધી જાગવી રાખ્યુ. આખરે તે મમયે તેની જગા બમદાવાટે લી ગુમમાત્રાગ્યના ટેટલાક દુકડા જુદાજુદા મ્થાનિક ગજવગોના હાથ દી રીતે આવ્યા તે વાચકને સમજાવવા માટે ઉપર આપે દગીકન પૂરતી થશે

પણ એ ગુમવશનો ખસ કરનાર તથા તેના માત્રાગ્યને અને કદડાઓમા ખડિન કરનાર, અને દુક મુદન સુધી તેના મોટા જા પર મત્તા જમાવી એમનાર પરદેશી જંગલ હુનોના ભ્રમણનાં હન વોમની વધારે ગ્રંથ માહેની આપવાન એ વહેણ જરૂર છે. 'હન' નામથી ઓળખાતી ભટકત વોમની જાતિઓ, એશિયાનાં ધાસ છવાયેલ મેદાનોમાથી તેના જૂખ્યા ટોળાઓના નિર્વાહના માધનતી શોધમ જુદી આબોહવાવાળા પ્રદેશોમા પશ્ચિમ તરફ ખસી, ત્યારે તે એ મુખ્ય પ્રવાહોમા વહેવાઇ ગઇ. તેમાનો એક પ્રવાહ ઓદસ નદીની અને બીજો વોગા નદીની ખીણ તરફ વજ્યો.

બીજો પ્રવાહ દ.મ. ૩૭૫માં પૂર્વ સુરોપ પર રેવાયો, અને તેજે ગાય લોકોને દાન્તુજ નદીની દક્ષિણે હાએવી નાખ્યા અને એ રીતે

યુરોપમાં હુનો,
અપિલા

આક્રમકતરી રીતે ખૂનખાર ગોષ્ઠિઃ વિગ્રહને
જન્મ આપ્યો એ વિગ્રહમાં ઇ.સ. ૩૭૮માં
સમ્રાટ વેલન્સે પોતાનો જનન શુભાચ્યો એ
હુનો બહુ ઝડપથી ડાન્સુમ તથા વોલ્ગા વન્ડેના

પ્રદેશ પર ફેલાઈ ગયા, પણ લામા મમથથી ચાલુ ઈર્ષ્ય ક્રમપને લીધે
તેમજ કાઈ મહાન નેતાને અલાવે તેઓ તેમની લાલકારઃ ગિચિતિનો
પૂરતો લાભ ઉઠાવનામાં નિષ્ફળ થયા આખરે તેમનામાં અદ્વિના નામનો
એક સરદાર પામ્યો. થોડા વર્ષ સુધી એ જંગવીઓના સમૂહનું મગન
કરી, તેઓ એવું તો પ્રમગ સત્તાનું શસ્ત્ર તૈયાર કર્યું કે 'રેવેના તથા
ટ્રાન્સ્ટ્રેન્સીનોપના દરમાગેગા તે એસરખુ અનમણનાલર્થુ આલાન
મોકલના શક્તિમાન થયો હતો.'

એ ટોળાના પરખર કાર્યાનું પક્ષોને જોતેમ કરી ગમતિ
રાખનાર એ જ અગ્રિય એ મરદારનું હ મ ૪૫૫માં મરણ થયું

ઇ.સ. ૪૭૦ ઉત્તર એશિયામાંથી પૂર પેઢે ધસી આવના નરા
જંગવીઓના પ્રમગ પ્રનાહના પગમાં યુરોપમાંનું

એ જૂનું હુનમાત્રાન્ત્ય ઘસડાઈ ગયું

એશિયામાં નોનું પ્રભુત્વ નધારે લામો સમય ટક્યું હુનોના
ટોળાનો એ વિભાગ એક્ષમ નદીની ખીણમાં ગયો અને કદાચ તેમનો

અંતિમધ જુદો હાલથી તેઓ દેશાદ્ય અચરા
ઇ.સ. ૪૫૫ થી ૬૪, સફેદ હુનો કહેવાના લાગ્યા તેમણે રક્ષે રક્ષે

એક્ષમ નદીની ઈરાનના વિરોધનો મદ્દગ ગામનો કયો હા મ
ખીણના મફેદ હુનો ૪૮૪ મા ગજ શીરાજ માયો ગયો ત્યારે ઇરાનનો

એ વિરોધ માન ટળી ગયો આ મફેદ હુનોના
ગજ એ કાલુનના કુશાન રાજ્ય પગ આક્રમણ કર્યું, અને ત્યાંથી તેઓ
હિંદમાં રેનાઈ આગ્યા હ મ ૪૫૫ મા અધગુપ્તે પાડા વાગેનો હુનના
પ્રમાણમાં કાઈકિનમગી દુષ્ટીએ કંગેલો હતો. હિંદપગ્યદી આવેલી હુનોની

ટોળાઓ પેટ્રીની આ શરૂઆતની ટોળા હશે અને તે દિંદુના અડ્ડના ભાગમાં પગપેમાગે કરી વમવાટ કુવામાં નિર્દગ થઈ હશે.

દમ વર્ષ બાદ એ ભટકની ટોળાના લોકોએ વધારે મોટી મંખ્યામાં દેખા દીધી માંધાર અથવા પેશાવરના ગાળ્યને તેજે વિધવાની નાખ્યું અને

તે મુખ્ય મથકેથી નીકળી અન્યાય પરંપરા જાળા

ઈ.સ. ૫૦૦ તોરમાણુ વ્યુ છે તેમ તેઓ મંગાની ખીણના પ્રદેશમાં ધૂંધા અને ગુપ્તમાત્રાગ્યને ડાંધવાની નાખ્યું

ઈ. સ. ૪૦૪ માં હગન તન્દવી તેમની ગતિમાં થતો આટકાવ દૂર થતા તેમની પૂર્વ તન્દવી ગતિને ધણી મદાવ મળી હશે અને ધણી

મોટી મંખ્યામાં તેમના ટોળા દિંદી મઝદદ ઓળગવા પામ્યા હશે.

દિંદ પગનું આ આક્રમણ ટેટલા ૫ વર્ષો સુધી ચાલુ રહ્યું હશે એમાં કાંઈજ મદદ નથી. એ આક્રમણકારી ટોળાઓનો નેતા તોરમાણુનામનો

એક સન્દાર હતો અને તે ૬ મ ૫૦૦ની પૂર્વ મધ્ય દિંદમાં, માગવાના રાત્ર તર્ગે જાઓ જાણાય છે તેને દિંદીઓના 'મદાગજલિગજ'ના

નિરંદો અને માદધાણુકરેના જાણાય છે અને બાનુગુમ તેમજ વદનબીનો રાત્ર તથા મીઝ ધણા ન્યાનિર રાત્રઓ તેના ખડિયા રાત્ર હશે

આશરે ઈ.સ. ૫૦૨માં તોરમાણુ મરી ગયો ત્યાં તેણે દિંદમાં

૧ તોરમાણુના નામ વાળા ત્રણ સિંચાણેઓ જાણમાં છે (૧) મધ્ય પ્રાંતના સાનગ નિહામાં એવન આગળ, જે એના અમલના પ્રથમ વર્ષની સાલ ધાગ્ય કરે છે (ફીટ, નુસ હન્ડ્રિક ન ૦૬), (૨) મીઝના પદારોમાં કુચ આગળ તેના પરની સાલ મળી નથી (એપિ હન્ડ ૧ ૨૩૮) અને (૩) મધ્ય દિંદમાં આવિયર આગળ જે તોરમાણુના પુત્ર મિદિરગુવના પદરમાં વર્ષની સાલ ધાગ્ય કરે (ફીટ ન ૩૭) પાસાત્ય કાગપ અને ગુપ્તોના સૌગપ્પ સિંચાણોની નમ્બ કરતા તોરમાણુના ચાદીના સિંચાણી ઉપર 'પર'સાલ છે, જે દેખીતી રીતે કોઈ આસ હુન સવતની સાલ જણાય છે તે ધણું કરીને ઈ.સ. ૪૪૮ માં શરૂ થયેલ હશે (જે એ એસ બી પુસ્તક XIII ભાગ ૧ (૧૮૯૪), પૃ. ૧૯૫)

ચાલુક્ય રાજ્ય તેના પુન મિહિરગુપ્તને વારસામાં મળે એટલું મગદિત થયેલું હતું એ મિહિરગુપ્તે પત્નિમાં માન્ય જે હાય શીઆનકોટ નામે જાણીતું છે તેને પોતાનું હિંદુ પાટનગર ચાલુક્ય હતું

એ સમયે હિન્દુ, આખા હુન માત્રાત્મ્યના એક પ્રાંત રૂપ જ હતું એ ટોળાના મધ્યમાં એક હેગત પામે બાધગિમાં બામીન હતું અને પ્રાચીન શહેર બદખ બીજી પાટનગર હતું

એશિયામાં હુન- ચીની યાત્રી-એલચી મોગયુન જેના દગ્યારમાં સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર ઈ.સ. ૫૧૬માં મળે હતો તે બામીનમાં હતો કે હેરાતમાં તે નક્કી કરી શકાય નથી, પણ

તે હુનમઝાટ મહુ પ્રમુખ મત્તા ધરાનનામે હતો અને પશ્ચિમમાં ઈરાનના મોખરાથી માઠી પૂર્વમાં ચીનની સરહદ પર આવેલા પોતાના મુધીના નિશાળ પ્રદેશના ચાલિમ રાજાએ પામે ખડણી બિધરાવતો હતો એ મઝાટ કા તો મિહિરગુપ્ત હોય કે વધારે મલખિન એ છે તે તેનો મમમલીન ઉપરી રાજા હોય ઈ.સ. ૫૧૬ પછીની ઈ.સ. ૫૨૦ની માનમાં મોગ યુને ગાધારના જે ચાલિમ હુન રાજાને આદર આપ્યો તે મિહિરગુપ્ત જ હતો એવો નિર્ણય આપણે કરવો પડશે તે તે સમયે કાશ્મીરના રાજા સાથે યુદ્ધ કરનામાં રોકાયેલો હતો અને કાશ્મીર સાથેના એ નિમિષને તે સમયે શરૂ થય નહીં સ્થાન થઈ હતી

લગભગ તે જ માલના અરસાના ઉત્તરેજમાં ઈ.સ. ૫૪૭માં એક ત્રિચિત્ર પુસ્તક લખનાર ધિમ્તી માધુ કોમ્પાસ ઇન્ડિકોપુસ્ત્રીસ એક સફેદ હુન રાજાનું વર્ણન કરે છે તે તેનું

ગોલાત્મ્ય

નામ ગોલાત્મ્ય આપે છે તે હિંદુનો રાજા હતો, અને તે દેશ પાસેથી જેરજીવમથી ખડણી બિધરાવતો હતો અને જે હજાર શુદ્ધના હાથી અને જખરા ઘોડેચાર લશ્કરની મદદથી તે બળજબરીએ પોતાનું નાગણુ નસૂન લેતો હતો એમ લખે છે આ ગોલાત્મ્ય રાજા જરૂર મિહિરગુપ્ત જ હોવો જોઈએ

હિન્દી બધી પ્રજાની કથાઓ મિહિરગુપ્તને લોટીનગરો મીનમગર
તરીકે વર્ણવવામાં મમન થાય છે એ 'હિન્દો એફિના' ઇતિહાસ

કાગેએ વર્ણવેલી પુન સ્થાપનાની વાકાશિખ
મિહિરગુપ્તનો 'કરો' કૂના'થી તે માધાણુ કન્ટા વધારે
જીવમ પ્રમાણમાં ગાયેલો હતો લગભગ પોણા મૈકા

ચુની દયાલીન રીતે તેમના દેશ પર સીનમનો
અમિ વગસાવનારની આક્રમણકારીઓના નિગતના વર્ણન આપવાનું
હિંદી વખતના પડતુ મુખ્ય છે તેથી તે ઝુનુની જગલીઓએ કહેવા
વિનાશનો તથા કાયમનો નબત્ત શ્રી રટેની વસ્તીમાં તેમણે ઉપનવેના
નામનો ખ્યાન આપના માટે આપણે યુરોપીય લેખનનો આશ્રય
લેવો પડે

મૂળ અફઘાનનો ગિમને બાં મારો ઉપમહાર કરેલો છે
પોતાના ખનડ અને મામડ આમથી મગના અને ગ્રેષ્ઠપણુ જાનના
નિવેડ વગની મનઆમથી નાહીથી રેલાયેના
હુનોના વણુન જોના લયનિન્મિત થયેના ગાય લોઝને એ
હુનાના મખ્યા, બગ, ઝડપી ગતિ તથા નિનારી
ન રામય એવી કૂરતાનો અનલવ થયો, તેનો ત્રામ વ્યાપ્યો અને
પગિણાએ તેમને તેનું પરિમાણ હતું તેનાથી મુજબ મોટું બાન્યુ આ
બધા ખનડ લયામાં તેમના તીણા અવાજ, જગની આગા તથા કથાનાઓ
અને તેમના વિચિત્ર બેડાગપણાથી નીપજતા નિરમય અને તીવ્ર આણુ
ગમાની આગણીથી ઉમેરે થતો હતો બાબની મનુષ્ય જાતિથી તેઓ
તેમના પહોળા ખસા, ચપગ નાક તથા આથામાં ઝડી ડાંગરી ગયેલી
નાની મગી આમોથી જીવ પડતા હતા અને લગભગ નહિ જેવી દાદી
હોવાથી, તેમનામાં જીવાનીની મદનગીભરી જોભા કે ઘડપણુનો આ
દરજીય દેખાવ નહોતો જેવામાં આવતો

ગોધોની પેરે હિંદીઓએ પણ એ જગનીઓ જોરેના વિમદના
દુખો પૂરા અનુભવ્યા વિધિનિરૂપમા શ્રદ્ધાવાળા વર્ણુ ધર્મ પાગનારા

હિદુઓને જેને મન પવિત્ર જેવું કાંઈ છે જ નહિ એવા આ લંગલીઓને
જોતાં ચીનરી ચડે એવી તેમની રેવોથી ચતા ખામ અણગમીને ઘરખે ધુગ-
પીયનો કગના ચ એ લંગલીઓથી વધારે નામ થયો.

મિહિરગુપ્તે કરેલો જુવમ એવો તો અનલ થઈ પડ્યો કે હિંદના
દેશી રાજાઓ મધ્ય હિંદના યશોધર્મા નામના ગમ્મની મરદારી નીચે
આ પરદેશી જુવમગારની માથે થવા મંગદિત
ઈ. સ. ૫૨૮. મિહિર- થયા. આશરે ઈ. સ. ૫૨૮માં મિહિરગુપ્તને
ગુલની હાર નિર્ણયાત્મક ઢાંગ આપીને, તેમણે તેના જુવમ-
માથી દેશને છોડાવ્યો.

આ મમય દરમિયાન જુએ-ત્રાગના કથન અનુસાર, પોતાના
કુટુંબના વડા ૫૨ આની પડવી આફનનો લાલ લઈ મિહિરગુપ્તનો
નાનો ભાઈ માકળની ગાદી બચાવી પડ્યો,
મિહિરગુલ કારણકે તે પોતાના મોટા ભાઈને મોખી દેવા
કાશ્મીરમાં રાજ નહોતો. થોડો મમય ગુપ્ત રજા બાદ
મિહિરગુપ્તે કાશ્મીરનો આશરો લીધો ત્યાંના
રાજાએ તેનો માયાળુ રીતે મત્કાર ક્યો અને એક નાનો પ્રદેશ તેને
હવાયે સોંપ્યો. દેશવે નીચેસો મિહિરગુપ્ત થોડા વર્ષ માથે આરી
પડેલ આ ગુપ્ત કાગવામમા રહ્યો અને પછી તેણે પોતા પર ઉપકાર
કગનાર સામે બળવો કરી તેની ગાદી હાથ ધરવાનો લાગ માપ્યો. એ
માઢમમા કતેહમદ થતા તેણે પડોશના ગાધાર રાજ્ય પર હુમલો ક્યો
ત્યાંનો રાજા જે ધણુ કરીને હુન જ હતો તેને દગાથી એચિતો હુમલો
ઢરી મારી નાખનામા આવ્યો તેના રાજકુટુંબનો ઉચ્છેદ કરવામા
આવ્યો અને સિંધુના કિનારા પરના લોગના ટોળેટોળાને કતલ કરવામા
આવ્યા આ જગલી ચદી આવનાર, જે પોતાના ઈષ્ટદેવ તરીકે શિવને
ભજતો હતો, તેને શાંતિપ્રિય બૌદ્ધ મત્રદાય પ્રત્યે ઝનુની વેરવૃત્તિ
બતારી અને ક્રોધપિણુ જતના પશ્ચાત્તાપ કે થડકા વગર તેણે તેમના
ઝૂપો અને મોટો તોડી પાડી નાખ્યા અને તેમાના ખમ્મના લૂટી લીધા.

પાપુ આનિતિએ મેળવેલું ધા બોનવવા એ જાતની નદિ
મે રાં પડે થના પડના તો એ મગી ગયા અને તો મળુમાળ

મિદિરગુવલુ

મરણ

ગાગ્લીગના તોખાન માથ કગની ઠિ થઈ,

થેર અધમ્મર બેર વ્યાપી ગયો, પૂરી દપી

ગી અને અથર ઉ મપાન મચી ગયો અને

માધુઓ દ્યાગુભાવે બોની ગિદ્યા & 'અમંચ્ય

લોખે ॥ વધને તેમજ મીઠ ધર્મને ઉઘાપવાને કાએ તે અધતમ નર્મ

પડ્યો & ત્યા તે મ્મની ધગમાગમા નાનન પુગો મુધી 'મે' આરી

રીને આ જુનમગાગને આ લામ્મા નદિ તો પરતોકમા તેના બા

કૃત્યોનો થોજ્ય બ તો મયો તેના મરણની નાન ચોક્કમપણે જાગાધ

નથી, પણ એ મનાવ & મ ની પડગની આમપામમા અને દુએન્તમાગ

તેની યાત્રાએ નીકળ્યો તે પહેલા મ મ એ મ્મના મમયમા બન્યો

હશે તેના મરણમમયે થયેના ઉ પાનની લોમ્મા બીદોના તેના તગ્કના

તીન વિરોધને કાગે મ જીરી પ્રમાગ પામી, જના તેની જગની

કુન્તાની પટેની ઊડી ઝાપની તે ભાગપૂર્વક સાખ પૂરે છે પરંતોની ધાગે

પરથી નીચેની ઊડી ખામા દાયીએને મગારી દેરામા તેને એ પ્રમાગને

રાજગી આનદ મગતો હતો એરી માન્યતાનાગી કારમીગની રાતોથી

તેને વધારે ટેમ મગે છે

મિદિરગુવના જુનમમાથી મુક્તિ મેળવવા મારે રચાયેના મનાતા

મિનમધમા આગળપડતો ભાગ લેનારા તરીકે જોતો ઉ નેખ કરવામા

આયો છે તે મધ્ય દિદના રાગ મગોધર્મોની

યશોધર્મ

માહિતી આપણને માન નહુ સિનાલેખો પગથી

મગે છે દુએન્તમાગ તેને વિરે મધ ઉચેખ

કરતો નથી તે તો પૂરો પગના વિજ્યનો બધો યશ મગધના રાગ

બાનાદિલને આપે છે, પણ તે યથાર્થ નથી પગદેશી આક્રમણમરીએના

પરાજયની યાદગીરી મયમ રાખનારા લેખોરાગા બે મીર્તિચલ મગે

ધર્મોએ જિલા કર્યા એ લેખોમા મુખ્તો અને પુનોએ નદિ જીતેલા

દેશોને પોતાની મત્તા નીચે આણુવાનો તેમજ અલ્પપુત્રાથી પશ્ચિમ મધુદ્ર સુધી અને દિમાક્ષથી મહેન્દ્રગિરિ સુધીના ઉત્તર દિંદના સ્વામી હોવાનો તે દાવો કરે છે. આ મહેન્દ્રગિરિ ઘણું કરીને ત્રાવણકોર ઘાટની પર્વત-માળાની વધારેમા વધારે દક્ષિણમાં આવેલું શિખર હશે એમ આપણે સમજવું જોઈએ. પણ મામાન્ય પ્રચલિત અનિશ્ચિત અતિમ્તુતિની વાણી સૂચવે છે કે યશોધર્મા પોતે મેળવેલા વિજય માટે જોઈએ તે કરતાં વધારે ગાળ્યો જણાય છે. અને તેનો રાજકવિ પૌર્વાત્ય અતિશયોકિતથી અગ્તવ્યો જણાતો નથી. તેના પૂર્વજો વિશે તેમજ તેના અનુગામીઓ વિશે કાંઈ જ માહિતી નથી. તેનું નામ એકલુ અને કોઈપણ જનના આગળપાછળના મંત્રધ વગર આપેલું જણાય છે. આમટે તેના રાજ્યનો અમલ છટ્ટા સૈકાના પહેલા અર્ધ લાગમાં હશે એમ જણાય છે, જોકે તેનો ચોક્કસ ગાળો કેટલો તે જણાયું નથી. તેણે કરેલા યશના દાવા માટે તેના બહુ ગાજતા લેખો સિવાય બીજા કાંઈ આધાર નથી.

દિંદમા મિહિરગુલના પરાજ્ય અને મરણ પછી એક્ષસ નદીની ખીણમાં સફેદ હુનોનું રાજ્ય બહુ લાંબો વખત ટક્યું નહિ. છટ્ટા સૈકાની અધવચમાં તુર્કોના આગમનથી, પરિસ્થિતિ તદ્દન

ધ.સ. ૫૬૫. ઐશિયા- હરી મધ જોન જોન નામથી ઓળખાતી એક માં હુન સામ્રાજ્યનું હરીફ ટોળીને હરાવી તુર્ક ટોળીઓએ ધ. સ.

પતન

૪૮૪માં હુનોને હાથે માર્યા ગયેલા શાહ દિરૌજના પૌત્ર, ધરાનના શાહ ખુશરૂ અનુશિર્વાન જોડે

મૈત્રી બાધી અને પછી એ મિત્રોએ બેગા મળી ઈ. સ. ૫૬૭ થી ૫૬૭ ની વચ્ચેની કોઈ સાલમાં સફેદ હુનોની જડ કાઢી નાખી. થોડા સમય માટે ધરાનીઓએ બદખ અને હુન મુલકના બીજા કેટલાક ભાગો પર અધિકાર જમાવ્યો પણ ક્રમેક્રમે સસાનીયન સત્તા નબળી પડતા, તુર્કો દક્ષિણમાં કપિસા સુધી પોતાની સત્તાનો વિસ્તાર કરવા મમર્ય થયા અને પહેલા હુન સામ્રાજ્યમાં હતા તે બધા મુલકોને પોતાના રાજ્યમાં ખાલસા કરવામાં મદદ થયા.

પ્રાચીન મમયના 'યવન' શબ્દ તથા હાલના મમયના 'રિસાલતી' શબ્દ જે અર્થમાં વપરાય છે તેના અનિશ્ચિત અર્થમાં વાપર્ય ખુબીમાંથી આપના મર્જ પણ પડેલીને માટે 'દુન' શબ્દ 'દુન' શબ્દની પાછલા નગરોત્તર માલિયામાં વાપરવામાં આવે છે. વ્યાખ્યાની ગરીબ મજદુર ગણતરી રજૂ થતી જનિઓમાંની એકને તો 'દુન' એ જ મના આપવામાં આવી હતી. અર્થની આવી અનિશ્ચિતતાને લીધે, યાજ્ઞશ્વરનો મત દર્શ અને તેનો પિતા હજી મેમની આખરમાં અને માનમાં મેદાની શરૂઆતમાં વાપર્ય મોખરા પરની જે 'દુન' જાતિઓ મામે મનન રિમદ્દ હજવામાં મોકાયો હતો તે કર્વ દશે એવી મકા ગિબી થાય છે પણ મિહિ-ગુલના પગાજ્ય પગી માન પચામ વર્ષમાં જ 'દુન' શબ્દનો ખરો અર્થ બૂલી જવામાં આવે એ બહુ મબરિન નથી દર્શતી મામે બાજ નાગને આપણે હિંના મોખરા પગી ટેકરીઓમાં વમેના દુનોના સીમાત મગ્યાન વામીઓ ગાળી શખીએ

વાપર્ય હિંદમાં પદોગી પથરાયેલી હાલની ગુર્જર જનિના શેરફે ગુજરાના નમધમાં દુનોનો અનેકવાર પુનઃમમાં અને લેખોમાં નિર્દેશ થયેતો જણાય છે પહેલાના ગુર્જરા, ગુર્જરો હિંદ મહારથી આવેના જણાય છે મદેદ દુનોના તે માલ મલ્યારી હતા અને કદાચ મદેદ દુનો સાથે તેમને લોહીને મમવ દશે તેમણે ગજપૂતાનામાં એક પ્રમગ મળવની યથાપના કરી તેની રાજધાની આગુ પર્વતની વાયવ્યે ૫૦ માઈલ પર આવેના ભિજમાન અથવા શ્રીમાગ નગરમાં હતી. મમય જતા ભિજમાનના ગુર્જર-પ્રતિહાર રાજાઓએ કનોજ છત્તી લીડુ અને ઉત્તર હિંદમાં પ્રમગ મત્તાધીશ બન્યા એમની દખીનત બોઈમાં પ્રકરણમાં આપનામાં આવતો ભર્યનો નાનો ગુર્જર રાજવંશ, ભિજ માલ રાજવંશની એક ગાખા માત્ર હતી

આ ગ્યલે હું એ તથ્ય દર્શાવત તરફ ધ્યાન ખેંચવા માગુછું

કે રજપૂતાના તથા ઉપલા ગંગાના પ્રદેશોમાં આવીને વસેલા પરદેશીઓ
 હિંદના મૂળ વતનીઓ સાથેના વિગ્રહોમાં કાંઈ
 રજપૂત જાતિઓનું જડમૂળથી નાશ પામ્યા નહોતા. આ બાબતમાં
 મૂળ ધણુ મમયથી શકા તો હતી જ, પણ હવે
 એ સાગં પ્રમાણથી નિહ થયેલી છે. એ લઠા-
 ધઓમાં ધણુ મરી ગયા એ વાત ખરી, પણ ધણુ બચી પણ જ્યા
 પામ્યા. એમ બચેલા આમાન્ય વસ્તીમાં લણી ગયા અને તેમના
 વશજો, હાત્રની આમાન્ય વસ્તીનો કાઈ નાનોસૂનો ભાગ નથી બની
 રહ્યો. તેમના પૂર્વગામી શક તથા ચીચીની પેઠે આ પરદેશીઓ પણ
 હિંદુત્વની અગ્નયખીમરી ખીનાને પોનામાં સમાવી દેવાની અને
 એકરમ કરવાની શક્તિને સર્વત્ર વસ થયા અને બહુ જલદીથી 'હિંદુ'
 બની ગયા. જે જે ફલ-clans અથવા કુલો મરદારી મેળવવામાં
 સફળ થયા તેમને હિંદુ મહાજ્મા સહેલથી દ્વિત્રિય અથવા રજપૂત
 તરીકે લઈ લેવામાં આવ્યા અને એ તો નિ મદેહ વાત છે કે પરિહાર
 અને ખીજા ધણુ પ્રખ્યાત ઉત્તર હિંદના રજપૂત કુલો, પાચમાં તથા
 છટ્ટા સૈકા દરમિયાન હિંદમાં રેલાઈ આવેલા જંગલીઓના ટોળામાંથી
 ઉત્પન્ન થયેલા છે. એ પરદેશીઓના માધારણુ પક્ષિમાના મનુષ્યોમાંથી
 ગુર્જર અને ખીજા જાતિઓ ઉત્પન્ન થઈ. સમાજમાં શ્રેષ્ઠત્વની દૃષ્ટિએ
 તેમનું રથાન રજપૂતો કરતા ઉત્તરતુ ગણાતુ હતું વધારે દક્ષિણમાં
 હિંદના મૂળ જંગલી વતનીઓની ધણી જાતો અને કુલો પણ એજ
 હિંદુ બની શ્રેષ્ઠ પામવાની વિધિના પ્રભાવ નીચે આવ્યાં અને પરિણામે
 ગોડ, બાર તથા ખરવાડ વગેરે જાતો ચદેત્ર, નરેડ, મહરવાળ તથા
 ખીજા જાણીતી રજપૂત જાતિઓ રૂપે જણીતી થઈ અને તેમનાં વશના
 આદિ સ્થાપક સૂર્ય તથા ચદ્ર સાથે તેમનાં વશજો પણ તૈયાર કર-
 વામાં આવ્યા. ઉત્તરના મધ્યયુગીન વગોની હકીકત આપતાં આ
 વિધિની દુ વધારે વિગતવાર ચર્ચા કરીશ અને તેના દૃષ્ટાંતો આપીશ.

આક્ષમ પરની ઇફેલાઈટ સત્તાના ખસને કારણે, હિંદમાં આવતી

પરદેશી ઝોલાઓની રેલ બધ થઈ ગઈ અથવા બહુ જ ધીણ થઈ ગઈ
 અને મિહિરગુલની હાર પછી લગભગ પાંચ
 પરદેશી હુમલામાં- મૈકા સુધી હિંદે પરદેશી આક્રમણોથી લગભગ
 થી હિંદનું બચી નષ્ટ મુકિત, અનુભવી. પરદેશીઓના આક્ર-
 મણ મળુના અંતગત વગર દેશની અદગની અભિવૃદ્ધિ
 માટે મળેલી તકનો શો મદુપયોગ કે દુરુપયોગ હિંદે કયો તે હવે પછીનાં
 પ્રકરણોમાં કહેવામાં આવશે.

ઠઠા મૈકાના પાછના અર્ધા ભાગના હિંદના ઇતિહાસની આપણને
 બહુ થોડી માહિતી છે. એ તો નક્કી જ છે કે તે વખતે દાર્ઢ મર્વોપરી
 સત્તા નહોતી અને ગંગાની ખીણના પ્રદેશમાના
 ઇઠા સૈકાનો બીજો રાજ્યોને દુન તથા નેને મળતી જતોના ડગલથી
 અર્ધા ભાગ લગભગ બહુ ખમતુ પડ્યું હતું પણ કેટલીક ધ્યાનિક
 દારો વંશાવળીઓમાના નામોની સૂચિ સિવાય મા-
 માન્ય જિજ્ઞાસાને મતોને એવી બહુ થોડી
 હકીકતો નોંધવામાં આવેલી છે

એ ગ્રંથવપાથવના સમયમાં હિંદ અનેક નાનાનાના રાજ્યોમાં
 વહેંચાઈ ગયો હતો એમાના એકની ખામ નોંધ લેવાની જરૂર છે,
 દારણુકે લુએન્તમાગે તેના મામતાર વિશે કશું
 મે-લા-પેા. મશિમ ઉન્નેએ દણી ચર્ચા તથા કેટલીક ગેર-
 મમજૂતિઓને જન્મ આપેલો છે. ક્ર સ. ૧૪૧

કે ૧૪૨ની શરૂઆતમાં ભાગ્ય છોડ્યા પછી એ યાત્રીએ વાપચ્ય
 દિશામાં ઘણા લાખા અંતર સુધી મુસાફરી કરી અને આખરે મોગાપો
 અથવા ઉચ્ચારમાં માગવાને મળતા દેશમાં તે પહોંચ્યો ચીની પાદમાં
 એ મુગાફરીની લખાઈ અતિશયોક્તિ ભરી લાગે છે એક મોટી નદીને,
 બીજા પાદ મુજબ મડીમાગને અગ્નિખૂણે આવેલી એ પ્રદેશની નામ
 વગરની રાજ્યધાની હતી તે ક્યુ સદેર એ નક્કી થઈ શક્યું નથી એ મોટી
 નદી ને 'મામરમતી' દોષ તો એ ગભ્યધાની હાવના અમદાવાદની

જગ્યાએ અથવા એટલામાં જ કાઈ દશે. એ યાત્રીનાં પુત્રકમા આપેલી તમામ દડીકૃતોનો મેળ ભેમાડવો અશક્ય છે અને કેટલીક વિગતો હજી સ્પષ્ટ છે જનાં એટલુ તો ચોખ્ખું જ છે કે મોક્ષાપોના રાજ્યમાં અથવા તો એ પ્રદેશમાં મોટેભાગે મદી નદીના પાત્રનો પ્રદેશ તેમજ સાબરમતીની પૂર્વનો પ્રદેશ અને પૂર્વમાં ગતલામ સુધી વિસ્તરતા દક્ષિણ રજપૂતાનાના પદાડી પ્રદેશનો મમાવેગ થાય છે. મોન્ના-પોની ઉત્તર સગદદ બિજમાળના ગુર્જર રાજ્યથી મધાની હતી, વાયવ્યમાં સાબરમતીની પશ્ચિમે આવેલા બીજા આનંદપુરી (વડનગર) પ્રાંતથી તેની દક્ષિણ મધાતી હતી. એની પૂર્વે જે ગણ્ય હતુ તેની રાજ્યધાની ઉજ્જૈની હતી આનંદપુર ઉપરાંત કિના અથવા કિચા અને સુવચ અથવા સુવચ એવા મોલાપોના બીજા એ તાબાના પ્રાંત હતા આ બે પેટા બીજે નાબાનો પ્રાંત સોગદ અથવા દક્ષિણ કાઠીઆવાડનો પ્રદેશ હશે એમ નિર્ણય કરી શકાય છે પહેલો પ્રાંત ક્યો પ્રદેશ હશે તે વિવાદમ્મત બામત છે કેટલાક સાગ પ્રમાણબૂત ગણાતા નિદાન એ ચીની રાજ્દને અર્થ ખેડા (ખેડા અથવા ખેટક) જિલ્લો કહે છે જ્યારે બીજા તે કચ્છ દરો એમ માને છે.

મોલાપો તથા સૌરાષ્ટ્રની વચ્ચે આવેલો પૂર્વ કાઠીઆવાડનો વલ્લભીના સુવલ્લને પોતાનો સ્વતંત્ર ગણ હતો તેનું નામ દુવલદ હતુ

અને તે ઉત્તર દિંદના સર્વોપરી રાજા હર્ષનો
સુવલદ જમાઈ થતો હતો આ યાત્રીના આવ્યા પહેલા
 કેટલાક વર્ષ પર દુવલદને હર્ષે હગવ્યો હતો

અને તે પોતેની વચ્ચે સુલેહ જાહેર થયા પાદ પરપર સમજૂતિથી જે જે વ્યવસ્થાઓ થઈ તે પૈકીની એક આ લગ્નસમ્બંધ હતો ઈસ. ૬૪૩માં હર્ષે કનોજ અને પ્રયાગ મુકામે અગત્યની ધર્મપરિવહો ભરી તેમાં દુવલ્લે-સાગે ભાગ લીધો હતો એ ધર્મપરિવહમાં તેના મસરાના દરબારમાં વલ્લભીનો રાજા દુવલદ એક ખડિયા રાજા તરીકે હાજર થયો હતો મોલાપો તથા તેના તાબાના ત્રણ પ્રાંત આનંદપુર, સૌરાષ્ટ્ર

તથા કચ્છના રાજ્યવહીવટના પ્રકાર બાબત એ યાત્રી એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારતો નથી. એનું દેખીતું કાગલુ એ જણાય છે કે એ પ્રાંતોનો વહીવટ શ્રીદર્શના વતીનો કરવામાં આવતો હતો અને છટ્ટા સૈકાની આખરમાં એ જ દર્શનો પિતા માળવાના રાજા માથે લટક્યો હતો. મોક્ષાપો તથા તેના બીજા પ્રાંત મૌગપ્ટ્રની વચ્ચે આવેલા વશ્વબી મુક્તકના રાજા તરીકે દ્રુવભટ્ટનો નિર્દેશ કરવામાં આવે છે. તેની મમજૂનિ એવી આપી શકાય એમ છે કે હવે (શિક્ષાદિત્યે) તેના જમાદને અર્ધ ચતુર્થપદ ભોગવવા દીધું હતું અને માત્ર વશ્વબી ઉપર જ નહિ પણ મોક્ષાપો અને તેના તાબાના પ્રાંતો ઉપર પણ તેનો અધિકાર હતો.

ધ્યાનિક નોંધોના અભ્યાસ ઉપરથી દુએન્ત્સાંગનું ધ્યાન દ્રુવભટ્ટના કાકા શિક્ષાદિત્યના ઇતિહાસ તરફ ખેંચાયું. સાઠ વર્ષ પહેલાં એ મોક્ષાપોનો રાજા હતો. એ રાજા તેના ઝડાપણ મોક્ષાપોનો રાજા તથા ત્રીણીબુદ્ધિ માટે બહુ જાણીતો હતો. એ સુખ શિક્ષાદિત્ય બૌદ્ધ હતો. શ્રવણ માટે તેને એટલી બધી કાળજી હતી કે પોતાના મોઝા તથા હાથોને પીવાનું પાણી તે ગાળી નખાવતો કે રખેને તે પાણીમાં રહેતાં કાંઈ જીવતા જંતુની જીવહાનિ થાય. પોતાના મહેલની બેઠે જ તેણે એક બૌદ્ધમંદિર બાંધ્યું હતું. એ મંદિર તેના દક્ષામય શિષ્યનકશા માટે તેમજ દિંમતી શણગાર માટે જોવા જેવું હતું. એમાં માત્ર બુદ્ધોની મૂર્તિની આપના કરવામાં આવી હતી. દર વર્ષે સાધુઓની એક બધ્ધ મહા ભગવાનો તથા તેમાં સાધુઓને ઉદાર હાથે ધર્મભાગ તથા બક્ષિમે આપવાનો તેનો રિવાજ હતો. દુએન્ત્સાંગની મુલાકાતના મમય સુધીની એક પછી એક આવતી પેઢી સુધી એ ધાર્મિક પ્રથા ચાલુ રાખવામાં આવી હતી.

આ ધર્મનિષ્ઠ રાજા બૌદ્ધોનો ‘ધર્માન્તિ’ એવા ગિરદાને ધારણ કરવાવાળા વશ્વબીવંશનો શિવાદિત્ય પહેલો હતો. એમ નિર્ણય કર-

વામાં મ. શ્રેષ્ઠી ખરો છે. એ ગાન ધ્રુમ. ગોલાપોનો શિલા- પદ્મ થી ૧૧૦-પના અગ્રમાં ગાન્ય કરતો દિત્ય ધર્માદિત્ય દનો. દુએન્તમાગે આપેલી બધી દકીકત જોડે ઉપર જાણવેલા મમયનો મેળ મેળતો નથી. તો પણ એટલું તો નક્કી છે કે તેના મમયમા ગાન્ય કરતો વક્ત્રવીનો ગાન ધ્રુમદ્ ગિવાદિત્ય ધર્માદિત્યનો ભગીને દનો, પણ દુએન્તમાગ એમ કહે છે કે તે મોલાપોના પદેયાં ચર્મ જયેલા એક ધર્મિનિ'ક શિવા- દિત્ય ગાનનો ભગીને દનો. આ દકીકત ઉપરથી એવું અનુમાન જાડરી થાય છે કે મોલાના પિતૃગત વક્ત્રવીના ગાન્ય ઉપગ્રાંન શિવા- દિત્ય ધર્માદિત્યે, મોલાપોના મુવક પગ જતને કાગ્લે અધિકાર મેળવ્યો દશે, પાછળથી એ ને દ્વેષ દર્શ ગાન્યમે જતી લીધા દના અને ઉપરી મત્તા તરીકે તે તેનું આધિપત્ય ગ્રીકારતા થયા દના.

ઉપગ્રની વાનાંઆમા ઉ'વખાયેલી જબીર ગેમમમૂનિનું કાગ એ હતું કે ખીય અને ખીન કેટલાક શેખરો મોલાપો અથવા પત્રિમ માળવા અને અવન્તી અથવા પૂર્વ માળવા મોલાપો ઉગ્ગેનથી તરીકે આગખાના ઉગ્ગેની ગાન્ય એક જ હુક છે દના એમ માનતા દના. ખીએને મોલાપાના ગિવાદિત્યને ઉગ્ગેનનો શિલાદિત્ય કહેવો છે એમ કરતા તે એ વાન જૂવી ગંધા છે કે દુએન્તમાગે ઉગ્ગેનના મુલકને કદમા મોલાપા જેવડા પણ તેનાથી ભુદો અને તેના મમયમાં એક ક્ષાત્રજી ગાનના અમય તમે દોવાનું વર્ણન કરેલું છે. વક્ત્રવી અને મોલાપોનો અગાઉનો ગાન શિલાદિત્ય લખિય હતો એમ ધાર વામા આવે છે અને ઉગ્ગેન જોડે તેને કાર્મ ચેવાદેવા દોય એવું માનવા કાર્મ કારણ નથી.

કનોજના દર્પને તેના મિત્ર દુએન્તમાગે વૈશ્ય વર્ણનો વર્ણવેલો છે જોડે તેણે કાર્મયપદ લીધાનું જાણાય છે. જૂલભરેલી રીતે મોલા- પાના રાજ્યને ઉગ્ગયિનીના રાજ્ય તરીકે મમજી શેવાને કારણે દર્પના

મમયના ઇતિહાસની વ્યવસ્થામાં બહુ ગોટાળો થયેલો છે, અને આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિમાં કરેલી ટીકાઓનો મુખ્ય હેતુ એ ગોટાળામાં નાખતી જૂને સુધારવાનો હતો. એ ટીકાઓ જે પોતે ઇસીમાં બાબનોમાં જૂબલેલી હતી તે પાછળથી થયેલી ચર્ચા અને વિવાદથી પડેલા પ્રકાશથી હવે સુધારી ચેવામાં આવી છે.

ઇ.સ.	અનાવ	ટીપ્પણી
આશરે ૨૭૧	ગુપ્ત	ગુપ્તવંશના પ્રાચીન-ની જૈન સાવ
„ ૨૦૦	ધટોરકચ્છ	
„ ૬૦૮	ચદ્રગુપ્ત પહેલાનું નિઃશ્ચયી વચન	
„ ૩૨૦	ચદ્રગુપ્ત પહેલો સ્વતંત્ર સત્તા-ધારી થયો	ગુપ્તસવતની સ્થાપના તેનું પહેલું વર્ષ ૩૨૦ના ફેબ્રુઆરીની ૨૬ મી તારીખે શરૂ થયું
„ ૩૩૦	સમુદ્રગુપ્તનું રાજ્યાધિરોહણ	
„ ૬૬૦-૬૬૧	કુતર દિલ્હાના સમુદ્રગુપ્તના યુદ્ધ સત્રો	
„ ૩૪૭-૫૦	દક્ષિણ દિલ્હાના તેના યુદ્ધ સત્રો	
„ ૬૫૧	અશ્વમેધ યજ્ઞ	
„ ૬૬૦	સુકાના રાજ્યમેધવર્માતરફથી કુતમરણ	
„ ૩૮૦	ચદ્રગુપ્ત રાજનું રાજ્યાધિરોહણ	
„ ૩૬૫	પશ્ચિમ દિલ્હી છત	
૪૦૧	કુલ્યજિરિનો સિવાલેખ	ગુપ્તસવત ૮૨
૪૦૫-૪૧૧	ગુપ્તસામ્રાજ્યવર્મા ફા-લીઆનની મુસાફરી	= ૮૬ થી ૯૨
૪૦૭	ગર્વાહનો સિવાલેખ	„ ૮૮
૪૦૯	પશ્ચિમના નમૂનાના ચાલીના સિદ્ધા	„ ૯૦
૪૧૨	સાન્નીનો સિવાલેખ	„ ૯૩

	૪૧૫	કુમારગુપ્ત પહેલાનું રાજ્યાધિરોદ્ધણ	== ૬૪
	૪૧૫	જિવસગ્નો શિવાલેખ	,, ૬૬
	૪૧૭	ગર્ગદનો શિવાલેખ	,, ૬૮
	૪૩૦	ઉત્તર જગાળના શિવાલેખોમા મથુરા અને નટોગ	,, ૧૧૩
	૪૩૯	મદસોરનો શિવાલેખ	,, ૧૧૭
	૪૩૯	ભગટિ શિવાલેખ	,, ૧૧૭
	૪૪૦	ચાંદીના સિક્કા	,, ૧૦૧
	૪૪૩	ચાંદીના સિક્કા	== ૧૦૪
	૪૫૭	ચાંદીના સિક્કા	== ૧૨૮
	૪૪૮	ચાંદીના સિક્કા અને માનકુવાગ્નો શિવાલેખ બોક્ષસના પાત્રમા હુનો-નું સ્થિત થયું અને દુનયુગ	,, ૧૨૯
આશરે	૪૪૬	ચાંદીના સિક્કા	,, ૧૩૦
	૪૫૦	ધુધ્યમિત્રો જોડેનો વિશદ	,, ૧૩૧
	૪૫૪	ચાંદીના સિક્કા	,, ૧૩૫
	૪૫૫	ચાંદીના સિક્કા	,, ૧૩૬
	૪૫૧	સ્કંધનુસેનું રાજ્યાધિરોદ્ધણ; પહેલો દુન વિશદ	,, ૧૩૬
	૪૫૬	નિગ્નાગ પામેના તળાવની પાળકગી બધાઈ	,, ૧૩૭
	૪૬૭	ત્યા એક મહિનાની સ્થાપના	,, ૧૩૮
	૪૬૭	કાદાબોન ગિલાલેખ (નોગખપુત્ર ગિલ્લો)	,, ૧૪૧
	૪૬૭	ચાંદીના સિક્કા	,, ૧૪૪
	૪૬૪	ચાંદીના સિક્કા	,, ૧૪૫
	૪૬૫	દહોરના શિવાલેખ (ભુવદ મહેતુ ગિલ્લો)	,, ૧૪૯
	૪૬૭	ચાંદીના સિક્કા-પુગુમ ૭ નગમિદ-ગુપ્તનું રાજ્યાધિરોદ્ધણ	,, ૧૪૮
આશરે ૪૭૦-૮૦		ખીએ દુન વિશદ	,, ૧૫૧-૬૧

	૪૭૩	મટગોગનો મિત્રાલેખ	૫૨૦ માલવ મવત પુને થયા
	૪૭૫	કુમારગુપ્ત ગીર્વનનું ગાળ્ય ધિગેદા	ગુપ્ત મવત ૧૫૪
	૪૭૬	બુદ્ધગુપ્ત, જગજગસાગ્રી આર્ય નટનો જન્મ	,, ૧૫૬
	૪૭૭	પાલી મિત્રાલેખ	,, ૧૫૮
૧૧૨૬ ૪૮૦ ૮૦		ગુપ્તમાલગાળ્યનો અસત ક્વચ	
	૪૮૪	દિગનનો ગાલ દિગેજ દુનોને દાથે માર્યો ગયો	
૪૪૦ થી ૭૭૦		વલ્લભીચરા	
૫૦૦ ૭		માળવામા તોગમાણ	
૧૦૨ ૪૭		મિત્રિરગુપ્ત	
	૫૨૦	ગાધારના મફેદ દુન ગાળની સોમ યુને મુવાકાત લીધી	
આશરે	૫૨૮	યસોવર્માએ મિલિંગુદને આપેલી દાર	
	૫૩૫ ૭૨૦	મગધનો પાછો ગુપ્તવર્મા	
	,, ૫૪૫ ૬૧૫	મોધાપો અને વલ્લભીનો શિવાલિય	

પરિશિષ્ટ ન

વસુમધુ અને ગુપ્તો

પ્રખ્યાત બૌદ્ધ લેખક વસુમધુના મમયનિર્ણયનો નિકટ પ્રશ્ન તેમજ તેની માથે મગધ ધગવતા, વસુમધુને જે ગુપ્ત રાજાઓ જોડે ગાદો મગધ હતો તેની ગ્રંથ ઓગળના પ્રતે પુસ્તકસૂચિ ધણી લગાણુ ચર્ચા તથા વિશાળ મનભેદને જન્મ આપ્યો છે

વસુમધુના મોટાભાઈએ આ પ્રમંથે જ્ઞેના ચિંતાચાર્ય જમિગામ્'નો ઇ.મ. ૪૧૪ થી ૪૦૧ ની વચ્ચે ધર્મક્ષે કરેલા થોડા ભાગના તરજૂમાના, તેમજ કુમારજીવેજ્ઞેનો તરજૂમો કંટો છે તે દરમિયાની મહાન કૃતિના મમયનિર્ણય પર મધુ નાયન પેન્ડિએ મખ્યાંધ ચીની પુસ્તકને આધારે આપેલી ફીલો તેમજ બીજા પુરાના મતાની આપે છે કે વસુમધુ ઝોંગા રાની વચના થયા હતા તે ચોથા ઐસાયા થઈ ગયા હશે અને એ નૈમનો પટેના અર્ધ ભાગ પૂરા થતા મરણ પામ્યા હશે મધુપેન્ડિનની માન્યતા ખરી છે અને એમા દાહ પ્રશ્ન જેવું નથી.

ગુપ્તો જોડેના વસુમધુના મગધની નાનતમા ઈ.મ. ૫૪૬ થી ૫૬૬ સુધીમા પુસ્તક લખનાર સામન પન્થાર્થની તથા ધાણુ કરીને ■ મ ૬૩૧મા વસુમધુના જન્મ-ધ્યાન પેમારગમા પોતાની નોખો વખત મોડી ઇ.મ. ૬૪૮મા પોતાનું પુસ્તક પુ. કન્નાડ સુએન્માગ ઝંમ જે જાણતી માદેદી મોમ્દ છે આ પુસ્તકની તીજ આગતિમા મે એ પ્રશ્નની પૂરી ચર્ચા કરી છે

આ માદેદી ઉપરથી એ દર્શાવત તરી આવે છે કે જે ગુપ્ત નાનતો આશ્ચય તેને હતો ત વિદ્વાન અને નામપત્ર નાન મધુગુપ્ત હતો ચોક્કસ રીતે 'નિકમાદિય' તરીકે જાણીતા થયેના ચદગુપ્ત પદેતાનો એ પુત્ર અને વાન્મ હતો ચદગુપ્ત પદેતાએ એ ઉપાધિ ખરેખર ધાણુ નદિ સુધી દેવ તોપણ પ્રણાનીએ તને તે વનાડી

હશે, મનુષ્યે એ મર્તિ પણ ગુપ્ત નામને વગાડવા યોગ્ય ગણાતી હતી અથોષ્યા અને અવસ્તિ અને મમુદ્રગુપ્તને તાજે દના એમા કાલ રામ નથી અને ઘણું ડરીને એની પેઠે એ જે નગરીઓ એના પિતાને ડમજે પણ હશે વમુગધુનો મર્તિ ગુપ્તરાજા જેડે મગધ માધતી રેમી પ્રણાની કથા જે મારી પાયાનર દોય તે તે ઉપનથી એવું અનુમાન નિષ્કર્ષ છે કે યુરાવગ્યામા મમુદ્રગુપ્તે અદ્રપ્રકાશ અને બાનાદિત્ય અથવા પગાનિત્ય એમ જે ઉપાધિઓ ધારણ કરી હશે.

દુમામા આપજે એવો નિર્ણય કરવાનો પ્રાપ્ત થાય છે કે તેના પિતા અદ્રગુપ્ત પહેલાની મમતિ તથા પમદગીથી બૌદ્ધ લેખક અને આચાર્ય વમુગધુને મમુદ્રગુપ્તે પોતાના દન્યારમા મત્રી તથા અગત મનાહમાર તરીકે મહાયો દર્શ અને વધાનમા મમુદ્રગુપ્ત જાને જતેર રીતે બ્રાહ્મણધર્મનો અનુયાયી હોના છતાં, યુવાનીમા તેણે રસ અને પક્ષપાતથી બૌદ્ધ ધર્મનો અભ્યાસ કર્યો હશે.

પ્રકરણ ૧૩ મું

હર્ષનુ રાજ્ય ઈ.સ. ૬૦૬ થી ૬૪૭

જદા સૈકાના બીજા અર્ધ ભાગને વિષે લખતાં ઇતિહાસકારને માધનોની અપૂર્ણતાથી મુઝવણ થાય છે તે સાતમા સૈકામા દાખલ થતાં તેને અનુભવની પડતી નથી આ મમ સાતમા સૈકાના ઇ- યાતરને માટે સાધારણ ગિલાતેખ તથા સિક્કા તિહાસનાં સાધન ઓના સાધન ઉપરાત, ચાલીસ વર્ષ કરતા વધારે સમય માટે ઉત્તર હિંદ પર મર્વોપરી રાજ તરીકે ગણ્ય કરતા ગજા હર્ષના અમલની પ્રુક્કળ અને વિધામપાત્ર માહિતી પૂરી પાડતા અને તે મમયના હિંદની ગજકીય ગ્થિતિ પર મારો પ્રકાશ પાડતા એ મમકાલીન પુખ્તમ સદ્ભાગ્યે તેને મળી ગહે છે. આ એ પુખ્તકામાનુ એડ ચીની યાત્રી હુએન-સાગના પ્રવામનુ અતિ ડિમતી પુત્તક છે એ યાત્રીએ ઈ.મ ૬૩૦ થી ૬૪૪ સુધીમા હિંદના લગભગ દરેક ભાગની મુલાખાત લીધી હતી અને દરેક ગણ્ય તથા પ્રાતના વધારે કે ઓછા ગ્રીણુરતવાળા અરયાકનોની નોધ કરેલી છે. એ 'પ્રવામ'મા આપેલી કથાની પ્રવણી એ યાત્રીની જીવન કથા લખનાર એનો મિત્ર હવુર્ધ-ચી પૂરી પાડે છે એટલુ જ નહિ, પણ બીજી ઘણી વધાગની વિગતો પણ તે પરી પાડે છે ઉપર જોનો ઉચ્ચ કરવામા આવે છે તે એ પુખ્તકામાનુ બીજુ 'હર્ષચગિત' છે એ કાલાણુ કવિ બાણુભટે લખેલુ છે એ કવિ એ વાર્તાના નાયકના દુ- બારમા અને તેનો આશ્રય અનુભવતો રહતો હતો ચીનના મગધગી ઇતિહાસમા પણ ઘણી અગત્યની અને ગ્મિક માહિતી આપવામા આવે છે. આ બધા સાધનોનો ઉપયોગ કરનામા આવે છે ત્યાર હર્ષ રાજના અમલના બનાવોની આપણી માહિતી, અદ્ગુપ્ત, મૌર્ય અને અશોક સિવાયના કોઈ પણ પહેલા ચર્ધ ગયેલા હિંદી ગજ વિગેની માહિતી ને ચોકમાઈની બામતમા ઘણી ટપી ગય છે.

અતિ પ્રાચીન સમયથી શાણેશ્વરની આનપામ આવેલો પ્રદેશ પવિત્ર મનાયો છે. તે 'કુરુબ્રમિ'ને નામે જાણીતો છે અને પૌરાણિક વીંગની કુરુબ્રમિ તરફ પ્રખ્યાત છે. જહા શાણેશ્વરનો રાજા મૈકાના પાઠવાચાર્ધભાગમાં શાણેશ્વરનો પ્રભાદર-વર્ધન નામનો રાજા તેના પટોડી ગળ્યો જોડેના મક્કળ વિગ્રેથી મારી પેડે આગળ પડેના થયેલો હતો. એ પટોડી રાજ્યોમાં માવલો, વાયવ્ય પક્ષમાં આવેલી હુન વમાહતો અને ગૂર્જરાનો મમાવેશ થતો હતો. એ ગૂર્જરા ધણુ કરીને રજપૂતાનાના હતા, પણ હાલના પક્ષના ગૂર્જરાન તથા ગૂર્જરાવાયા જિલ્લાના પ્રદેશમાં ગૂર્જર ગળ્યના ગૂર્જરા પણ તે હોય એ સંભવિત છે એવો નિમ્નેદ વાત છે કે તેની મા ગુપ્તવંશની કુવરી હતી એ કારણે તેની મહત્વાકાંક્ષા ઉત્તેજીત હતી એટલું નહિ, પણ તેને સફળ કરવામાં પણ તે મદાયજૂત થઈ હતી.

ઇ. સ. ૬૦૪ની સાલમાં આ ઉત્તમાદલયો ગળ્યએ પુખ્ત વયમાં પ્રવેશતા તેના રાજ્યવર્ધન નામના મોટા કુવરને એક મોટી મેના માથે વાયવ્ય મોખરા પર આવેલી હુન વમાહતો પર હુનો આધેનો તેનો દુમલો કરના મોકલ્યો મુવરાજથી ચાર વર્ષ વિચલ નાનો તેનો માનીતો કુવર દર્પ તેના મોટા ભાઈના પથ પડી ઘણે મમથે ધોડેસવાગ લગ્નકર

માથે તેની પાઠળ ગયો. મોટો ભાઈ દુમનની મોઢમાં પર્વન પ્રદેશમાં ધૂમ્યો એટલે નાનો કુવર એ પર્વનોત્તી તળેટીમાં આવેલાં જંગલોમાં પુ'કા યના વિવિધ મૃગયાના પ્રાણીઓના નિકારની મન માણુનો રમગતો ગલો

આમ મોજમજમાં મશગુલ હતો તેનામાં પદર વર્ષના યુવાન દર્પને ખગર મળી કે તેનો પિતા મખત તાવની જીભારીથી મબીર માદગીને જિજ્ઞાસે પડ્યો છે. આથી જનતી ત્વરાએ ઇ. સ. ૬૦૪ એ પાટનગર તરફ ફર્યો, પણ ત્યાં આવનાં તેને જણાયું કે તેના પિતાની નિધનિ મબીર હતી અને

તેના ઝવરાતી ઢાઢ આજ્ઞા નહોતી મેગની અધિ જનદી પૂરી થઈ, અને ગાદી પરના જન્મમિદ્દ હક્કનો 'વોડગા મો' (નો પરની ચઢાઈ મા વિજય) થયે મો તેનો મોટો ભાઈ આપી પહેલે તે પટેલા મેવ ખલાસ થય ગયો હતો એના સૂચન મળી આવે છે કે દગ્ગાન્મા નાના હરને ગાદીએ બેસાડવાની તરફદારી કરનાર, એક પદા હતો પણ રાજ્યવર્ધન ગાઠો આવતા બધી ખટપટ પડી લાગી અને થોડા સમયે તે ગાદીએ બેસે તે ભાગ્યે જ ગાદીએ બેસે હરો, એટલામા એવી ખમર આવી કે જેથી તેને ટુરત જ રણમેળને ચડતુ પડ્યું

એક દિવસ એના હુ ખદ સમાચાર લાઇને આવ્યો કે ગજકુમારોની બેન રાજ્યશ્રીના પતિ પ્રજામાં મીખરી ગાળવાના રાગને લાથે યુદ્ધમાં માર્યા ગયો છે અને 'પગે લોનાની બેડીઓ માળવા સાથેનો' માથે એક ઘાડપાડુની પત્નીની જેમ ફેડ 'રી' વિચક તેણે રાજકુમારી બેડે કનેજમા બે કૂર વતાવ ચલાવ્યો છે પોતાની બેનના અપમાનનું વેર

બેનાનો નિયમ રી પોતાના દાથી તથા ભારે લશ્કરને લાઇના લવાનામાં સોપીને, રાજ્યવર્ધન ૧૦,૦૦૦ મોડમનારની ઝડપી ચ કરતી સેના એમ્મી 'રી નીકળી પડ્યો માળવાના રાગને તો તેણે બહુ ઝડપથી હાર આપી હારેલા રાગના મિત્ર મધ્ય મગાગના રાગ શગાદે મીઠા મીઠા વચનથી બોલતી રાજ્યવર્ધનને એકમા મોનાની, તેની અમારધતાનો લાભ લઇ તેનું ખૂન યુએ આ ખમર મગતા વિજયનો આનંદ શોખ ફેરવાઇ ગયો વળી હાને એમ પણ ખમર મગી કે તેની વિધવા એને દેખાનામાથી નાતી છૂટી વિચાર્યના જગદોનો આગરો લીધો છે કમનસીબે તેના મતાવાની જગાનો ઢાઇ મોછમ પત્તો તે મેગની શક્યો નહિ

માર્યા ગયેના રાગ રાજ્યવર્ધનની ઉમર ઘણી નાની હતી અને રાજ્યકારભારનો ભાર વહી શકે એવો યુવ તેને થયો નહતો,

છતા ન ત્યના મામતો તેના યુવાન નાના બાદને

ઈસ ૬૦૬ હાથ રાજકુટ આપના આચકો ખાતા હતા એમ જણાય છે પણ ત્યના મમયમા દેશમા

પ્રમરેના અત્યવગ્યા તથા અધાધૃષ્ટીએ ગણ્યમત્રીઓને ગણ્યનો વાગ્મ નીમનાની બામનમા ાધ એમ નિશ્ચય પગ આવનાની દુરજ પાડી િ કુરોથી ઉમરમા મધ્ય ભોગ તેમના એમ પીતનાધ બાધ બડીની નનાહને અનુમરી રાત્યની જવામતરી પોતાને ગિર લેના હર્ને નિમત્રણ કરનાનો મત્રીઓએ આખરે નિશ્ચય કરો આ બગિને એ રાજ્યકુમારાની માથે જ શિક્ષણ આપનામા આત્યુ હતુ ઇતિહાસના ૪૫૦ નહિ લખાયેના માર કારણુમર તે એ નિમત્રણને નમન થતા અચકાયો અને એમ ઇલાય છે કે એ નિમત્રણ મ્ત્રીમરતા પહેના તેણે કાઈ બૌદ્ધ દેવવાણી મેળવવાનો માર્ગ લીધો તેનો રાજ્યગાદીએ બેસવાનો આ અણુગમો ખરા િનો હોય કે દલબપો હોય છતા રાજ્યગાદી મ્ત્રીમ નાની તરફેણ કરતી દેવવાણી મળવાથી તેને માર્ગ સ્થાન ગ્યુ નહિ તો પણ ભાગ્યદેવીને મતો લવા શરઆતમા તે રાજત્વના નિશાનો ધારણુ ન કર્યા અને નમ્રપો પાનાની જતને ગણ્યુ-શિનાલિય તરીકે જાહેરમા ઓળખાવવાનું રાખ્યુ

આ વિચિત્ર વિમતો માફ મનાવી આપે છે કે હર્ના રાજ્યાધિ રાહણુની બા નમા મધ્ય અજખ્યા અતરાયા આની પગા હતા અને માદી મેળવના માગે પોતાના પરપરા પ્રાપ્ત હજને

હર્ષનો યુગ બદલે મામતાની પમત્તી પગ આધાર રાખનાની તેને દુરજ પડી હતી કાગ-ચી નામનું ચીની

પુત્રમ પોતાની વિધવા મેનની સાથે રહી રાજ્ય ચલાવતો તેને વણુવે છે આ મ્થન પરથી એકુ સૂચન થાય છે કે શરઆતમા તે પોતાની જતને પોતાની બેન અથવા તો મભવે છે કે તેના મ્દર્ગરથ ભાઈના બાગપુત્રના રક્ષા તરીકે રાજ્ય કરનો માનનો હતો એમ માનવાને કારણુ છે કે હ સ ૬૧૨ સુધી હર્ હિંમતથી રીતમર જાહેર થયે ના

ગત તરીકે આગળ પડી ગયો નહિ તે ગાદી પર માઠાપાચ ૨૭
ઈસ્વી લાગ પડી હિંમત જણાવેલી માનમાં તેનો વિધિપૂર્વક રાજ્યા
લિરેક થયો તેના નામથી જાણીતો થયેલો મનત ૩ જેનું પહલું વર્ષ
ઈ.મ. ૧૦૬-૭ હતું તે ઈ.સ. ૧૦૬ના ઓગસ્ટના મહિનામાં તેના
રાજ્યાધિગ્રહણથી શરૂ થયો હતો

થાણેશ્વરના સામંતોનો યુવાન હર્નું આધિપત્ય મનીષનાની
બાબતમાં અચકાનાં હેતુ ગમે તે હોય, તે પણ બહીએ આરેની
સનાહનું બ્યાજબીપણું તેણે સૂચવેલી વ્યક્તિએ મારી પેરે મિલક કરી
આપ્યું અને થોડા જ સમયમાં રાજ્ય કરનારો પોતાનો હજુ તેણે
નામિત કર્યો

દેખીતી રીતે હર્નું પર આવેલી તુરતની ફરજો, તેના ભાઈના
ખૂતીનો પીઠો પકડનાની તથા પોતાની વિધવા બેનને શોધી કાઢનાની
હતી આ બે કામો પૈકી બીજું તથા રાજ્યની

રાજ્યથીનુંપુન

મિલન

હોવાથી ખૂબ ત્વરાથી હાથ ધરનામાં આનું

અને તેમ કરતા રાજ્યનર્ધનનો ખૂતી નાશ

છટના પામે તેની પણ પરના કરનામાં આની

નહોતી હર્નું એ બાબતમાં મેલી ત્વરા જના પણ તથા રાજ્યની પત્ની ન
હતી, મારજુક છટકાગની બાબતમાં નિરાશ થયેલી કુદરી પોતાની
દામીઓ માથે ઢાળતી ચિતાએ ચઢી બળા મરનાની તૈયારીમાં હતી
એટલામાં જગનમાં વમતી બાલિકાના નામમાં દોરડાણીથી, તેનો
ભાઈ વિધવાનીના અંજણમાં તેનો પત્તો મેળવનામાં મફત થતા
ગજાક મામેની ચઢાઈની વિગતો નોંધતી મળતી નથી અને એમનું
તો માફ જણાય ૭૨ તે નહિ જેનું નમ્રશાન ખમી નાતી જટલો દશે
ઈ.સ. ૧૧૮ની સાલ સુધી તો તે સત્તાવાન હોવાનું જણાય છે, પણ
કદાચ ત્યાર પછીથી તેનો મુન હર્નું હાથ ગયા હોય

બોદ મપ્રદાયની મહિમતીય સાખાના તત્ત્વમાં પાંચમી તથા
અઢિતીય બુદ્ધિમતિ પોતાની બેન ગાંધીને પાડી મેળવ્યા બાદ

હવે નવા મુખને ઝનવાની પદ્ધતિનર યોજનાનો

હર્ષની નવા સુલકે અમલ કરવામા પોતાના અમાધાનુ કુશળના
જીતવાની યોજના અને શક્તિને કામે લગાડ્યાં. આખા દિંદને

‘એક જન’ નીચે લાવવાનો તેનો ઇગ્તિપૂર્વક

હેતુ હતો. એની કારકિર્દી ને એ તબક્કે તેની પામે ૫,૦૦૦ હાથી, ૨૦,૦૦૦
ગોડેમવાર અને ૫૦,૦૦૦ પાયદળનું લશ્કરી જાગ હતુ પ્રાચીન પ્રાગુત્તી
અનુમાર પદ્ધતિમઝ વ્યવસ્થિત થયેલી ચતુરંગિણી મેનાનુ ચોવુ અંગ‘ન્ય’
ગણાના, પણ હવે એ અંગને નકામા ગણી કાઢ્યા હોય એમ જણાય
છે, જોકે તે મમયે પણ દેશના કેટલાક ભાગોમાં તેનો ઉપયોગ
થઈ ગયો હતો.

આવી જગમ મહા મેના માથે હર્ષ આખા ઉત્તર દિંદ પર કરી
વળ્યો તેના સમકાલીન ચીની યાનીની ગ્રીવી વાણીમા ‘તેની માના
ચનાર બધાને વશ કરતો તે પૂર્વથી પશ્ચિમ
પાંચ વર્ષનો વિચ્છે સુધી ગયો, તેના હાથી પર માંડેલા જીન માંડ્યા
ને માંડ્યા ગયા અને ચોદાએના માર્યા પન્થી
શિરોગપ એ મમય દગમિયાન કદીએ જિતયા નહોતા.’ માઝપાચ વર્ષને
આતે વાયવ્યના પ્રાતો અને ઘણ કરીને બમાળાના મોટા ભાગની જીન
પૂરી થઈ હતી, અને તેનુ લશ્કરી જાગ એટલું બધુ વધી ગયુ હતુ,
કે તે રણજમિ પર ૧૦,૦૦૦ યુદ્ધના હાથી તથા ૧૦૦,૦૦૦ ગોડે
મવારનુ લશ્કર મૂકી શકે એમ હતુ પત્રીથી એજે પાત્રીમ વર્ષ સુમે
ગન્ત્ય ક્યું અને એ મમય દગમિયાન તેની ઉલ્કટ શક્તિનો ઉપયોગ
તેજે પોતાના વિશાળ મુલકનો વહીવટ કરવામા કર્યો. અંગાગાના
ઉપમાગરને કિનારે આવેલા ગજમના ખડતલ વનનીઆ પરનો
હુમયો એ તેની જીની નોધાયવી ચક્રાર્થ છે અને તે ઇ.મ ૬૪૩મા
થઈ હતી.

એની જથપરપગની વાળી કારકિર્દી એક નિર્દેશનાથી ખડિત
થયેલી છે. ચીનુક્ય વસનો મોટામા મોટા પુરુષ પુવકેમી બીન્ને,

જીતેના નિમિત્તાન્ના હર્ષની સ્પર્ધા કરતો હતો અને હર્ષ જોગ ઉત્તર હિન્દમાં મલોપરી ગંગા દત્તો તેની રીતે દક્ષિણના સર્વોપરી ગંગના પડે તે પહોંચો હતો હવે ષડીના પ્રવરણમાં તેના પરાક્રમોની નોંધ લેવામાં આપશે ઉત્તરનો

સમ્રાટ રાજામુશીથી આવ્યા બળવાન પ્રતિસ્પર્ધીની લ્યાતી આપી શક્યો નહિ તેણે તેને જાયનાની નાખવાનો યત્ન કર્યો આથી બધા દેશોમાંના ઉત્તમ સરદારો બાથે અને પાય હિંદની મેના બાથે તે જતે તેની પર હુમલો કરવા આમગ વધ્યા પણ તેનો યત્ન નિષ્ફળ થયો દક્ષિણના રાજાએ નર્મનાના ઘાટોની એવી તો ખમર દારીથી ચોખા કરી કે હર્ષને હારી નિરાશ થઈ પાછા ફરવાની અને તે નદીને પોતાની મરદદ તરીકે સ્વીકારવાની ફરજ પડી આ ચળવળનો સમય આશરે ઈસ ૬૦૦નો નક્કી કરી શકાય

૪૫મી સાથેનો વિગ્રહ ઈસ ૬૩૩ કરતા મોડો અને ઈસ ૬૪૧ કે ૬૪૫માં હુએન્ટ્સાંગે પશ્ચિમ હિંદની મુનાકાત લીધી તે પહેલાં થયો જણાય છે એ વિગ્રહના પરિણામમાં બદલતી આથેનો દુરમેન (દુરભટ્ટ) ગીમતની મપૂર્ણ હાર થઈ વિચક અને તે ભરચના નાજના મુનડમાં નાગી ભરાયો એ ભરચનો રાજા થણ પ્રીને ગૌતમ સમ્રાટની બાગવાન મહાય પર આધાર રાખતો હતો આમગ કહ્યું છે તેમ

૧ પચ્ચીટ અથવા પચ્ચિદ ૧૮૬ માગ્ગત (પલળ), કાન્થકુબ્જ (કોનાજ) મીડ (બચાયા) ગિમિ (કાનખા) અને કંડક (ગોલિંગા) એ પાય હાવના કળા ને સમરે એક એક જોડે વધાન નિકટ સખર પગવતા હતા બચાવીના આર્યાવર્તના બીજા ભાગોના ચોથા જોડ બંદુ આદ સખધ ધરાવતા હતા એમ જણાય છે જ્ઞાતા બચાવી મગસ પાચાવી ના મામાન્ય નામથી જોજખાય છે આ સખદ બચાવી અપ છે કે જ્ઞાતા બચાવી કાંચાના ટેકાક હદ માટે તો આપણે પાચાદ કે બોજના જાણી છીએ સારવત

દ્રુવભટ્ટને મુયેદની માગળી કરવાની, વિગ્નેતાની પુત્રીનો હાથ ગ્રીમગ
વાની અને તેના ખડીઆ ગગનની નિયતિમાં રહી નંતોય માનવાની
કગ્ગ પડી હતી એ-ત ચદાર્ધમાં આનદપુર, કિચ અથવા કચ્છ અને
મોગઠ અથવા દલિણુકાદીઆવાડના મુલક અથવા રાજ્યોને તેણે વશ કર્યાનું
માની શકાય એમ છે. ઇ. મ. ૬૪૨માં તો એ બધા મોવાપો અથવા
પશ્ચિમ માગવા જે પહેલાં વલ્લભીને તાબે હતુ તેના પેટા રાજ્યો હતા.

તેના અમલનાં પાઠના વર્ષોમાં હર્ષની આણુ નેપાલ માથેના
ગગાના આખા પાત્ર પર, દિમાવચથી નર્મદા સુધી, તેમજ માગવા,
ગૂજરાત અને મૌગાટ પર નિષ્કટક પ્રવર્તતી
હર્ષના રાજ્યનો હતી અનગત રાજ્યવદ્ધીવટની વિગતો ધ્યાનિ-
વિરતાર રાગ્નઓના હાથમાં મંતી હતી, પણ પૂર્વમાં
છંક દુગ આવેલા આનામ અથવા કામરૂપનો
રાગ્ન પણ એ અધિરાજની આગાને વશ વર્તેલો હતો અને છે-
પશ્ચિમમાં આવેલા વદનભીનો રાગ્ન, અને તેનો જમાઈ પણ શાહી
ન્સાયામાં હાજર રહેતો હતો

અથવા પત્નમે આપણને તેનો શક સવત્ આપ્યા અને દિદના બીજા બાગોની
પેઠે બગાચીઓએ તે રવીકાર્યા બગાચાની શિષ્ટતા-નવી વિદ્યા-ખાસ કરીને
ન્યાય કે જેનાથી નદીઆના 'તોલો' આખા દિદમાં પકાતા થયા તે
મગધના ચશરવી દિનો પૂગ થયા, અને તે પૂર્વ દિદને પ્રકાશ આપણ
બધ થયુ તે જમાનામાં મિથિલામાંથી આવ્યાં કલિત્ર અથવા ઓરિસા
જેડે તો બગાચા ભૂતકાવમાં છોડયુ વફ્ટે નહિ એવા મખધથી જેડારેગુ
હવ આપણા અવતાગી પુરુષ ચૈતન્યદેવના બક્તો બગાચા કગ્ના ઓરિ
ન્સામાં વધારે છે આથી આપણને જણાય છે કે તે સમય આર્યાવર્તના
પાચ વગવાળા પ્રાણિ 'પાચગ્રીડ' તે નામે જોળખાતા હતા અને જૂના
જમાનામાં તેઓ એક એકના ખૂળ ગાદા સસર્નમાં આવેલા હતા અને
હાવતા કરતા વધારે છટથી વિચારે અને આદરોના વિનિમય કરતા હતા
(દિનેશચંદ્ર સેન દિસ્ટરીન્ગ્શ બેંગલ લેઝવેજ એન્ડ વિટરચુ કવન્તા
યુનિવ, ૧૯૧૧)

પોતાના વિશાળ રાજ્યના મેયમન માટે કળવાયેલી નોકરશાહીની મેવા કરતા, અવિશ્રાંત શક્તિ તથા ઉત્સાહથી ગખાતી પોતાની અંગત દેખરેખ પર તે આધાર ગખતો હતો. એ-
તેની પ્રગતિઓ માસાની મોમમમા મોટા રમાવા સાથે કૃય કર-
વાનું કામ અશક્ય હતું તેમજ યોદ્ધ નિયમની વિરુદ્ધ હતું, એટલે તે મોમમ મિવાય તે મતત તેના મુલકમા પ્રવામ કરતો રહેતો, પાપીઓને દડ દેતો અને પુણ્યશાળીઓને અથવા મારાં કર્મ કરનારને ઈનાઓ આપતો હતો. મોમમ બાદલાહો વાપરતા હતા તથા હાક્કમા ઊંચા દરજ્જાના ઔગ્યો-ઈડિયન અમલદારોના જંગમ પર બને છે તેવા આરામભર્યા તજ્જોની તે મમયમા મોધ થઈ ન હતી અને હર્ષને ઝાડના ઝળા અને નેતરના બનેમા 'કરતા મહેલ'થી મતોય માનવો પડતો હતો દરેક મુકામની જગાએ એ મહેલ ઊભો કરવામાં આવતો હતો અને તેના મયા બાદ બાળી નાખવામા આવતો હતો. એને બહુ કાઠ્યાં ફરવાની આદત હતી તેથી તે જ્યાં જતો ત્યાં મેંકડો ઢોલીઓ તેની માથે જતા અને તેના પ્રત્યેક પગથે તેઓ સોનાના ઢોલ પર તાલ વગાડતા આવા 'મગીત પદ ઢોલ' બીજા કોઈ ગાળને વાપરવા દેવામા આવતા નહોતા.

તેના એ મેકા પહેવાના પૂર્વગામી ફાન્હિયાનની પેડે લુએન્તમાંગ પગ પછુ તેના મમયના હિંના દીવાની વહીવટની બહુ સારી જાપ પડી હતી. તેને એ વહીવટ પ્રજ્જના લવાના દીવાની વહીવટ સિદ્ધાંતના પાયા પર ગચાયેલો જણાયો હતો. મરકારી જમીનની મટેસુવ એજ રાજ્યની આમ-દાનીનું મુખ્ય માધન હતું અને નિષમાનુમાર તો તે કુલ પેદારાના છઠ્ઠા ભાગ જેટલું હતું અમલદારોને તેમની મેવાના બદલામા જમી નોના પસાયતા મગતાં જાહેર કામ માટે વેડે આજેવા મજૂરોને મજૂરી આપવામા આવતી કરો બહુ હળવા હતા પ્રજા પામેથી અગત મદેનન બહુ જ માફકમર લેવામા આવતી અને વિવિધ ધાર્મિક મપ્રત્યોને ઉનાગ

દુવભટ્ટને સુભેદની માંગણી કરવાની, વિજેતાની પુત્રીનો હાથ સ્વીકારવાની અને તેના ખંડીઆ રાજની સ્થિતિમાં રહી અંતેાષ માનવાની ફરજ પડી હતી એજ ચદાર્ધમા આનંદપુર, કિચ અથવા કચ્છ અને મોગ઼ અથવા દલિણુકાગીઆવાડના મુવક અથવા રાજ્યોને તેજે વશ કર્યાનું માની શકાય એમ છે. ઇ.સ. ૬૪૧માં તો એ બધા મોલાપો અથવા પશ્ચિમ માગવા જે પદેલાં વંશબીને તાબે હતુ તેના પેટા રાજ્યો હતા.

તેના અમલનાં પાઠવા વર્ષોમા હર્ષની આણુ નેપાથ માથેના ગગાના આખા પાત્ર પર, હિમાવયથી નર્મદા સુધી, તેમજ માગવા, ગૂજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર પર નિઠકટક પ્રવર્તની હર્ષના રાજ્યનો હતી. અવગત ગાંધ્યવહીવટની વિગતો ગ્ધાનિઃ વિરતાઃ રાગ્નઓના હાથમા રહેતી હતી, પણ પૂર્વમા છેક દૂર આવેલા આમામ અથવા કામરૂપને! રાગ્ન પણ એ અધિરાજની આગને વશ વર્તતો હતો અને છેક પશ્ચિમમાં આવેલા વંશબીનો ગાગ્ન, અને તેનો જમાઈ પણ ગાડી રમાવામા હાજર રહેતો હતો.

અથવા પક્ષે આપણને તેનો શક સવન્ આખા અને હિંદના બીજા ભાગોની પેટે બગાડીએએ તે સ્વીકાર્યા બગાળાની શિષ્ટતા-નવી વિદ્યા-આસ કરીને ન્યાય ૨ જેનાથી નહીઆના 'તોલો' આખા હિંદમા પકાતા થયાં તે મગધના યશસ્વી દિનો પૂરા થયાં, અને તે પૂર્વ હિંદને પ્રકાશ આપણ બધ થયુ તે જમાનામા મિથિવામાથી આબ્યાં કવિમ અથવા ઓરિસા એડે તો બગાવા બૃતકાલમા છોટયુ વાદે નહિ એવા મળધથી એડાયેતુ હવ આપણા અવતારી પુરુષ ચૈતન્યદેવના બન્નો બગાળા કરતાં ઓરિ-ગ્સામા વધારે છે આથી આપણને જમ્પાય છે કે તે સમય આર્યાવર્તમાં પાચ વગવાળા પ્રતિ 'પાચગૌડ' તે નામે ઓળખાતા હતા અને વ્દના જમાનામા તેઓ એક એકના ખૂળ ગાદા સસર્જમાં આવેલા હતા અને હાલના કરતાં વધારે પ્રુટથી વિચારે અને આદરોના વિનિમય કરતા હતા (દિનેશચદ્ર સેન હિસ્ટરીઓફ બેંગાલ લેખનેજ એન્ડ સિટરેન્ચ કવકતા યુનિવ, ૧૯૧૧.)

પોતાના નિશાળ રાજ્યના મયમન માટે રૂઝવાગેલી નોકરશાહીની
મેવા કરતા, અવિશ્રાત શમ્ભિ તથા ઉત્માદથી ગમ્માતી પોતાની
અગનદેખરેખ પર તે આધાર ગણતો હતો. એ-
તેની પ્રગતિઓ મામાની મોમમમા મોટા ગ્માના માથે ફૂલ કર-
વાનું કામ અશક્ય હતું તેમજ બીજા નિયમની
વિરુદ્ધ હતું, એટલે તે મોમમ મિવાય તે મતલ તેના મુનકમા પ્રનામ
કરતો રહેતો, પાણીઓને દડ દેતો અને પુખ્તગાળીઓને અથના માર્ગ
કર્મ કરતાગ્ને ધ્રુનામો આપતો હતો. મે ગમ બાદશાહો વાપરતા હતા
તથા હાનમા ઉંચા દગ્ગજનના ઝંગ્ગો-ઈડિયન અમલદારોના જગમ
ન બને છે તેના આરાગભર્યા તમ્બુઓની તે મમયમા ગોધ થઇ ન
હતી અને હર્ષને ઝાકના ગળા અને નેનરના બનેના 'ફૂગ્તા મહેલ'થી
મતોપ માનવો પડતો હતો. દરેક મુકામની જગ્યાએ એ મહેલ ઉભો
કરવામા આવતો હતો અને તેના ગયા બાદ બાગી નાખવામા આવતો
હતો એને બહુ દાહથી કરવાની આદત હતી તેથી તે વ્યા
જતો ત્યા મેંકડો ઢોલીઓ તેની માથે જતા અને તેના પ્રત્યેક પગને
તેઓ મોનાના ઢોન પર તાલ વગાડતા આના 'મગીન પદ ઢોન'
બીજા કોઇ રાજને વાપરના દેવામા આવતા નહોતા.

તેના મે સૈકા પહેનાના પૂર્વગામી કા હિયાનની પેડે લુએનમાગ
પર પથુ તેના મમયના હિંદના હીનાની વહીવટની બહુ મારી ઝાપ
પડી હતી તેને એ વહીવટ પ્રજના બનાના
હીવાની વહીવટ મિદ્દાતના પાયા પર રચાયેલો જણાયો હતો
સગ્કારી જમીનની મહેસૂન એજ રાજ્યની આમ
દાનીનું મુખ્ય માધન હતું અને નિયમાનુસાર તો તે કુન પેદાશના
છઠ્ઠા ભાગ જેટલું હતું અમલદારોને તેમની સેનાના મદનામા જમી
નોના પસાયતા મળતા જહીર કામ માટે વેડે આણેના મજૂરોને મજૂરી
આપનામા આવની કરો બદ હળના હતા પ્રગ્ન પામેથી અમલ મહેનત
બહુજ માફકસર વેનામા આવતી અને વિવિધ ધાર્મિક મપ્રાચેને ઉદાર

દાથે દાન દેવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવતી હતી.

ભયંકર અત્યાચારવાળા ગુના વિરલ બનતા પણ રૂઝતા તથા નદીઓના ધાટ દેખાતી રીતે કા દિયાનના મમય કરતાં ઓછા મહી-

મલામત હતા. હુએન્ત્સાંગને પોતાને એક કરતાં

પોલીસ અને ગુના વધારે વાર લૂંટાગઓએ રાષ્ટ્રી લૂંટ્યો હતો. તે

મમયે કેદ એ ઇંડનો બહુ માધ્યમ પ્રકાર હતો

અને તે કેદ દૂરતાબરી અને ટિબેટમાં ચાલતી પ્રધાને મળતી હતી.

આપણને એમ કહેવામાં આવે છે કે કેદીઓ ‘જુલે કે મરે તેની કાંઈ

પરવા કરવામાં આવતી નહોતી અને તેમની માધુમમાં ગણતરી ૯

કરવામાં આવતી નહોતી.’ ગુનોના મમય કરતાં આ જમાનાની

મજાઓ વધારે મજાત હતી. ગર્ભાગ ગુનાઓ માટે અને મંતાન ધર્મ

બળવવામાં નિષ્ફળ જનારને નાક, કાન, હાથ કે પગના છેદની

મજા કરવામાં આવતી હતી, પણ ઘણીવાર એ મજાને બદલે

દેશવટાની મજા કરવામાં આવતી હતી. નાના ગુના માટે દડ

કરવામાં આવતા હતા મત્થના નિર્ણય માટે, પાણી, અગ્નિ, ઝેર કે

વજનની પરીલા કાર્યમાધક સાધનો તરીકે બહુમાન્ય ગણાતા હતાં

અને ચીની રાષ્ટ્રીએ પણ પોતાની પમંદગી તથા મર્મતિ માથે તેનાં

વર્ણન કયા છે.

જાહેર બનાવોની નોંધ માટે ખામ નીમેશ અમલદારોએ લીધેલી

જાહેર બનાવોની મરકારી નોંધો દરેક પ્રાતમાં રાખવામાં આવતી હતી.

માગ તેમજ માદા બનાવો તથા મંકડો અને

સરકારી નોંધો ગુપ્ત બનાવોની નોંધ લેવી એ તેમનું કામ

હતુ મોટા ઐતિહાસિક લેખોના લખનારા એ

નોંધોને જોઈ લખતા હતા એ તો નિમદેહ વાત છે, પણ તેમાનો એક

પણ નમૂનો બચવા પામ્યો નથી.

કેમવણીનો બહુ બડોળો પ્રમાર હતો એમ દેખાય છે. ખામ

કરીને આજણોમાં તથા બીજા માધુઓમાં તેનો બહુ પ્રમાર થયો હતો,

કેળવણી અને
આહિત્ય

અને રાજદરવારમાં પણ વિદ્યાને માન આપવામાં આવતું હતું રાજ્ય હર્ષ માહિત્યનો ઉદ્ભવ આશ્રયદાતા હતો. એટલું જ નહિ પણ એ પોતે એક નિપુણ લક્ષીઓ અને મારો પ્રતિષ્ઠિત લેખક

હતો એક વ્યાકરણના પુસ્તક ઉપગત ત્રણ હયાત મફત નાટક અને ખીન નેટલાક પરચુરણ કાવ્ય તેની કવમતી પ્રમાદી કપ ગણાય છે એ અથોની રચનામાં કાઈ નહિ તો તેનો મોટો હિસ્સો હતો એ વાત માનવા માટે આવ્યો ખાસને કાઈ કારણ નથી કારણકે પ્રાચીન હિંદમાં નજરેખરે કાઈ નિરવ નહોતા એમાન એક નાટક 'નાગાનંદ' જેનો વિષય મંકારી શૌહ પુરાણકથા છે તેની, હિંદી નાટ્યોનની ઉત્તમ કૃતિ એમાં ગણના થાય છે, અને ખીન નાટકે 'ગ્તાસ્ત્રી' તથા 'મિયદશિકા' માં જેને નમસ્કર્મ નથી તો પણ વિચાર અને લાભની માદાર્થ માટે તે ખૂબ પ્રગતિ પામેલા છે

હર્ષના દરબારમાંની વિદ્વાનોની માળાનો મેર હતો કાલ્પણ કરિ બાણુ તેના આશ્રયદાતાના પરાક્રમેનો પ્રશંતિમય અહેવાલ આપતી ઐતિહાસિક નસલિકાનો તે લેખક હતો. એ નવ

બાણુ

વિકા ધણી જ કુશળતા લરી છતાં અણખત ઉત્પન્ન કરે એવી કૃતિ છે એ ધણી ખરામ રચિને

અનુસરીને ગ્યાયેલી છે ગ્તા તેમાં વચ્ચે રચ્યે વખાણના જેવા અને તાદશ વર્ણનના ફકરા આવેલા છે જે માણુમ સેનાપતિ મધ્યુક્તને તેના રાજ્યની નશાનલિ જેવું લાણુ નામ' હોનાનું લખે છે તની પર આખા માહિત્યના ક્ષત્રમાં એક બં અણુજાળતી ઉપમા આપનારનો આરોપ બં વ્યાજળી રીતે ચઢાવી ચકાય એમ છે પણ એ જ માણુસ વધારે સારી કૃતિ પણ કરી શકતો હતો અને રાજ્યના મરણમાગની વેદનાનું ચિત્ર આપતા તે જરાય શક્તિની ઉજ્જ્વળતાવતો નથી 'અનાયતાએ તેને પોતાના હાથમાં લીધો હતો, કુખે તેને પોતાનું ક્ષેત્ર ગ્તા થો હતો, ક્ષયે તેમાં પોતાનું રાજ્ય ગ્યાયું હતું અને અશક્તિએ તેમાં

માનમાં મિદામાં દિદ્ધમાં ધર્મના વિચાર અને આત્માનું સુખ
 ૧૫૧। ૪મી ૧૫૨ દોઢી ચિત્ર ૧૫૩ વિચિત્ર અને નિમિ- વિગતોથી

ભરેલું ૧૫૪ દર્શના ગજકુળની હાલોડી
 ધર્મની ધિતિ વ્યક્તિઓ ધર્મની ૫ મનમાં તેમના પોતાના
 ગામન પાપાતો અને પાનગીઓ નાનુસાર

૫૫થી ૫૬ની હતી તેનો ફરનો પર્વ પુન્યમૃતિ નાનપણથી ૫ મિત્રને
 પન્મ ભક્ત હતો તથા બીજા સધા ગ્રેયથી વિમુખ હતો એવી ને ૫
 છે દર્શો પિતા એવો જ સુગ્ન સૂર્યભક્ત હતો અને તે ગાન ન
 પ્રાનમાન દેવને 'સોનાના હાથના ૫ ગે એના શુદ્ધ નામ માણે

ના સામજીમાં મુદ્દા નાનક મળતા ગુન્હાનો અર્થ આપતો 'દર્શના
 મોગલાઈ તથા જોને નૌદ્ધ ધર્મમાં પન્મ શ્રદ્ધા હતી, ત્યારે દર્શની
 ભક્તિ તેના પુત્રના રૂપે દેવ, શિવ, સૂર્ય અને શુદ્ધમાં વહેંચાઈ ગયેલી
 હતી એ રૂપેની પૂજા માટે તેણે મિત્રની મંદિરો ઉભા કરેલા ૫
 એના જીવનના પાળના વસામાં નૌદ્ધ મંદિરમાં તેનો સધારે પ્રીતિપાત્ર
 મળ્યો હતો, અને સ્ત્રીની ધર્મગુણની વાંછટાથી નૌદ્ધ ધર્મની મળવાન
 શાખાના આગળ સધેના મિત્રણને મિત્રીય મંદિરમાં લીનયાનના
 મિત્રિતો કરતા વધારે પમદગી આપવાનું ૫૫૬ ધર્મગતો તે થયો હતો
 ને તે પોતે તો પાળના લીનયાનના મિત્રિતોથી જ પરિચિત હતો

ધર્મની માનમાં ૨૧ કુળની મર્ચમાગ્મગ્રાહ ત્રિતિ તે સમયના
 લોગ્ગમ્ય ધર્મની મામાન્ય ધિતિના પરિણામ તેમજ પ્રતિનિમગ્ન
 હતી ગમા નદીના મેદાન પ્રદેશમાં નૌદ્ધ મંદિરમાં

શાળની સર્વમાર તેજુ એનાનું આગળ પાતું ધ્યાન નોક્કમ રીતે
 સચાઈ વૃત્તિ ગુમાનું હતું હતા તે હજુ એ પ્રમગ મળ
 હતું અંતે તેમના મન પર તેનો હજુ બાર

પ્રભાવ હતો જૈન મંદિર ઉત્તર દિદ્ધમાં મદી જે બા પ્રસયો નદોનો
 તેમજ આક્રમણાત્મક થયો નહોતો અંતે જોકે એનાક ધ્યાનોમાં ખામ
 ધીને વેગાની અને પૂર્વ જાગામાં તનો મયૂ હતો હતા તે નૌદ્ધ

અને પૌરાણિક હિંદુ મત્રાધ્યક્ષી મામાન્ય યોગ્યપ્રિયતાની અર્ધા કરનાનો દાવો કરી ગકતો નહોતો હિંદુ ધર્મનો છેલ્લો ગણાવેનો પ્રમાણ દેવે બહુ દુર રીતે ન્યપાધ્ય અર્ધો હતો અને પહેલાના પુરાણો પ્રાચીન અને પવિત્ર લખાણો તરીકે આદર પામતા માઝા હતા વણાખન પ્રાતોમા વચ્ચીનો મોટો ભાગ જેમ હાલ છે તેમ પુરાણના દેવોની ભક્તિમા લાગેનો હતો અને સ્ત્રી તથા પુરુષ પોતાની રૂચિ અનુમાર પોતાના ઇષ્ટદેવ તરીકે શિવ, સૂર્ય, વિંછુ કે બીજા કોઈ દેવને ખામ ભક્તિ માટે પમદ કરતા તદ્દન ગ્વનન હતા એક મામાન્ય નિયમ તરીકે જુનાજુદા ધર્મોના અનુયાયીઓ બહુ શાનિથી અને હળીમળીને ગંદતા ગાત ઉપગત બીજા યોગે પણ જાતે પૂજના મુખ્ય ઇષ્ટ દેવોની વારાફરતી ભક્તિ કરી નાહપણ રીતે દેવોની કૃપા મેળવનાની ખાતરી કરી તેના એમા મર્જ જ સમ નથી

તેકે મનાનગ્મહિંદુના અને પચ્ચપ મેળ એ નિયમકપ હતા, હતા અપનાદો પણ નહોતા એમ નહિ મધ્ય મગાળનો રાગ સગાક જેનો દર્દના ભાષના દગાખોર ખૂનીતરીકે શશાંકનો જુવમ ઉત્તેખ આગળ કરામા આ યો છે અને જે રાગ રીતે શુભવગના નમીરો હનો, તે શિવ ભક્ત હતો અને શૌહ ધનને ધિક્કારનારો હતા તેને જડમુગથી ઉખાડી નાખતા પોતાનાથી મનનુ તેજે દ્યુ હતુ શૌહ પુગાજકથા મુજબ શૌહ મયા આગમના જ પવિત્ર બોધિતલ પર અગોકે હ બદાનની ભક્તિ દેવાની હતી તે ઝલને એજે ખાદી મદી બાળી નાખ્યુ પાટવીપુત આગમનો બદના પગનાના નિગાનવાગો પચ્ચ તેજે તોડી નાખ્યો. તેજે મદનો નાન મ્યા તેમા ગંદના માધ્યએને વીખરી નાખ્યા તેપાનની દેરીઓની તજેરી મુધી એના જુનમનો જુરાવ પમેચના પાખ્યો હતો આ બનાવો પરી ત્રીમ કે આગીમ રૂં તે મ્યાનોની મુયામત લેનાર ગીની યારી જુએન્તમાગના લખાણો તેની પૃતી નાખ પૂરે છે. એ મનાવો ઈ મ ૬૦૦ની આસપાસમા થયેના હેરાસ નેરએ

પોતાની બોલ ગણી હતી. ને મૃત્યુની અર્થદાતા હતો, છેલ્લા
 કમરોની તૈયારીમાં હતો, પાંચી નિઠ્ઠાને દરવાજે, મદાકર્મની તૈયારીમાં,
 મૃત્યુને ડર્યામે હતો; આગીતુટી વાચાવાળો, જેનું મન મળી મધુ હતું
 જેનું મગીઃ દુઃખમાં રિખાઈ મૃત્યુ હતું, જેનું ડવન એમની મૃત્યુ હતું
 જેમનેમ લગી કરી રહ્યો હતો અને મલત નિમામાં નાંખી રહ્યો
 હતો જગામાંએ તેને ડતી લીધા હતો, કુખથી તે આમતેમ ઝુમ્યો
 હતો અને ચિત્તના મુગ કરી નાંખે એવી વેદનાને વગ હતો આર્થ
 લખાણ જેકે પૂર્ણ સુચિત્તર્થે તો નથી નો પશુ તેની પર મમ
 ર્થનાતી ન જમાવ એવી ડાપમદો છે.

એક વિચારે અગોક્તની સોલીની તરમ છીપાવી હતી, પણ દર્શ
 મંતુષ્ટ ધર્મ પોતાની તલવાર બ્યાન કરે તેને મારે ૭ વર્ષના મન
 અને બાકીના વર્ષોમાં તટક તટક એમ મળી
 હવેના પાછલા ૩૯ મહત્તરીમ વર્ષના વિચરની જરૂર જણાય
 રિલેમાં હતી એનો છેલ્લો વિચર ૪૫. ૬૪૩માં મલત
 મના લોકો મામે હતો અને પછી આખરે
 અનેક વિચર કુનાગ આ રાજ્યએ પોતાનું બાંધરું ઉનાર્થુ અને પોતાના
 જીવનના જે થોડા વર્ષો ગયા હતા તે દિલ્હી સર્વમતાધીશની મમત્ત
 મુજમની શાંતિની કળાઓ તથા ધર્મના કૃત્યોમાં માળ્યાં તેણે અગોક્ત
 આનુકરણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય એમ જણાય છે અને પરિણામે
 નેના મલત્યનાં પાછલા વર્ષના કૃત્યોની કથની તેના પૂર્વમાં મદાત
 મૌર્યના ઇતિહાસની નકલ જેવી વંચાય છે.

આ મમલાનરમાં ગજાએ બૌદ્ધ ધર્મના શાંતિભર્યા ઉપદેશ તરફ
 પ્રથમ દીનયાન અને પાછળથી મદામાનની શાખા તરફ બ્યાન
 ખેંચે એવો પક્ષપાત જાણવવા માડ્યો તેણે
 તેના ધર્મભક્ત ભક્તનું જીવન માળવા માડ્યું, અને જીવહિંસા
 વિરદના બૌદ્ધ ધર્મના નિષેધોનો બહુ કડકાઈથી
 અમલ કરવા માડ્યો અને તેમ કરવામાં માનવજીવનની શ્રદ્ધાવાનો

નરિ જેવે ખ્યાલ તેણે રાખ્યો હતો. આપણને કહેવામાં આવે છે કે 'પુણ્યના વ્રક્ષને તેણે એવા તો વિસ્તારથી ઉછેરવાનો યત્ન કર્યો કે તેણે આત્ર અને નિદ્રાને પણ વિસારે મૂક્યાં,' અને પાંચે દિંદમાં કોઈ પણ જીવની દિંસા કરવાની તેમ જ ખોરાક તરીકે માંમનો ઉપયોગ કરવાની મના કરી અને તેમ કરનારને માટે માફીની આશા વગર દેહાંતરણની સજા નક્કી કરી.

અશોકે સ્થાપેલી મંસ્થાઓના નમ્રતા ઉપર મુમાદર, ગરીબ તથા દર્દીઓના ઉપયોગ માટે આખા રાત્ર્યમાં ધર્મીય મંથાઓ ગાપવામાં આવી હતી. શહેરોમાં તેમજ ગામડાંઓમાં ધર્મ-પરિપકારની અને જાગ્યાઓ ગાધવામાં આવી હતી. ત્યાં અનાજ ધર્મની સંસ્થાઓ પાણી પરા પાડવામાં આવતા અને આપત્તિમાં આવી પડેલાઓને ઉદાર હાથે દવા પૂરી પાડવા વૈદો રાખવામાં આવ્યા હતા. પોતાના આદર્શરૂપ પૂર્વગામીના અનુકરણમાં તેણે દિંદુ દેવતાઓની પૂજા તેમજ બૌદ્ધ પૂજાવિધિ માટે મંખ્યાર્થ ધાર્મિક મંથાઓ ગ્રિયર કરી. તેના જીવનના અંત લાગમાં ગલ્પકૃપા મોટે ભાગે બૌદ્ધમંથાઓ ઉપર જિતરી હતી, અને પવિત્ર ગગને કિનારે મંખ્યાર્થ મઠ તથા મો મો શ્રીટ ઊંચા મંખ્યાર્થ મરૂપો આંધવામાં આવ્યા. હતા. આ એ બાધકાઓ પૈકીનાં બીજા બહુ નકસેદી હત્યા એમાં કોઈ જ મંકા નથી. તે મુખ્યત્વે લાકડાં તથા ચામના અનાવેલા હોવાથી તેમનાં કાંધ જ અવજોગ કે નિશાન રહ્યા નથી. પણ સ્તૂપો ગમેતેવા તકલેદી હોય તો પણ 'જેમ તેની મંખ્યા વધારે તેમ તેનું પુણ્ય વધારે' એવું હતું. લોકે દર્પ અને હુએન્તમાગના અમથમાં બૌદ્ધ મંપ્રદાયનું બજા દેખીતી રીતે ઘટતું જતું હતું છતાં તે મંપ્રદાયના માધુઓ તે સમયે હજી મોટી મંખ્યામાં હતા અને એ મંદોમાં વસના સાધુઓ તે યાત્રીની ગણતરી મુજબ લગભગ એ લાખ જેટલા હતા. આવા મોટા પ્રમાણની બૌદ્ધ મંધની આગાદી હોવાથી રાગને તેના પ્રત્યે ઉદારતા બતાવવાની પુષ્કળ તક મળતી હતી.

અગોકના છેલ્લા વંશજ તરીકે વર્ણવાયેલા મગધના પૂર્વવર્તી નામના એક યથાનિક ગામએ ઘોડા મગધ પછી એ ઓધિગદા દરીથી વાચ્યું દાગલુકે અગોકના વંશજ દોવાને કાગ્જે તેના મદાન પૂર્વજના અતિ આદરને પામેલી વસ્તુને માન આપવા તે ખામ અંધાયેયો હતો.

કૃએનમાંગ અને તેની શુવનકયા લખનારે આપેલી વિમતો માગિન કહે છે કે કોઈ કોઈ વાર બૌદ્ધ મંત્રદાયની બંને શાખાઓ વચ્ચેનો

મંથેષ બહુ કડવાં વેરઝેરનો હતો. વળી પોતાના

સામ્રાજ્યિક વેરઝેર બૌદ્ધ દરીકો પર ગાજકૃપા વરમની જોષ પૈ-

રામિક દિંદુઆના દિવસ પછી એવી જ બૂંડી

સાગામી ભજૂટી ગિહતી હતી. પ્રાચીન દિંદમા ધર્મની બાળનમાં મંપૂર્ણ

મતાંતરસદિપ્ત્યના પ્રવર્તની હતી, એવી મનસખનાં સાધારણ કથનો

કાર્ષિક માવચેતીથી સ્વીકારી શકાય એમ છે એ વાત તો આથી તદ્દન

માફ મમજાઈ આવે છે. મરકાર તરફથી મંત્રદાયો ઉપર થના જુખમે

તેમજ મામ્રદાયિક કડવાશના લોકોમાં ચઢી આવના જિભરજો વખતો-

વખત ધર્મ આવના હતા, જેકે તે બહુ વાગ્વાગ થતાં નહિ.

મંપૂર્ણ ધાર્મિક મદિપ્ત્યના તથા મમનાના મિહાંતનો દરે જતે

કેટલીક વાગ બંગ કહેલો છે અકબર અને ખીજા હિંદી મંત્રાટો પેટે

તેને પછી હરીફ ધર્માચાર્યોના ઉપદેશ અને વાફ

ધર્મ-વિચારો માલજવા મમતા અને બૌદ્ધ મંત્રદાયની

મદાયાન શાખાની પુષ્ટિમાં તે વિદ્વાન સ્ત્રીની

મુખાકરની દલીલો તે બહુ આનંદથી માલજતો. એ શાખાના સિદ્ધાંતોથી

તે પરિચિત નહોતો એમ જણાય છે. જીઓને પુરગોથી એવાફેદી

ગખવાની મુમલમાનોના પક્ષપાતને પામેલી પદ્ધતિની સાકળથી પ્રાચીન

હિંદી મમાજ સરખામગીઆ મુક્ત હતો એના જાણુવાજોગ દષ્ટાન

તરીકે એ તથ્ય છે કે સ્ત્રીની ધર્મગુરુનાં વ્યાખ્યાન માલજવા રામની

બાણુમાં તેની વિધવા બહેન બેસતી હતી અને એ વિવાદથી નીપજતો

આનંદ ખુદ્વા દિવથી જતાવતી હતી આમજ જણાવી ગયા છીએ

તેમ એક ચીની પ્રમાણે તો એમ નહેરુ કરે છે કે હર્ષ તેની બહેનની માથે મળીને રાજ્યવહીવટ ચલાવતો હતો.

રાજ્યએ એવો નિશ્ચય કર્યો હતો કે તેનો માનીતો ચીની યાત્રી વાદમા હારવો ન જોઈએ, અને તેથી બ્યારે એ ચીની વિદ્વાનના મિદ્ધાંતોની બાબતમાં શાસ્ત્રાર્થ કરવા માટે વિ-

હર્ષનો હંકારે. શાધીએને નિમત્રવામાં આવતા ત્યારે વાતની શરતો તદ્દન વ્યાજબી ગણવામાં આવતી નહોતી.

બ્યારે હર્ષના માંભળવામાં આવ્યું કે સામ્રાજ્યિક વિરોધીએને હાથે હુએન્ટમાંગનો ઘાત થવાનો ભય છે, ત્યારે તેણે એક દંદેરો બહાર પાડ્યો. એ દંદેરાનો અંતભાગ નીચે મુજબ હતો

‘જો કોઈ એ ધર્મશુરને આડકશો અથવા ઇર્ષ્ય કરશે તો તેનો તુરત જ શિરચ્છેદ કરવામાં આવશે, અને જો કોઈ તેની ચિરુદ્ધ બોલશે તેની જામ કાપી નાખવામાં આવશે, પણ જો કોઈ એના ઉપદેશથી લાભ ઉઠાવવા માગતા હશે તેણે મારી ભક્ષાર્થ પર વિશ્વાસ રાખવો. એવાએને આ જાહેરનામાથી ડગવાની જરૂર નથી.’

એ યાત્રીની જીવનકથા લખનાર માદાધર્મી ઉમેરે છે કે ‘આ સમયથી જોધે માર્ગે ચઢેલા પાંચ હમી નજર બાહર થઈ ગયા અને પરિણામે અદાર દિવસ પસાર થયા ત્યારે તેની મામે વિવાદ કરનાર કોઈ રહ્યું નહિ.’^૧

રાજ્ય હર્ષ બચાવવામાં પ્રવાસે નીડળ્યો હતો ત્યારે ડાવણીમાં તેને હુએન્ટમાંગનો મેળાપ થયો હતો. તેના આખ્યાનથી તે એવો તો પ્રગલ્ભ થયો હતો કે તે સિદ્ધાશુરના ઉપદેશને કનોજની ધર્મગણા અને તેટલી વધારે જાહેરાત આપવાના હેતુથી તેના ને અમથના પાટનગર કનોજમાં એક ખાન મળા ભરવાનો તેણે હરાવ કર્યો. પ્રચલ માનવમેદનીથી અનુમથાયેલા રાજ્ય હર્ષ મગાને દલિલ કિનારેકિનારે ફરતો હતો અને તેનો મિત્ર કામરૂપનો રાજ્ય કુમાર મગાને મામે કિનારે તેની જોડેજોડે ફરતો

કરી ગયો હતો. આમ ધીરેધીરે આગળ વધનાં નેવું દિવસમાં રાત્રી હર્ષ, કુમાર તથા તેમની માયમા દૃશ્ય કરતા લોકો કનોજ આવી પહોંચ્યા અને ઇ.મ. ૬૮૩ના ફેબ્રુઆરી કે માર્ચમાં તેમણે ત્યાં મુકામ કર્યો. ત્યાં મત્રાટ હર્ષનો દૃશ્ય પ્રગમિયાનના તેના માથી કામરૂપના રાત્રી કુમારે તથા લક્ષ્મણમથથી તેના મંત્રથી થયેલા પશ્ચિમ દિશામાં આવેલા વૃજ્ઞહીના ગગ્ગરો તથા ખીજા અટાર ખેડેલા ગગ્ગરોએ જાહેર સત્કાર કર્યો. એ સત્કારની વિધિમાં ચાર હજાર વિદ્વાન બૌદ્ધ માધુઓ મામેલ હતા. એ માધુઓમાં ગિહારમાના નાયદા મહાના એક હજાર સાધુઓ તેમજ ત્રણ હજાર જૈન તથા ખીજા સનાતની બ્રાહ્મણો પણ હતા.

આ મધ્યે આદર્શણનાં કેંદ્ર ખામ આ પ્રમંથ માટે મગાના કનારા ઉપર ગભો કરેલો મોટો મકાન અને મદિર હતા. અહીં એકમે શીટ

વિધિઓ: ઊંચા મિનાગમાં ગળ નોટલા કદની બુદની મોનાની પ્રતિમા રાખવામાં આવી હતી. એના નેચી જ પણ એથી નાની ત્રણ શીટ ઊંચી એક

પ્રતિમાનો રાજ દબદબાઓ વરધેડો કાઢવામાં આવતો. તેના સાથમાં વીમ રાજાઓ અને ત્રણમે દાથીની નવારી કાઢવામાં આવતી હતી મૂર્તિ પરનું છત્ર શકનો વેપ ધાગણુ કરી હાથ પોતે ધરતો, ન્યારે બધા દાગજ રહેલા રાજાઓમાં મૌથી વધારે અગત્યનું સ્થાન ભોગવતો તેનો મિત્ર રાજા કુમાર જાહાનો વેશ ધારણુ કરતો અને સફેદ ચમરી ઉગાડવાનું માન તેને મળતું. આમ મરધમમાં ફરતો મત્રાટ ચોમેર મોતી, મોનાના ફૂલ, અને ખીંગા કિંમતી દ્રવ્યો ખુદ, ધર્મ અને મંથ એ ત્રણુ રત્નોના માનમાં વેગતો. પછી આ પ્રમંગે ગ્નાનને માટે ખામ તૈયાર કરેલી વેદી આગળ મૂર્તિને પોતાને હાથે ગ્નાન કરાડી, પોતાના ખબા પર ડાંચડી પશ્ચિમ મિનાગ આગળ લઈ જતો અને ત્યાં તેને નનનડિત દગ્ગરો રેશમી વસ્ત્રો ચઢાવતો. બોજન પછી અગાઉ વર્ણુડી ગયા છીએ એવો એક તરશી મહેર શાહ્વાયે રાખવામાં આવતો, અને સાંજે એક માઈવ દર આવેલી પોતાની 'ચલ-શિબિર' રાત્રાટ

પાછો ફરતો

ધણા દિવસ સુધી ચાલુ રહેલી આ વિધિને અંતે ચોકાવનાગ
બનાવ બન્યા ઘણે મોટે ખર્ચે ડાહ્યા કરેલા કામચલાઉ મઠમાં આગ
લાગી અને તેનો પછોખગે ભાગ તેનાથી નાશ
ઉર્ધ્વનો જાન લેવાના પામ્યો, પણ ત્યારે ગળ પડે આગ ઓગળવા
થતી વચ્ચે પડ્યો ત્યારે આગની જાળ વધતી અમુકી
અને તેમ થતા ધર્મિષ્ઠ વ્યક્તિઓએ તેને
અમલદાર જાણ્યો.

અડિયા ગજાઓના રમાવાથી અનુમરાયેયો હર્ષ આગના ભયદર
હૃદયનો સિત્તાર જેવા એક ઊંચા મૂલ્ય પર ચડ્યો હતો એ નિપના
પગથિયા પડ્યા તે ડાલરતો હતો તેનામાં ખજરથી મજૂ થયેલા
ગેઈ ધર્મીય પુરુષો તેના અગ પર ધમીજઈ તેના શરીરમાં ખજર નુનાની
દેવાનો યાત્રીઓ ખૂનીને નગ્ન જ પકડી લેનારા આવ્યો અને રાત્રીએ
પોતે તેને ખૂન ગ્રીણા પ્રશ્નો પૂછ્યા તેના જવાબમાં તે ખૂનીએ
હજીવ હજી કે બીજોને મતાયેલી હદ પાગની રાજકૃપાથી રૂંધેલા નેટવાક
વિધર્મીઓએ તેને આ ગુનો કરવા ઉશ્કેર્યો હતો આ ઉપરથી પાચમાં
પડતા અને આગમાં પડતા આલ્મજોને નદ પકડનારા આવ્યા હતા
'સીધા પ્રશ્નો' પૂછતા તેમની પાસે કબૂલ કરનારામાં આવ્યું હતું, કે
તેમની ધર્મિયાં મંત્રોત્તરવા માત્ર મગગતા તીરે ફકી તેમણે મિનાગન
આગ લગાડી હતી અને એ આગને જાગે થતા મોટામાનો નાશ થઈ
તેમણે ગમનને ખારી નાખવાની આશા રાખી હતી એ તો નિ નદેદ
વાત છે કે આ કમુવાન તેમને ખૂન રમડીને મગગરીએ કનાવનામાં
આવી હતી અને થણ કરીને તે તલન ખાટી હતી એ કમુવાન
ખરી હોય કે ખાલી હતા પણ સીમરનામાં આવી હતી અને તને
આધારે એ તરખટમાં સુખ્ય ગણના રૂંધેલા લામને ચઢત માનનામાં
આવ્યા હતા અને ખીચા આશરે ૫૦૦ આલ્મજોને દેવાનિધાય કર
વામાં આવ્યા હતા

આપન કગરામાં આપ્યું હતું અને કિંમતી વાગા તથા બીજા મન્યનાં ચીજોનેનો મહાન જશ્વો સુંઘી નાખવા માટે જાવવામાં આપો હતો. બીજો અને ત્રીજો દિવસે તેજ મુજમ ગિવ અને સૂર્યની મર્તિઓનું તે જ રીતે મન્માન કરવામાં આપ્યું હતું પણ તે પ્રમગે સુદની પૂજાને અગે કરેલા દાનથી અર્ધુ દાન કરવામાં આપ્યું હતું બૌદ્ધમધના દમ હજાર પમદ કગેલા ધર્મનિષ્ઠ પુરષોને દાન આપના માટે એથી દહાડા રાખવામાં આવ્યો હતો તે દરકને મો સો મોના મહોગ, એક મોતી અને એક સુતગઈ વપક અને તે ઉપગત માસ અન્ન, પાન, ફૂલ તથા સુમધિ દ્રવ્યો મળ્યા હતા. સાર પત્રીના માફીના નીમ દિવસોમાં મમાગમને નાગે આવેના ચાહણો રાજના દાનના પાત બન્યા હતા તેમની પત્રી ચીની લેખક જેને 'ધર્મરિરોધી કડક છે તે લોમનો વારો આવ્યો, એટલે કે જૈન તથા બીજા કેટલાક પથના લોકોને દમ દિવસ સુધી દાન આપવામાં આવ્યા દૂર દૂર દેશોથી આવેના માગણોને દાન આપવા માટે પણ એવો જ સમય મુજબ કરવામાં આવ્યો હતો અને ગરીબ અનાથ તથા અપગેને દાન આપવા મા એક મહિના જેટલા મમય ગયો હતો.

‘આ મમય સુધીમાં પાત વર્ષમાં એકરો થયેનો ધનમય્ય ખુગી ગયો. નાન્યમાં વ્યવસ્થા જાળવના માટે તથા ગભ્યના ગદાણુ માટે જરૂરના હાથી લેવા તથા રક્કરી મગ્નમ દાનનું પદિમાણુ મિરાય કાર્જ પાડી રજૂ નહિ એ ઉપનાત ગભએ ઘણી છૂટી પોતાના અવેગત તથા બીજા ચીજો પોતાના પોતા માગણો કુજો ન જો, પોચાઓ પાગે, અને પ્રમત્રિન ગિરપેન-આવી મધી સમુઓ મોજેદાયે આપી દીધા આમ જોનાની મધી સમુઓનું દાન અપાર્જ જત ને. પોતાની જોનની પામથી એ માધાનજી વપરામના કપની બિલા માગી અને તે પહેરીને તેજે ‘એ દિમાના સુદની પૂજા કરી અને પોતાનો અજનો ધર્મમાર્ગે દાનમ અપાયો તેથી તેને ઘણો

આનંદ થયો.’

મામાન્ય દેખાવમાં એ જ ગયાને દાવમાં પણ દર વર્ષે ભરાતા મોટા મેળાને મળતી એ વિચિત્ર મથા પછી ખતમ થઈ, અને ત્યાર પછી બીજા દસ દિવસના રોકાણ બાદ હુએન્ટ્સાંગને હુએન્ટ્સાંગનું ગમન જવાની રમ આપવામાં આવી. રાત્ર દર તથા કુમાર રાત્રે પુષ્કળ મોનામહેરો તથા બીજી

કિંમતી ચીજો તેના આગળ ધરી, પણ કુમારની બત્રીસરૂપ ઇવાડીવાળા એક ઝબ્જા સિવાય તેણે નેમાંની એક પણ ચીજ લીધી નહિ. જોકે તે ધર્મગુરુએ તેના અંગત ઉપયોગી ચીજોમાંની એકે સ્વીકારવાની એકમરખી રીતે ના પાડી છતાં જમીનમાં એ ચીજ જવાના પોતાના વિકટ પ્રવાસના જરૂરી ખર્ચના નાણા લેવામાં તેને કાંઈ ફીણપન લાગી નહિ. એકદાથી પગ લદાયેલા દસ હજાર ચાંદીના તથા ત્રણ હજાર માંદાના ચિહ્ન આપીને તેના ખર્ચની ઉદાર જોગવાઈ કરી આપવામાં આવી. તેના રક્ષણ માટેના વળાવા થોડેમવાર રમાલાની સરદારી ઉધિન નામના રાગને આપવામાં આવી અને એ યાત્રીને મહીમલામન રીતે રાગની સગદર સુધી પહોંચાડવાની જવાબદારી તેની પર મૂકવામાં આવી. આરામથી મુઆફરી કરતા તથા થોડે થોડે અંતરે મુકામ કરતા કરતાં એ રાગએ પોતાને સોપેલું કામ જ્યારેક માસમાં પૂરું કર્યું અને પગપાળા પૂર્વ ભાગમાં આવેલા જલધર સુધી રાગઅતિથિને તેણે સહી નલામત રીતે પહોંચાડી આપ્યો. અહીં હુએન્ટ્સાંગ એક મહિનો રહ્યો. ત્યાંથી નવા વળાવા લરકર સાથે તેણે પોતાનો પ્રવાસ શરૂ કર્યો અને કથાવટીએ ચીકના પહાડના ખાણ કોતરોને બેઠી તેણે સિંધુ નદી પાર કરી અને પાશ્વર વટાવીને પોતાનમાંથી પસાર થઈને દૂર ચીનમાં આવેલા તેના વનનમાં તે ધ્રુમ. ફરપની વગેરે ઝાલુમાં દાખલ થયો.

એ યાત્રી કાંઈ પોતાને વતન ખાલી હાથે પાછો ફર્યો નહોતો. અકસ્માત કે સૂત્રને કારણે એક કરતાં વધારે પ્રમંજે નુકસાન ખમવા

તેનું મરણ

છતા તે યુદ્ધના શરીરના ૧૫૦ જેટલા અવશેષો મહીમવામત રીતે લાવવામાં સફળ થયો. ને હુપરાંત તે ગુરૂની શુભડ, ચાદી તથા મોનાની કેટલીક પ્રતિમાઓ અને વીમ ઘોડાઓ ૫૦ લગભગ ૬૫૭થી આજ નેટલા છૂટા હસ્તલેખી પુસ્તકો તે પોતાની જોડે લઈ જઈ શક્યો હતો. એની જિંદગીનો બાકી રહેલો ભાગ તેણે તે પુસ્તકોના તરજૂમામાં ગાળ્યો અને ૭૪ છૂટા છૂટા પુસ્તકોનો તરજૂમો પૂરો કર્યો બાદ તેણે પોતાની માહિત્ય કાગડિંદી ઈ.મ. ૬૬૧માં સમાપ્ત કરી. ત્યારપછી ત્રણ વર્ષ સુધી તે શાંતિ અને પ્રતિષ્ઠા ભોગવતો રહ્યો અને ત્યારબાદ કોઈપણ બૌદ્ધ પંથિતના કરતા વિદ્વા અને ધર્મનિષ્ઠાની બાબતમાં અટિયાની ખ્યાતિ પોતાની પાછળ મૂકી તેણે શાંતિથી આ દુનિયા છોડી

હુએન્સાંગ તથા તેની શ્રવનકથા લખનાર એ બંને હર્ષ ગમ્મની છે'તામાં છે'ની માહિતી આપે છે તેના માનવતા અનિયંત્રિત ગમ્મન

■ સ. ૬૪૭

હર્ષનું મરણ

૫૭ી થોડા જ મમયમાં ઈ. મ. ૬૬૬ના અંતમાં કે ઈ.મ ૬૪૭ની શરૂઆતમાં ને મન્ડુ પામ્યો

તેના શ્રવન દર્શિયાન તેણે ચીન માત્રાળય જોડે ગાઝાની દરમિયાન ગાળ્યો હતો ઈ.મ ૬૪૧માં ચીનના મંત્રાટ પામે તેણે મોંઝેન્ગ કમન્ડર

ચીન સાથેનો

મમય

રાજકુલ ઈ.મ ૬૪૩માં ત્યાંથી પાંડો ક્યોંટ તેની જોડે રાજા હર્ષે મોકલેલા પત્રને દ્વિત્વ લઈ આવેલુ એક દ્વિતમગ્ન દત્ત એ દ્વિતમગ્ન વાળા મમય સુધી દિંશમાં મન્ડુ અને ઈ.મ. ૬૪૫

સુધી તે ચીન પાછુ નહોતુ ફર્યું બીજો વર્ષ પંચેલા નવેન્ગ દ્વિતમગ્નના મુખીના હાથ નીચે કામ કરતો અને તેનાથી બૌદ્ધ મંથવાના વાગ હુએન્સીનને તેના મંત્રાટે એક નવા દિંદી દ્વિતમગ્નના દ્વિતી તરીકે ત્રીમ મોંઝેમવાગના નાના લખક સાથે દિંદ નવેન્ગ નેન્ગી આરથે ઈ.મ. ૬૪૭ની શરૂઆતમાં ૬ ઈ.મ ૬૪૬ના અંતમાં

પામ્યો અને તેની પાછળ ઈશાન નદિ દ્વારાથી, તેની મનમૂલ બૂત પાડી ખેંચાતા આવ્યો દેગ અન્યથામ હુમ્મે તે મમયે પડેના દુમગથી એ એરન્યથામા વગી ઓગ વધારે થયો.

ન્યર્ગથ રાગનો ગર્ભુન અર્ભુનાશ્ચ નામનો એક મત્રી ગાદી મથારી પન્નો અને જગતીઓના લક્ષ્માંથે એ ચીની દ્વતમજીની માથે નડા ગયો એ મળના વગારા ઘોડમવાગેને ક્તન પ્રયામા ૫૬૨૨ વામા આન્યા અને તેમની તમામ મિત્રત જ્ઞેમા લિંદી ગગત ઓએ આરેની ચીજેનો પણ મમાવેશ થનો હતો તે બરી લૂગી વેવામા આવી પણ સાગજીએન્મી તથા તેનો મદમરી એ બને દૂતો ન્તોવાઇ નેપાળમા નામી જવા ભાગ્યમાગી થયા.

ચીનની રાજકુવરીને પન્નેરો પ્રખ્યાત જોનત્માન ગયો તે વખતે નિરોદ્ધમા રાજ્ય કરતો હતો તે એ નામેન દૂતોની વહારે ધાયો તેજો તેમને ૧૨૦૦ ચુન । મિપાઇ પૂગ પાગ્યા બો ચીની દૂતોએ એ તે મિપાઇઓની મદાયમા નેપાનના માત હ તર મત્તાબધાવી પા- ઘોડમનાર મજી આપ્યા મ બક નેપાન તે વખતે ઉનારને આપેલી તિમેને તામે તતુ આ નાના નક્કર માથે હાર વાગજીએન્મી હિંદના મેદાનમા ઊતરી આ ને અને ત્રણ દિનમના થેરા પડી નિકળના મુખર

શહેરને હુમલો કરી હાથ મરનામા તે મકળ થયો એ શહેરનુ રક્ષણ મરનારા લક્ષ્મનાના નથુ હજાર મિપાઇઓને ગગ્દન મારનામા આવ્યા અને દમ હજારને પામેની નદીમા—ધણુ મરીને બાગમલીમા ફનાડી દેવામા આ થા ગર્ભુન નાસી ગયો પણ નકુ લક્ષ્મ જિતુ મરી ફરીથી મામો થયો ફરીથી તેની બુ વિનાગજરી તાર થઇ અને તે મેતે ૨૬૫ થયો વિજેતાએ તુરન જ હજાર ડેહીઓને ગરબન માયા અને પછીથી થના યુદ્ધમા આખા રાજકુટુંબને ૨૬ ધુ અને ત્રીમ હજારથી વધાર થો । અને દોર તેને હાથ આન્યા આ ચગાઇ મિયાન ૫૮૦ મનવાગા ગામ તેને તાબે થયા અને થોડા જ

પર્વ પહેલાં હર્ષના સમાગ્નોમાં હાજરી આપનાર પર્વ દિવસના રાત્રી કુમારે વિજેતાના લક્ષ્મીના ઉપયોગ માટે પુષ્કળ દોર અને યુદ્ધમામત્રી મોકલી આપ્યા. વાંગલુએન્ટની હર્ષના ગત્યને જાણી પાડનારને દેદી નરીડે ચીન લાઇ ગયો અને તેની આ મેવા માટે તેને યોગ્ય બદલી મળી. પછીથી ઇ.સ. ૬૫૦ના ન્યારે બાદશાહ ડાહ્યમુંગ મરી ગયો અને તેનો રાજ્યે આધવામાં આવ્યો ત્યારે તે રાજાના મુખદાર આગળના રાજા બાવલાંથી રાજાગત્વામાં આવ્યો. તે બાવલાંઓમાં તિબેટના રાજા સોગત્માન ગંધો અને અર્જુનના (૨) બાવલાં પણ હતા. થોડોક મગ્ય નિર્મુદ તિબેટનો તામે રહ્યો હોય એમ દેખાય છે. તે મમથે તિબેટ ચીનાઇ માત્રાન્યની મામે થાય એવું બજવાન રાજ્ય હતું આ પ્રમાણે આ આડકથા પૂરી થાય છે. પુરાતત્ત્વના અભ્યાસીઓને થણા વર્ગોથી જાણીતી હોવા છતાં દિલ્હો ઇતિહાસ લખનારની નજર બાદા એ અત્યાગમુધી રહી ગયેલી છે.

ઈ.સ. ૬૫૭માં બૌદ્ધ તીર્થંચાનોએ વાઘા ચલાવવા, ચીનના માદના હુકમથી દિલ્હા મોકલાયાથી વાંગલુએન્ટનીએ પોતાનાં પરા-ક્રોની ગ્રભૂમિરૂપ દેશની ફરી સુસાકાત લીધી. વાંગ લુએન્ટનીના દલામાને ગતે નેપાલમાં થઇ તે દિલ્હા દાખલ થયો એ વાત તે મમથે ખુલી હતી અને ઘણા બૌદ્ધ ચાત્રીઓ નેનો ઉપયોગ કરના હતા પૈમાલિ, બૌદ્ધગયાતયાબીજ પત્રિત્રગ્યજોની જત્રા ફરી દિલ્હુકમનયા પાનિર ગતે ઉત્તર અકધાનિજ્ઞાન અથવા કપિન્યાના યમ તે પોતાને વતન પાડો કર્યો.

માનમાં મેકામાં હર્ષના તાજા નીચેના મુલકની મર્યાદા બદલ આવેલા દિલ્હા પ્રદેશની રાજકીય વ્યવસ્થાની બાબતમાં લુએન્ટમાંગની

સાતમાં મેકામાં દીકાઓથી બહુ મારો પ્રકાશ પડે છે. ઉત્તરમાં કાગ્મીઝ એક આગળ પડતું રાજ્ય થયું હતું અને કાશ્મીર તેજે તલિવા તથા મીનાના પદાડના (ગિદપુર) પ્રદેશ તેમજ નીચલા ટેકરીઆળ પ્રદેશમાંના

નાનાં નાનાં રાજ્યોને પોતાના નાગા નીચે આપી આવિન રાજ્યો
જનાર્યાં હતાં.

મિંધુ તથા ત્રિઆમ વચ્ચેનો પંજનનો મોટો ભાગ એ યાત્રી
જોને દુમેદપ્રીઆ અથવા એદકા કહે છે તે પ્રદેશમાં આવી જતો હતો.

ભુવમગાર મિદિગુપ્ત પોતાનો દરબાર બરતો

પંજાબ હતો તે માદગ (સિયાલકોટ) પાસેનું એક નગર

જેનું નામ આપવામાં આવેલું તથા તેએ પ્રદેશની

ગભમધાની હતું અર્ધદેવની ભક્તિનો જ્યાં બહુ પ્રચાર હતો તે મુલ્તાનનો
પ્રાત અને તેની ધર્શાને આવેલો પોન્કાટો નામનો પ્રદેશ જે વાલુકરીને
જમુ હશે તે એ ગભમના તાબાના પ્રાંત હતા.

મિંધુ શુદ્ધ વર્ણના એક બૌદ્ધ ગમ્મના અમલ નીચે હોવા માટે
તથા તે દેશ મોટી મંખ્યામાં બૌદ્ધ માધુઓને પાળતો હતો તે એ યાત્રી

માટે જાણીતો હતો. એ માધુઓની મંખ્યા દમ

સિંધ હતી અડમટવામાં આવતી હતી. તે માધુ-

મંખ્યા આટલી જમી મોટી હતી પણ મંખ્યાના

પ્રમાણમાં તેમની પ્રત મધુ કોંઘી નહોતી. એ દમ દમ્બરમાના મોટા
ભાગના માધુઓ આગસ, દગિરી તથા બેગવિજામ અને બિચાગમાં
ગરકાવ યર્ધ મચેલા હોવાથી નિગ્ગકાર પામેલા હતા. મિંધુનો મુખ-
પ્રદેશ જોને યાત્રી 'ઓટિએનપેલિયો' એવું નામ આપે છે તે સિંધના
ગભમનો એક પ્રાંત હતો

ખીજા માધનો પગથી આપણને ખબર મળે છે કે તે દિવસેમાં
સિંધનું રાજ્ય નમુદ્ધ અને જગવાન હતું અને હાસના કરના વધારે

વચ્ચીવાળું અને ફજદુપ હતું અને અનુચિતતાન

પાદનગર અલોર તેના તાબાનું રાજ્ય હતું. મીદાના પહાડોની

નજીકથી મોટી નિશા સુધીનો મિંધુની ખીણનો

આખો પ્રદેશ તેમાં મમાઈ જતો હતો અને દુએનમાગ જોને 'સિન્ડુ'
કહે છે તે હાલ અથવા વાલિન્દા નામની 'શુમ નદી'થી ખામ દિંદના

પ્રદેશથી છોડે પડતો હતો. તેની રાજ્યધાની અરોર કે અયોર હતું. તેને એ યાત્રી પિંગન પો પુલોનુ નામ આપે છે તે હકા નદીના પશ્ચિમ કિનારા પર આવેલુ મોટું કિંવેમધી નગર હતું તેના અડિયે ૨૫૫૫૨ ગિલ્દામા રોહરીથી અગ્નિપૂર્વે પાંચ માઇલ પર ઉત્તરઅક્ષાંશ ૨૭°, ૩૬' અને પૂર્વ રેખાંશ ૬૮°, ૫૬' પર હતું તેમ જ મહાય છે. અહિંનુ મમગરી સોલકકયાનુમાર ઈ. મ. ૮૦૦ના અરમામા એક વ્યભિચારી ગણના પત્નમાંથી એક ઉપવતી બાળાને બચાવવા મૈક-ઉપ-મુતુક નામના માર્ગ વેપારીએ નદીનો માર્ગ પથરી નાખ્યો તેથી એ નગરનો નામ થયો કહેવાય છે.

ઉત્તરેન તથા મધ્ય દિંદના બીજા ગાલ્યો વધારે ઓછા પ્રમાણમાં હર્ષની મતા નીચે લેવા લેધએ. તેના રાજ્યમાં બ્રાહ્મણ વર્ણના હતા. ઉત્તરેનનો પ્રદેશ બહુ ગીચ વનની મિથના રાજ્યમાં વાળો હતો અને તેમા મીઠોની મખ્યા નદિ જેની હતી તેમના ધણાખરા મઠ પડી ભાંગેલી હાલતમા હતા માન ગણ કે આર આધુ હતા અને તેમા વસના માધુ ઝોની મખ્યા આશરે ત્રણમે જેટલી હતી. અંગેકની પ્રણાલીથી પાવન બનેલો તથા જેમા માચીના બન્ધ મકાનોનો મમાવેશ થતો હતો તે બૌદ્ધ મત્રદાય આ પ્રદેશમા આટલો વહેલો પડી ભાંગ્યો એ બહુ કૌતુક ઉપગમે એની વાત છે અને હાય એની મમગૃતિ આપવા જેવી ગિયતિમા આપણે નથી

હર્ષના મમાર્જમામા બહુ આગળ પડતો ભાગ લેનાર કામઉપનો રાજા ભાટકુવર્મા બચવા કુમારગજ પાળુ મવર્ણ બ્રાહ્મણ તરીકે અને મહમા અહા નદિ ગણનાર તરીકે વર્ણવાયો કામરૂપ છે. જે કે તે બધા ધર્મના વિદાનો પ્રત્યે મહરતિ ધનવનો હતો ઉત્તર દિંદના મમાર્જને તે એટલે અંગે આપીન હતો કે તે હર્ષની આગાની અવગમના કડી મટે એમ નહોતો.

નવસો વર્ષ પહેલાં જે કલિંગની જીતને કારણે અશોકને એટલો બરો તીવ્ર પશ્ચાત્તાપ થયો હતો તે વસ્તી વગરનો જ થઈ ગયો હતો.

અને તેની પર બધે જંગલ ઝિગી ગયાં હતાં.
કલિંગ એ યાત્રી તાદશ ચિત્ર ખટું કરી દેતી બાયામા
દીકા કરે છે કે 'જૂના વખતમાં કલિંગમાં બહુ

ગીચ વસ્તી હતી. લોકોના ખસા એક એક જોડે ધમાતા અને તેમના ગયના ચકની ધરીઓ મામમામી ધમાતી અને જ્યારે તેઓ તેમના હાથની બાથો ઊંચી કરતા ત્યારે તો જાણે એક તંજૂ તણુઈ રહેતો હતો પ્રણાલીકથા એમ મમળવવા માગે છે કે કોઈ કહેલા માધુના શાપને કારણે એ દેશની આવી વિષગિત દશા થઈ.

કાશ્મીર, નેપાલ તથા દક્ષિણ અને પશ્ચિમમાં આવેલાં બીજાં ગાજ્યોના દર્શ આપેલા અહેવાલની નોંધ થોડી મમયે આગલાં બીજાં રાજ્યો પ્રકરણોમાં લેવામાં આવશે.

હિંદમાં એકતાના વિરોધી જે બજો મમે ત્યારે પ્રમંગ મળતાં ફાટી જાડવા તૈયાર જ હોય છે તેને કાજૂમાં રાખનાર બધનો દર્શના મરણથી તૂટી ગયા. પરિણામે તે બજો તેમના

દર્શના મરણની કુદરતી પગિણામ લાવવા માટે છૂટા થયા અને
અસર દમેગા બદલાતી દરોવાગાં તથા પરસ્પર મનન

ઝઘડ્યા કળા નાના નાનાં રાજ્યોનો શંખમેજો

હિંદમાં ગિર્બા થયો. ઇમ પૂર્વના માધા મૈકામાં યુગોપાયનોના પ્રથમ મંમંગમાં હિંદ આગ્યુ ત્યારે તે આવુ હતું. અને હિંદના રાજકીય શરીરના પરસ્પર પ્રત્યાર્દ્યણુ કળા છટકોને તેમનાં સ્વચ્છંદ મમજો છાડી કાજૂમાં રાખનાર એક બજની પકડને વશ વર્તવાની ફરજ પાડનાર મોઈ પ્રમળ મધ્યમ મતા જિબી યાય એના પ્રમાણમાં દૂકા મમયાનરો બાદ કરતા, તે દમેશા એવું જ રહ્યું છે.

હુનોનાં આક્રમણથી એટલું બધું તો કુજ વેત્તું પડ્યું હતું કે દર્શની પથ આપખુદી તેના એક જરૂરી ઈલાજ ૩૫ સીકાગઈ

હતી તે મરી ગયો ત્યારે એ અનુની જંગલી
 હિંદની હશેની પરદેશીઓએ કરેલા ધા ધણા લાખા સમયથી
 સામાન્ય સ્થિતિ રૂઝાઈ ગયા હતા અને મહારના હુમલાઓથી
 ફેશનો છૂટકારો થયો હતો તે કારણે એવા
 મંકટમાંથી બચાવનાની જરૂરીઆતનું લાન લોકોને રીમારે પડ્યું
 હતું પરિણામે હિંદી દુરન જ તેની હમેશની અવ્યવસ્થિત અને
 પ્રેમ પ્રેમનું આમી નહિ એવી મર્વ આનંદની સ્થિતિમાં જઈ પડ્યું હતું
 આમ આ મૈકા દરમિયાન મિંધ અને ગૃજરાતમાં આરબોના
 આનંદ હુમલા માઠ કરતા, ઇ મ પગલમાં મિલિરેશનની લાન થઈ
 ત્યારથી અગીઆમમાં મૈકાની મર્યાદામાં મલ
 પાંચ સૈકા સુધી પ- મલ ગીજનીની આગમો થઈ ત્યાં સુધીના
 રહેશી આક્રમણોથી પાચમો નાં સુધી હિંદનો અંદરનો મધ્યમ
 ઉગારો આગ જાલી પ્રકારના પરદેશી આક્રમણોથી
 મુક્ત રહ્યો હતો અને તેની પોતાની રીતે પોતાનું
 બાળ્ય મર્જા છૂટે હતો

રાજ્યપ્રકરણી મર્યાદાઓમાં કાંઈ વ્યવસ્થિત વિકાસ થયો નહિ
 અંદરનું મૈર્ય, અગ્રેક અને તેનાથી આગ પ્રમાણમાં ગુપ્ત રાખ્યો અને
 કનોજના હર્ષ કપુરે હતું તેમ હિંદના રાજકીય
 રાજ્યપ્રકરણ, શરીરના નિગાહી અગ્રેને એકસત્રમાં લાવવાની
 માહિત્ય અને ધર્મ શક્તિ ધરાવનાર પ્રભાવશાળી શક્તિશાળી પ્રેમ
 નવો મત્રાદ્ ગિલો થયો નહિ ઉત્તર હિંદના
 રાજાધિરાજ પદને લગભગ મળતું પ- કનોજના મિલિરેશનને (ઇ મ
 ૮૪૦થી૬૦) મેળવ્યું હતું પણ કમભાગ્યે તેના અંદર કે ગાંધીવલીવટની
 આપણને નહિ જોડી જ માહિતી કે મુશ્કેલીનાના હુમલાનું ભારે
 દમાળું પણ અગમ્ય નાના નાના હિંદુ રાજ્યોમાં એકતા લાવવામાં
 નિષ્ફળ નીરડ્યું અને તેથી કંઈ ધર્મોપજ્ઞાની ગાયથી એકત્રમાં
 મધ્યેલા આગમ, તુર્ફ અને અંદરનાના અનુની ટોળાના તે રાજ્યો

એ પરી એક ૧ મહેલા શિખર મની ગયા ધણ મ્યાનિઃ ગગનઓના
 ૬ મારમા માલિયો ઉતર આગ્રય મગતો હતો તથા તેની મુ મઠિય
 ખે. થતી હતી જતા એમ્દરે મનિહમના સમયના તે જે સપાડીએ
 પહાચ્યુ હતુ તેનાથી તે મહુ નીચુ િતરી ગયુ હતું ગગિત વ્યોતિ
 ૩ મિજાનની ખીજ કોઈ પશુ શાખામા મહ જ થોડી અધના નરિ
 જેવી જ પ્રગતિ થઈ હતી બૌદ્ધ ધર્મના કમેકમે થયેલા શોષથી
 ધર્મો ભાગે રાગિ થઈ એ બૌદ્ધ ધર્મ મુ જ ધીમા અને ન રે ।
 મદે એવા કેશરોથી જુલજુલુ હિંદુ પવેમા ભળી ગયો માન મગરમા
 અને તેની આમપામના પ્રશ્નોમા ગૌતમો ધર્મ નરા રૂપાનરો ધા મ
 મરી આગ નેમ મુધી પ્રવગ અસ્તિત્વ ટપવી રહ્યો અને તેમ થરામ
 ધમપાન અને પાનરથના તેના વંશજોતો ટે । મારગુરુપ હતો

શિ પદ્મા ધ ધા મરા ભાગેમા હિંદુ દનતાઓની મેદામા આે
 પાલોના મુનકામા રૂપાનર પામેના બૌદ્ધ ધર્મની મનામા કામે લગાવવામા

આવતી હતી, આે ધણા મગરતોના મપ્રદાયોએ
 લલિતકળા જુદીજુદી શૈલીઓમા તેની ખુબ અભિવૃદ્ધિ સાધી

હતી એ મધ્યકાલીન આે મહાગા પ્રમાણમા

ખીરેરી શિ પદ્માના કગારૂ મની આંખી ધણા તીન રિવાદનો વિષય
 બની છે તેના પ્રગમકા તેમા હિંદુ પ્રાંતભાની સિદ્ધિની પરામણ જુએ
 છે જ્યારે તેના વિરોધી ચર્ચકો તેની અદર મંચમની ખાચી તથા
 બેગાગ વિચિત્રતામા મરી પડવાની તેના નતજુથી મ્દાગો આે
 મુગો ભાવ અનુભવે છે કમનગીમે મધ્યમાળના ચિત્રમો તો
 મદતર નાગ પામેના છે આે તેથી ચિત્રમાની પ્રગતિ થઈ હતી કે
 તે પાડી પડી હતી તો નિર્કુચ મ્વે અગમ્ય થઈ પડે છે મિષ્ટા
 પા નાની મગા તો એરી નિમ્યાત્મક રીતે પગી ભાગી હતી કે મળાની
 દષ્ટિએ નોધાય એવો એક પશુ મધ્યમાલીન મિષ્ટો મેામૂ નથી

મ્યાપત્વનું નિધાન ય પ્રમાણમા થતુ હતું જોકે તે મમયમા
 ૬ મ પ્રેક્ષા આે મ મગોમના ૫ મ મ મુમયમાન અમલના

સ્થાપત્ય

સૈકાઓ દર્શિયાન મોઠે ભાગે નાશ પામ્યા
જે, ઠના જે વર્ધ થોડો અથ એ વિનાશમાથી
બચવા પામ્યો છે તે એ સિદ્ધ કરના પૂન્યો છે

હિંદુ સ્થાપત્યશાસ્ત્રીઓ લાન્ય કંપનાથી નવા નમનાનું મર્જન કરી
શક્તિ એટલું જ નહિ, પણ એ મર્જન નમનાને ખૂબ વિગતો પ્રી
મર્તિમત કરનાની શક્તિ ધરાવતા હતા તેમની આ શક્તિ માટે માન
થયા વગર ગ્રેહ નથી, પણ આવેમાથે તેના અતિશય શાસ્ત્રગાંધી
વિગેધી અને શત્રુદ્ધારી ચર્ચાને ધ્યાન મગે છે

હવે પછીના ત્રણ પ્રસ્થાના પોતાને જેમ કાવેતેમ વર્તના
મનત્ર એના હિંના નાના નાના ગળ્યોના મુલાક મૈકાના ગૂચરાણુ
ભયા ઇતિહાસના મોળા મોટા બને આમ ગ્રે

નાનાં રાજ્યો

એના વક્ષાણુની રપરેખા આપનાનો યત્ન હો
વામા આવેને એથી પ્રાઈ મર્વોપરી મતાના

કાણુથી મુખ્ય થતા હિં હમેશા મુ હોય છે અને તેની મરહદતુ હાન
જે લખી મરહાર રહણુ કરે ક તેની મતા પાગી ખેચી વેસામા આવે
તો તે પાણુ મુ થઈ બચ તેનો ખ્યાલ સાચનારને મગશે

સાતમા મૈકાની માસવારી

ઈ.સ	બનાવ
૧૦૦	ચીની વાની હુબ્બેન્ગાનનો જન્મ
આશરે ૬૦૦	મગામે જોષવર્માના પર જુલમ કર્યો
૬૦૫	ચાલુક્યરનો ગળ મળાવધન ગાની ૧ મેડો
૬૦૬	ચાલુક્યરનો રાજ દર નાદીએ બેડો
૬૦૬-૧૨	દરે કિલો દિલની છત કરી
૬૦૮	ચાલુક્ય ગળ પુલકેસી બીજે નાદીએ મેડો
૬૦૯	ચાલુક્ય રાજ પુલકેસી બીજ નો ગળ્યામિરેક
અંકોળા ૬૧૦	દરેનો ગળ્યામિરેક ઇ.સ ૬૦૬થી પાગી તેના સદ-

	તની શરૂઆત
૬૧૫	કુબ્જ વિષ્ણુવર્ધન (વિદ્યસિદ્ધિ) વૈંઝીનો સરસુત્રો.
૬૧૮	ચીનનો ટાંચરનો પહેલો સમ્રાટ કાઓટસુ નાદીએ બેઠો.
૬૧૬-૨૦	સાસાંકનો નબળો સિવાલેખ.
આશરે ૬૨૦	ચાલુક્ય રાજ્ય પુલકેસી બીજાને દ્વારે દર્શની દાર
૬૨૨	મુસલમાની લિજરી સવત
૬૨૭	ચીની સમ્રાટ યાઈમુઝ આદીએ બેઠો.
૬૨૮-૬	દર્શનો વાસબેટનો સિવાલેખ.
૬૨૯	ભુએન્ત્સાનને તેની યાત્રા શરૂ કરી.
૬૨૯	તિમેટનો ગાલ સ્ત્રાંગ્ સાન નેપા નાદીએ બેઠો.
૬૩૦-૧	દર્શનો મધુવનનો સિવાલેખ
આશરે ૬૩૫	દર્શ વન્ધબી છત્તુ.
૬૩૬	પ્રીમિત્તઓનો જેમ્સપથ અલોપેને ચીનમાં પ્રાપ્ત કર્યા.
૬૪૧	દર્શ ચીનમાં ફળ મળે છે મેઠાકથુ તિમેટનો ગાલ સ્ત્રાંગ્ સાન નેપાનું ચીનની કુમારી વેનચેંચ નેડે લામ થયું નહોતું આજે મસાનીયન રાજ્ય ચરનિર્દને આરનો એ દાર ન્યાપી. આરઓએ મિગર છતી લીધું
૬૪૨	ચાલુક્ય રાજ્ય પુલકેસી બીજાને મરણ પામ્યા.
૬૪૩	દર્શની ગંભીર પરચકાઈ ભુએન્ત્સાન નેડે તેનો મેલાપ સિઆપિઆઓ અને વામભુએન્ત્સીની સગદારી નીચે આવેલું ચીની ફૂતમંડળ. કોનોજ તથા પ્રવાગ આજના દર્શનાં પર્વસમે ભુએન્ત્સાન પાછો ચીન જવા નીકળ્યો.
૬૪૫	ભુએન્ત્સાન ફૂત પહોંચ્યો
૬૪૬	વાંચભુએન્ત્સીને બીજા ફૂતમંડળ આમે મેઠાકથામાં આવ્યા.
૬૪૭	દર્શનું મરણ
૬૪૭-૮	અર્નુનનું (?) રાજ્યસનાનું બધાની પટનું, અને ચીની તિમેટ અને નેપાલી લશ્કરને દ્વારે તેની દાર ભુએન્ત્સાનના "પ્રવાસ"ની પ્રતિષ્ઠિ.
૬૪૯	ચીનના સમ્રાટ યાઈમુઝનું મરણ કાઓટસુઝ આદીએ બેઠો.

૬૫૭	વાંગલુએન્ટસીનુ ત્રીન્હુ ફતમંટળ.
૬૬૧-૬૬	ચીનાઈ રાજ્યનો વધારેમાં વધારે વિસ્તાર.
૬૬૪	લુએન્ટસાંનનું મરણ.
૬૭૦	તિબેટીઓને હાથે ચીનાઓએ ખાયેલી હાર.
૬૭૨	ચીનીયાત્રી ઈર્સિંગ તેનો પ્રવાસ રાત્ર કયો.
૬૭૫-૮૫	ઈર્સિંગ નાવદામાં રહ્યો.
૬૮૧	ઈર્સિંગે તેની 'નોંધ' રચી
૬૮૫	ઈર્સિંગ ચીન પાછો ગયો.
આશરે ૬૯૮	તિબેટના ગામ સાંગરસાન ગંગોનું મરણ.

પ્રકરણ ૧૪ મું

ઉત્તર હિંદનાં મધ્યયુગીન રાજ્યો

ઈ.સ. ૬૪૭ થી ૧૨૦૦

૧

ચીન તથા તિબેટ સાથે સંબંધ

પોતાના માત્રાત્મ્યની દૂર દૂરની મર્યાદા આવેલા પ્રાંતો પર પોતાનો કાબૂ રાખવાની યાચનમાં ચીન બહુ ચીવટ મળે છે. હાલમાં મુમલમાનો પામેથી કાશ્ગરીઆ અને મુનાન હિંદના ઉત્તર ભાગે અને ગણિયનો પામેથી કુવ્વળ પાછુ મેળવી અર્ધે એ વાનના દૃષ્ટાંત પુરા પાડ્યાં છે. માતમા અને આદમા મેકાનો ચીનનો ઇતિહાસ ચીની પ્રજાના એ લલણના ધણા દૃષ્ટાંત રજુ કરે છે હિંદના ઉત્તર ભાગેરા પર આવેલા દેશોમાં પોતાની લાગવગ વધારવાના અથવા તેમની પર આધિપત્ય સ્થાપવા માટે ધણા મહત્ત્વ પ્રયામો કરેલું ચીન આપણી આગળ રજુ થાય છે.

જો મેકાના પહેલા અર્ધ ભાગમાં 'પશ્ચિમ દેશો'માં ચીનની મત્તાનો લોપ થયો હતો અને એથેવાઈટ અથવા મરેદ દુનો એક

વિશાળ માત્રાત્મ્ય પર રાજ્ય કરી ગયા હતા

ઈ.સ. ૫૦૨-૫૪૧

એથેવાઈટ રાજ્ય

એ માત્રાત્મ્યમાં કાશ્ગરીઆ અથવા ચીની લેખકોનું "ચાર ફર્ગમેના," કાશ્મીર, ગાધાર અને પેશાવર પામેના પ્રદેશોના અભાવેશ થયો હતો

આશરે ઇ.સ. ૫૬૫ના અગામી (ઈ.સ. ૫૬૩ અને ૫૬૭ની વચ્ચે) એથેવાઈટ રાજ્ય પશ્ચિમના તુર્ક અને ઈરાનીઓના હાથમાં

પસાર થયું, પણ ઝાંઝસ નદીની દક્ષિણે

ઈ.સ. ૫૬૫ પાદશાહ્ય

તુર્કોનું રાજ્ય

આવેલા પ્રાંતોમાં ઈરાનની મત્તા થોડા અમયમાં જ સિયિય થઈ ગઈ અને છેક મિધુ નદી

સુધીના એપેનાઈટના મુનકના તુર્કે નારસ થયા આથી ઇસ ૧૩૦૫માં લ્યોએન્સાગ હિંદુસ્તાન આવના નીજ્યો હતો ત્યાં પશ્ચિમ તુર્કના ઉપરી કાઝન, ટાંગ-લી-હુ એ પરનાનો આપી તેની સના મતીની ખાતરી આપી હતી એ પરનાનાથી કપિના સુધીના તે ॥ નક્ષત્રનો પામ જોડામત થયો હતો

એજ વર્ષમાં એ ચાનીના પ્રમળ રલકેનું ખૂન કરામાં આ યુ અને ટંગ નશના ખીજા ગળ મઆર્ ટાઈટ્સુગની દોરણી નીચે ઇસ ૧૩૦ ઉત્તરના ચીનાઓએ ઉત્તર કે પૂર્વના તુર્કને એરી તો તુર્કોને ચીનાઓએ નિર્જુલાત્મક દાગ આપી કે પરના પામેના આપેલી હાર તુન તે મમયથી માડી પચામ વર્ષ સુધી ચીનના મુનામ થઈ રહ્યા

ઉત્તર, તુર્કોના બયથી મુક્ત થતા ચીનાઓ તેમની પશ્ચિમે, આવેના મધોને પોતાનો હાથ મનારા શક્તિમાન થયા અને ૧૪૦ ઇસ ૧૪૦-૮ ચી- થી ૪૮ સુધીમાં તેઓ તુર્કોન નાગરાદન અને નાઓએ કહેથી દુઆમાં રમના કરામાં મકળ થયા અને કુચની છત તેમ રી તેમજો પર્વ અને પશ્ચિમ રચના મમધનો ઉત્તર માર્ગ ખજો કર્યો

ઇસ ૧૩૮માં દનામાની આપના પ્રનાગ પ્રખ્યાત ગળ સોમ્માન ગયોના અમન નીચ તિમે હતુ એ રાજ્યો પોતાના દેશમાં બીજા ધર્મ દાખન મ્યો અને હિંદી તિબેટ ભોટે મિત્રા પડિતોની મદદથી તિમેગી મગાલરોની પોજા ॥ ચારી ભર્યો નબધ કરી નાની વયમાં જે નેપાલના રાજની ભૂકટિ નામની નાજમ્યા નેડે એનુ લામ ચયુ અને ને વર્ષ પડી ઇસ ૧૪૧માં પોતાની આરોમિધ છતોને પ્રનાપે ધાળી ધાળી મુરનીઓને અને ચીના મમાર્ ટાઈટ્સુગની પૂરી રાજકુમારી વેનૉમની નેડ નમ કરવામાં ને મકળ થયો પોતે સુખ ગોદ દોડથી આ એ મુનાન નાજકન્યાઓએ તેમના મુનાન ખતિરે પોતાના

ધર્મમાં પતંગાચ્યા અને તેમ ય્ગી નિમેષના ઇતિહાસના ક્રમને નવે
ચીત ચા પો પોનાના આશ્રયદાતાના શુભની દરેક દરવાખા સુધ
પણ પાછા ન પડ્યો સુદના અનનાગ નરીકે તેમજો એ ન નને
જગના તામ્બુલારે અવતોમ્તિશ્વર તરીકે દેવતા પા આપેલુ ક, અને
તેની નેપાની પત્ની 'લીનાનારા તરીકે અને ચીનીકુમારી "અરદનારા
તરીકે અતિ આદરપાત્ર ગણાયેન જ ઓગમ્માનગેના કાચા લ
સુધી ચીન અને તિમે વચ્ચે મુક મેરીલયો મધ્ય દકી રજા
શ્રાવ્યના પ્રમાણુત લેખનાના મતાનુમાર આરકે ઈમ ૧૮૮માં

તેની આમપામમાં તેજુ મળ્યુ થયુ જણાય છે, પણ મદાય તે તે
મગતા પણ નામ નથ વદ્યુ થયુ હોય આને પરિણામે હર્ષના દગ
બાગમાં ૬ મ ૧૪૩ પના વામાં જતા રાજદૂતો તિમે અન તેના
આત્રિતગત્ય નેપાન એ બને મિત્ર રાજવામાંથી પમાગ થવા
શક્તિમાન થયા હતા આ બે નાચોએ હર્ષના મરણ પછી
મમ્મામાં મપાઈ પડના રાગચુએન્ડમીને છા નવા ખુશીથી નસ્તરા
મોની આપ્યા હતા

મમ્માટ ટાઈટ મુગે તુર્મેને વત પ્રવાનુ નર પ્રેતુ મર્થ તેના
પછી આવેના મમ્માટ મુગે (૧૪૮૮) ચાન રાખ્યુ અને ઇસ

૧૫૧૧ના અગમાં નીન પશ્ચિમના તુર્મનાતમામ
ઇસ ૧૫૬-૧૧ પા મુનમનુ નામનુ સ્વામીત્વ બેગરી રજુ અને
શ્ચિમના તુર્કોના સ- આખરે એ બરો મુનમ્માનમાં કરી નિધિમર
બચોનો ચીને કબજે ચીનાઈ રાજ્યમાં બેગરી દેસામાં આ યો

એળબો

૬ સ ૧૬૧-૫ સુધીમાં ચીન પહોંચા કરી નહિ
એવા પ્રતિષ્ઠિતપદે પહોંચ્યુ હતુ અને તે મમયે

જે યશશિખરે તે પહોંચ્યુ હતુ તેવુ ઉચ્ચપદ ફરીથી મ્દી તેને મળી
શમ્યુ નથી મ્પિસા એ ચીની સામ્રાજ્યો એક પ્રાત હતુ અને બાદ
શાહના રસાવામાં ઉદયાનના અથવા મુવાગની ખીણના તેમજ ધરિનથી
મરીઆ સુધીના તમામ દેશોના એવચીએનો મમાવેશ થતા હતા

પણ ચીનાઈ માસ્રાલ્યનો આ લગ્ન વિસ્તાર બહુ ઝાઝો સમય ટક્યો નહિ. ઇ.સ. ૬૭૦મા તિબેટીઓએ આપેલી ભયકર હાગને ઇ.સ. ૬૭૦-તિબેટી- પરિણામે ચીન પામેથી કાશગરીઆ અથવા ઓએ કાશગરીઆ “ચાર દુર્ગમેના”નો મુલક પડાવી લેવામા માં કરેલો વસવાટ આવ્યો અને તે ઇ.સ. ૬૯૨ સુધી ત્રિજેતા- ઓના હાથમા રહ્યા. ત્યારબાદ ચીનાઓએ તેનો કબજો પાછો મેળવ્યો.

ઇ.સ. ૬૩૦ની હારથી ઊત્તરિષ્ઠ થયેલી નત્તા ઇ.સ. ૬૮૭ થી ૬૯૧ની વચ્ચેના અરમામાં પશ્ચિમના તુર્કોએ મોટે ભાગે પાછી મેળવી એટલુ જ નહિ પણ પશ્ચિમના મંધો ઇ.સ. ૭૪૪ ઉત્તરના પગ તેઓ કાંઈક કાવ્યુ ધરાવતા પણ થયા, તુર્કોનો આખરી પલ્લુ આપમ આપમના કુળઆ મધ્ય એશિ- ૬૬૨ ચાની પ્રજાઓના ગાપરૂપ હતા, અને તેમની ગપ્ટીય ત્રુટિનો લાભ લેના ચીનને સારીરીને આવડતુ હતુ. જુદીજુદી જાતિઓના ઝથડાઓમા તેઓ વચ્ચે પડ્યા. ઉધગર તથા કાર્તુકના ટેકાર્યા તેઓ એવા તો અનરકારક રીતે સકળ થયા કે ૭૪૪મા તુર્કો મુલકના પૂર્વભાગમા ઓર્ખોન પગ ઉઠગરોએ પોતાનો પગ જમાવ્યો અને પશ્ચિમમા કાર્તુકોએ ધીમે ધીમે “દશ જાતિ”ઓના મુલકમા વસવાટ કર્યો અને ઇસીકકુથ નરોવરની પશ્ચિમે તુર્કો અરફરોના આગલા ગહેલાણરૂપ તોકમાક તથા તાક્લામ કબજે કર્યો.

ઇ.સ. ૬૬૫થી ૭૧૫ સુધીમાં જલાર્ટીમ (સીરદરીઆ) અને મિધુ નદી વચ્ચેના દેગોમા અસરકારક રીતે વચ્ચે પડ્યા જેટલી શક્તિ ચીનના રાજ્યમા નહોતી. કાશગરીઆ ઇ.સ. ૬૬૫-૭૧૫.ચી- થઈને પશ્ચિમ તરફ જતો દિલિખનો માર્ગ નઅને પશ્ચિમ વચ્ચે તિબેટીઓએ બંધ કર્યો હતો અને હિંદુકુશની ના માર્ગ બંધ થયા ઉપર થઈ જતા માર્ગે આગળ મગદાર કૌટે- જાની પ્રતોથી રૂધાઈ ગયા હતા. એ અરફાર

તે સમયે આખા મધ્ય એશિયામાં પચગળના ધર્મનો પ્રચાર કરવામાં રોકાયેલો હતો.

ઇ.સ. ૭૧૩માં મહાટ હુએન્-મુગ ગાદીએ આવતા ચીનની ચળવળ ફરી વનઝન થઇ, અને લશ્કરી બળ તથા મંત્રણાઓથી પામિરના ઘાટ ખુલ્લા ગણવાના, તેમજ માર્કક ઇ.સ. ૭૧૫-૪૭. હિદ- વાર બેગા મળીને નહિતર છુટા છુટા ઘેરી કામ ની સરહદો પર ચી- કરતા આગ્રય તથા નિજેટીઓની મદદવાકાંક્ષાને નાઈ પ્રભાવનું ગડવા મક્કમ પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા હતા. પુનર્જીવન ઇ.સ. ૭૨૬માં સમગ્રકદ તથા ખીજાં રાત્રીઓએ ઈસ્લામના લશ્કરો મામે ચતા ચીનની મદાય

માગી અને આરય નેનાઓએ હિદની સરહદ પરનાં નાનાં નાના રાત્રીઓને મદકાર મેળવવા ચલ કયો ઉઘાન (સુવાટ) ખોટટાય (બાદશાહની પત્રિમે) અને ચિનાયના નાયકોએ મુમયમાને ની લવચા-મહુને ન ગણકારી તેથી ચીનના બાદશાહે તે દરેકને રાખનો ૬'કાળ આપની મનદોષી નવાન્યા ચામિન (નાનુ પો-નુ) મજુલિઆન (ગઝની), કપિના અને કાશ્મીરના રાત્રીઓને પણ તેવું જ માન આપવામાં આવ્યું હતું આરય તથા નિજેટીઓની મામે કાર્યમાધક આકરૂપ થાય એવી રીતે એ મોખરાનાં રાત્રીઓને વ્યવસ્થિત કરવા ચીને તેનાથી બનતા ની ચલો કયાં. ઇ.સ. ૭૨૦માં કાશ્મીરના ગઝલ સદ્રાખીડને ચીનના બાદશાહ તરફથી પદ્માભિષેક થયો અને ૭૨૩માં તેના બાઈ મુક્તાખીડ લલિતાદિત્યને પણ તેવું જ માન મળ્યું.

ચોડાં વર્ષો પડી ૭૪૪માં તથા ૭૪૭માં ચીનના પ્રભાવનો એટલો તો વિગ્તાર થયો કે કામ્પીઅન સમુદ્રની દક્ષિણે આવેલા તયારિસ્તાનના રાજાને બાદશાહે પત્રવી પ્રધાન કર્યું. ત્યાર પડીના વર્ષમાં એક ચીની લશ્કરે બધી મુસ્લીમોને વટાવી પામીરનો પર્વત ઓળંગ્યો અને ચામિનના રાજાને વશ કર્યો.

પણ સાતમાં સૈકાની પેઠે આઠમાં સૈકામાં પણ પશ્ચિમના દેશો

પગનો ચીનનો અમલ અપઝી નીચડો અને કાર્તુગી કુમકવાળા
આરખોને હાથે ચીની મરદાર સીએન ચીને
૪ મ ૭૫૧. આરખ મગેલી ખુવારી ભરી હારથી એ અમલનો પૂઝે
તથા કાર્તુકોએ ચી-ધ્વમ થયો આડકતરી રીતે આ વિનાશકાગક
નાઓને આપેલી આકતની યુરોપીય મઠ્ઠતિ ૫૭ મકુ અગત્યની
હાર અમર થઇ અત્યારસુધી અતિ ફરના ચીનના
૪૪૨૩૫ જાગળ બનાવનાનો હુમર ચીની
કેદીઓએ મમરકદમા દાખલ કર્યો અને એ રીતે એ યુરોપની પણ
જાણુમા આ-એ. એના પરિણામ કેના આગ્યા છે તે આપણે મૈ
જાણીએ છીએ

થિ-સ્રોગ-ડી દુમાનના લામા અમન દરમિયાન (૬ મ ૭૪૩
૭૮૬) તિબેટમા બૌદ્ધધર્મની અભિવૃદ્ધિને અતિશય ઉત્તેજન
આપનામા આનુ હતુ અને તે એટલે સુધી
તિબેટમાં બૌદ્ધધર્મ કે તેના પ્રતિષ્ઠા, તલમદા બોન ધર્મના અ
નુયાયીઓ પર જીનમ ગુજારતા પાછુ વાગી
જોનામા આનુ નહિ શાતરક્ષિત અને પછમભન નામના બે દિંદી
મુનિઓને તિબેટના રાજદરબારમા નોતરવામા આન્યા હતા અને
તેમની મદદથી મધની મત્તાવાળુ રાજ્યત્ર આપનામા આનુ અને
આજ પણ લામાત્રને નામે તે જીવતુ રહેલુ છે થિ સ્રોગ ડી દુમાને આ
દરેલુ કાર્ય રાજા રાજપચાને (૬ સ ૮૧૬-૩૮) ચાનુ રાખી આગળ
ધપાચુ પણ તેની પછી ગાદીએ આવનાર લગડર્ન બૌદ્ધધર્મને ધિક્કા
રતો હતો અને તેણે તેનો ઉચ્છેદ કરવા તેનાથી જનતુ બહુ કર્યુ ૪ મ
૮૪૨મા રાજાનુ ખૂન કરી એક લામાએ પોતાના વધર્મીઓને થયેલા
અન્યાયનુ વેર લીધુ અગીઆગમા સૈકામા (૬ સ ૧૦૧૩ થી ૧૦૩૮)
મગધમાથી મથેના બૌદ્ધ પ્રચારકોએ તિબેટમા બૌદ્ધધર્મની આગળ
પડતા રાજ્યધર્મ નરીકે ફરી ગ્થાપના કરી

રાજપચાનના રાજ્યમા ચીન જોડે ત્રીન બાચમાથા થઈ હાસા

મા એ ભાષાના વેખોમાં નોંધાયેલી અને ઈ મ ૮૦૨માં થયેલી અધિકૃત
 એ વિમરદનો નવ આચાર્ય પાળવાના યુગોમાં
 ચીન સાથેનો સંબંધ ચીનના ગણ્ય જોડેનો તિમેટનો મમથ વખતો
 વખત મળ મળવાતો ગયો છે તે મમથ
 ગમે તેવો હોય જતા તેમાં હિંદને કાંઈ સંવાદેવા નહોતી તિમેટ પ
 ચીનની આખરી મરમાઈ ઈ મ ૧૭૫૧ સુધી મુખ્યતરીકે હતી
 તે માન પછી ચીનની મરકારે હમેશા યુરોપીયનોને તિમેટની બહાર
 નાખવાનો યત્ન કર્યો છે અને તેમ કર્યામાં તે મામાન્ય રીતે મળ
 થયેલ છે આને પગિણાએ વાળા વખત સુધી તિમેટનો મામલો હિંદના
 ઇતિહાસથી અનગનો અનગ રહ્યો છે હિંદ અને ચીન વચ્ચેનો ગળ
 નૈતિક નમથ આમાં મેમમાં તિમેટની મત્તાની અભિગ્રહિ થવાને
 મારણે બધ થઈ ગયો ઈ મ ૧૮૮૫માં અહરેશની ક્રુતથી હિંદી
 અને ચીની રાજ્યાની મરદને એકએને અડતી થઈ ત્યા સુધી એ
 મમથ ધરીથી વાતુ થયા નહિ. નવાય મેકાથી વધારે ક ઓળા અમે
 ચીનના આગ્રિત રાજ્ય તરીકે નહિ તિમેટ, આ પાછના દિરમોમાં
 ધરીથી હિંદી મરકારની નજર નીચે આન્યુ છે અને તેનો મામલો
 ઇંગ્લેન્ડ અને ચીનની મનજાનો વિષય થયેલ છે

૫

નેપાલ

હાલની ઘટનાવાળું નેપાલનું રાજ્ય એક મોટું સ્વરાજ્ય ભોગ
 વતુ નવન રાજ્ય છે, અને તે તિર્દૂટ, અયોધ્યા તથા આગ્રા પ્રાંતની
 ઉત્તર મરદે ૫૦૦ માઈલની અંતર સુધી ૫
 નેપાલનો વિસ્તાર વર્ષા સિદ્ધિમથી માડી પશ્ચિમમાં કુમાઓન
 સુધી વિસ્તરેલું છે તીરાર્થનામથી ઓળખાતા
 તમેગીના મુખ્યતરીકે માડી પગી મિવાયનો આખો પ્રદેશ પર્વનો અને
 ખીણોની જુરજુવામણી છે મ્પટ શબ્દોમાં બોલીએ તો નેપાલની
 નામધાની ખટખટ અને બીજાં નામ દેરો અને ગ્રામગ્રાઓનો જોમાં

મમાવેશ થાય છે એવી ૨૦ માર્ચલ સાબી અને ૧૫ માર્ચ પહેલાં માર્કડી ખીણનેજ, નેપાલ ક્લૌ ગઢાપ અને ગ્રામીન કાળમા તેનેજ નેપાલ કહેતા હતા. સાલની મરકારની નીતિ, એ માર્કડી ખીણ મિવા યના ગળ્યના પછાખગ ભાગોમાંથી ધરોપીયનોને જદાર ગાખવાની છે અને પગિણામે નેપાલના આકીના ભાગો વિશે આપણને ૧૫૬ જ થોડી માહિતી છે.

નેપાલને યગતી એટલે કે ઉપર જન્મુલેવા ખીણના પ્રદેશને યગતી મૌથી વહેલી એકમ એતિહાસિક માહિતી મશુખીન પડીના ચોથા મૈકામા મમશુમે જિલા કરેલા કીર્તિ-
 મમુદગુસના યથના ઝીલાવેખમા કરેલા નિવેદનમા છે.
 સમયમાં અને તે એ પ્રકારની છે કે આમા અથવા કામડપની પેકે તે એક વ્યતરરતિ પોનાનો ગાત્યતીવટ કરતો મોખરાનો ગ્રાત હનો, અને તે ઉપરી ગુમત્તાને આજાધીન રી, ખડખી ભરતો દતો મભવ છે કે ખડખી નામની જ દતી અને તેનું ગુમો પ્રત્યેનું આજાધીનપણ એકમગખુ આનુ નહેનુ. આજે નેપાલી મરકાર જોકે વ્યવહાર રીતે વ્યતર છે તો પણ તે ચીનના મકાદને નજગણા અથવા ખડખી ભરે છે અને એમ કડી ખડખ આજગતી રીતે તે મત્તાધીશનું આધિપત્ય સ્વીકારે છે અને જોકે નેકે દિશમાંથી અગ્રેજનેએ મોકલેલા રાજકુતને સ્વીકારી તેની દ્વારા દિશ મરકારની દોગખીને અનુમતી પોનાની પ-દેલી રાજનીતિ ૨૬ છે

ગ્યાનિક પ્રભાવીકથા જાહેર કહે છે કે મમુદગુમ પહેલા રાખા મમય ૫૨ ઈ. મ. પૂર્વના ત્રીજા મૈકામા અગોકના મમયમા નેપાલની ખીણ તેને નામે દની. પાટણ જહેર આગળ અસોકના જખતમાં અસોક તથા તેની પુત્રીના કહેવાતા આધકામેની અને જિવાવેખેની દયાનીથી એ પ્રણાલી કયાનુ મમર્યન થાય છે અને એમ ગિદ્ધ થાય છે ૨ દિમાવયની દક્ષિણે આવેલી ટેકરીઓની દારની તજેડીનો નીચાણનો પ્રદેશ તેના નામા

ત્યના અંગનો ભાગ છે. પાટલીપુત્રથી નેપાલની ખીણના પ્રદેશનું આનર બદ મોટું નહિ હોવાથી, મંભવ છે કે એ સુવદ્ રાજ્યધાનીના પ્રાંતનો ભાગ હશે અને તેનો રાજવટીવટ સીધો મૌર્ય રાજ્યધાનીથી જ કરવામાં આવતો હશે.

અશોક તથા અમુદ્રગુપ્તના મમયની વચ્ચે શું શું થયું તે ચોક્કસ-પણે કહેવું અશક્ય છે. પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળી આવતી ધ્યાનિક ઐતિહાસિક નોંધો ઝીણી ચર્ચાનો માર ઝીલી રથાનિક ઇતિહાસ ગદે એમ નથી તેમજ તે ભાષે જ હાંપ્ત કિમતી માદિતી આપી શકે એમ છે. હજા મૈકામાં તેમજ સાનમા મૈકાના પ્રારભના ભાગમાં ત્યાંનું રાજ્ય કમતું રાજકુલ એક સિચની કુટુંબ હતું, પણ વેમાસિના સિચરીઓ લેડેનો તેનો મં ધ કયા પ્રકારનો હતો તે નહી કરી શકાય એમ નથી હુએનસાંગે નેપાલના સિચરીઓને પ્રખ્યાત પડિતો તથા શ્રદ્ધાળુ બીદ તરીકે વર્ણવેલા છે અને તેમને કાનિય વર્ણના ગણાવેલા છે.

માતમા સૈકામાં ઉત્તરે તે વખતની એસિવાની એક મોટી મતા-રૂપ તિબેટ અને દક્ષિણે કનોજના હર્ષના માધ્રાગ્ય વચ્ચે નેપાલ એક આડ ગલ્પકથ થઈ ગયું હતું. પોતાની પુત્રીનું સાતમો સૈકો અને હજા તે મમયના તિબેટના ગજા સોગ્ડમાન ત્યાર પછી ગંધે લેડે ચવાને કારણે તિબેટના ગાદ પરિચયમાં આવેલો હાકુરી કુળનો ધ્યાયક રાજા અંનુવર્માં ઈ.સ. ૬૪૨માં મળી ગયો. એ સોગ્ડમાન ગંધે એલો તો બગવાન હતો કે ઈ.સ. ૬૪૨માં ચીનના સમ્રાટને તેની પુત્રી પોતાની બીચ પત્ની તરીકે આપવાની ફરજ તે પાડી શક્યો હતો. હર્ષના મરણ પછી તિબેટ અને નેપાલનાં હરકર ચીની રાજદૂત વાગ હુએનસાંગની ક્રમકે બેગા ધર્મ ગયા હતાં અને હર્ષની ગાદી બધારી પાડનારની સામે વટયાં હતાં. વળી એ પણ નહી છે કે આકામાં મૈકાની શરૂઆતમાં નેપાલ હજી તિબેટનું આચીન હતું અને ઈ.સ. ૭૦૩ સુધી તે એ

ચિત્રિમા ગ્લુ હતું. તે અરમામા નેપાલે તથા તિબેટ બેગા મળી તિબેટની તાબેદારીની પુંમરી ફેકી દીધી. એ વિગ્રહ દરમિયાન તિબેટનો રાજા માર્યો ગયો ઈ.મ. ૮૭૬ના ઓક્ટોબરથી સરકારે નવે નેપાલી મંત્રી આપી કુવાનુ કામનુ શુ હતુ તે કાંઈ જણાય નથી. આત્મા મૈકાની અધ્યક્ષ પછી તુરંત જ નેપાલ તથા હિંદ જોડેનો ચીનનો મંત્રી પૂરે થયો હતો. માંપ્રતકાળમા ચીન તથા નેપાલ વચ્ચે થયેલા વિગ્રહને પશ્ચિમે એ ભેમાના નાના રાજ્યે, મોટા રાજ્યનુ આધિપત્ય વીકાન્વાનો વિવેક જનાર્યો છે

ઈ.મ. ૧૭૬૮ મુઘી નેપાલમા રાજ્ય કરતા વિવિધ નાના રાજા કુચેની લેદી 'ગુલાયલી અને ગોરાળાશરી કથામા મામાન્ય જનતાને રમ પડે એવુ કાઈ નથી એ વર્ષમા શુખીઓએ શુખી જીત એ દેશ જીતી લીધો અને હાલ ને ગજકુળ છે તેની આપના કરી એ ગજકુળ હાલમા મત્તાવાળા પ્રધાનો દ્વારા દેશનો વહીવટ કરે છે એ પ્રધાનોએ ગજઓની મુદાની મત્તા પોતાને હાથ કરી છે, અને ગજઓને માત્ર નામના અને પૂનગા જેવા કરી મન્યા છે

તેના શરૂઆતના મુદ્દ રૂપમા ગ્રીહ ધર્મને નેપાલના ખીણપ્રદેશમા અગ્રીક દાખલ થયો. અરોહની પુત્રીએ નેપાલની રાજ્યધાની પામે ધાર્મિક મકાનો બનાવેલા મનાય છે અને તે નેપાલી બૌદ્ધ-નંમદાય દલ પછી ગતાવવામા આવે છે ત્યારપછી પ્રેક્ષાં ય સેકડો વર્ષ મુઘી એ દેશના ધાર્મિક નિદામની આગમમા ગદ્ ગ થોડી અથવા

નદિ જેવી માદિની મળે છે. માનમા મૈકામા ત્યાનો આપુ ધર્મ મદાયત્ત અપ્રાપ્તનો એક બદ્ધ નિર્જન નાનિક પ્રકાર હતો અને તે હિંદુઓના મનાતન શૈવ મંત્રણની જોડે એવો તો નિકટ મગર ધરાવતો હતો કે તે એ વચ્ચેનો ભેદ મદા મુઘીને પાગળી શકાય વખત વહેના અધનો મોટો વધતો ગયો અને પચ્ચેના અને ગધી જનના આમ

ધંધાઓ કરતા માધુઓનાં ડંડોથી ગીચ ભગથેવા કહેવાના મહેનો વિચિત્ર દેખાવ નેપાથ દાવના મમયમા પનુરજી કર છે. બૌદ્ધ મંત્રદાયના આપોઆપ થતા મડાની પ્રગતિને ગુપ્તો મરકાટે જલુ વેગવાન બનાવી છે. એ મરકારને બૌદ્ધ મંત્રદાયની વિધિઓ ઘણી નાપમંદ છે. એમ માનવા કારણ છે કે થોડી પેઢીઓ જતાં નેપાથમાંથી બૌદ્ધ મંત્રદાયનો તોપ જ થશે

તેના હિતવૃત્તિસ્થાનરૂપ હિંદમાંથી બૌદ્ધ પ્રગતિવિનુ મંપૂર્ણપણે અદૃશ્ય થવાનું દૃશ્ય ઘણી ચર્ચા તથા કાંઈકે જેઝમમતિનો રિપય ચર્ચ પડ્યું છે. થોડા જ મમય પૂર્વે મામાન્ય હિંદમાં બૌદ્ધ સંગીતે એની માન્યતા પ્રચલિત હતી કે આદ્યજોના પ્રદાયની અવનતિ જીવમની જડીને જોરે એ મંત્રદાયની ત્યોગ જુગાઈ ચર્ચ હતી જે દીવચાવને પગિભામે હિંદ ધીમેધીમે આદ્યજી ધર્મની પાખ તળે આવ્યો તેમા હિંદુ ગજા ગસાકના વખતમા થયા તેના દેવભાવથી પ્રેરાઈ થતા જીવમો જલુ ઓડી અગત્યનો ભાગ ભજવે છે, જોકે એના જીવમો મહા મહવાગ થયું હતા એ તો નિમજ્જન છે હિંદમા ધણી જગ્યાઓએ આદ્યમજ્જકારી મુમયમાનોએ કહેથી જગુની કનનો મનાનની હિંદુઓએ કરેલા જીવમ કરતા વધારે અમરકાગક હતી અને હિંદના ઘણા પ્રાતોમાંથી બૌદ્ધ મંત્રદાય અદૃશ્ય થવામા તે જ મોડે ભાગે કારણરૂપ થઈ પડી હતી. પણ હિંદમાંથી બૌદ્ધ મંત્રદાય મદનગ નીકળી જવાનું મુખ્ય કારણ તો હિંદુ ધર્મમા બૌદ્ધ ધર્મના એકાગર ચર્ચ જવાની બેમાલમ ધીમી રિધિ હતી અને ધર્મોની એકાગર ચર્ચ જવાની આ રિધિ એટલી દદ મુઠી પડેલી હતી કે બૌદ્ધ અને હિંદુ મૂર્તિઓ તથા પૌગણિક કથાઓ વચ્ચે બેઠેલા દોરવાનું કામ લગભગ અગત્ય ચર્ચ ગય છે. આ એકાગર થવાની રિધિ આજે નેપાથમા આપણી નજર આગળ આવી રહી છે હિંદુ ત્વનો અજગર તેના મૌદ્ધ ભોગને ધીમે ધીમે ટ્રી રીને ગુગળારી રથો છે તે રિધિ નપાથવાની તક એ દેશમા મમે એમ કે તે કાગે ટેનાક

અબ્યામીઓ તેમા ખામ ગમ લે છે તેના નિયતિગ્રાપક પ્રતિબધા
નરકથી આપોઆપ થયેલા એ મગના મપ્રદાય પરના દમાણને મરકા
તરકથી મદાય મળી રહી છે નેપાલની મરકાર તેના લાગવગ અને
કૃપા દિલ્હીઓના પક્ષમા ખર્ચો રહી છે ખરી પણ બૌદ્ધ મપ્રદાય પર
અગાજમરી કુવાથી તે દૂર નહે છે

૩

કામરૂપ અથવા આસામ

કામરૂપનું પ્રાચીન રાજ્ય જોડે ઉપરચોગીઆ નજરે જોતા આ-
મામ પ્રાંત તરીકે ગણાય છે, જના માધારણ રીતે તે હાલના આમામના
પ્રત કરતા વધારે લેનફળ રેડે છે પશ્ચિમમા
રાજ્યનો વિસ્તાર કરતોય નદી સુધી તે રિત્તરે છે તેથી તેમા
કુચિદાનના જાત્યનો અને ગજુર જાતનો
મમાવેશ થાય છે ઇતિહાસકારને કોઇપણ રીતે ઉપચોગી ધર્મ પડે
એવી એ રાજ્યની મોથી વહેવી નોંધ ઇ.મ. ૩૧૦ કે ૩૭૦ના અરમામાં
આવાહવાદના કીર્તિચંચ પર ખોદેલા મમુદગુપ્તના લેખમા લખેલી
દમીકત છે. એ દમીકત એવી છે કે તે મમયે કામરૂપ ગુપ્ત માત્રાજ્યની
મરદમની બહાર આવેલા મોખગના ગાંત્યોમાનુ એક હતુ પણ તે
સર્વોપરી મતાને ખડખી લરતુ હતુ અને તેને કાર્ક અમે આસાધીન
ગેતુ હતુ

આ દૂર આવેલા પ્રદેગની ખીંડ વાગ જાખી ચીની યાત્રી
જુએનમાગ કરાવે છે ઇ.મ. ૧૪મી માવની શરઆતમા તે ખીંડ
વાગનો નાવદા વિલાખીઆ ગેતો દનો, લાગે

જુએનમાંગ

તેની ધખીયે નામગજ જના તેને કામરૂપના
રાજની મુવાકાત લેવાની કમ્મ પાડવામા
આરી હતી, કારણકે તેણે એ પંકાયલા પડિનનો પરિચય કરવાની
જદ કરી હતી અને તેની માંગખી ગાનાય એ તે મદન કરી ગકે
એમ નહેતુ કામરૂપની ગાંત્યધાનીમા થોડા મમય ને ગકો દનો,

એટલામાં કનોજના મહાદર્શ ગિતાદિત્યે, કામરૂપના ગગને મંદિરો મોકલ્યો અને તેમાં દુએન્તમાંગને પોતાની પાસે તુરંત મોકલી આપવાની આજ્ઞા કરી હતી. ગગને જવાબ રાખ્યો કે દર્શ તેનું માથું લઈ શકશે, પણ તેના ચીની ધર્મણને તે નહિ મેળવી શકે. તેમ છતાં જ્યારે દર્શ એવી મનમનો કડક દુકમ મોકલ્યા કે તે પોતાના ફત્ત જોડે તેનું માથું પાછું મોકલવાની તેને તમ્બી આપશે, ત્યારે શાંતિથી વિચાર કરના, તેને પોતાના ઉપરી રાજાની આગળી પ્રમાણે વર્તવાનું અવાદભયું લાગ્યું અને તેથી એ ધારીને જોડે લઈ તુરંત તે દર્શની મુલાકાતે ગયો.

એ ગાનનું નામ બામકરવર્મા હતું અને તે કુમારના નામથી પણ ઓળખાતો. તે એક બહુ પ્રાચીન કુળનો હતો તે કુળ એક દમ્બર પેઢીથી હયાતીમાં હતું દુએન્તમાંગ તેને બામકરવર્મા અથવા આદ્યજી વર્ણનો વર્ણવે છે, પણ તેના નામના વા કુમાર પ્રકાશરથી એમ મમજાવ છે કે તે પોતાની જાતને ક્ષત્રિય અથવા જલપૂત ગણતો હતો અને એમ જણાવ છે કે એમ લખવામાં તે ધારીનો હેતુ એમ કહેવાનો હતો કે બામકરવર્મા આદ્યજોનો દિદુ ધર્મ પાળતો હતો. પાંડ્યા મમયના મેન રાજાએ ચેરે તે કદાચ 'આદ્યક્ષત્રિય' હોય તેના મુવકમાં બીજા મંપ્રદાયને લાગ્યે જ કોઈ જાણતું અને તેમાં એકે મદ નહોતો.

કેટલાય સૈકા સુધી કામરૂપના ઇતિહાસની જામનમાં કોઈ વધારે નોંધાયેલું જણાતું નથી કેટલાક પાલ રાજાઓના મુવકમાં તે દેશનો અભાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો અને આગા મૈકામાં તે કુવના કુમારપાન નામના એક મળ્યે પોતાના મત્રી વૈવરને રાજમતા માથે એ પ્રાંતનો રાજ્યકર્તા નીમ્યો હતો

તેમાં મૈકાની રા-આનમાં ઈમ ૧૦૦૮ની આગપામમાં આરોગ

નામની શાન જાતિઓના દુમત્રા શરૂ થયા. ધીમે ધીમે એ આહોમ જાતિના નાયકો તે દેશના ગ્યામી થઈ પડ્યા,

આહોમો

અને તેમજે પોતાનું ગજકુવ ગ્યાધુ. ઇ.સ.

૧૮૦૫માં અંગ્રેજોએ તે પ્રદેશનો કબ્જો લીધો,

ત્યાગુધી એ કુલ ગ્યાનુ મંચુ હતુ. કામડપના ગજકુવનો ઇતિહાસ માત્ર ગ્યાનિક સ્વવાજો લોવાથી અડી એનો વધારો વિચાર કરવાની જરૂર નથી.

અદારની દુનીઆના આફરખર્ષા લક્ષનો દાવો એ દેશ મારી મીતે કરી શકે છે તે બીજાં કારણોને લખને છે પશ્ચિમ ચીનમા વમેયા

મોગોલ જાતિના મોટા મધપુલમાથી ઉત્તરોત્તર

ધર્મ

દેશ છોડી નસા ગ્યાનોમા વમતાટ કગનારા

લોકના ટોળા નીકળતા હતા તેને હિંદમા દાખલ

થયા મળેનુ એ પ્રવેશદાર હતુ અને આજે પણ એ દેશમા વમતી ઘણી જાતિઓ લગભગ શુદ્ધ મોગોલો છે એની જાતિઓનો ધર્મ એ

માત્ર ગ્યાનિક રમનો વિચાર નથી, કારણકે મધ્યયુગીન તથા હાલના બંગાળનાં લાક્ષણિક બૌદ્ધ અને હિંદુ મતદારોની વિચિત્ર તાત્ત્વિક

અભિવૃદ્ધિની કુચી આપણને તેમાથી મળી આવે છે ગૌહાતી પાસેનુ કામાખ્યાનુ મદિર, દેલીલક્ત હિંદુ શાકતોનુ મૌધી પવિત્ર ધામ લેખાય

છે અને હિંદુ પૌગણિક કથાઓમા એ આનો દેશ જાદુ અને જતરમતરની જામિ તરીકે પ્રખ્યાત છે આજ ત્યા જૂની માન્યતાઓ

ધીરે ધીરે છોડી દેવામા આવે છે, અને તેને બદલે બહુ હડહડતી અથવા ધર્મઝનુનભરી મનાતન હિંદુ ધર્મની માન્યતાઓ

સ્વીકારવામાં આવે છે. બાહ્ય ધર્મગુસ્ત્રોએ પગલે પગલે અનાર્થ નાયકો પર પોતાનો પ્રભાવ જમાવ્યો છે અને હિંદુત્વના મગતા વાડામા

તેમજે તેમને ખેંચી લીધા છે તે વિધિના ઘણા દૃષ્ટાત આમામનો ઇતિહાસ રજૂ કરે છે ધર્મપવટો કરવાની અને પોતાનામાં સમાની

દેવાની સર ઑલ્ટ્રેડ લાખલ અને મર એચ જિલ્લીએ ગણાયેલી વિવિધ વિધિઓ વખતો વખત ત્યા ગ્યાનુ થયેલી જોરામા આવે છે.

આપણે જાણે એવાનો આનામનો ખીન્ને આરા નાંવો એ
 મુદાપર આપણ નાંવો છ કે દેવિયામી આક્રમણના ચળના પૂર્વે મળનાથી
 પાધુવાળી, પોતાના ઉપનાથી નાખવાના ઉપગ
 સુમનમાનોના ઉપગી થતા વત્નો જના પોતાની ચત્રતતા
 હુમલા આગી રાખનાના જે ચોડાધણા દિગ પ્રતો ઇ
 તેમાનો એ એક છે આગા અને બિદાગના

રિજેના મખનિયા મદમદના છોકરાએ ઇમ ૧૭૦૮-૫મા અવિ-
 આગીપણે કોની ચડાઈ-એન આ પુત્રમા લીરેના આગામા મનગપ
 રેશપર થયેલુ એમના ઇનામી આક્રમણ છે તે અમથે હામ પની
 પગિમ મન્દ આપ્તી મગેનાય નગને મિતારે તે ઉત્તર નરક આગા
 નધ્યો અને નાઈનીમની ઉત્તરે આવેના પર્વતપ્રદેશને બેઠી તેમા દાખન
 થનામા ત મદગ થયો, પણ પગદડા જમા વાનુ ઈ ચોખમ ગ્ધાન
 ન મગનાથી તેને પીઠદર ગરાની રત પડી તેની એ પીઠદર
 ખુ રિનાગમર નીનડી મદીમનામન રીતે નહી પાન મવાના એક
 જ માધન ઉપ ધણી ઇમાનોવાગા પૂનને હામઉપના લોખેએ તોડી
 નાખ્યો હતો, તથી તેના બમભગ બધા જ માણસો ઇમી મૂઆ
 એ ચડાઈનો મદદાર જેમ તેમ કરી એ ઘોડેચાર આવે નહી પાગ મરી
 ગયો, પણ ત્યારમા, પોતાની ચળાઈની નિરૂપતાના મોખથી મારે
 પડ્યો થીજે નો ઇમ ૧૭૦૫-૬મા તેનુ ખુન કવામા આવ્યુ
 ત્યારપછી થયેના સુમનમાની હુમલા પણ તેવા જ નીખા નીવડયા
 ઇમ ૧૬૬૭મા એ દેશપર હુમલો કરનાર મિર લુમના લેટે ગયેલો
 સુમનમાન હતિરાસકાર તે દેશ તથા તેના લોખને પરદેલીઓ મરી
 અતિશય લાય અને જુજાની નગરે લેતા તેનો અમગમગ આગા
 ચિતા આવે છે ઇમ ૧૮૧૬ સુધી એ દેસો પોતાનુ રવાત મ
 જાગરી ગયુ તે સમયે અદ્વદેશ લોખેએ તેનો અને લીધો
 ઇમ ૧૮૨૪ સુધી તેદેશ તેમને તામે ગલો બિચિશ વગરે બહીઓ
 દાકી માગા અને ૧૮૨૬મા આગામ દિદી મદાગજ્યનો પ્રાન મ લી ગયુ

૪ કાસ્મીર

કાસ્મીરના ઇતિહાસના પ્રિયતમાર અહેવાલથી તો આખું એક
પુસ્તક ભરાય આ જગ્યાએ તો કેટલાક આગળ પડતા મનાવેલી
દુષ્ટી નોંધ પૂરતી થશે અરોહના મમમમા
કાસ્મીર પહેલાનો એ ખીણનો મીર્ય મામાન્યમા મમાવેશ થના
ઈતિહાસ હતો કનિષ્ઠ અને હિંદના સમયમા તેનો
મમાવેશ કુમાન મુલકમા થનો હતો હર્ષમા
કાસ્મીરનો ખાસમા કરી પોતાના મુલકમા બેળરી દેવાની શક્તિ તો
નમેતી, તોપણ બુદ્ધના દાત મનાતા એક બહુ કિમતી મહાતા મા
ગકને પોતાને મોખી દેવાની તે તેના રાગને ફરજ પાડી શક્યો હતો
હર્ષના જીવન દરમિયાન કુર્લભનર્ધને આપેના કર્મોટકુવના સમયથી
એ ગમ્યનો ખરો ઇતિહાસ શરૂ થાય છે બુએન્સાએ કાસ્મીરમા
સ ૬૫૧ના મેથી સ ૬૭૩ના એપ્રિલ મુધીના મે નર્ ગાબ્યાહતા
અને તે સમયે ત્યા રાજ્ય ગતા રાગ તરફથી તેનું મુ સન્માન થયુ
હતુ એ ગગનનુ નામ આપનામા આ મુ નથી, પણ એ કુર્લભનર્ધન
જ હોવો જોઈએ. તે રાગ તથા તના કુવર કુર્લભે બહુ બામા
સમય મુધી રાગ્ય કર્યાનું કહાય છે

ઉપરના બેમાના બીજા રાગની પત્રી એક પત્રી એક એમ
તેના નજુ છોકરા ગાદીએ આવ્યા તેમાના મોટા અદ્રાપીહને
ઈ મ ૭૭૦મા ચીનના બાશાહ તરફથી
ઈ ૭૭૦ અદ્રાપીહ, પટ્ટાભિરેકની મનદ મગી હતી લલિતાદિત્યના
ઈ ૭૭૩-૬૬ નામથી ઓગખાના મુકતાપીહ નામના નીગ
મુકતાપીહ પુત્રને પણ તેવુ જ માન તેજ બાદશાહે આપ્યુ હતું
આ રાગએ ૩૬ વર્ષ રાગ્ય કર્યાનું કહાય છે
તેજે કાસ્મીરનું રાગ્ય તેની કુન્દરતી પર્વત સીમાઓની પાડ વિમ્તાયે
અને આશરે ૭૪૦ની આગપામમા કનોગના રાગ વગોવર્માને કચરી

નાખતી હાઠ આપી વળી તેણે તિમેગીઓને, છુટિઆઓને અને મિથુ-
નદી પગના તુકેને પણ જીત્યા હતા તેણે મધાવેના તથા હજી હયાત એવા
માર્તંડના સૂર્યના મદિનથી તેની કાયમની યાદગીરિ થઇ છે આ ગગનએ
જે કાંઈ કર્યું તેણે તે તેમજ કાઈક વધારે કર્મજીના ઇતિહાસમાં વિન્તા
રથી વર્ણવવામાં આવ્યું છે

મુકાપીડના પૌત્ર જયાપીડ અથવા મિનયાદિયને ખાને તેના
દાદા કરતા પણ વધારે સાહસો ચલાવવામાં આવે છે કનોજના રાજાને
હગવી ગાદી પરથી બિદાડી મૂક્યો એ વાત
જયાપીડ, આઠમા કદાચ ખરી હશે એમ જણાય છે કે એ
મિકાનો અતભાગ રાજા તે વજાપુધ હશે તે મમયે જ્યત નામના
રાજાની રાજ્યધાનીરૂપ હાનના ગજશાહી જિલ્લા
માં આવેલા જગાળના પોઢૂવર્માના પાટનગરની તેણે લીધેલી ગુપ્ત
મુનાકાતની અદ્ભૂતરમભગી અને ત્રેલ ઇતિહાસમાં નહિ જોવામાં
આવતી કથા તો તદ્દન કપિત જ જણાય છે તેની રીતે 'અગમુડી'
એના મિચિત્ર નામધારી ગ્રામ નેપાનના રાજા સામે તેની ચડાઈની
તથા તેના ૪૬ પગાર્ધને એક પથ્થરના કિનામાં પુરાવાની વાત
પણ મ્લિપિત વાતોના રૂઝમાં જ મળ્યા જેવી જણાય છે ધનનોભર્યો
પ્રેરાઈ, તેના અમનના છે ના વર્ષોને કનકિત કરનારી તેના કૂતરા
અને જીનમના કૃત્યોની વિગતો ખરેખર બનેલી હકીકત જેવી નયાય
છે અને હુ ખની માત્ર તો એ છે કે તે કાશ્મીરના ધણખરા ગજ
વીઓના અધમ નૈતિક ધોરણને તદ્દન અનુરૂપ છે એ નોંધપોથી લખનાર
નીચેની મિચિત્ર ગીત સાથે પોતાની કથની બધ કરે છે

‘પોતાની બુદ્ધિને મજૂમાં ન રાખી શકનાર એ વિખ્યાત રાજાનો
એકત્રીસ વર્ષનો અમન આવા પ્રકારનો હતો ધન અને અશુદ્ધ
પાળીથી તૃણાતુર થયેલા ગજ અને માઠના પોતાના સ્થાનથી બ્રહ્મ
થઈ અવળા માર્ગો લે છે અને પરિણામ એ આવે કે તેમને
મરણની મજબૂત મગમાં લઈ ફાંસવામાં આવે છે-પહેલા બાગ્ય

નિધિએ નિર્માણ કરેના ફેરમાગથી અને બી ન માગીઓના ટોળ થી *

અતિરામ હનકી બનાવટના અને 'નિનયાદિત્ય' એ ઉપાધિથી
બા ના આજ્ઞામુધી મગેના મધ્યામધ મિષ્ટાઓથી જ્યાથી ખરખર
થઈ ગયો છ એ નાત પૂરનાર ચાચ છે

નવમા મૈમના પાછના ભાગમા થઈ ગયેના અનતીનર્મના
અમન તેજે માહિત્યને આપેના મમન અને કંગલર્વા આશ્રન માટે
તેમજ જાદેર માધકામના મની સૂચે પનાણુ
ઈ સ ૮૫૫-૮૬ અને પ્રમની રોગોપયોગી ચોજનાઓ પાર
અવતીવર્મા પાડી તે માટે જાણના જેવો છે

એના પગીના રા ન શમગર્ભાએ પુદ્ગમા નામના મેળવી ખરી પણુ
મહેમન નમન પ્રવાની એ- કુશળ, નરી જુનમી પદ્ધતિના ઉત્પાદક
તરીકે તેમજ મદિરોના નવરોના લૂટારા તરીકે
ઈ સ ૮૮૩ ૯૦૨ મુખ્યત્વે તને ચાં કરનામા આવે છે તેની
શકરવર્મા વસુનાતની નિગતો વાચના જેવી છે ગ્રંથક
હૃદયસત્ય પૌનાત્ય આપણુ રાગ પ્રી અમ
ચાંદિત તથા નિર્વરીતે પ્રજા પામેથી નાણ તીચોવનાની શક્તિ ધનાવે
છ તેની તેનાથી સાગિતી મગે છે

તના અમન દગ્મિયાન મનિમના વશજ તુર્મી શાહીઆ રાગ
ઓમાના છે નાને નાનીય બ્રાહ્મણે ઉચનાવી પાડ્યો છ સ ૮૭૦મા
આરમ મરદાર ચાકુમધ્યેસ મમુનને પ્રમજે
શાહીઆકુલનો અવ પ્રુ ત્યા સુધી તુર્મી શાહીઆ રાગઓએ ત્યા
રાગ્ય કર્ણ તે માલ પગી સિંધુ નદીને મદિ
આવેના ઓહિને પાટનગર તરીકે આપનામા આ યુ લાનીયોએ
આપેનુ અને હિંદુશાહીઆના નામથી ઓગખાતુ રાજકુલ છ મ
૧૦૨૧ સુધી ચાલ્યુ અને તે સમયે મુસનમાનોને હાથે તેનો
ઉઠેદ થયો

ગાળ રાગ પાર્ય અને તેના પિતા તથા તેના નતીનુ રાગ્ય પ્ર

ના પગના અમનમા ઇ મ હૃદયમાં ભયકર દુનળ પડ્યો હિંદુ
ગરમારના શાલ્લણ ઇતિહાસનારે તેનું નીચે

ઇ.મ. ૬૧૭-૮માં મુજબ વર્ષન કર્યું છે -

દુકાળ

‘વળો સમય પાણીમાં પડી ગહેરાથી ભીંગાઈ

ફૂગાઈ તથા ફૂલી ગયેલા મુઠ્ઠાઓથી સપાળી

હકાઈ ગયેલી હોનાને કારણે વિનઆ (ગેલમ) નદીના પાણી ભાગ્યે

જ નેઈ શકતા હતા બધી દિશાઓમાં જમીન ગીચ પથન

યેલા હાડકાઓથી ઘનાઈ ગયેલી હોરાથી મોટી રમણાનજીમિ

જેની થઈ ગઈ અને તેથી સૌ કોઈને ભય પેદા થતા લાગ્યો

રાજાના નરીઓ તેમજ તત્રીઓ ધનાઢય થયા, લગભગ આવી

ગિચિતિમાં આવી પડેલી પ્રજાને મોઢી કિંમતે તેમના મધરી રાખેલા

આખા વેચી તેમણે ખૂબ ધન જમા કર્યું હતું પોતાના ગરમ

આનામાંગમાં ગંદી કાદા આદમી બહાર જમનમાં જઈની જડી અને

પવનના ઝપાટાથી વ્યાકુળ થયતા યોન પર નજર નાખે તેમ આ

દુષ્ટ પગ લગા મમય સુધી પોતાના મટેનમાં રત્નોરત્નો પોતાના આ

રામના વખાણ કરતો હતો બ્યારે પોતાની આખે તે પોતાની પ્રજાને

દુખમાં ગરમાવ થયેલી નેનો હતો’

હાનની દુકાળ મકટનિવાગ્યુની ચર્ચા કરનારાએ ને આ ભયમર

ચિત્રથી મધકે નિચાર કરાવું કારણ મગશે

પાર્ય તેની પ્રજાને કારકાનો મારે મારતો, પણ તેનો પુન ઉન્મત્તા

વન્તિ તો ‘દુષ્ટ કરતા ય નધારે હતો’ અને તે તો તેમને રિડી કડાવવાની

સજા કરતો એના રાજ્યની કથની લખનાર

ઉન્મત્તાવન્તિ નિમાઓ નાખી લખે છે કે “મહા મુસ્કેનીએ

ઇ સ ૬૩૭-૯ નુ મારા કાન્યને આગળ ચલાવુ છુ, કારણકે

આ રાજની કથાના કુમ્ભોને ઘર્મવાના ભયથી

ભડેલી થોડી પેદ મારી મ્વમ તેનાથી દુઃ ને દુઃ નામતી રહે છે’ તે ॥ અને

ગુનાઓમાનો એક પિતૃહત્યાહતી તેના ધાતપીપણાની નિમત્તો એટલી તો

ધૂળા ઉપનત્તે એવી છે કે તેનું અવતરણ પણ આખી ગકામ એમ નથી. સારે નમીએ એનો અગવ દુન્ટ દનો અને ઇ. ગ. ૯૩૮માં એક દુ-ખમય રાગનો બોગ થઇ તે મરણ પામ્યો.

દશમા સૈકાના પાછલા અર્ધ ભાગમાં, વિદા નામની કોટપાનુ મનના ધોગણુ વગરની રાખીના હાથમાં રાજ્યગત્તા હતી. તે શાહીઆ રાખની પૌત્રી હતી અને પહેલા પટરાણી તરીકે, ઇ.સ. ૬૫૦થી ૧૦૦૩ સારપણી રાખનાવતીનું રાજ્ય કરનાર તરીકે શાહી વિદા અને આખરે સ્વયં રાજ્યાધીશ તરીકે ત્રીસ વર્ષ અને કુલ અઘાં મૈકા મુધી તેણે આ દુભાંગી મુલકની ગેવ્યવચ્ચા કરી.

એના ભત્રીજા મન્નામના અમલ દરમિયાન તેના મુલક પર મદમદ ગઝનીનો હુમલો થયો, અને જોકે એના લશ્કરે ચઢી આવનારને હાથે ઇ. મ. ૧૦૦૩-૨૮ હાર પાધી તોપણ તેના અભેદ્ય પર્વતમાગાના અનરામના રદાણને લીધે તે પોતાનું ચાલ-ચલનથી શક્યો.

અગ્નીઆરમાં મૈકાના ખીજા અર્ધ ભાગમાં, ગજવીઆની આમત-મા માધારણુરીતે કમનમીગ એવા આ કાશ્મીરે ક્ષમ તથા હા નામના મીતમગરોને હાથે મોઝે વર્ણવ્યા ન જાય ઇ.સ. ૧૦૩૩-૮૬ એવા દુ ખા વેદ્યા આગાનો ખીજો જે દેખીતી હલમ રીતે ગાંડો હતો, તેણે મદિરો લૂટવાની પ્રથામાં ઇ.સ. ૧૦૮૬-૧૧૦૧ ગઝરવર્માનું અનુકરણ કર્યું અને તેથી વ્યાજખી હર્ષ રીતે તે દુ ખમય અત પામ્યો. એગમ વિવધ લાવમાં, ગણમી કૂસ્તા અને નિર્દય કુરાજ્યમાં ગર્વ લેનાર રાખગણીની લાખી યાદીમાં બહુ જ થોડા દેશ કાશ્મીરની અર્ધા કરી શકે એમ છે

ઈ.મ. ૧૨૩૮માં એક ન્યાનિક મુમવમાન રાજકુમાર હાથમાં સત્તા આવી અને યોદ્ધા સૈકા દરમિયાન કાશ્મીરની ખીણમાં ઈન્દિયાની

ઇ.સ. ૧૩૩૬ સ્થા-
નિક સુમવમાની
રાજકુલ

ધમ ધીર ધીર રેતાયો ચમુ તે મુનના કુળની
મયાવે હિંદુ મંગ્રાગેની મહત્વામ્યા ગામે તેનું
અમરમાર રીને ગ્લાણુ મ્યુ આખરે ૧૫૮૭મા
અમર તનેતી પોતાના રાજ્યમા બેગવી દીડુ

૫

કનોજ (પાંચાલ), પગળ, અજમેર, દિલ્લી અને જ્વા-
લ્લીઅગ્નાં ગાંધ્ય, હિંદુસ્તાનની સુમવમાનોએ કરલી શત

કનોજના રાજ્યના ઇતિહાસની ચચા ક તા પહેલા તે પ્રખ્યાત
પાનગગનો માર્કિ નાદેરાન આપવો રીઝ થઈ પડે હાનમા

નયુક્ત પ્રાતમા કુઝાનાદ જિલ્લામા આવેલા
કનોજ શહેર એનાના સુમવમાની ગામથી એ પ્રાચીન ગહેગના
ધ્યાનનો નિર્દેશ હાનમા થાય છે કનોજ અતિ

નય પ્રાચીન નગર છે મહાભારતના ધમા મુકગઓમા તેનો નિર્દેશ
થરેના છે આજે ૭ મ પૂર્વેના બીજા મેમા પતગનિએ એક બદુ
ગાળીના ધ્યાન તરીકે તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એનો એવો તો નપૂર્ણ
વિનાગ થયા છે કે તેના રાજનું મહિરો મરે તથા મહતોની પૂર્વ
હયાતીના માલીએ રાનના ખાનિરોના ટેમ્ગ મિવાય માર્કિ ૪ રથુ
નની રીમામરે મામાન્ય રીતે ગ્રીમરી લે છે કે ‘મંગોગ’ અને
‘મિગિ’ એવા પાનન્તરોમા આશરે ઇ.સ. ૧૪૦મા લખાયેલી
ટાંચેમીની જુગોગમા કનોજનો મે વાર નામનિદેશ થયેલો છે, પણ એ
માન્યતાન ખરી માનના લાગ્યે જ માર્કિ કારણ છે ઇ.સ. ૪૦૫મા
અગ્રુપ્ત વિક્રમાદિત્ય બીજાના અમન દરમિયાન કનોજમા આવી
ગયના સીની યાત્રી કાન્દિયાનના ‘પ્રવાસ મા જ પહલીવાર માર્કિ
વિગતવાગ વર્ણન સાથે એ શહેરનો સ્પષ્ટ નિદેશ થયેલો છે એ શહેરમા
હીનપાન મપ્રવાયના ખાત્ર મે જ મદ તથા એક સ્તૂપ હતો એ મનનગની
તેની દીપ સૂચવે છે કે પાચમા સૈકાની શરૂઆતમા તે બદુ અગત્યનું
સ્થાન નહોતું ધણુ કરીને ગુપ્ત રાજાઓના આશ્રય નીચે તે વધુ

પણ એ શહેરની મોટી અભિગ્રહિનું કારણ એટલ્ખી રીતે હોં તેની પોતાના પાટનગર તરીકે કરેલી પગદમી હતી ઈ.સ. ૬૩૬ અને ઈ.સ. ૬૪૭માં હુએન્તમાગ ત્યાં રહ્યો હતો તે અસ્મામા કા-હિયાનના સમય કરતાં આંખ-ચંદ્રે એવા ફેગફાર થયા હતા. પાઝળથી આવેલા એ યાત્રીએ ત્યાં બેને બદલે એ કરતા વધારે એવી મગ્યાઓ લેઈ હતી અને તેમાં બંને મોટી શાખાઓના મળી ૧૦,૦૦૦થી વધારે માધુઓની ગીચ વસ્તી હતી. બૌદ્ધ ધર્મની માથેસાથે દિંદુ ધર્મ પણ આમાદ ગિચિતિમાં હતો અને તે ધર્મનાં બમોથી વધારે મદિરો તથા હમ્મરો ભક્તો હતા. તે શહેરને મળજીત કિલ્લેબંધી હતી ગગાને પૂર્વ કિનારે ચાર માઈલ મુધી તે વિસ્તરેલું હતું અને ચ્વચ તળાવો તથા રમ્ય ઉદ્યાનોથી શોભાપમાન દીસતું હતું તેના ગહેવાસી પેમેટકે સુખી હતા અને તેમાં કેટલાક કુટુંબો તો બહુ જ મળવાન હતા. તે રેશમી વસ્ત્રો પહેરતા અને વિદ્યાગ્રામા કુશળ હતા

લોકે નવમા અને દમમા સૈકામાં ૮વીયવાર તે દુસ્મનોના વસ્કરને હાય મયુ હતું છતાં તે એ ધામાથી જલ્દી પાછું ઉગુ ધર્મ જતું હતું, અને ઈ.સ. ૧૦૧૮ની આખરમાં મહમદે તેની દિવાલ પામે દેખા દાંધી ત્યાં પછુ તે મોનુ અને ભવ્ય નગર હતું માત્રાત દુર્ગોથી તેની નક્ષા થતી હતી અને દશ હમ્મર મદિર હોવાને માટે તે પ્રખ્યાત થયેલું હતું. એમ જણાય છે કે સુવવાન મહમદે તેના મદિરાને તોડી પાડ્ય, પણ શહેરને જતું કર્યું પચાવની રાજ્યધાનીને મગીમાં ખમેડવાથી કનોગના વસ્તી તથા અગત્યમાં બહુ ઘટાડા થયો હશે. પારમા સૈકામાં ગહરવાવના રાજ્યઓના અમલ નીચે કાલક ચારે તે ફરી ઉગુ થયું જણાય છે ઈ.સ. ૧૧૬૪માં આ શહેર અમેત ગગન જયચના મુલકને ગાહબુદીને કબજે કર્યો ત્યારથી હમેશને માટે તે નદિ નેના ગયાને પ્રાપ્ત થયું ઈ.સ. ૧૫૪૦માં હુમાયુન ૫૦ પોતે મેમ્બેની જીતની યાદગીરીમાં ગેરસાહે તે શહેરની પડોશમાં જ સેન્સુર નામનું નવું શહેર

વનારી તેનો આખર્ગી નાગ કયો એ જનાનની મોઘ કરનાર મુમતમાન
મનિદાનમાં લખે છે કે પ્રાચીન નહેના નામ માં મર્મ વ્યાજખી
અને મેતોપકારક નામ તેને મળી ગયું નથી અને એ કૃત્ય માટે તેને
બાર અભયગો થયો હતો

પહેલી વાર માનમા સેનામા હર્ષા અમનમા અને બીજી વાર
નનમા અને દમમા મૈમમા મિદિન્બોજ અને મદેદપાનના અમયમા

એમ તે વાર આ ગાળ ઉત્તર દિની નામ

પાચાસતુ રામ્ય ધાનીન પદ પ્રાપ્ત મવાનુ માન મેળવ્યું હતા

તે મુદ્દ તો પાચાન નામનું પાનનગર હતું

મદાભારતમા કહી કયા અનુમાર રામ્યધાની અદિરુદન માથે
ઉત્તર પાચાન દોળને બાગે ગયું અને દક્ષિણ પાચાસ તની રામ્યધાની
કાપિત્ય માથે દુપનો તાનાનો મુન મયુ મરેની જિન્દનામા આવેલુ
હાનન રામનગર તે સમયુ અદિરુદન હતુ અને માનમા મૈમમ
નુએનમગની મુનાકામ નખને તે એક મોન નાગ હતુ દેખાની રીતે
હાનના કે કોબાદ જિન્દાના કપિન એટલે પ્રાચીન કાપિત્યના કતિનામ
વિન નદિ જેની માહિતી છે હર્ષા અમન નીચે કોજની જે ગડી
અભિગદિ થઇ તેથી એ મને જૂના પાનનગરા ખાતરે પડી ગયા અને
તેા અમન પડી તો એ શહેર પાચાનનું અચૂક અને મદપુ જનના
વિના નગરનું પાનનગર થઈ પડ્યું

ક્રમ ૧૪૭મા હર્ષા મરણ પછી તેના આખા રિમાગ રામ્ય
અવગથા અને હોબનો ગાજો આવી ગયો તેગમા પ્રમરણમા વર્ષુના
હર્ષના મરણ પછીની મુજમ પોતાના નેપાલી અને તિમેરી મિત્રોની
મદદથી દમ ૧૫૦મા વીનાઈ એનવીએ
અન્યવરથા હર્ષની રાજસત્તા બચાવી પાનનારને દગાવી

દીધો, ત્યારપછી હુન્નર પાચાનના મત્તમા થ જવું તે આપમે
જાણના નથી

હર્ષના મરણ પછી કોજનો સૌથી પહેલો જાણમા આરતો

ગત યગોવર્મા હતો તેણે ઈ.મ. ૭૩૧મા ચીનમા દૂતમણ મોકલ્યું હતું અને નવ કે દશ વર્ષ પછી દાસ્તીરના આઠમા સૈદામાં ક- લલિતાદિત્ય મુક્તાપીડે તેને પદ્મપ્ર કરી કનવ નોજના રાજાઓ કર્યો હતો 'માલ્લતિ માધવ'ના પ્રખ્યાત કર્તા લવપ્રતિના તેમજ પ્રાકૃત લાપામાં લખનાર અને લવપ્રતિથી ઓળખાણીના લેખક વાકપતિરાજ એ બનેના આશ્રયદાતા તરીકે યશોવર્મા-મઝૂત માહિત્યમા બહુ માનવતુ ધ્યાન ભોગવે છે. એના પછી કનોજની ગાદીએ આવનાર વજ્રાસુધ હતો એમ દેખાય છે. તેના પૂર્વગામીની પેઠે એ પણ લલિતાદિત્યના પુત્ર જ્યાપીડને દાથે પદ્મપ્ર ચર્મ માર્યો ગયો. એની પછી આવનાર ઇદ્રાસુધ પણ એની જ દુર્દશાને પામ્યો. તે ઈ.મ. ૭૮૩મા રાજ્ય કરતો હતો એમ જણાય છે અને ઈ.મ. ૮૧૦ના અરમામા બગાગા અને મિહારના રાજા ધર્મપાલને દાથે તે પદ્મપ્ર થયો. પૂર્વના એ મત્રાટે ઘણું કરીને તેની પામેથી નાબેદારી તથા ખડણી મેળવવાના પોતાના હક્કનો આગ્રહ રાખ્યો હશે, પણ તેણે પાચાચનો વહીવટ પોતાના દાયમાં ન લેતા ચક્રાસુધને મોખ્યો હતો એ ચક્રાસુધ દારવા ગત્તનો ઈર્ષ મગો હશે એમ જણાય છે. યામેના બધા રાજ્યોના ગત્તઓની અમતિથી નવા રાજનો વિધિમત અભિષેક કરવામા આવ્યો. એનું ભાગ્ય એના પૂર્વગામીઓ કરતા જરા પણ માટે ન નીવડ્યું આશરે ઈ.મ. ૮૧૬મા ગજપૂતાનાનું ચૂર્જ-પ્રતિદાગ રાજ્ય, જેનું પાટ નગર ત્રિવિમાય હતું, તેના મહત્વાકાંક્ષી ગત્તનામભદ્રેનેનું રાજ્ય બર્ધલીફ

એમ જણાય છે કે નામભદ્રે પોતાના રાજ્યના મથકની કનોજમા ફેગવણી કરી અને એ તો નક્કી જ છે કે ઘણી પેઢીઓ સુધી તે

નામભદ્ર અને
રામભદ્ર

તેના પછી આવનાર રાજાઓનું પાટનગર રહ્યું, અને એ રીતે ઘણા મમલ સુધો એ હિતર દિદનું મુખ્ય નગર રહ્યું. પરદેની ચઢી આન- નાગના વગજ ચૂર્જર અને ટેકાની રાજ્ય કરતી

જાતિને સ્થાને રહેવા દક્ષિણના રાષ્ટ્રકુટ (ગોડોડો) વચ્ચેનો જૂના લખાનાનો વિગ્રહ નાગભટ્ટના અમલમાં પણ ચાલુ રહ્યો અને નવમા મેકામા દક્ષિણનો ગંગા ઓર્વિડ ત્રોન્ને પોતાના ઉત્તરના પ્રતિસ્પર્ધી પર શ્રુત મેળવવાનો દાવો કરે છે. ઈ.મ. ૮૩૪થી ૮૪૦ સુધી રાજ્ય કરનાર નાગભટ્ટની પછી ગાનીએ આવનાર ગમભટ્ટ વિશે કામ ખામ નોંધ જણાતી નથી.

માધાગણુ ગીતે તેની ઉપાધિ 'ભોજ'થી જાણીતો ગમભટ્ટનો છોકરો મિહિર તેની પછીનો ગંગા થયો. આશરે ઈ.મ. ૮૪૦ થી ૯૦ સુધી પચામ વર્ષનું લાંબુ રાજ્ય એણે ભોજન્યુ. એ

મિહિર ભોજ તેા નિમંદેદ વાન છે કે તે અદ્દ જગવાન ગંગા દનો અને તેના રાજ્યને કાંઈપણ અનિશ્ચયોક્તિના

ભય વગર માત્રાજ્ય કદી શકાય. એ તો નક્કી જ છે કે તેમા પંજાળના મનસજની આમખામના જિ'વા, ગુપ્તાનાનો ઘણોખરો ભાગ, આઝા અને અયોધ્યાનો મંયુક્ત પ્રાંત આખો નહિ તો તેનો મેટો ભાગ, અને ગ્વાલીયરના મુલકનો સમાવેશ થતો હતો. એની પછીના એ રાજ્યોને તાણે છેક પશ્ચિમમાં આવેલો મૌર્યપૂર અથવા કારી-આવાડનો મુલક હતો, અને એનો કબજો ગૂજરાત અને માળવા અથવા અવન્તી પરનો કબજો મુલકે છે એટલે ઘણો મંમલ છે કે એ દૂરના પ્રદેશોમા પણ ભોજની આણુ વર્તતી હશે. પૂર્વમા તેના રાજ્યની હદ ગંગા અને બિહારના રાજ દેવપાલના મુલકને આડતી હતી, અને એ દેશ પર તેણે મક્કા અદાર્થ કરી હતી. વાયવ્યમા ઘણુ કરીને તેની અગદ મનવજ નદીથી બધાતી હતી. પશ્ચિમમા તેના દુક્કમન મિંધના મુમલમાન અગદારોના મુલકથી શ્રમ થયેલી દક્ષ અથવા વાહિદ નદી તેના મુલકને અવગ કરતી હતી. નૈઋત્યમા તેનો જગવાન પ્રતિસ્પર્ધી અને મુમલમાનોનો મિત્ર રાષ્ટ્રકુટ સાવધ એના લગ્ન પડ્યો હતો, ત્યારે દક્ષિણમાં તેનો તુરતનો પડોશી દાવના જુદેવખંડ અથવા નેન્નકબુક્તિના વધતી જતી મતાવાગા અદેવોનો ગંગા દનો, પણ

તે ધાળુખટ તેનું આધિપત્ય સ્વીકારતો હતો. બોજને વિશ્વના અવતાર તરીકે અપવાનો હિંગ હતો તેથી તેને પ્રતિગ્ના એક અવતાર ૩૫ 'આન્વિરાદ'ની ઉપાધિ ધારણ કરી હતી. આ ઉપાધિના લખાણથી કોનગરેલા તેના દવકા ચાંરીના મિક્કા ઉત્તર દિંદના અતિગય આમાન્ય છે અને તેના પુત્રજ જ્યાથી બોજના મન્યના વિગાળ વિગતાર તથા કાળા અમવની શાખ પૂરે છે. કમળગીએ કોમ્ર મેગા સ્થનીમ કે જાણે તેના મન્ય વલીવટના પ્રકારની નોંધ લીધી નથી તેથી તેના મદાન પૂર્વમામીઓની મન્ય અવન્યા બેડે એની મન્ય અવરથાની મગમામગી કમ્વાનુ અગક્ય છે

બોજના પુત્ર અને તેના વારમ મદેદ્રપાવે (આશરે ૬૫૦ થી ૬૦૮) પોતાના પિતા પામેથી વાગમામા મજેવા વિશાળ વારમાને

કેહ પણ જાનવી કાનિ વગર માયવી મખ્યો

મદેદ્રપાલ

અને મિદારની સરદદથી માડી છેક અરગી

મસુદ સુધીના અને પગ્ગળ તથા મિંધુ નદીની

ખીણના પ્રદેશ સિવાયના આખા ઉત્તર દિંદ પર મન્ય કર્યું. તેના મન્યના આદમ અને નવમા વર્ષમા લખાયેલા અને જયા આગળથી મજેલા સિવાયેબો ઉપરથી જણાય છે કે થોડા મમય સુધી મજધનો અમાવેશ પગિદારના મુલકમા થતો હતો 'કર્પૂમજરી' અને ખીણ કૃત્તીક કૃતિઓનો કર્તા કવિ મજશેખર તેનો મુરુ હતો અને મદેદ્રપાવના નાના હોદ્દાના દરબારમા પણ તે રહેતો હતો

મદેદ્રપાલનો મોટો પુત્ર બીજો બોજ બે ત્રણ વર્ષ માદીએ ગલો, પણ તે વહેલો મરણ પામ્યો અને તેની પછી તેનો માવમે

ભાઈ મહીપાલ માદીએ આવ્યો (આશરે ૪૫૦

ખીલો લોજ અને ૬૧૦-૪૦.) કોજના મદારાન્યના અવનતિ

મહીપાલ

અને પતનની સરઆત તેના રાજ્યથી યાય છે.

૪. સ. ૬૧૬મા ગાટ્ટકુટ રાજા મિન્દ ૩ જાની

એનાએ ફરીવાર કોજ કમજો કર્યું અને તેમ કરી પ્રતિહાર કુળની

ગત્તાને જાજો કટકો લગાવ્યો. ઈ. મ. ૬૧૬માં તો નીના'કે મહી-
પાલને તાંબે દત્તુ પછુ મંબવ છે કે દલિજુના મહાગજો મેજવેરી
ફોદને પગિયામે જીજ્ઞ કુના પ્રાનેલી જોડે જોડે મીગા'ક પછુ નેના
દાયમાંથી ગયુ. કનોજને કજાને ગાખવાની ત્રીજા છત્રી મુક્તિ નદિ
હોવાથી, અદેલ રાજા અને કદાચ જીજ્ઞ મિત્રનામજોની મદદથી
મહીપાલે પોતાનુ પાટનગર પાછુ મેજવ્યુ.

કનોજના રાજા દેવપાલને, ચદેવરાજા યજોવમાંને મન બંદ
કિંમતી વિધ્યની મૂર્તિ આપી દેવાની ફરજ પડી હતી એ જના-

દેવપાલ વધી કનોજના ઘીણુ થતા અને જેનકશુક્તિના
ગદિ પામતા બાનુ આપણને ઈર્જન થાય છે.

યજોવમાંએ એ મૂર્તિની ખાણુગળેમા ધ્યાપના
કરી હતી કવજરના મજબૂત દુર્મનો કજાને લઈ ચસોવમાંએ પોતાની
મત્તા જમાની હતી અને એ નો નિ મદેલ વાત છે કે તે કનોજથી
તદન અનત્ર મઈ જયા દનો યજોવમાં પડી ગાદીએ આવનાર
ધગતા વખતમા પાચાવ તથા જેનકશુક્તિના ગાંધો વચ્ચેની મરદા-
યમુના નદી હતી

દેવપાલ પછી તેનો ભાઈ વિજયપાલ ગાદીએ આવ્યો (આમરે
ઈ. મ. ૬૬૦ થી ૬૭૦) એના કુળની ભૂતી માયકીનુ જ્વાલીયર વજ

દામન નામના એક કચ્છવાલ સુદાગને દાયે
વિજયપાલ પડવાથી એના દાયમાંથી ગયુ. એ એના અમ-
લતી જાણવા જેરી બીના છે. એ વજ્જામાએ

એક ધ્યાનિક રાજકુળની ધ્યાપના કરી. જ્વાલીયનો કિલ્લો ઈ. મ.
૧૧૨૮ મુખી એ રાજકુળના કબજામા રહ્યો. દરમા મૈડાની અધ
વચમા મૂગરાને ચૂજરાગમા અનલિનવાદમા મોવળી વંશની (ચાણુક)
ની ધ્યાપના કરી એ જનારી આપે છે કે કનોજના રાજાને પશ્ચિમ
દિલ્લે તેડે કાઈ લેવા દેવા નહોતી જ્વાલીયનો મરદાર ચંદિવ ગાંધનો
ખડીઓ થયો આમરે ઈ. મ. ૧૦૦૦ થી ૧૦૫૦ મુખીમાં ધગના

અમન નીચે તે રાજકુત તેના પ્રતિસ્પર્ધી ડનોજના ગાળ્ય કરતા વધારે મગરાન ન હતુ

આ મમથે હિંદુ રજપૂત રાજ્યાના રાજ્યનેતિ- મમથો મુરા
નમાન ચર્ચી આનનારની વગાઇઓથી બહુ ગૂચનાઈ ગયેના થઈ ગયા
ઈ મ ૭૧૭મા આન્બોએ મિંધની છત -રી
મુસલમાની તેથી હિંના અન્ના ભાગમા આવેના રાજ્યો
ચદાઇએ પન્ બુ ગભીર અમર ચર્ચ નહિ એ આરમોએ
તેમના દિલ્હીના મગરાન પડોશી રાજ્ઠ ટો માવે

અ ૧૨ મેની ભયે મમથ ટકાની રાખ્યો હતો અને રજપૂતાના અને
ડનોજના ચૂર્ણ નાજાઓના મુન- પરના તમના ન્મના નરભદી ધાડો
કરતા કદી રધારે મોટા પ્રમાણના ચયના દેખાતા ન હતા પણ હવે
હિંના દુસ્મનોને અને નાર હિંદમા નાખન ચયાના હરવાગ્ન રૂપ વાયવ્ય
રાગેમાથી નજામના લસકરાએ રધાએ ભયગ્રસ્ત રીતે દેખા દેના માડી

એ દિવસમા મિંધની ઉતરે મિંધુની ખીપુ તથા પળનના ઘણા
ખરા ભાગનો સમાવેશ થાય એના પત્રિએ આવેના પર્વના સુધી અને
પૂર્વમા હકા નહી મુધી વિખરતા મોગ રાજ્ય

અમકતગિન અને પર જયપાન નામના એ રાજા રાજ્ય કરતો

જયપાલ હતો મુમનમાની દતિહામન ટમરહિં અથવા

ભટ્ટીના તનુ પાનગન્ હતુ એ હાન પતિયાના

ગાત્યમા છ અને તણા સેમ સુધી મુનનાન તથા હિંદ ખામને જો

નાન હસકરી રખતા પન્ તે એ- અગત્યનુ મિંદનમધી ધ્યાન હતુ ગ

જનીના અગીર અમકતગિને છ મ ૯૮૬-૭મા હિં પન્ પદની

ચદાઇ રી મે નર્ પગી જયપાલે અમીન્ના મુન પર ચનાઇ કરી

તેનો બન્નો વાજ્યા, પણ તે હાયો અને પરિણામે મોગી ગન્ ન મ

આપનાની તથા અખ્યામધ હાથીઓ અને મિંધુ નદીની પત્રિએ આવેના

ચાર કિ ના મોડી દેવાની બધાળીવાળી મધિ રીકાન્નાની તેને ફગ્ન

પા નામા આરી જયપાને એ મધિનો ભગ કયો તેથી મોખનાના

પ્રશ્ન ઉગડી અને લમધાન (જનાનામા) ખાનમા કરી મયમ્તગિને
તેનેમત્ત કરી એ પડી થોડા જમમર ગયા માદવે નરાજ્જ ગડે, તેમમય
ના કનોજના નમ્ત ગજપાન અને મીજન દિંદુ ન તથોનુ મોડ
મિનમળા જમારી પોતાના રાત્રને જયારનનો આખરી યત્ન
આશરે ઈ મ ૮/૧ના અરમામા મ્યો આની ગતે એમ્ત થયેવી
મદામેનાએ કુમ્મની ખીપુમા કે તેની પામ વિનાશમગ્ન દાન ખાધી
અને મુમનમાનોએ રેશાનગ મ્મગ્ને ક્યુ કરી ન મ ૧૦૦૧ના ન
વેમરમા મુનતાન મદમ ને હાવે દાર પામેના જલ્પધાન આત્મહત્યા
કરી એમ્ત તેની પડી તેનો છોમ્મે આનલ્પાન ગાદીએ આપ્યો
તેના પિતાની પેરે તે પશુ અત્મમેના ચોદાણુ નમ્ત વિગનદેવની
મન્દારી નીચ મ્મપાયેના દિંદુસત્તાધીગોના મિત્રમળામા લેનાયા પ
જામની બજવાન માખર જાતિની મદ મગરા છતા દિંદુઓની કરી
વાર બાર હાર થક

મ્નોજમા વિજયપાન પડી તન્ના પુન નજપાન ગાદીએ આપ્યા
હતો પન્નેલી ચી આનનાગનો નામોલ મગમા તેજે પોતાનો

દાગો આપ્યો થોડા ના માલ (ઈ મ ૬ ૭)

શબ્દપાલ એમ્ત પડી તમ્મગ પડી મયમ્તગિનો મુગ્ત

સુવતાન મદમદ તેના પ્રખ્યાત પુન સુવતાન મલમદને વારસામા

મલ્યો તે તા દિંદુના મુર્તિપૂજાને લટવાનો

તથા તેમની મિનમ્તને મત્રની લઘ જવાનો ધર્મા જ લઈ મેરો તેજે

દિંદ પગ આગમા ઓગી સત્તર ચનાડિઓ ક્યાની મચુનો ધર્મ છ

તેનો રિવાજ ઓઝોનર મામમા પોતાની રાજ્યધાની છોડી દૂચ કરી

નીમ્મગવાનો હતો નમ્ત મામ એકધાગી દૂચ કરતા તે દિંદુના અનર

ભાગના સમૃદ્ધમા મમદ પ્રતોમા આની પદાચનો ૬ સ ૧૦૧૬ના

જાન્યુઆરીની રાઝઆતમા તેજે મ્નોજ આમગ દેખા દીધી રાજપાલ

પોતાના પાટનગરનો જયાર મરવાનો કાષ મબીર યત્ન કપી નદિ

મ્નોજ મગમા માતે દર્ઝ એમ્ત જ વિમમા મદમ

ને હાય ગયા વિજેતાએ એ દુર્ગે લખ્યા પણ નહીને જાતુ વ્યુ
એમ જાણ્યું કે અને બાન નથી નાચ્યો એ જ મીઠની પાડ
ગયા નાજવાન પોતાને મળી ના તેટલી નાજી ગળેના કડી
કોનાજ નાનુ આ ગળાને આમે પાન આવેના માનિ શરેઆ
આ ના ગયો

નાજવાન આમ નામોનીમરી ગીને મહમને નમી પડ્યો તેથી
પોતાના પલનો તેજો દોડ કયા એમ નાગરાથી તેના દિલુ મિત
ગમનઆ ગેપ જાળ્યા અને મજત મહના યુન
ગડ અને મહમદ ગજ રિઝાધની મગારી નીચની મનાએ તેના
આ છુના મદન તેન કડ- મજત કડી મુનતાન
મહમના ગરા પડી તુલત જ હમે ૧૦૧૬ની મગમમા ન ઓમ
મા, ગાનીયનના નાનના નજરની મદાયથી તેજો કોનાજ પ
તુમના કયા અને મદમા નાજવાનને હયા નાજવાનનો ઘણો
વગી ગયલો મુનક રિનાચનપાનને હાય ગરા જેને પોતાના
ખડીઆ તરી- સેખતો હતો તેને થયથી આની મગની વાન
માખગતા મુનનન મહમદ ૧૧થો અને એ જ રાંતી પાનખર કુતુમા
દિલુ રા નઆ પા જે લેના તે કડી ગજનીથી જાપ-થો ઈ સ
૧૦૦૦ની મગઆનમા પ્રતિદારોની નની સભ્યધાની મારિ કાઈ ખામ
મુસ્લીમી મગર કમજે કરી ને અને મુનકમા આગળ વધ્યો આ
ગજએ તેનો મામનો કાના કેખાનમા તો ન જમ એવુ લશકર
એકુ વ્યુ હટુ પણુ યુદ્ધ પહેના જ વહેન નામ દિમન હારી ગયો
અને યુદ્ધ થયો વગર રણુમુમિ ડોડી નાગી ગયો તેની જાગી,
લદાઈનો મગમમ તથા હાથીઓ તમામ મુનતાનના શિકર બની
ગયા અને રમેશની મારક દગનામધ નટ માથે તે ગજની
પાછા ફર્યો

૪મ ૧૦૧૬ના અતમા ૫ ૧૦૨૦ની શરઆનમા મુનતાન
મહમદને જમના નદી પાન નો ગેખાનો તેજો નિશ્ચય લેવો થયો તથા

ઈસ ૧૦૦૭માં અલાદલાદ પામેના ૧૭ ગામ /
 રાજ્યપાલના અનુ- દાન કર્યું એ મિનાય વિતાયનપાન વિશે બીજી
 ગામીએ મર્જ રધાર જગનામા આનુ નથી / મ
 ૧૦૩૦ના મિનાલેખમા જના નામનો નિમ
 / તે યજ્ઞપાનનાજ તેના પત્રીનો ગજન હોયે હ મ ૧૧૬૪મા જના
 પાયા પછી પગુ બીજા માધારણુ અને ખામ ખ્યાનિ વગરના મઠદારો
 ક્રોજના ના તરી- ઓગખાતા ચાનુ ગયા અને મોટા વિસ્તારના
 મુનક પગ તેઓ ગામ કરના હતા, પાનુ એના નિમદેહ રાત ૬
 તેઓ મુમનમાન ગજનઓના નામે-ગ હતા એ નામઓમાથી ૪
 નામના નામ મવનાઈ ન્હા છ જુઆનપુ- પામેના ઝકનામાદમા તે
 રહતા હતા એમ જણાય / પણ ક્રોજના પાછળથી થયના આ
 નામઓ જૂના મૂર્તિ પ્રતિદાર ક્રોજના નાના એ કુળ તો મજન
 મુમ જ થઈ ગયું હ મ ૧૦૧૦ની થાડા સમય અગાઉ મદરસાના
 મદદ નામના ૧૭મએ ક્રોજના કુળી વધુ તમા રામ પૂયો હતો
 અને કારી, અરખા પગ તા ૧૭૩૦ અને ધાનુ મરીને દિન્દી પ્રગ
 ઉપર પણ પોતાનો અધિ ૧૦૧૦મા પા હતા આ મનાર પદન એક
 મેડા અગાઉ હ મ ૮૬૩-૪મા દિન્દી શહેર વચ્ચે હતું ૧

૧ અફઘાનીસ્તાન પગની નામ ૫૬૦ ૩૨૦ રહ્યો અને ૧૬૬ છે ૬
 દિન્દીની રથાપનાની આ સાથે માટે તનુ પ્રમાણ અણુ સેયદ દિન્દી અણુ ૧
 દફતુ લેખેનુ એન કવ અકબર છે આ દિસમે નના ઇતિહાસ મુવતાન
 મદમદ અને તેના છેકરા મોના સમયમા અને ઉપર જાણાવે રી માવ પછી
 મોટાજ વરોમા લખ્યો હતો આના કરતા વધાર અર્વાચીન અમ રખક
 એની રથાપના વિક્રમ સવત્ ૪૪૦મા મૂકે છે પણ એનો અવગત નદિ
 બનવા જેવું છે પણ એ વર્ષે ૬૪૧ સવત્નુ છે એમ મમજીએ તો તે હ સ ૧૦૪૧
 એટલે અનંતગપાલના સમયની લખનમમા થાય ટિફેનથેવરને કહેવામા આવ્યું
 હવે કે હીજરી સવત્ ૩૦૭૮ સ ૯૧૬-૨૦મા ગમેન નામના એક ગુરા-
 રામએ દિન્દીની રથાપના કરી હતી (જ્યેષ્ઠો દ સ દિન્દીયાન દેવ તરારમા

રાજ્યપાલના અનુ-
જામીઓ

૧૦૩:ના જિનાલખમા જના નામનો નિગ
છ તે યગપાનનાજ નેના પડીનો ન ૧ દને જ ન ૧૧૬૮મા પનાજ
પના પડી પ ૧ બીજા માધારણુ અને ખાગ ખ્યાતિ વગરના મન્દાર
કનોજના નાજ તરી આગખાના ચાનુ ન્યા બન મોગ વિખા ના
મુન- પ તમેા નાજ જના હતા, પણ એનો નિમજ્જ વાન ૬-
તમેા મુનમાન ગજતઓના નામેદાન હતા એ રાજતઓમાથી ૫
લાખના નામ મચનાર્જ ન્યા છ જુઆનપુર પામેના અપરામામા તે
નહતા હતા અમ જખાય ૪ પણ પનાજના પાઠગથી મચેના આ
ગજતઓ જુના મૂર્જન પ્રતિષ્ઠાનુ ગના નાના એ રૂણ તો મદન
લુખ ન થઈ મનુ ૮ ન ૧૦૦૦ની થાગ મમર આગાઉ ગદગવાનના
વ્યક્તેન નામના રાજતઓ મનો જના હતી નહ તેમા રામ પૂચે હતો
અને મક્ષી, અનાખ્યા પના તો જગત અને રાજુ મરીને દિલ્હી પ્રગ
દિપર પણ પોતાનો અધિ ૧૦ જમા ના હતો આ જનાર પના એ
મેમ આગાઉ ૮ ન ૮૮૩-૪મા નિર્દી ગદેગ વચ્ચુ હતુ ૧

૧ અહીંની રેતાન પરની નાવ પૂઠ ૩૦૦ દેવદાસી અને કનુ છે
દિલ્લીની રથાપનાની ૫ સાથે માટે નવું પ્રમાણ અણુ સૈનદાસી અણુ ન
હકનુ લખેતુ જૈન ઉચ્ચ અકબર છે આ હિંગમે નના દતિદાસ સુલતાન
મહમદ અને તેના હાકગાઓના સમયમા અને કપર જાણાવે રી સાથે પછી
થોડાજ વધામા લખ્યો હતો એના કગના વધાર અર્વાચીન એક વખત
એની રથાપના વિક્રમ સવત્ ૪૪૦મા મૂ છે પણ તેનો અવગણ નહિ
બનવા જોતુ છે પણ એ વર્ષે હવે સવત્નુ છે એમ સમજાય તો તે દ સ ૧૦૪૫
એટલે અનગપાલના સમયની લાગમા થાય દિલ્લીએ અને કહેવામા આવ્યું
હવે કે હીજરી સવત્ ૩૦૫૬ સ ૬૧૦ ૨૦મા રામેન નામના અકબર
રાજાએ દિલ્લીની રથાપના કરી હતી (૯-ઓગ્રો ૬૧૬ દિવસના રજા તારખે)

પાઝાણથી રાકોડ નામથી ઓળખાતું અને ચંદ્રદેવે રચાવેલું
ગદરવાળનું કુળ ક્રિ.મ. ૧૧૬૪મા ગિદાળ-ઉદ્-દીને કનોજનું રાજ્ય
તામે કુંડુ ત્યાં સુધી આપ્યું. ચંદ્રદેવના શ્વાસ
નોજનું ગદરવાળ ચંદ્રે વાળા મમય મુધી ગજપદ ભોગવ્યુ.
કુળ તેમાં ક્રિ.મ. ૧૧૦૮થી ૧૧૧૫ મુધીના મમયનો
સમાવેશ થતો હતો. તેના મંખ્યામધ જમીનોનાં
મનપત્રો અને ગઃ ચિન્તાર પરથી મળી આવતા નિક્કાઓ માળિત
કે છે કે તે મોટે ભાગે કનોજના બૂતકામના યગને પાછા આણવામા
અને પાતાની જાતને મહુ અગત્યના મત્તાધીશ તરીકે સ્થાપવામા
મદદ થયો હતો.

ગોવિંદચંદ્રનો શ્વાસ જયચંદ્ર હતો. દિંદી વાકગીતોમા અને ઉત્તર
દિંદની વાતોમા ન ગજ જયચંદ્ર નામથી મસફર છે. અજમેરનો
ગયપિથોગ અથવા પૃથ્વીરાજ ચૌદાણ તેની પુત્રીનું દગળ કરી ગયો
હતો. મુમયમાન ઇતિહાસકારોને તે કાઝીના રાજ તરીકે જાણીતો
હતો કાશી તેનું પાટનગર હશે એમ તે ઉપરથી માની શકાય. દિંદના
મોદામા મોદા નજ તરીકેની તેની ખ્યાતિ હતી. એમ કહેવાય છે
તેનો મુખક ચીનની મસ્તદથી માળા પ્રાપ્ત મુધી અને મમુદથી
માઢી સાહોરથી દમ દિરમની મુમાકરી નંદયા પ્રદેશ મુધી પીગરતો
હતો. પણ તેના મમ્યનો વિગ્તા ખરેખર આવડો બધા હશે એ

ગર્વિન ૧૭૨૧. ૫. ૧૫) રેવાક લેખામા અને લોકનીતોમાં દિંદી
માનિનીપુર કહેવાય છે (હન્ડ એન્ડ ૧૦૧૦ ૫ ૮૬ અને એપિ
લન્ડ. ૧૧ ૪૫).

૧ એ કુલે કરકી આસને ૬૦ દાનની સનહો બલ્લમા છે, અને તેમાંની
કાળીખડી નાનિદવદના અમર દર્શિયાનની છે. અયામ્યામાની ગોવિંદ-
ચંદ્રની એક મનદ જેની ૧૦ ૧૧૮૬ની માવ છેન્દિય ૧૧૦૮) તેમાં
નુકુલ હતો કલ્મેષ છે મુગમાનોની ચદાઈની મામે થવાના અર્થને
પહોંચી વળા માટે ઠાવવામા આવતો એ ખાસ કર છે.

માનવી દરના અવધા છે. કદાચા વિજ્યાના ઝખતા પામે નવવા અવર
તેનો અને શિલ્પકુટુંબિનો બેંગે થાંપા દતો. ત્યાં આં ૩૧૩૨૬
તેના અશ્વજા મૈન્યને દરેકી તથા એ કનવના નો દલી તે કી
નથી આગળ વધેલા તે મદે નેજે કોટખુ અને તે જુદમ. ખુદે
ખતનો તે ૧૮૦૦ ફીટ થર ત્યાં ના મથે. આ ગીતે એ ૧૭
ત્યતન નાન્યનો ધનિદામ પૂર્વે થાય છે. મદવાનના મળેલા ની
પન્થાપો ત્યાં મંદોમાની મદેવ જાનિના મદારેએ તેમની તમા
લીધી અને આઠ પેદી તુધી તે દનોજના ધ્યાનિત રાખ રવા

ગરુડાનાનુ માખર ગાન્ય, જેને તામે અમલેર દત્ત તેજ
ગાન્ય કુના ચોદામ (માદુમાન) જાનિના ગરુડ ગમલેખા લવા

જમની તસાવિ મિવારેગોમાં મેરંદની છે એ
મોંશર અને અજન ગામલેમાનાં માન જે નોધ સંકા થાય ૩
મોંશર ચોદાગો આગા મેકાની મધ્યમા વિમદમલે તેના પિ.
દિલ્હી ગરુડુપકો ખુબ વિખાર ર્યો. તુખા

જાનિના મળ પામેથી તેજે દિલ્હી કીલી લીધા
વાન મદવામા આવે છે ને અંક નથી એ ગાન નો એ નેક પદેક
કોવ ન્યા કુતમ મિનિ-ક ન્યા થાય કિન્સે બાદિ કમ ૧૬૩૪
પમાનના વિજ્યાનન મયમ કુતાર અર્વજાપનો વખત દતો
આખા દિનના ગાનવન્ય નેકે દિલ્હીના નામને નેકવા કુમોરિયો
મૈન્યા જા તા તરા મથેલા છે કે દિનના મોકો મદેગો દિલ્હી
અને માનિત નદિ પાન નીથી નવુ વમેકુ તાવના મમપકુ શરેક
એ વાન ગમલે ધ્યાનમા આવતી નથી એ વાન અરે કે નવ
વિન ગાખી ચો-ચા દિન-પટ ગામ પામે વમુનાને કિનારે આવેલી
ગીનોને દિલ્હના-કુત પૂર્વના દરમ્યાનના યગના તેમની રીપરી કર ,
એ દવાગો અગેખ-પામાદર દોલ ને ન પાકુ કોવ: પવુ એતિહાસિક
મદેક તમી-નો અધિમા-મા મેકાની મધ્યમા યદ અજેના અનગપ જના
મમપથી તેની દયાની શરુ થાય છે. નાનો પ્રખ્યાત પન્થાકુનો અમ

તેની પર ચદ્ર નામના બળવાન ગાંધવી પ્રગટિ રાષ્ટ્ર છે તે ગાંધ
ચોથા મૈકામા ઘટ મયો હતો, અને ઘણુ કરીને તે અંબને તેની મા
દગા મથુરા આગળથી તે તુમાર રાજ્યએ ખમેડી આ બળવાના મદિરના
મમલ ભેગો ગાંધ્યો દશે એ મદિરના કાટમાલથી જ પાળળથી
મુમયમાનોએ ત્યાની મોટી મગ્નિદ બાધેલી છે.

વિચ્છરાજ ખુબ નામનાવાળો પુરુષ હતો. થોડા વર્ષ પર
અજમેરની મુખ્ય મગ્નિદની મરામતનુ કામ ચાલતુ હતુ ત્યારે ત્યાંથી
કાળા મગેમગમની ઓષ ચલાવેલી ૭ તકતીઓ

વિચ્છરાજ મળી આવી હતી. તેની ઉપર મગ્નુત તથા પ્રાકૃત
બાળામા શિવાયેજો હતા. બગાડ તપાસ કરી

વાચના તે એ અજાણ્યા નાટકોના મોટા ભાગે નીકળ્યા એમાનુ એક
“યચિત વિચ્છરાજ નાટક” વિચ્છરાજના માનમા ગ્યાયુ હતુ ત્યારે
શીળુ “દગિધી નાટક” તે ગાંધ્યે જ ગ્યેયુ હતુ એમ જણાયુ કે

તેનો બચોતે પૃથ્વીરાજ, પૃથ્વીરાજ અથવા રાય પિથોરા હતો
અને તે માખર તથા અજમેરનો ધણી હતો. લોકગીતોમા અને લોક-

કથાઓમા તે એક ટેકીયા વીર નાયક તથા
પૃથ્વીરાજ અથવા રાય પિથોરા તરીકે પ્રખ્યાત છે કનોજના ગદ

રાયપિથોરા નાજ નાજ જયચંદની જ્વરીનુ તેની પોતા
ની મરણથી હજુ કંવાના માદમભયો

કુદર પર તેની એક સ્ત્રીની પ્રતી તરીન્તી ખ્યાલિનો આધાર ૭
આ પનાય ૬ મ ૧૧૭૫મા કે તેની આત્મપામમા મન્નો હતો દ.વ
૧૧/૨મા ચંદ્રે ગાંધ પન્માને કનની તેજે માલોમા છતી લીધુ તથા
મુમયમાનોના આકમણના પૂરને પોતાની બદાદુગીથી ઘભાસી ગાંધ્યુ,
એતેના પગક્રમે તેની મગ્નર તરીકેની ખ્યાલિના પાયાડપ છે ખરેખર
રાયપિથોરાને ઉત્તર દિશના એક લોકગ્રિય વીર નાયક તરીકે ગ્યાજળી
ગીત વર્ણવી કથાય એમ છે અને આજ દિન સુધી પ્રેમ તથા યુદ્ધના
લેના તેજે રેવા પગક્રમ કાવ્યગાઓન ઓષ દિનાની સિન્ધ્યા

તથા આગના ધ્વનિનો વિષય થઈ પડ્યા છે.”

નિદામ ઉદ્દીન અથવા મદમ ઘેગીની મગારી નીચેના ચિત્રથી
પરસ્પરી ધાડે ઉત્તર દિશા પડ્યો ઝરતા ગળોને તેમના આપન-

ન પૃથ્વીગર્જની દરીયા આપણ આગમાં આવે પુસ્તક “વદનગો”
નાથરા “પૃથ્વીગર્જનો” જે ને એક દિગ્ગજ મહાકાવ્ય જે ગ્રંથે યુગપ્રાતમાં
તે બહુજ લોકપ્રિય છે ને અજગદાથી નામના બાટ કવિને વધેતુ
ગણાય છે એ કવિ તેના ગમના નાયક તથા તેના આશ્રયદાતાનો નાન
કવિ હતો એ કવિનો વચન હતું જેમણે ગાન્યમાં જોડે છે અને પૃથ્વીગર્જ
તના પૂર્વજન આપેલી જમીનોની કમલ પડે છે તેની પાને એ
કાવ્યની દરેકદિશાન પ્રત છે અને તેમાં આ ૧૦૦ પ્રકારનાં જ અજગદા
મમય મુવી એ કવિના વચનેએ તેમાં કમલ કર્યા છે અને તેમ કરી
તે કાવ્ય ૧૭૧૦૦૦ પ્રોજેક્ટનું થયું છે જે પ્રતનાં પ્રવાહ બાળની
નકનો કરામાં આવી છે અને તે નાખુદ પ્રગિષ્ઠ થશે એવી નાના
ગાન્યમાં આવે છે ગાસમાં જે સાવચાનીની બંધ માનવામાં આવે ન
તની સમજૂતિ એ રીતે આપાય છે કે નેના રેખાંશ વિક્રમ મવત્તા અનંદ
પ્રમાણ ૧૫૫૧ ક્રોડો છે ગાજગાજગીને તે સરવૈદ્ય કાવ્યો જેને નાના
વિક્રમ મવત્તા ૮૦-૧ વર્ષ માટે હોય એમ જાણાય છે (જ ના ૧૦૨
૧ ૦૬ પૃ ૧૦૦) એ પૃથ્વીગર્જના જમની સાથે અનંદ ૧૧૧૫ આપ છે
અનંદ મારે નફ નિદિત નવ વચરના. કાવ્યુ નહોતો અર્થ નવ માય.
અનંદનો અર્થ આ રીતે ૧૦૦-૧૦૦ ૧ કે ૦ આય મમય ૧૧૧૫ વચરના
૨૧૧૫નો દરેક વર્ષના નહોતું પ્રમાણમાં ના થાટતા હતા તેના કુતને
તેમાં ૬૧ વચરના માત્રો આપેલા હશે બીજી સમજૂતિ એવી છે જે જય
અદની અદ્યાને પરિભાષે પૃથ્વીગર્જ પોતાનો સર્વ શરૂ કર્યો હશે અને
તે મવત્ પૃથ્વીગર્જના પૂર્વજ વદરેવના સમરથી માર્યો હતો (ગ્યામ
મુદ્રદાસના એનુ મવ રીટર્ડ આન ધ સર્વે રોડ દિદી એમ એમ એમ
૧૬૦૦ પૃ ૫-૧૦) બુદ્ધરે સોમેતુ અને બલેરે કદેતુ વાગ્યીગર્જાથી મળેલ
‘પૃથ્વીગર્જ’ વિજય વધાર પ્રમાણબૂત અને બહુ એતિહાસિક કિમતનું
છે તે ધ સ ૧૧૭૮ અને ૧૨૦૦ની વચ, ધનુ કરીને ૧૧૨૧ પાછી
ગ્યામ ૧૩ તેમાં નાપેલી વગાવણીનું ગિણાડે માથી મમયન થાય

આવનાગએને નજર દાગ આપનામ પૂરીગજ મજા થયો, અને પશ્ચિમે તેમને મિથુ નગીની પેલી પાન દહી નવાની ડગ પડી એક વર્ષ પડી ઇમ ૧૧૯૭મા તાગ બિખા કરેના લગ્નકર માથે આસીને સુવતાને તે જ રણભૂમિ પર પૂરીરાગને દગઓ પૂરીગજની પોતાની સેના ધબી પ્રચડ હતી એમલુ જ નહિ, પણ તેની કુમકે આવેલા મખ્યાનધ મિત્રગજએની મેનાથી તે બુ મોની ચર્ચ ગદા હતી બાર હજાર સારા હથિપારનધ મુમવમાન ઘોડેસવારોએ કરેલા ભેમ ભયા હુમનાથી ઘણા યુગો પૂર્વે એનેકઝાડે આપેલી સીખનું પુનગવર્તન થયુ અને કેગવાથેલા ઘોડેમનાર લરકગના હુમના આમે ટકી ગેવાની દિંદી મિપાઇએના મિનપ્રાપતી ટેગાની અમકિતનો પગર્થપા આપ્યો પૂરીરાજ કેદ પડ્યાથો દડે તોલીએ તેને ગગદન માગવામા આપ્યો અને તેના પાગનગર અગમેગના દુભાંગી રેવાશીએને મનેા વન કરનામા આપ્યા કે ગુનામ તર્ગી પડેશોમા વેચવામા આપ્યા

ઈમ ૧૧૯૩મા દિંદી પાપુ કોળને તેજે છેડયુ જાણાતુ નથી, પગ તે આ ચડી આવનારાએના કાજમા આપુ દસે હિંદુધર્મના દુર્ગ રૂપ કાશી વિજેતાએને દાથ ગયુ અને તેમને

હિંદુસ્તાનની છત હવે ખાત્રી થઈ કે “સાક્ષણેની ભમિ” કિપર હિતામનો અતિમ નિજય હવે નહી થ

ચુક્યો છે ઈમ ૧૧૮૬મા ગ્વાનિય તામે થયુ ૧૧૮૭મા ગુજ ગતનું પાટનગર અપુહિનવાન પડયુ અને ૧૨૦૩ મા ૧૧૮૦ મા

જાણુથી વીંધી મારો હતો એ રી હિંદુ વાતા વદન ખાત્રી છે ૧ સ ૧૨૦૧ મા ૮નીએક નામના ગથલે મુલાદિસ પળના એક ધર્મનવા દમમને નાથે તેનુ ખન થયુ હત એના પગના કાજાની ચામસ જવાની મી છપી કે દે મુલાપાત વીંધી છે અને પળળના લેવમ જિલ્લાનુ “ધામિયાક એ ને જ ગ્વાન ૩ એમ ઠરાવ્યુ છે (જ રો એગો ૧૬૦૬ પુ ૧૬૧૯) વરલ્લે કરનારે ફેરિસ્તાન નામે ચગવેલુ આ પ્રથકરેના, એકવાર હજમ રી ગઠના, એક નાગી દમા ગતની જેમ દમમગી નુદી પગ વિનાસ લગ્યુ ગા મળ્લો મુજ મગમીમા નથી

યયુ એટલે ઉત્તર દિશને મર કુવાનો ક્રિયા પરી થઈ અને એ જ અગ્નિમા દામ. ૧૨૦૫-૬માં શિવાય-ઉદ-નીન મરણ પામ્યો.

‘માળવા અને તેની પામેના ડેવાક પ્રાતો મિવાયનુ આપું
ઉત્તર દિશ વધારે ઓછા પ્રમાણમાં તેને તામે હતું. મિધ અને બગાળા
કાંતો પૂરા દાય કુવામા આગ્યા દના અથવા જવદી દાય આવવાની
નવારીમા દના ગુજરાતનુ પાટનગર અબુલિયવાઃ અથવા નર્દવાડા
તેને કબજે હતું. તે મિવાય ગુજરાત પર તેનો કાંઈ વધારે કાબૂ નહોતો.
દિશુઆનનો મોટો ભાગ રીધો તેના અમલદારોના દાય નીચે હતો
અને બાકીનો ભાગ તેના આશ્રિત અથવા કાંઈ નહિ તો તેના ખડિયા
ગાળઓના તામામા હતો. રણપ્રદેશ અને ક્રેટવાક પર્વતના પ્રદેશ,
તેણે જતા ક્યાં તેથી જ સ્વનંત્ર રહેવા પામ્યા હતા.’

કોગની મુમમમાનોએ કદેલી શતનુ એક અગત્યનુ પરિણામ એ
નીપત્યુ કે મદગ્વાળ જાતિ મોટા પ્રમાણમા રણપૂતાનામાના માર

ગઢરવાળોનું
સ્થાનાંતર
ગદી અને રાહોઃ નામથી જાણીતી થઈ. એ રીતે
અપાએયુ ગાત્ય જેનો દાય તેની ગાત્યધાની
વેદધાનના નામથી નિર્દેશ થાય છે ન જ

પનાનાં એ નીચી અગ વનુ ગાત્ય છે મુમમમાનોના આક્રમણના
દમાનના માન્ય થએલી એવી જ કાનિઓની દિયગાયો આ મમય
ગદુ થતી હતી દામના મમયમ નરપુત્ર કાનિઓની જે વડેચાની
તેનામા આવે ક ની મમમગ્નિ એનથી મળી ને .’

૬

જેમકબુદ્ધિના ચંદ્રો અને ચંદ્રિના કાલચુરિઓ

જમના અને નર્મજ નાઓની વચ્ચેનો પ્રદેશ જે બુદ્ધેયજને નામે
ઓળખાય છે અને કામક અને રંગો મમાવેમ આમા તથા અગેધાના
યુક્તપ્રવગ ૨૦ મામા આવે છે તે જેમકબુદ્ધિ દતો. આગળ તેની

જેતકબુદ્ધિ અને દક્ષિણે આવેલા વિશાળ પ્રદેશ જે દાસ મધ્ય
 થોદિ પ્રાંતના ચીક કમિશરના વલીવટ નીચે છે તે
 જૂના વખતના એદિ દેશને સમઘમ મળતો છે.

આ દેશના મધ્યયુગીન ઇતિહાસમાં જેતકબુદ્ધિના યદેશ અને એદિના
 કામચુદિ એમ બે ગણકરો આગળપડતાં છે. એ રાજકરો અપાર-
 નયા સમસંધથી જોડાતા અને એકએકના કાનો મિત્ર કે મત્રુ નરી-
 નિગત પરસ્પર મંસંધમાં આવતાં હતા. અગિયારમા મેકાની ગત-
 આતથી એદિ દેશ બે રાજ્યોમાં વહેંચાયેલો હતો, એક મત્રિમ એદિ
 અથવા દાદાવ જેની ગભ્યધાની જળવપુર પામે ત્રિપુર હતી અને
 પૂર્વ એદિ અથવા મદાકામવ જેની ગભ્યધાની રતનપુરમાં હતી.

આગરે ઇ.સ. ૮૩૧ના અગ્નિમાં નન્નુક અદેશ પતિદાર અરદાને
 ગ્રધક્ષાવી નાખી જેતકબુદ્ધિના દક્ષિણ ભાગનો રવામી ધર્મ પડ્યો
 ત્યારે જ યીજન રાજકરોની માકક અદેશો પામી

ધંદેલોના પૂર્વ-

ગામીઓ

નવમા મેકાની ગતઆતમા પદેશા નગરે ચડ્યા.
 બિન્નાવાતના તેમના બાહ્યોની ગેરે બુદ્ધેશ-
 ખંડના પતિદારે દિદમાં હટ્ટા સીકામાં આવેલી

મુર્જા અથવા મુર્જેર જનિઆના અમદના દશે નવગામ અને હનગપુર
 અગ્રે આવેલા મામદાનીય આગળ તેમની ગભ્યધાની હતી આ
 પતિદારોના પૂર્વગામી મદદવાગના ગમળો હતા. એ જનિએ કોજને
 એક મજવશ આપ્યો જેને રાહોડનુ નામ ખોટી રીતે અપાયેલ છે.

અદેવ રાજ્યો મોટા પાયા પર મકાનો અંધાવવાના માખીન હતા.
 તેમણે તેમનાં મુખ્ય મહેલ મરોગા, ક્યંજા તથા ખલુગરોને ઘણા ભવ્ય

મંદિરોથી તથા ટેકરીઓ વચ્ચેના ખુદ્શા શાગા-
 ધંદેલનાં તળાવો આમાં જળરી પાણો બધી જનાવેલાં મુંદર
 અને મંદિરો મરોવરોથી શોભાવમાન કર્યા હતા. આમ મોટી
 પાણો નાખી તળાવો રચવાની પ્રથામાં અદેશો,

ખુદેશખંડમાના અનિમોજા રાજાના પાદ પડેલો મધ્યમા મારે

ખ્યાતિ પામેના મહારાજોનું અનુક્રમણ કરનારા હતા.

હિંદુ યોનેના પણ ગોડ જેવા જણાતા અને લાજ જતિ તરફ મ-
ગાદો મગવ ધરાવતા ચહેનોએ પડેલા તો જતરપુર પામે એક નાનું
રાજ્ય મપાદન કર્યું અને પત્રી ધીરધીરે તે
યશોવર્મા ઉત્તર તરફ રૂપ્યા અને આખરે તેમના તથા
તેનોજ રાજ્યના મુનડ નવે જમના નદી મગ-

હનુપ મની રહી એ કુળના શરૂઆતના ગણઓ પાચાલના મળ
વાન ગગનભોજ તથા મહેંદ્રપાન ॥ આધિપત્ય નીચે હશે, પણ એ તો નક્કી
જ છે કે દેશમાં મેંડાના પહેના વધા ભાગમાં ચહેનો નવતર થઈ ગયા હતા.
ધણ્ણરીને ખીન મિત્રગગનઓની મન આવે ભૂચકે નમ હૃદયમાં
ગાંડુકુટ છદ્મ શ્રીજાએ કનોજની ગાદીએથી લખી મનના મહીપાનને તેની
કનોજની ગાદી પાત્રી મેગનનામાં મદદ કરી ભૂના પુત્ર અને નારસ
યજોગર્ભાની મત્તા કલજગનો જિલ્લા નમજે નરસાથી બહુ રૂપી હતી
તે એકલો તો બગવાન હતો - મહીપાવના પુત્ર દેવપાનને પોતે ખજુર
દામાં ચારેના મદિનમાં ગથાપના કરના માન એ નિમત્તી વિજયુની
નિં આપી દેવાની ફરજ પાડી લખ્યા હતા.

યજોગર્ભાનો છાન્દો નાગ ધન (૮ મ ૬૫૦-૬૬) મા કન્યા
રધાર નૃ ૭ થા હતો અને તે આ કુટુંબમાં સૌથી રધાર નામીઓ
હતો ખજુરાલના બધા લખ મદિગેમાના
૬ મ ૬૫૦-૬૬ થમ નદના નના દાનના પગિલામ, પ નેના
નમયના નાગમ નવમા ત બહુ મદિય ભાગ
ચેતો હતો ૬ મ ૬૮૬ ૫ ૬૮૭માં પતનના રાત્ર જાપાને મન
કાગિનનો માગનો કરના ગ્યના મિત્રનધમાં ને જોડાતા હતા અને બન્નુ
તથા મજની વચ્ચે કુર્મની ખીણમાં એ મિત્રનમને જે ખુસારીભરી
દાર ખમી પડી તે મહન કરવામાં તે અજગ તથા કનોજના રાજ
ઓનો માથી હતો.

મજનીનો મદમદ આખા હિંદ પર ફરી રમને એવો લખ દોનો

યયા ત્યારે પત્નયના ગત અને જયપાત્રના પુત્ર આનંદપાસે (૧૦૮૮-૯)

જાયા કેના દિદુ ગતઓના નવા મિત્રમતમા

ધ.મ. ૬૬૬-૧૦૫ ધમનો ઠાકો મંડ (ક્રિ.મ. ૬૬૬થી ૧૦૦૫)

ગડ નેડયો. પણ આ મિત્રતાઓના મન પણ

આજમણકારીનાવેગનો પ્રતિરોધ કરવામા નિષ્ફળ

યયા આગળ કહ્યું છે તેમ દગ વર પડી ગડના ઠાકનને કંનોજ પડ

અમે કયો અને મુમયમાનો નેડ મળી ગયેયા ત્યાના ખુદેસ ગત

ગતપાત્રને મારી નાખ્યો ૧૦૦ના આનંદમા મદમને ક્યારનો

મજાત દૂર આવી દેવાની તેને દગ પડી, પણ મદમને એ

કિયો તેમજ પત્નયની પૂર્વ દિદના અદગના ભાગમા કયો યતો

પોતાને કમળે ગળી નહિ

એદિનો ગાગેયદેવ કથચુરિ (આગરે ૧૦૧૫-૪૦) ગડ અને તેની

પડી થયેયા ગતઓનો મમમનીન હતો તે ગતિશાલી અને મદ

ત્રામલીરાગ હતો અને ઉત્તર દિદમા સાર્વભામ

ધ.મ. ૧૦૧૫-૭૦ આં આધિપત્ય મેળવવાનો તેને લોભ હતો, અને

ગેયદેવ અને કર્ણદેવ ધણે મોટે અમે તેનો એ લોભ સકળ પણ

કલચુરિ થયો ધ્રમ ૧૦૧૬મા દૂર આવેના તિ. તેનું

આધિપત્ય મીકાર્યું તેના પુત્ર કર્ણદેવે તેની

રાજ્યમિત્રતાની યોજનાઓ ઉપાડી લઈ આગળ ધપારી અને ધ્રમ

૧૦૬૦ની આમપાસમા માગવાના વિદ્વાન ગત બોજને કચરી

નાખવાના યત્નમા તે ગૃહરાતના રાગ ભીમ નેડે નેડયો એથી

પહેલા આશરે ૧૦૭૫મા તેણે મગધના પાવ રાગ પર હુમલો કર્યો હતો.

ચોડ વર્ષ પછી ક્રેટ્યાક દુશ્મન ગતઓએ તેને ઉપગઉપરી

આપેલી શિક્ષોથી કર્ણદેવ સારી પેઠે લામ્પપાટાનો પાક લખ્યો.

અદેના કીર્તિવર્માને (૧૦૪૬-૧૧૦૦) હાથે

ધ.સ. ૧૦૪૬-૧૧૦૦ તેણે ખાધેલી દાર એની બધી દારોમા સૌથી

કીર્તિવર્મા અદેસ વધારે જાણવાનોગી છે એ રાગએ પોતાના

રાજકુળના મુલકનો બહુ ભારે વિસ્તાર કર્યો હતો. ચંદેલ સિલ્હાઓ જૂનામાં જૂના જે નમૂનાઓ હાલ હયાતીમાં છે તેમાંનો સૌથી જૂનો આ રાજ્યએ ચેદિરાજ ગંગેયદેવની નકલ કરી પાડેલો છે. ઇ.સ. ૧૦૬૫ માં કે તેની આસપાસમાં તેના દરબારમાં ભજવાયેલા 'પ્રબોધ ચંદોદ્દા' નામના એક વિચિત્ર નાટકના આશ્રયદાતા તરીકે કીર્તિવર્મા હિંદ આદિસના ઇતિહાસમાં ગણીતો છે. એ નાટક એક રૂપકના રૂપમાં અને નાટકના રૂપમાં તે વેદાંત દર્શનનું બહુ ચતુરાઈભર્યું નિરૂપણ કરે છે.

ઇતિહાસની રંગભૂમિ પર કાંઈક અમલનો ભાગ ભજવનાર છેલ્લે ચંદેલ રાજા પરમદી અથવા પરમાણ હતા. ઇ.સ. ૧૧૮૨માં પૃથ્વી

રાજ ચૌહાણને હાથે ખાંધેલી હાડ માટે તથા

ઇ.સ. ૧૧૯૫-૧૨૦૩ ૧૨૦૩માં કુતુબ-ઉદ-દીન ઐબકે તેની પાસે

પરમાણ

હક્કજરનો કિસ્સો શ્રી લીધો, એ એ બનાવે

થી તેનો અમલ યાદગાર થએલો છે. ઉત્તર

હિંદની પ્રજાને પરિચિત હિંદી મહાકાવ્ય 'ચંદ રાસા'માં ચૌહાણ તથા

ચંદેલ રાજાઓ વચ્ચેનું યુધ્ધ ઘણી જગાં ગણે છે.

મુસલમાનોના સ્વામીત્વમાં હિંદુ રાજ્યો પસાર થયા તે વિધિ-

ઇ.સ. ૧૨૦૩(વસંત)

બાદ અચોટ દખ્ખાત તરીકે સમકાલીન મુસ્-

હક્કજરનું પતન

લમાન ઇતિહાસકારોએ આપેલા હક્કજરને કબ્જા

કરવાના તથા પરમાણના મરણના અહેવાલ

અવતરણ આપી શકાય એમ છે.

હક્કજરનો રાજા 'કમળાખ પરમાર' રણભૂમિમાં મરણીએ સામનો કર્યો પછી આખરે નાશી દુર્ગમાં લગાયો, પણ પાછળથી તે ત્યાં થયો અને 'તાબેદારીની સાંકળ' પોતાને ગળે બાંધી વિઘ્નેતાનું આદિ પત્ય સ્વીકારવાની કબૂલાત આપનાં મદમદ સજકતગીનને હાથે તે પૂર્વજોને મળેલી કૃપાઓ તેને પણ દેખાડવામાં આવી. તેણે ખંડે તથા હાથીઓ આપવાનું કબૂલ કર્યું, પણ પોતે કરેલી કબૂલાતો પાલન કરે તે શરતો તેનું મરણ થયું. અન્તે નામનો તેનો દિવા

અથવા મરેતો નેના ધાગીની પેદ મહાનાઈથી તર થવાની મતિવાળો ન'તો અને તેજ દુઃખનોની સારી જે' પગવળી મ્તી આખર દુર્ગના તમામ જમાગવાના નીચ સુના) ગયા એવો દાગ આપના તેને મુલેદ કરવાની ફરજ પડી 'જગમી' ન્મી ને મામવાર દુર્ગનો મચાવ મ્મતી દમટી આત્યન્ત નમગી હાનતમા તથા ગાગતુર જેની થએલી દુર્ગની મહાર આરી અને જગમરીએ પોનાની જન્મભૂમિને તજો ખાલી બાડી આખી દુનિયામા ઈંદેઆરના નટ જેવો દૂભેત્ર ગણાતો નેન'ના દુઃખ આખરે ડુતાયો "મદિગેને મન્નિદેમા નેની નાખવામ આપ્યા બો નમીરાગાઆના ઘોષ અને માગીઓની મત્રાના રોમગ ઊંચામાઝંચા નર્મ પહોંચ્યા અને મર્તિપુત્રનુ નામનિમાન ન્યુ નદિ પચામહત્તર માણુમા ગુનામીના મનમા આપ્યા અને મેનાન હિંદુઓની નામાથી 1) બમ્મર થઇ ગયુ હાથીઓ, દાર અને અમખ્ય આયુવા રિજેતાન હાથ લટના માન તરીકે પડ્યા '

જીતની લગામ હવે મહામા તન્દ ફોરવામા આરી અને કન'નો વહીવટ હઝમઝદીન હમન અનાનને સોપવામા આ પો આ માણુ રી નમામ અગ્ન્યાથી મતોપ થયો સારે કુતુબ ઉદ્-દીન મહાઉન તન્દ ગયા ત મોગ શહરાની માના છ અને તિ' દગમા મુખ્યમા મુખ્ય શહરામાન એક છ

૭ક માળમા સૈફા સુરી અદેન રાગ્નઓ છુદેનખમા ધ્યાનિ રાગ્નઓ તરીકે દમી રલ્યા પણ તેમની મામનોમા મામાન્ય જનતાને ન્ન પડે એવુ નઈ નહાતુ વદેન વ્વતિ રીખરાતી વ્દલેઆમાં છેવે વેગતી પડી હતી મ્યાગામા મોઘીર પામેનો મીવોગનો રાગ એ તેમનો અવાંચીન કાગનો મીથી આગમપતો અને જલુનાજેવો પ્રતિનિધિ છે

કનસુરિ અથવા મેદિના હૈદય રાગ્નઓનો સૌથી છે વો નિર્દેશ છ મ ૧૧૮૧ના એક શિનાપેખમા છે તેમના લાપનો વિધિ બરા 12 જાણુમા નથી પણ એમ માનવા કાગ્નુ છે કે તેમને હસી તેમ ૫

કલચુરિઓનો છેલ્લો ધ્યાન રેવાના બાગેચોએ લીધું. મુક્તપ્રાંતના પૂર્વ ભાગમાં આવેલા બલીઆના હયો વંશ રજપૂતો મધ્ય દિંદના રતનપુરના રાજાઓના વંશજ હોવાનો દાવો કરે છે, અને ધાતું કરીને તેઓ ખરેખર પ્રાચીન દૈદ્ય વંશની શાખારૂપ છે, પાછળના એક રાજાઓ એવા એક મંવતનો ઉપયોગ કરતા જેનું પ્રથમ વર્ષ ઇ.સ. ૨૪૮-૪૯ની જરાબર-છે. આ મંવત જે ત્રૈલોક્ય પાળ કહેવાય છે તેની ઉત્પત્તિ પશ્ચિમ દિંદમા થઈ અને ત્યાં તેનો ઉપયોગ પાંચમા મૈકા મુઘી હતો એવી ભાગ-મેળવી સંભવ છે. એક રાજાઓએ તેનો સ્વીકાર કેમ કર્યો તે કાંઈ મમળતુ નથી.

૭

માળવાના પરમારો (પવારો)

નર્નદાની ઉત્તરે આવેલો પ્રદેશ માળવા, પ્રાચીન કાળથી આવેલો અથવા ઉત્તરચિનીના ગાત્ર તરીકે જાણીતો છે. પાછળના મંદ્રૂત સાહિત્યના મતિદામના ઘણાં વિખ્યાત નામોના આશરે ઇ.સ. ૮૨૦ માં- આદ્યર્થ મંબંધને કારણે એ માળવાનો પરમાર બાવાનું પરમાર કુળ વંશ જામ પાડ્યાર છે. નવમા મૈકામાં પદેવીજ વાર મંખ્યાનધ રાજત્વે ધ્યાન ખેંચતા થાય છે, એ મૈકાના આરભ કાળમાં ઉપેન્દ્ર અથવા કૃણ્ણગજ નામના એક રાજાએ એ વંશની સ્થાપના કરી અને તે બાગરે આર મૈકા મુઘી આવેલો હતો. આજુ પર્વત પામના અચ્ચગમદ અને ચદાવનીની આમ-પામ પરમારો ઘણા જાણા નમયથી નિચર થયા હતા અને ઉપેન્દ્ર ત્યારથી આ તરફ આવ્યા જતાય છે.

રાકષટ્કના અને વિઘ્ન માટે વિખ્યાતિ પામેલો માત્રો ગમ મુજ, કવિઓનો આશ્રયદાતા હતો એટલુજ નહિ, પણ પોતે પણ કાંઈ જેવીતેવી ખ્યાનિવાળો કવિ નહોતો એમ તે સમયના કાવ્યમંત્રદો પરથી જણાય છે. તે મંત્રદોમાની વિવિધ કૃતિઓ તેની કલમની પેદાશ

ઇ.સ. ૯૭૪-૯૫

રાજા મુંજ

કહેવાય છે. સ્થપક ધનંજય અને તેનો ભાઈ ધનિક તેના ઇચ્છાએ
 ગોઆવના રત્નકેષ નામીયા પરિનો પેટીના દત્તા. આદિત્ય પંચગીયન
 શાંતિબયાં કામમાં જ તેની મક્તિ ખર્ચાની હતી એમ કાંઈ ન હતું
 કારણ કે તેનો ઘણોખરો અમય પડોશી ગજઓ નેડું યુદ્ધો કરવામાં
 જતો હતો. ઔયુક્ય ગજ તૈય ગીઝને તેણે ૬ વાર દગાઓ તેને
 પગનો માનમેા દુમયો નિષ્કામ થયો અને તૈયની ઉત્તર મુઠ્ઠા ૩
 ગોઆવરીને પાર કરી તેના મુલકમાં ઘૂમેયો મુજ દાર્યો, મજુને દાર
 કેદ પડ્યો અને આગરે ઈ.મ ૯૯૫માં તેનો મિસ્લેદ કરવામાં આવ્યો.

મુજની પત્ની તેનો ભત્રાંને બોજ, ગાળવાની તે અમયની
 નાનપધાની ધાન નગરીમાં ઈ.મ ૧૦૧૯ માં આદીનશીન થયો, અને
 આગીશથી વધારે વાં તેણે જુદુ યગમ્વી રીને

ઇ.મ. ૧૦૧૯-૬૦ ગાળ્યું હતું તેના પાતાની પેઠે તેણે એક મરખા

શાન બોજ ઉત્તોગથી મુદ્દ અને ગાલિની કળાઓ ખીયવી.

પડોશી ગજઓ નેડેનાં તેના મુદ્દ, જેમાં ગજનીના

મદમદના મુમયનાની વચ્ચે નેડેના મુદ્દનો પાનુ અમાવેશ ધર્મજય
 છે તે તો ને કે દવે જુવામ મયા છે, પાનુ વિદ્યાના વિદ્વાન આશ્રય,
 દાના તથા કુશળ લખક તરીકેની તેની કાર્તિ જેવી ને તેની જગમ
 આખી પડયા વગર દટી રહી છે અને દિદુ મોરબોને અનુમતી એક
 આદર્શ ગજ નગરે તેનું નામ એક કહેણી જેવું ધમ્મ પડ્યું છે. ખમોળ,
 મિત્ર અને દાવ્ય તથા ખીજ વિષયોની ધણી કૃતિઓ તેણે ગમ્યાનું
 કહેવાય છે અને એ તો નિમંદેદ વાત છે કે અમુદમુમની પેરે તે
 આધાગળ મક્તિવાળો ગજ હતો. બોજનું મંદૂન મદાવિદ્યાય
 હતું તે જગા દાવ એક મન્દિરે ગેટી છે. એ વિદ્યાવપને વિદ્યાની
 આધિપતી મન્દવનીટીને અર્પણ કહેવા મંદિરમાં અનુરૂપ મ્થાન આ
 પવામાં આવ્યું હતું.

બોપાળને અમિષ્યું આવેલું અને ૨૫૦ ચોરમ માપસ કંમનો
 વધારે ક્ષેત્રફળ પર પથગનું અને ગોળાકાંતી ઝેકીઓની વચમાં આવેલા

હાલ પાત્રના મુખને જરૂરી પાઓથી રૂંધી બનાવેલું
 બોજપુર તળાવ મુન્દર બોજપુર તળાવ એનું સર્વોત્તમ રમાડક
 , છે. પંદરમાં મેકા મુધી ને તેના ગિલ્ડીઓની
 ફગળનાની આખ પગલું હતું. એ અરમામા એક મુમલમાર ગળના
 દુકમથી નેની પાળ તોડી પાડવામા આવી, અને તેની અંદરનું પાણી
 વહેવડાવી દેવામા આવ્યું. એ મરાવરનું પાત્ર દલે એક રમાળ મેકાન
 થઈ ગયું છે અને તેને ચીરી છિદ્રન મિટ વેન્ટ આગગાડીની નકક
 પનાર થાય છે.

આગરે ઈ.સ. ૧૦૬૦ માં ગુજરાત અને એંદ્રિના ગાળઓના
 મિત્રમંથે કરેલા દુમલા આગળ ને દડી ગકપે નરિ અને ત્યારથી
 તના વગનો મશ પરજારી મંથા. લેરમા મેકાની
 માળવાનો પાછળનો ગરજાન મુધી તેનો રગ એક આનિક ગજમતા
 હતિકામ કપે ચાપુ ગ્યો, પણ ને બાગમામા તેનું ઈયાન
 ગુમાર જાલિના ગાળઓએ લીધું, અને તેગની
 જગાએ વળી મુદામ ગાળઓ આવ્યા. ૧૪૦૧ માં તેમને ગાજમુકુટ
 ગુમલમાન ગાળઓના દામમા પમાર થયા. ૧૫૬૨મા આકળે તે
 આનિક વગ ને દાગી દામી અને માળવાને મોગવમાત્રાત્વગા મેળવી દીધું.

૮

મિત્રદાર અને બગાળાના પાલ અને રોન વંશો

દા એની નત્તાને રોમે હતો, ત્યારે ન આખા વગાળા પગ અને
 પર્વના છેક દરના કાગડપના મુવક પગ અધિગજ નરીકે કામકે મતા
 ધગવતો દના અને પલિમ તથા મધ્ય બગાળા પગ
 ઇ.સ. ૧૫૦ બગાળાનો મંથુર્ન આધિપત્ય બાગવતો હતો એમ દેખાય
 હતિકામ જણાયેલો છે. એમાં નો કામ જમક નથી કે તેના મગલ પડી
 આનિક ગાળઓ અવન થઈ એકા, પણ આર્જુન
 અને વાંમવુમનગીની નેરમા પ્રદરમમાં આગેલી

સિમિન મ્યા મિરાય વગબમ એક નૈમ મુધી મગાના ॥ કનિદાન
મગરી ઈજ સિમિતો વતખમા નથી જોદ મગનાય બ આગમ
પગુ મ્યાન બાગનો હોનો ત્યાં નિત વપનમમા ન આગવાને મગો
જનાઈ ગયેના વૈદિક દિદુ ગિવાનેને ફરી મજનન ના આનિમુરી
નામના ગમતએ મોજમાથી મોનાની મગાવેના પાય કાયમ તથા
પાય કાયમુ કુમો મુધી મગાની પ્રભાની મ્યા બગાનાના ગાગીના
કુમોની ઉત્પત્તિ લગારે છે, પણ આ રાગની કાઈ સધાર્ય - વિશ્વામ
રાત્ર નોધ હજુ મોધવામા આવી નથી પણ મીઠ અને તેની આમ
પામના મુનમા નાત્ય કન્ટા કા મ્યાનિક નાત્યગમા આનિમુરી

૧ હજુ મુધી આનિમુરીની ગાઈ વિશ્વામ રાત્ર દર્શાવત મગી નથી આલખ
નરાયણીઆના જનામા જ્ઞાને નેખમે જેના જાણિયા આ જ્ઞાને મમય મુધી
જિતરી આજ્ઞા છે— નાઈ દર્શિમિત અને નાગિમને કહેલી જુધુ મુ—
નેમો ગાઈમગીને પાનો પહેલા કાટા મમય પગ જઈ નરો વર્તુર છે
નમા જાણારે છે કે કોજમાથી આલોના આવી તથા પગી છે ૧૪
મમયમા ઈ નુ રાગ્ય પાતોને દાય મુ (પુ મી બટ વ્યાવ જ ન
૧૪ બ ના ૧ પુગતક ૬૭ (૧૮૦૪) ૫ ૪૧)

મિનુ ગાધાનો ગામમુ જ્ઞાને કોજમાથી પાય કાયમો આગવા મદેરાય
કે તે મુ વગનો હોનો ॥ કોજ તેમનો ધોજાન મુવક પા ૧ લીવા
એ દર્શકત તો બાજી વગવલીઆના જાણારે પણ નહો કે છે
આશરે હ સ ૧૦૦મા કાનીના રાગ મગેન્ડ આવના દુમવાને પાજો
દર્શવામા મલીપાજને સદાય કન્ટા ગામ મોમા રાગમુ હોનો (નથ
પી રાગી મીમો એ એ ન પુગત ૧૪૪, ન ૧ (૧૦૧૦) ૫ ૧)
મેથ પી રાગી આનિમુગે આકમા મગમા મૂકે છે અને કહે છે કે કાલમો
બાજમા કાવી વસાવવાની વાત નૂર્જામિગી કે કાલનિક નથી એક
પેટી પહેલા કુમાન રાત્ર કે રી કાલસ ધર્મના મુનકાગીની ચગવજો
એ એક બા ૧ કી (૧૪ અને ગામી ન જોસ મી ૧૪૧૪ ૫ ૭૪૮)
બીજી બાજુ ગાધા રાવિજ બસક એ પ્રભાની કથાનો અસ્વીકાર કહે છે
તે એમ કહે છે કે બગામા પસપુરથી વિદાન કાલોની દયાની

રાજા ખરેખર યજ્ઞ ગયો હતો એ વાતની મક્ક કંઈ મારે કંઈ કાનૂલ નથી. તેને આગરે ઇ.સ. ૭૦૦ માં અથવા કદાચ તેથી કામક વહેંચો અથવા નંબવ છે કે તેથી કંઈકે મોડા મટી મકાચ.

આઠમા મેકાના આગમમાં (આશરે ઇ.સ. ૭૩૦-૪૦) અન્ય વચ્ચા અને અધાધૂંધીના બોગ યજ્ઞ પડેલા ગંગાગામાં ગોપાળ નામના

એક મંદરાને ગંગાગાના રાજા તરીકે પર્વદ

આશરે ઇ.સ. ૭૩૦-૪૦ કરવામાં આવ્યો. એ ગામને પીમનાળીગ વર્ષ

‘પાલ’ વશનો ઉદય ગામને કબ્જે કરેવાય છે અને પોતાની જિજ્ઞાસા

અંત લાગના અગામાં તેણે તેની મતા પશ્ચિમ-

મા મગધ અથવા દક્ષિણ બિહાર પર વિસ્તારી. ગજપતાનાના ગુર્જર

રાજા વત્સને હાથે તેણે હાર ખાધી. તે ધર્મનિષ્ઠ બૌદ્ધ હતો અને

હાથમાં બિહારમાં આવેલા ઓટ્ટપુરી અથવા પ્રાચીન ઉદયપુરમાં તેણે

એક મોટો મંદિર બાંધ્યો હતો. એ નગરી પાલકા પાલ ગામઓના

મમયમાં ઘણીવાર તેમનું પાટનગર થઈ પડેલી છે. એ કુળના ન્યાયકના

અને તેના વશતેના અગત નામમાં ‘પાલ’ પદ આવતું હોવાથી એ

વશ સામાન્ય રીતે અને મગધને ખાતર ‘ગંગાગાના પાલ ગામઓ’

એ નામથી નિર્દેશાય છે.

ખીજા રાજા ધર્મપાલે ૧૮ વર્ષ ગામને કબ્જે કરેલા છે, પણ

એણે ઓછામાં ઓછું બત્રીસ વર્ષ રાજ્ય કર્યાનું જણાય છે. તિએટનો

ત્રિદામકાર તાગનાથ નપ્થ નિવેદન કરે છે કે

ધર્મપાલ ઇ.સ. ૮૦૦ તેનું ગામ પૂર્વમાં બગાળાના ઉપમાગરથી

માડી ઉત્તર અને પશ્ચિમમાં સિંધી તથા જલધર

મુધી અને દક્ષિણમાં વિંધ્યાની હારમાળાની ખીણો મુધી વીંતરતું

પૂરતાર કડી સકાય એમ છે વધારે નહિ તો પાલમાં મેકાથી તો ખરી ન.

(એપ્રી. ઇન્ડ. XIII (૧૯૧૯) પૃ. ૨૮૮) જોડના ખડિયરોને ઉત્તર છેડે અને

લખનાવટીના મેટની બહાર અન્નિપુરના મહેવનુચ્ચાન બવાચમાં આવે છે.

હતું. પાચાસ ગજન છદાબુધ અથવા છદ્દગજ જેનું પાટનગર કોંગર હતું તેને પદ્મપટ કરી તેની પડોગના ઉત્તરના બાજુ, મલ્લ, મદ્ર, કૃષ્ણ, યવન, અપતિ, આધાર અને કીર એમ ગણાવેલા ગણ્યના ગજઓની મંભતિથી, તેની જગ્યાએ ચક્રાબુધને ગાદીએ બેસાડ્યો એ ચાક્રમ દફાકત ઉપરથી તેના ગત્યનો ચિન્તાગ મોટો હોવાની વાતનું મમ ર્થન થાય છે.

આ બનાવ ઈ.સ. ૮૦૦ પછી તુરંત જ અને એ દાનપત્રામાં નોંધ્યા પ્રમાણે ધર્મપાવના ગત્યના ૩૩મા વર્ષ પડેલા બન્યો પૌદૂ-વર્ધન પ્રાંતમાંના ચાર ગામેનું દાનપત્ર પાટલીપુત્રના ગાદીમથકમાંથી બાપત્રામાં આવ્યું એ લક્ષમાં રાખવા જેવી વાત છે. માત્ર માં મેકામાં ત્યુએન્તમાગે એ ગ્રામીન પાટનગરની સુવાકાત લીધી ત્યારે તેણે અગો-ની ઈમારતા ખડિયેર થઇ ગયેલી જોઈ હતી અને પાટલીપુત્ર જે જગ્યાએ હતું તેના ઉત્તર બાગમાં જગાને કિનાર આવેલા એક ટોટાની ગામમાં માત્ર દરબરેક આદમીની વસ્તી હતી. એમ જણાય છે કે ઇ.સ. ૮૧૦ના અન્ગમાં ધર્મપાવ પોતાનો દરબાર ત્યાં જગતો હતો ત્યાર એ શહેર કાર્ક અંશે પાછું જત્યું હશે. એકમો માત્ર મદ્રિ અને ૭ પાદશાળાવાળા પ્રખ્યાત વિક્રમ ગિરિપથની ગથાપના ધર્મપાવે કરી હતી ગગાહના જમણા કિનારા પર નજર માંડતી એક ટેકરી પર તે ગિર્મા હતો, પણ તેના ગ્ધાનનો ચોક્કનાથી નિર્ણય થઇ શક્યો નથી.^૧

એ વંશના ત્રીજા રાજાદેવપાનને ગગાળાના જૂનામાં જૂના વગાવથી લખેલો પાથોમાં મૈથી વધાર પ્રનાષી લેખે છે તેના મેનાપતિ હોમેન અથવા વપમેને આમામ અને કલિંગ તુલા દેવપાત, નવમો સેકો એમ કહેવાય છે તેના અમવના ૩૩મા વર્ષનું એક દાનપત્ર મુદ્રગગિ અથવા મોલીરની રાજ્ય

૧ એનું સ્થાન બામવપુર જિલ્લામાં પથપાટ આગળ કદાચ હોય (જે એન્ડ ગ્રાસી એ બસ બી ૧૬૦૬ પૃ. ૧ ૧૩)

એરીમાથી નદી આપનામા આ-યુ ૬ તેના દુબના ખીખ નગ્નઓની
પેઠે તે બૌદ્ધ મંત્રદાયનો મ, ચત્ર અને ઉત્તમાડી અનુયાયી હતો અને
એમ કહેવાય છે તો એ મંત્રદાય નહિ માનનારા સામે મુદ્દ જગ-યુ
હતુ અને તેમના ચારીશ નિ-ના તોડી ખેનનમેદન-પર્ષા હતા તેણે
૪૮ નર્ષ રાજ્ય ક્યાનુ કરાયા છે

શમા મૈ-ના પાઠના ભાગમા, કાબોજ નામથી ઓગાતાના
પરિતરાસીઓના મદ્દગા આક્રમણની પાન રાગ્નઓના અમનમા ભગાણુ
પડ ૬ જારણુક તે પરિતરાસીઓએ પોતાના
કાબોજ અમલ નાયકને નાલપર મૂક્યો. ૬ મ ૬૬૬મા બિલા
ઠરેના ખાતા દીનાજપુર આગમના એક લેખ
નાના અંતબથી તેનો અમન યાદગાર થયેલો છે

પાનરના નામા નગ્ન મડીપાન પહેલાએ કાબોજને લાખી
જાયા તે ૬ મ ૧૦૦૬મા રાજ્ય મગ્ના હતો એમ જણાયુ છે અને
આગરે ૬ મ ૮૧૮થી/૦ સુધીમા તણે પોતાનુ
મહીપાલ ૧૬૦ આશરે પિતૃગત રાજ્ય પાણુ મળ યુદ્ધે એમ આપણે
ઈ સ ૬૭૮ ૧૦૩૦ માની શકીએ એનો અમન નાનો પાનન વર્ષનો
હતા એમ મનાય કે જારે એ થનકારીયુ,
૬ મ હાય એમ જણાતુ નની મન્દા તેનો અમન ૮૮ નર્ષ ચા-ના
હતો એ માન્યતા નો શિનાન ના પુરાસ ૭^૦ બધા પાન રાગ્નઓમા

૧ ૧૦૮૩ના સારનાથનો ૧ખ (ઈન્-અન્દી XIV ૧૪૦) કાસાની
આકૃતિઓના બે સમૂહો નિર્દેશના મુત્રકંતુર જિલ્લામા મન્દા જિલ્લામા
મળી આવેલા છે એ તની પર મહીપાનના ૪૮મા વર્ષની સાવનાળા
લેખો છે (હોર્ન-ઈન્-ઈન્-એન્ડી XIV (૧૮૮૪) ૫ ૧૬૫ નોંઘ ૧૭)

મહીપાલ પહેલાએ સમતગને તેના ઘણા તરી વાપરા જલાય હ
પિપેરાહ જિલ્લાના મિમિલા પેટા નિમા મા સમતગમા બાવીંગ આગમ
મળી આવેલા તેના અમનના ત્રીજ વર્ષના બાધોરાનો લેખ એ જ વાત
બતાવે છે અને વળી બતાવે ૭ મિમિલાના સમાવેશ સમતગમા થેનો

તે માથી સ્વાગત થયેલા છ છન્દના પ્રવચન મુધી મનાવાના
 ધર્મા ભાગોમાં તેના પ્રતિબિંબો ગણાતા હતા. આગ્રિમા તથા
 ચમિદાગના આધેઆધેના ખુશાઓમાં હલ્લુ પછ ત નાભાગવામાં આવ
 હ નાનર ઈમ ૧૦૦૩માં મચીના ચોન નાગન ગાન-૬ તેની પગ
 મના ધ્યાં હતો એ- મેકા પગ નમ-આએ કહેના લુનમથી ન મ પટ્ટી
 ગમેલો બાદ ધર્મ નિમેશમાં ફરી પાછો પગમગ થયા એ માનમથી
 તનો અમન ચાલ્યાગ થરતા છ ઈમ ૧૦૧૩માં મગધના પંતિ ધર્મ
 પાન તથા બીજા ધાર્મિક પુરોએ નિમેશથી આવેલું નિનનગુ સ્ત્રીકાર્ય
 અને તે દેશમાં ગૌતમના ધર્મો માનવતે ન્યાને ફરી આપવા બ
 મનન ફરી પાછાગથી ૧૦૩૮માં મલીપાનના અનુગામી ન્યાયપાલના
 અમન દરમિયાન મગધના વિક્રમશિના મહાના અધિપતિ અનીના
 મુખાપણા નીચે એ બીજા પ્રચાર મ ગા નિમેશ મોક્ષવામાં આ પુ
 હતુ તેજ પહેલા પ્રચાર મગધનુ પ્રમ ન્યાતુ મગધ્યુ અને નિમેશમાં
 બાદ ધર્મની ફરીથી ૬૦ આપના ફરી

અલિના ના ન કપુને હરાવનાર ન્યાયપાલના પુત્ર ગાન રિમહપાન
 ની તે આશરે ઈસ ૧૦૮૦માં ગુજ્જી ગયો બી પોતાની પાછા
 મલીપાન બીજે સુ પાન બીજે બી ગમપાન એમ ૪ પુત્ર મહા

પ્રવચન નાકાથી બીતા ૧૧ જગના મુખ્ય મા ૧૫ મિમિષા ગામ આવલું
 છે (જુઓ જ ના નાની એ અમ બી ૧૫૧૫ પ ૧૭) એ
 ગરહાત કિ ૧ મ આક દિગ્ગં જગાલ નામના લખમાં અને કે જ શાથી
 એ એ વિવચની વધાર આજવટ કોરી છે (તેજુ જ ૧૬૧૪ પ ૮૫ ૬૧)
 મિમિષા ગામની પશ્ચિમે ૧૨ માઈલ પગ આવતુ હાવતુ કાગટ તેજુ માત
 છે એમ માનવા સિવાલખાના સારા આધાર મળે છે ત્યા પુષ્કળ ખરે ૧
 મન બીજા મૂર્તિઓ મળી આવ છે ત સમતલ્ય રાજ્યની રાજ્યધાની હતુ
 એ રાજ્યમાં ટિપેસહ જોઆખી બારીસાવ સ્ત્રીદપુઝ જિલ્લાઓનો તથા
 નાકા જિલ્લાના પૂર્વ નાના મમાવેસ થનો હનો દરમાં સેકામાં ધણું
 ફરીને એ દેશ આરાકાનના ચક્ર ગવઓના અધિભાગના નીચ હનો

દેવતોનો બળવો ગયો મહીપાનખીને તેના પિતા પત્રી ગાદીએ આવ્યો સારે તેણે પોતાના ભાઈઓને

જ્યાં અને ખસાવ રીતે રાજ્યવહીવટ ચલાવવા માગ્યો તેના દુગ્ધ કુળોને પરિણામે રાજ્યમા બળવો જાગ્યો, અને તે સમયે ઉત્તર બગાડામા મત્તાવાન શાહિય કે ચામિ-કૈવર્ત જતિના નાયક દિવ્ય દિવ્યોકે તેનું મુખીપણ લીધું બગાડાખોરાએ મહીપાન ખીજતને મારી નાખ્યો અને તેના મુનકનો કમને લીધો દિવ્યોકનું ધ્યાન તેના ભરીજન ભામે લીધું અને તે વારેન્દ્રનો રાજા થયો ટંદમાથી નાશી જુદા ગમપાન પોતાનું ગયેલું રાજ્ય પાછું મેળવવાના કામમા મદાય મેળવવા દિદના ધણાખરા ભાગોમા મુમાફરી કરી રણા પ્રયામને અતે તેણે એક મજબૂત મેના એકી કરી, તેમા રાષ્ટ્રકુળની દુકડીઓ માગેલ હતી એ રાષ્ટ્રકુળ માથે તે લગ્નના સમયથી જોડાયેલો હતો તે ઉપરાત ખીજ પણ રાજાએએ તેને સાથ આપ્યો હતો બીમ હાર્યો અને માર્યો ગયો અને રામપાને પોતાના પિતૃઓની ગજગાદી પાત્રી મેળવી

રામપાન કુમારજીવિનો અને બહુ વિશાળ મત્તાધારી હતો એવું તેનું વર્ણન તારાનાથે કર્યું છે એનું રાજ્ય પડારી લેનાર કેવર્નને હરાયા પત્રી તેણે મિથિના અથવા ઉત્તર

રામપાણનું રાજ્ય આ-મિહાર એટલેકે હાનના અપારણ અને દરબગા શરેઈ સ ૧૦૮૧-૧૧૩૦ ના જિ'ના હતી લીધા એટલું ગપ્પ છે કે

તેના મુનકમા કામગપનો પણ મમાવેશ થતો હતો, કારણે તના પુત્ર કુમારપાને પોતાના દુરનીર મત્રી વૈદ્યેનને રાજ્યમત્તા માથે એ દેશનો રાજવહીવટ સોંપ્યો હતો આધ્ધ ધર્મ જોકે એ સમયમા દિદમાથી ઓસરતો જતો હતો જતા રામપાનના અગત દરમિયાન પાવાના મુનકમા તે મારી આગાદ મિથિમા હતો અને મગધના મરો હમરો વમનારાથી ભરચક ભરાયેલા હતા તારાનાથ અને ખીજ ટંદવાદ ગાલી લેખએ રામપાને એના વશનો છે'નો રાજા અથવા ખીજુ કાર્ત નહિ તો મારી સત્તા ભોગવનાર છે'ના રાજા તરીકે ગણે છે પણ

શિનાન નારે એમ કુન્ના ૩ ૪ ૫ તેની પડી તેના કુદમના ખી ન
પાન ૧ નઓ થઈ ગયા હતા

૧૨૭૫મા ન ન ગોવિન્દના ગ્રામીએ હોવાનું જ્યોત્ય ૭
અન નાં થા મુન્ન ૮ મ ૧૧૯૭મા મુમત્તમનોની ૭૧ થઈ તે
અન્નામા પ્રગથનો ન ન નિર્દિગ્મન (પાન)
છેન્ના પાલ શાલઓ હનો તેજે નવાવેના મ્હેવાના િ રાદ્યુ મોધી
નિ નામા નવાવવામા આવે કે

દિન્ના ન ત્યગોમા એમ ના. નજવાનેમા નય તરી યાદ
ગાઝ દેવા માટે પાનવડ ખખખ વાયક છે એમ અજસના મુન
મા અત્તન મિવાય ખી તે મજ નાત્તગ આ
પાલવશની અમત્ય વશના જેતો એટલ માદાયાઝ મેમ સુધી નબ્ધો
નથી ધર્મપાન અને દેવપાન ગ્રામાને દિદ
માની માગી નજાઓ પડીની એમ નવાવવામા મજ થયા હતા અને
તેમના પડીના ગ નઓ એવ ૧ મોગ વિન્નાગવાગા ન ત્યના ધા િ
નદોના કે એમના જેટલા પ્રભાવનાળી નજા હતા તેમના તાજાના
મુલક મજ છે મદી ન ખવા જેના નજાના દરખા મેમના છે તા
ભાગમા મોખાનેએ તમની નજા પડી નવાથી બો અગિયારમા

૧ આ મમથ મા મુખ્ય પ્રમાણ નીના જે અમ ત્રી પુત્રક ૫ ૧૪
૧૧- ૧૨૧ મા પાલકનિ બેન્નોરે બ નથાજન આ િ બેનહના
વિદવાનના હેમ છે વજી જુન્ના મ દત્તપ્રભાદ શાસ્ત્રીનો 'દિદગી
દિદગી આં ધી પાલ પતિવ. / બી બે અને બે રીતબ સી
વોદ્યુમ બામ ॥ ૫ ૧૮૧ અને વિનયકુમાર સરધારુ મ ૧૦૬ બેડી
મેન્ટ દિદ દિદુ કલ્પ (કાવ ન્મ ૧૯૧૭) અમા દર્શના મગ્ન પડી
પાલ અને નાલના સગા અને અમત્ય ૫૦ આ મૂક છે અન બેમા
સુવર છે કે નેપાલ, વિવેક નીન અપાન બવા પ્રથદેશ અને દિવા
પાગના બીલ દેશોને ધર્મ માહિત્ય કરા અને હવન્ની નગી-અનો દી
પાગ દિદ અરેખેન્નામા બેશિયાની રાગ ૩૫ બન્નુ ૧૩

મૈકામા અમિ-ટ્રેવર્ત અથવા માહિયોના અગિવાથી પાયોની મત્તા ખુમ
ડગમગી ગઇ અને તેને લીધે એન ગજનઓનો તેમના મુલકમા ગામડા
પાડવાનો માર્ગ મોકળો થયો. એમ જણાય છે કે લગભગ તેમના અમલના
અન સુધી નહિ જેની વૃદ્ધ સાથે મગધ અથવા દલિયુ બિહાર અને
ઉત્તર બિહારમા મોંઘીર પર પાલોએ પોતાની મત્તા રાખી હતી,
પણ તેમના અમલના છેવટા મૈકામાં લગભગ આખુ બગાળા તેમના
હાથમાંથી નીકળી એનોના હાથમાં ગયું. એના રથાનિક ઇતિહાસની
નિગતો મેળની કાઢવાની જરૂર છે.

આશરે ઈ.સ. ૭/૦થી ૮૯૨ સુધીના એક સૈદ્ધા ડરતા વધાર
નિગતારના ધર્મપાલ અને દેવપાલના રાજ્ય નજરે ચડે એવા બુદ્ધિ
અને કળાના વિકાસની પ્રવૃત્તિઓના જન્મ,નારૂપ
બુદ્ધિવિકાસ અને થયા હતા એ સમયના એ સ્લાદાર ધીમાન અને
કળાની પ્રવૃત્તિઓ તેના છાકરા વિતપ(વે)એ (વિતપામ) ચિત્રકાર,
પ્રતિમાવિધાની અને કામુ દાગનાર તરીકે બહુ
ઉચ્ચ પ્રકારની કૌર્તિ મપાલિન કરી હતી તેમના મપ્રદાયની ક્લેલીક વૃત્તિઓ
હજુ હયાત છે એમ મનાય છે પાલયુગની નાઈ ઈમારત બચવા પામી
જણાતી નથી, પણ તેમના મુલકના મધ્ય પ્રદેશોમા ખાસ કરીને દીનાજ
પુરમા મખ્યામધ મોટા તળાવો, લોકકલ્યાણના હેતુથી ડરવામા આવતા
બાધગમોમા તે રાજ્યઓ જે રસ લેતા હતા તેની સાખ પૂરે છે

એક પણ અપનાદ વગર મધા પાલ ગજનઓ નુસ્ત અને ઉત્માહી
બીધ્ધ હતા અને વિદ્વાન માધુઓ તથા મખ્યામધ મપ્રદામી સાધુ મપ્રોને
ઉદાર આશ્રય આપના હમેશા તત્પર રહેતા
બૌદ્ધ ધર્મને આશ્રય હતા એ તો આખુ જ છે કે ધર્મપાલ વિરન
શક્તિઆવાળો પુરવ હતો તે મળુ ઉત્માહી ધર્મ
મુધારક હતો એમ કહેનાય છે અગીઆરમા મૈકામા તેના પછી ચઇ
ગયેલા રાજ્યઓ બૌદ્ધ ધર્મના તાત્રિક રૂપાતરોના અનુયાયીઓ હતા અને
મળુ ધર્મનિષ્ઠ પુરોનાની એનાનો ઉપબોગ કરના હતા તિમેટમા ધર્મ

પ્રચારક તરીકે જેના નામનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે તે અતીત એ જગ્યામાં મોટી વધારે વિખ્યાત હતો.

દિલ્હીમાંથી આવેલા નામના એક મઠનાં મેન વચની ગ્યાપના કુટુંબની આગળની આધવચમાં તે કે તેના પુત્ર હંમનમેને

કાલીપુત્રી ગાંધી મ્યાપના કરી, મધુરબંધ
મેનોની રાજ્યમાં કાગિઆરી છે તે જ અમલી સમયનું
કાલીપુત્રી એવો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે આ
મઠદારીમાંના એકે પણ મોટા વિસ્તાર પર મત્તા બોમરી જણાતી નથી.

પણ એ તો આક્રમક છે કે માનંમનનો પૌત્ર વિજયમેન અગીઆરમાં
મેકાના અનભાગમાં કે મારમાં સૈકાની રાજ્યમાં એક અવતર રાજ્ય-
કર્તાના પદે પહોંચ્યો અને પાવોના હાથમાંથી

વિજયમેન આશરે જમાણાનો મોટો ભાગ પડારી લીધો, અને તેમ
ઈ.સ ૧૦૭૦-૧૧૦૮ કરી મેનવચની દર ગ્યાપના કરી. બીજા
ગાંધીએ જે પછી તેણે મદ્રાસ રિમ્પો માડ્યા

અને આશરે આવીશ વર્ષ કે તેથી કંઈક વધારે કે આજ સમયનું લાગુ
ગાંધી મોગબ્દી હમેતેર વર્ષના અનાધાગ્ય લાખા સમય મુધી કમિંગમાં
રાજ્ય કરનાર ચૌરમમ રાજ્ય બેઠે તેણે મૈત્રી મંત્રણ ટકારી રાખ્યો.
આશરે ઇ.સ ૧૦૮૦માં આસિ-કૈરમેનો અગવો થયો ત્યારે પોતાની છતોની
મર્યાદા રેખા તેણે આરિઆના છેક ઉત્તરમાં આવેલા ભાગમાં વિસ્તારી

વિજયમેને મેળવેલું રાજ્ય (આશરે ઇ.સ ૧૧૦૮) તેના પુત્ર વહા-
લમેનને મળ્યું તે જમાણાની લોકકથામાં બધાપસેન તરીકે વિખ્યાત
છે. એમ કહેવાય છે કે તેણે રાત્રિ વ્યવસ્થાની

ખુલાસામેન અથવા પુનર્વિદના કરી અને આજણો, વૈદ્યો, તથા કાવ
ચોમાં 'કુવીનનાત્વ'ની પ્રથા દાખવ કરી. કેટલાક
અહેવાલો કહે છે કે તેણે ગૌડ અથવા કમ્પનીરી

૧૧૦૮-૧૯

વમાગ્ય પણ તે શહેર એથી ઘણું વહેલું હવાતીમાં
હતું એમ માનવા કારણ છે. ટાકા જિલ્લામાં વિક્રમપુત્રની પામે રામ

પાસમા તેણે બધાવેલા કેકેવાતા મહેલની જગા ગતાવવામાં આવે છે. બધા મેન ગમ્મ વૈદિક બ્રાહ્મણ ધર્મ પાળતા હિંદુ હતા અને તેથી મૌદ્ધ ધર્મ પાળતા પાલોતરફ દુસ્મનાવટ ગમ્મવાનુ અને વર્ણવ્યવસ્થા જાગવી ગમ્મવામા ગમ્મઓ આગ્રહ ગમ્મવાનુ તેમને ખામ કાગ્લુ હતુ અહ્યાવ મેન જે હિંદુ ધર્મ પાળતો હતો તે તંત્રપધ્ધતિનો હતો બ્રાહ્મણ વશાવલીઓ ગમ્મનાર જાહેર કરે છે કે તેણે મગધ, બનાન, ચિત્તાગેચ, આરાકાન, ઓરિસ્સા તથા નેપાલ જેવા દેશોમા મખ્યામધ ધર્મપ્રચારને મોડવા અને તે બધા બ્રાહ્મણો જ હતા

લક્ષ્મણસેન આશરે અઢાયમેન પત્રી ઈમ ૧૧૧૬મા તેનો ઝોકરો
 ઇ. મ. ૧૧૧૬ લક્ષ્મણમેન ગાંધીએ આપ્યા

આગમા મેકાની આખજમા કુલુખ-ઉદ-નીનતા મન્દાર બખ્તી આગના ઝોકગ મદમદે ઈમ. ૧૧૬૭મા ૪ એ અગમામા મિદાગ ૫૨ દુમસો કયાં અને એ-૨ એ વર્ષ પત્રી નફાયા બિહારની મુમવમા- ૫૨ ગણે માયા ને ગરગામા મુમવમાનના નેએ કહેલી છત આકમખની રેવના મમાયા અને મિદાગમાથી પાવ અને મન ગમ્મઓ તમાક મયા મિદાગમા ઉપગઉપરી વરની ધાડા પાડી પેતાના નામની દાક વગાડનાર મુમવમાન મન્દારે એક દિનતબખી કટકાથી મિદાગનુ પાટનગર મન્દે કર્યુ. એ મમયનો વગબગ મમકાલીન ૪ તિલામકાર ૮, ૨ ૧૩/૩ મા મિદાગના પાટનગર ૫૨ દમવા કરનાર મેગીમતા અંચેવા એક ઈમમને મળ્યા હતા અને તેની પામેથી તેજ જાખ્યુ - મિદાગનો દિ'તો માન ગમેા પોડેમવાગની જ દુકડીએ કજજે ક્યો હતા. તેઓ દિમતથી ધમારો કરી પાઠને દવાજો પેશ અને તેમ કરી તે જગાનો કમને મેગવ્યો. ત્યા તેમને મોટા જગ્યામા વરનો માવ મળ્યો, અને 'મુડવા માયાના આજખા'ની એરસે જોઈ નાપુઓની કનય એી તે કાનિય રીન

કરવામાં આવી હતી કે મહેના પુસ્તકાલયમાંના પુસ્તકોમાં શું સંબંધ છે તે અમલદારી મંત્રે એવા માણસની વિજ્ઞેતાએ શોધ કરાવી ત્યારે તે વાચી મંત્રે એવો એક આદમી શોધ્યો જરૂર નહિ. એમ કહેવામાં આવે છે કે 'એવું માણસ પડ્યું કે તે આખો ફૂલે તથા જાહેર એક મદાગાળા હતી અને દિંદી બાપામા કોઈ મદાગાળાને "વિદાર" કહેતા હતા.'

મોરકુટો દારી નાખનાર આ કટકારી તેમજ તેની પછી થયેલા તથા જ જુલમનો કૃત્યોથી તેના પ્રાચીન મહેદાખમાં બીજા મંદ્રદાયની જીવનગતિ મારી ગઈ. એ તે નિઃશંકે વાત

બીજા મંદ્રદાયનો નાશ છે - આ ગણવ પછી મેટલાક વર્ષો મુધી થોડા નંદાસારી થયેના પણ એ ધર્મનંત્રના નિઃશંકા

અનુયાયીઓ, બ્રાહ્મણ થયેલા એ ધર્મ-શાનોની આમણમ ભમના મંગાના રચા, અને આજ પછી એક ગર્વગર્વ રાત્રે દેવગુરુના કેસાયેલા એ ધમના મિહા. ખોળે મોચકે પટેલા પથોના આચારમાં વેત્ત મકાય છે પણ દિમાલપની દમણે તથા ઉત્તર દિદમા તેના છેડયા આશય-ધ્યાન શિદારમાં એક અવગ્રહિત ધર્મનંત્ર તરીકે જાહેર બીજા મંદ્રદાય માત્ર એટલે જ મુમલનાનના માદગમયો ૫ નવાને શરિલાએ હમેશને માટે નાશ પામ્યો. દુષ્મનની તન્વાચ્છા અતી રમેલા હાનુ નાધુ નિઃ નેપાવ તથા દિદાનુ દિદમ નાશી ગયા. તનના ર. રાદી દિદાનુ દિદ દિદુ પુનઃચાન પર મદ અમલપની અનુર રુ. નિભેટમ આ ચિદ આશય ગાધતા આવેલાઓના આગમનથી કુલપાખ્યાને નીમવા મદ લામા જુદાનને મરૂત મળ પુસ્તકોનાથી કોવા તરજૂમાથી તેમેદન ભાપાને મમદ કરવાની તક મળી. તેરમા મેક્કના અનમ 'દેંગી' નાન-ગકમા એ બધાનો મમાવેગ કરવામાં આવેલા હતા માનમા મેક્કના ચીનમાથી નિભેટમાં દાખવ થયેલી હાપની કળાને પગિલાએ દિંદી પંડિતો તથા નિભેટી લામાઓની મંચુકત મદેનનાં કળાપ એ પુસ્તકોની આગવગી થઈ સજી.

મંન વંગને જથવાની નાંખવાની ક્રિયા એટલી જ અથવા તે બધી

પણ વધારે મહેલાઈથી કડવામાં આવી હતી. તે દિવસોમાં ધર્મ અંગ બાનો
ગાન વક્તવ્યુમેન હતો. મુમત્તમાન વેખા તેને
ધ. મ. ૧૧૬૬ એન એક વધુ માલમ તરીકે વર્ણવે છે, પણ તેણે
વંશનું જિથક્ષી જર્ણુ એંગી વર્ષ ગાન કર્યુ એમ વર્ણવવામાં તો તેઓ
બલ જ દો છે. તેના જન્મ વખતે ધર્મેશ શુકનો

એ ગાનના વિગ્લ અગત ગુણેથી ખરેખર આજની દો છે આપણને
એમ કહેવામાં આવે છે કે દિલ્હના અધા ગાનજવાડમાં તેના કુટુંબનો
અનિશય આદર થતો હતો અને તે દેશનો પરપરાગત ધર્માધાર નેવો
હતો. વિશ્વામપાત્ર માણુઓએ ખાત્રીથી જાહેર કર્યુ છે કે નાના દ મોટા
નેહને પણ તેને દાથે અન્યાય ખમવો પડ્યો નથી અને ઉદારતા માટે
તો તેનું નામ કોટોમાં દહેલીરૂપ ધર્મ પડેલુ છે

અનિ આદરને પાત્ર આ ગાન ગયાના ઉપધા દેઆખમાં ગાગી
ગીને તીરે કલકતા ત્યાં છે તે જગ્યાથી આગરે ૧૦ માઇલ ઉત્તરે
નદીઆમાં પોતાનો દગ્ગાન બન્યો એ ગામ
પાદતગર નદીઆ આજ પણ એક સિટિંગ નિહાને પોત નું નામ
આપે છે અને પ્રાચીન પદ્ધતિએ આવતી એક

દિલ્હ મદાશાળાના મધ્ય તરીકે પડાયેલુ "

પણ કરીને ધર્મ ૧૧૬૬માં અને ત્રિદાની મટેવી જીવ પટ્ટી
ધોડાજ મમયમ ગાળીઆના પુત્ર મધ્યકે મયાગાને પોતાની મતા
તીએ આણુવા એક વચ્ચે નેયારે કર્યુ પોતાના
નદીઆનું દુરમનને મુખ્ય વચ્ચેની આગમ આગમ કુચ કમો માત્ર
હાથ પડ્યું. ઈ. સ. ૧૮ પેડેમવાગના નાનકડા ન્યાયા માથે તે
૧૧૬૬ આવીતા નદીઆ પામે આવી પડેઆએ અને

દિમનથી મહેંગા દાખલ થયા. ગામના પોતેએ
તેને ધોડાનો મોદાયર જાખ્યો ગાનના મહેલના દરવાજા પામ પડેઆએ
ત્યારે તેણે પોતાની તરવાર ખેંચી અને કોઈ પણ જાતની નંકા વગરના
અને માર્કેશ મહેલમાં વમનાગએ પર તૂટી પડ્યો. ગાન બોડાન દગ્ગા

એકો દતો તે તો આથી તદન આલો જ જની ગયો અને 'ખુદે' પમે મહેવના પાછલા દરવાજા તરફ નાડો. તેનો તમામ ખતનો, તેની જાંઘી ગાળીઓ, દાંડીઓ દાંડો અને ઝીંઝો દુમલો કનારને દાથ પડ્યાં. અમંખ્ય દાંડીઓ તેને દાથ આવ્યા અને ગાળી ગાળાય નદિ એવી જાગ જાંડ મુમવમાનોને મળી. લગ્નર આવી પહોંચ્યું ત્યાં આખું શહેર હજારે સેવામાં આવ્યું અને તેણે ત્યાં પોતાનો મુદામ કર્યો.

સેખકના લખ્યા પ્રમાણે ગય લખમણીય દાકા જિલ્લામાંના વિક્રમ-પુર ગામે નાશી ગયો અને ત્યાંજ મગ્ન પામ્યો. વિરેન્દ્રાએ તુરંત જ નદીઆ શહેરનો નામ કર્યો અને પ્રાચીન હિંદી મુસલમાની પાટ-શહેર ગાંડ અથવા લખનાવડીમાં પોતાનું મથક નગર લખનાઉલી જમાવ્યું. ગાંડના અધા ભાગેમા તેણે તથા તેના અમલદારોએ મગીરો, મંડમાઓ તથા

મુમવમાની તકીઆઓને દાન આપ્યાં અને લંડનો મોટો ભાગ વિવેક બુધ્ધિપૂર્વક પોતાના ફરજેદવામરદાગ કુતુબ-ઉદ-દીનને મોકલી આપ્યો.

બંગાળા અને મિદાગના હિંદુ ગાંડોનો આવો અપયગ ભર્યો આન આવ્યો. તે જીવવા વાચક હોત નો તેણે પોતાનું જીવન દકાવવા વધારે નાગી લગ્ન આપી હોન પડેલી બરકત

હિંદુ શાંધોને આ બંગાળા ઝીંઝી આવ્યું પમ મેળને તેની જાળ અપમાનભર્યો અંત ન થઈ અને માત્ર અત્યારે સેરેમવારે જોડી નજીવી રોજીએ ગાંડના મહેલ પડે છેપો માથે. આખું થઈ શક્યુ એ જનાથી આપે છે તે વખતનો ગાંડવર્ધીવર મેલો બધા અધેર અને દળદળ્યો દતો

પહેલાના ગાંડ લક્ષમણમેનનુ ગાંડ દીકરીક માલિત્ય પ્રગતિ તથા મંકૂત સાહિત્યને તેણે આપેલા ઉદાર આગ્રય માટે જાણવાજોશુ

દતુ લક્ષમણમેનના રાજકવિ ધોધિ અથવા ધોધિએ કાલિદામના 'મેઘદૂત' ના અનુકરણમા લખેલુ એક કાવ્ય પ્રમિદ થયેલુ છે. 'ગીનગોવિદ' નો

પ્રખ્યાત લેખક જ્યદેન વસ્ત્રમણમેનના સંસ્કૃતમાં યદ્ય ગયેલો જાણાય છે. વસ્ત્રમણમેન પોતે પણ ગાયો રચતો હતો. તેનો પિતા જવાલમેન પણ લેખક હતો.

૬

રાજપૂત કુલો

જોન અથવા મતિરિપયક વાદો અથવા તો ચઢનાના ખૂણા, નાકા કે પાતમા નાક, લાખી કે પહોળા બાપરીઓ, વર્ણુની ઉત્પત્તિનું રહસ્ય વગેરે બામતો આ પુસ્તકના હેતુથી પર કુલોનું દેખીતુ પ્રભુત્વ છે અને આ જુગોમા તેની ઉપરટપકીઆ ચચા કરી શકાય પણ નહિ પણ ઘણા રાજપૂત કુલાના રાજ્યપ્રકરણી ચઢની પડતીના રિચના કચનાત્મક રિલાગો વિચાન્નીય વાયકને ષ્ટવાડ પ્રશ્નો સુચવે છે અને તેનો ગર્હક જવામ આપનાની તાત્કાલિક જગત દેખાડી આપે છે પરિષ્કાર, પરાન, ચઢેલ વગેરે રાજપૂતો પ્રણુ હતા અને હર્ષના મન્હુ તથા મુમલમાનોની છતની વચ્ચે આવેલી મદાઓ દરમિયાન તે અને તેમને લગતી બાબતો આટલો બધો ગોટાળાભર્યો ડખો કેમ પેદા કરે છે ? ઉત્તર હિંદના ઇતિહાસમા પ્રાચીન યુગને મધ્ય યુગથી જુદી પાડતી આગાપડની બામન પ્રથમ દષ્ટિએ તો રાજપૂત કુલાનું પ્રભુત્વ છે અને આપણું મન તેની નમજૂતિ માટે તરપે છે એ તો સામાન્ય ડહેળી છે કે પ્રશ્નો પૂઠના સહેલા છે, પણ તેના જવામ આપના અધરા છે અને આ બાબતમા તો હકીકતોની માહિતી એટલી બધી અપૂર્ણ અને ગુચરાડા ભરી છે કે તેની મરન, દૃકી અને સતોપભરી સમજૂતિ આપી શકાય એમ નથી તોપણ રાજકુલોની જૂલજૂનામણીમાથી માર્ગ ડાઠના ગર્હક કુચી મેગરનાનો ચલ કરતા ચાકેલા વાયકને મદદ કરનાના હેતુથી એ વિષય પર ઘોડી ટીકા કરી દીડ ચર્ચ પડજે

આરમા નવમા મેઝ દરમિયાન હિંદના રાજકીય ઇતિહાસની

દેવદાસી પર ગણપત ગાન્યોનો દેખાતી રીતે ઓર્ચિતો પ્રવેશ એ

કાર્તિક અંગે બ્રમરૂપ જ છે. પ્રાચીન ગાન્ય

ક્ષત્રિયો

કરતા કુલોના વર્ણ કે જાનિધ્યાન વિષે બાગ્યે

જ કાર્તિ માહિની છે. અગ્રોક કે ચક્રચુખના

કુટુબ હિંદુ સમાજમાં યુ ગ્યાન બાનવના હતાં તે કાંઈ બાગ્યે જ

ચોક્કમાઈથી કહી શકાયે, અને જે ગાન્યોનાં નામ ઇતિહાસપદ

પર આગળ પડતાં અને આખે ચડે એવા છે તે કહેવે અંગે માત્ર

મદ્ય યથેક્ષા માહમવીગ હતા કે આગળ પડતાં કુલોના મુખી હતા

તે બતાવવા માટે કાંઈ પ્રકારની ચેખી નોંધ મળી આવતી નથી.

પાછળના વખતમાં તો બધા રાજપૂતોએ પોતાની જાનને ક્ષત્રિયો એટલે

બ્રાહ્મણોના પતિવિન મમાજ્યાદને અનુમરી યથેક્ષી ચાર વર્ણમાંની

ખીજ વર્ણના માનેવા છે. છેક 'બુધ્ધના મંવાદો' ગ્યાયા તે મમય

મુધી નમાજમા ક્ષત્રિયો એક બદ્ અગતના ઘટક તરીકે ઓળખાના

હતા અને તેમના પોતાના મન મુજબ તો તેઓ બ્રાહ્મણ કગતા ચ ચડીઆના

હતા. ઘણુ કરીને હકીકત નો એવી છે કે ઘણા પ્રાચીન મમયથી, પાછલા

મમયના રાજપૂતોને બધી મુદ્દાની જાનતોમાં મમતા રાજ્ય કરનાં કુટુંબો

હયાતીમાં હતા એટલુજ નહિ પણ મધ્ય યુગની માફક મતત નવા નવા

ગાન્યો ન્યપાતા હતા. પણ તેમની નોંધોનો નાશ થયેલો છે અને માત્ર

શોગ્ર જ અપવાદ તરીકે આગળ પડતા કુટુંબોનાં માત્ર મમરણ રહેવાં

છે અને તેથી પૂર્ણ રીતે નત્ય હકીકત ન જાણવે એ રીતે તે ઇતિહાસનાં

પાનાઓમાં આગળ પડતા ગિર્થા છે. હુ માનુ છું કે 'ક્ષત્રિય' એ શબ્દ

હમેશાં બદ્ અચોક્કસ અર્થ વાળો હતો અને બ્રાહ્મણના પરાજ તરીકે

નો દાવો ન કરતા હિંદી ગાન્યર્થા વર્ણો ને શબ્દથી સૂચવાતા હતા.

તેરીજ રીતે પુરોહિતનું કામ કરતી બધી વ્યક્તિઓને હિંદુઓ બ્રાહ્મણ જ

મણતા હતા. કોઈકાઈ વાગ કોઈ રાજ્ય વર્ણથી બ્રાહ્મણ હોય 'એમ

બનતુ. પણ ગાન્ય દગ્યાગમાં બ્રાહ્મણનું કુદરતી રથાન ગાન્ય કરતા

મંત્રીનુજ હતુ. ચક્રચુખ મીર્ય બ્રાહ્મણ હંતો એમ માનવામાં આવે છે અને

તેનો મરી આખ્યકય અથવા કીટિય પ્રાદ્યજુ હતો એ નક્કી જ છે ૧

પ્રાચીન અને મધ્યયુગીન યુગો વચ્ચેનો ખગે ભેદ તો એ ૨
ક આગમનાની શ્રવત પ્રણાલીનો ભગ થયેનો છે, જ્યારે પાઠગનાની
શ્રવત પ્રણાલી હતુ ચાતુ ગહેરી ૩ મૈથો અને
પ્રણાલીમાં તૂટ ચુપ્તો મૃત અને દદનાયેના જૂનકાળના છે અને
પુસ્તક, ગિનાયેમો અને ગિછામો દ્વારા જ

તેમના મરણુ ન્હા છે જ્યારે મધ્ય યુગમા નજરે મહત્તા રાજકર્તા
કુટુંબોમાના ધણા હતુ શ્રવત છે અને ધણા પ્રમોગોમા તો હાનની
હયાત વસ્તીના મજ્જામધ અને લાગમગ ધનાયતા વર્ગો બની રહ્યા ૪

ટાંડ અને બીજા જૂના લેખને ધણા પહેલાના મમયથી જોઈ
ચૂન્યા હતા ૫ રાજપૂત કુગો મોટે ભાગે પગેલી અથવા તેમના
કહેવા પ્રમાણે 'મીથીયન ઓનાદના ઠે હાનના

રીથીયન તરવ મમયની વધારે નાકમ ગોપાથી એ મતન
મપૂર્ણ સમર્થન થયેલુ છે અને હવે તો કટનાં

આગમ પડતા કુગોમા પગેલી લોહીનું મગ બની નાકમાઈથી ગતાનનાન
અને ગજપૂતો કળા ઊતરતુ મામાજિ મ્યાન રોકતી વર્ણો જોડેના
તેમના મળવનુ નિકટપણુ મમજવાનુ શક્ય થયેલુ ૮

અતિહાસિક યુગોની મયાંદામા સૌથી પહેલુ પગેશીઆનુ આગ
મન, જેના ખરાપણાની ખાતરી કરી સમાય એમ ૯ તે જૂન પૂરેના
બીજા મૈમમા થયુ અને બીજુ, કાઠગ પડીના
શકો અને યુએચી પહેના મૈમમા યુએચી અથવા કુગાનોનું થયેલુ
છે ધણુ કરીને હાલના રાજપૂત કુગોમાથી મો

૧ જુઓ ૧ થી જ રમ્યાવનો વિદતા ભર્ગો જેજ 'રીવાઈટ્ડ મોટસ ઓન વ
પ્રાદ્યજુ એમ્પાય' (જે મી બ્લેડ એ રીસર્ચીસ સોસા IV ૫૨૧૭ ૬૧
મુગો તેમજ કબો આલણા હતા અને શીકો વયા જુહાના વિરોધી હતા
ઉજ્જેન, જિએલી અને મહેશ્વરપુર વોરેના દવા પ્રાદ્યજુ ગતઆને જુએ
નસાગ નિદગા કર છે (બીવ II ૨૭૦-૭૧)

ગંગાબિ પગ ગંગપત ગંગ્યોનો જેખાની ગીતે ઓચીનો પ્રવેશ એ

દાનિયો

કાર્મક અંગે જમરપ જ છે. પ્રાચીન રાજ્ય

કગ્તા કલાના વર્ણ કે અતિગ્ધાન વિષે ભાગ્યે

જ કાર્મ માહિતી છે. અનોક કે મધ્યસ્થતા

કુદુખ દિદુ મમાગમા જ્યુ મ્યાન બાગવતા હતા તે મધ ભાગ્યે જ

ઔછમાધી કદી રાજ્ય અને જે ગાનઓનાં નામ ઇતિહાસપદ

પગ આગળ પડતાં અને આજે અઢે એવા છે તે દેવે અંગે માત્ર

અકળ થયેલા માહમવીરા હતા કે આગળ પડતાં કુવેના મુખી હતા

તે બનાવવા માટે ઠોઠ પ્રકારની વેખા નોધ મળી આપતી નથી.

પાઝાના વખતમા તો બધા રાજપૂતોએ પોતાની જાનને દાનિયો એટલે

આહ્મજોના પગિચિત મમાગવાદને અનુમરી થયેલી આ વર્ણુમાની

બીજી વર્ણના માનેમા છે. છેક 'જુધના મંવાદે' ગ્યાયા તે સમય

મુખી મમાગમા દાનિયો એક બદ અગત્યના પદકે તરીકે ઓળખાતા

હતા અને તેમના પોતાના મન મુજબ તો તેઓ આહ્મજુ કગ્તા થ ચડીઆના

હતા વણુ કરીને હકીકત તો એની છે કે ઘણા પ્રાચીન સમયથી, પાઝમા

મમયના રજપૂતોને બધી મુદ્દાની જામતોમા મગના રાજ્ય કરનાં કુદુખો

હયાતીમા હતા એટલુજ નહિ પણ મધ્ય મુગની માફક સતત નવા નવા

ગાંધ્યો ગથપાતા હતા પણ તેમની નોધાનો નાશ થયેલો છે અને માત્ર

થોડા જ અપવાદ તરીકે આગળ પડતા કુદુખોનાં માત્ર અમણુ રહેલા

જ અને તેથી પૂર્ણ રીતે મત્ત હકીકત ન બનાવે એ રીતે તે ઇતિહાસના

પાનાઓમા આગળ પડતા ઝિબાં છે હુ માનું છું કે 'દાનિય' એ શબ્દ

હમેશા બદ અગ્રોહસ અર્થ વાળો હતો અને આહ્મજુના મમાગ તરીકે

નો દાવો ન કરના હિંદી ગાંધ્યર્તી વર્ગો તે રાજધી સૂચવાતા હતા.

તેની જ ગીતે પુગાહિનનું કામ કરતી બધી વ્યક્તિઓને દિદુઓ આહ્મજુ જ

ગણતા હતા કોષકોષ વાર માર્મ રાજ વર્ણુથી આહ્મજુ હોય એમ

મનનું પણ રાજ્ય દગ્યાગમા આહ્મજુનું કુદરતી મ્યાન ગાન કરના

મનીનું જ હવુ અદ્રગમ મૌર્ય આહ્મજુ હતો એમ માનવામા આવે છે અને

તેનો મંત્રી ચાપ્પકચ અથવા ડોટ્ટિય બ્રાહ્મણ હતો એ નક્કી ન છે.^૧

પ્રાચીન અને મધ્યયુગીન યુગો વચ્ચેનો ખગ બેદ તો એ છે કે આગળનાની જીવત પ્રજાલીનો ભગ થયેલો છે, જ્યારે પાછળનાની જીવત પ્રજાલી હજી ચાલુ રહેલી છે. મૈત્રેયો અને પ્રજાલીમાં ભૂદ શુભો મૃત અને દેહનાયેલા બૃતકાજના છે અને પુસ્તકો, ગિદ્યાલેખો અને મિલ્લાઓ દ્વારા ન

તેમના સ્મરણ ગ્લાં છે. જ્યારે મધ્ય યુગમાં નગરે ચલતા રાજકર્તા કુટુંબોમાંના ધણા હજી જીવત છે અને ધણા પ્રમંથોમાં તો દાસની હયાત વસ્તીના મંખ્યાગધ અને લાગવગ ધરાવતા વર્ગો બની રહેલા છે.

ટાં અને બીજા જૂના લેખકો ધણા પહેલાના સમયથી જોઈ ચૂક્યા હતા કે રાજપૂત કુળો મોટે ભાગે પગદેશી અથવા તેમના કહેવા પ્રમાણે 'મીથીયન' ઓસાદના છે. હાલના

મીથીયન તથા સમયની વધારે ચાકસ ઝાંઘાથી એ મનનું મંપૂર્ણ સમર્થન થયેલું છે અને હવે તો કેટલાક આગળ પડતા કુળોમાં પગદેશી લોકોનું મૂળ વણી ચાકમાઝથી ખતાવવાનું અને રાજપૂતો કરતાં જિતરણ મામાજિક ગ્યાન રોકતી વણી જોડેના તેમના મંખંધનું નિષ્કટપણું મમજવાનું ગદ્ય થયેલું છે.

ઐતિહાસિક યુગોની મર્યાદામાં મૈત્રેય પહેલું પગદેશીઓનું આગમન, જેના ખગપણાની ખાતરી કરી ગદ્ય એમ છે તે જ.મ. પૂર્વેના બીજા મૈકામાં થયું અને બીજી, કાલકટ પછીના શકો અને યુએચી પહેલા મૈકાના યુએચી અથવા કુળાનોનું થયેલું છે. ઘણું કરીને હાલના રાજપૂત કુળોમાંથી કોઈ

૧. જુઓ કે પી. જયમ્નાવનો વિદ્વાત જર્વા લેખ "રીવાઈઝ્ડ નોટ્સ ઓન વ બ્રાહ્મણ એગ્રાવર" (જે બી એન્ડ એ. રીસર્ચીસ સોસા. IV ૫ ૨૫૭-૨૫. મુંગા તેમજ કળેવો બ્રાહ્મણો હતા અને શ્રીકો તથા જુહાના વિરોધી હતા. જાજેન, રિએટી અને અલેક્ષરપુર વગેરેના કેટલાક બ્રાહ્મણ ગણવામાં હુએ નસાંગ નિદા કંઈ છે (બીઘ II ૨૬૦-૭૧).

પણ એક તેની ખરી રગાનરીને આટલે મુંઘી પાળ્યા જાણે જ કર્ણ
જાલ નકે એમ છે મને તો રાકા જ નથી કે મક અને કુશાન એ મનેના
નત્ય કરતા કુડો, દિદુ નમાજમા બાપા ત્યાં દિદુ વર્ણવ્યવસ્થામા
તેમને લખિયોનું મ્થાન આપસમા આગ્યુ હતુ, પણ આ દર્શીત પાછવા
જમાનામા ચોક્કમપણે બનેના બનાવોના માદમ્ય પરવી કરવા અતુ-
માનને આધાર જ માનવાની છે, તેની લાઇ મીસી નામિની નથી

પન્દેલી જગતીઓ મોટા ટોળામા દિંમા જાનરી પડ્યા તેના નોધા-
યેતા પ્રમગોમાનો રીતે પાસમા મૈકામા અથવા તો ઠડા મૈકાના આજબ

મા મન્થો દનો એટોળાઓનું મધ્ય એશિયામાથી
હુનો દિંમા આવડુ રીત મૈકામા નાતુ હતુ એવા ચિહ્નો
છે અને તેકદી રીત મૈકામા દિંમા આપ્યા

હમે નો પણ તે બનારની રપ'ટ નોધ અચસયવી નથી ચોક્કમ માહિતી
ની વાત કરીએ તો, દશમા ં અગિયારમા મૈમા મુમયમાનોના
આક્રમણો થયા તે પહેલા ઐતિહામિક યુગમા દિંદના ઉત્તર વાપડ
ધટોમાથી મોટા પાયા પર પરદેસીઓના ત્રણ મોટા અને ચોક્કમ
આક્રમણો થયેલા છે. ઉપર કહ્યુ તેમ પહેલા અને બીજાં અનુક્રમે મક
અને યુએચીના દના અને ત્રીજુ દુનોનું કે મકેદ દુનોનું હતુ શક, યુએચી
અને દુન એ નામો ઉમદી આરતા ટોળાઓમાના મુખ્ય ધટકનાં નામ
પડ્યા આપસમા આપ્યા દના, જેકે તે ટોળાઓમા તો ને ઉપનાત બીજી
રાખી વિવિધ જનતિઓ પણ હતી પહેલા અને બીજા ટોળાઓમાથી
ઉત્પત્તિ થયાની પ્રજાવીક્યા તો મુઝો થયા લુખ થયેથી છે નવમા
મૈકામા દિદુ ગાવીઆઓએ મતુવના જે તુર્મી શાહીઆઓનું મ્થાન
લીધુ તે એવી બગાડ દાખતા દના ॥ તેઓ મહાન કુશાન રાજા કનિ'ક
ના વસમા જનરી આવેલા છે, પણ ત્યાર પછીના મોર્ષદિદી રાન્ય-
કનો કુડોએ યુએચીના વગજ જે રાનો દાવો કર્યોનું મારી જાણુમા નથી

દુનનામથી ઓળખાતા જગતીઓનું જે ત્રીજુ પ્રચડ આક્રમણ
થયુ તેની મક અંદી અને આરે મુધી પડોચની અમગને પગિણામે જ

મોટા ભાગે વર્ણવ્યવસ્થાની એ પ્રજાસીમાં તટ
 હુન્નોના આક્રમણોની પડી જત્યાય છે. એ દુન આક્રમણોની માદિ-
 અસરો ત્યમાં તો બહુ જ આડી અને નદિ જેવી નોંધા
 છે, પણ જનિગાન્ન, પુરાતત્ત્વ તથા નિક્કા-
 જાત્રના ક્ષેત્રમાં થયેલી પરચુગ્મ્ય યોધોથી એ નોંધોની એટલી બધી
 પૂરવાબુ થઈ છે કે તે યુગના અભ્યાસીના મન પર એવી પ્રત્યક્ષ છાપ
 પડે છે કે પુરાણો તથા બીજી માદિયની દુનિઓના વાંચન પછી આપણને
 જાગ્રાવ છે તેનાથી વધારે ઝેડી છાપ એ દુનના આક્રમણોથી દિંદુ મંઝાઓ
 બને રાત્ર્ય પ્રકરણ પર પડેલી છે. એ જગતીઓની ચત્રાક્રમોનાં વિગત-
 વાર વર્ણન આપવાની આગતમા દિંદુ ચેખકો બહુ અનિચ્છા બનાવે
 છે અને ‘મીનના કાવનગ’ માં તેઓ જો મદમત થાય છે. તેઓ
 મદાન એવેક્રાકરની દયાનીનો ઉત્સેખ નરંગા કરતા નથી. તે જ રીતે
 ગુજરાતના ઇતિહાસકાંગ મદમત મદાનીના એમનાથના ઘેગ તથા
 લંદ વિષે જાણે જાણુતા જ ન હોય એમ કંઈ છે, એ પ્રખ્યાત ધાડની
 વાન વિગતવાર રીતે મુમક્ષમાન લેખકોએ ન નોંધી દેત તો દિંદુ
 માદિયમા કે શિક્ષાલેખોમા તેની કાક નોંધ લેવામા ન આવત.
 આમ હોવાથી દુનોનાં દિંદુ પર કેવાયંથા પડેલી નોંધ ઘણી જ ઓછી
 છે તેમા આશ્ચર્યનુ કાંઈ કાગળ નથી એ બનાવની જાગતપતી આગાખ
 દાહના જમાનાના પગતવજોની ધીંગજબરી યોધા કાગ ખુબ
 પ્રયામથી દેવતાની છે. આ જગ્યાએ એ જાગતના અટપટા પુગવા
 આપવાનુ અગદ્ય છે. પાચમા અને ગુડા મૈકામા દુનો અને તેમની
 જેટલી આજ પડેલી જનિઓના ઉપગહિપરી થયેલા આક્રમણોથી
 ઉત્તર દિંન્નાનો દિંદુ અમાજ તેજ પાયામાંથી દયમચી મધો, પ્રાચીન
 પ્રજાસીની અખંડ આક્રમ તટી ચર્મ અને વળો તથા મદત્ય કરતા
 દુરંદોની પુનર્વરના ચર્મ એવું અમાક કચન સ્વીકારવાની અમે અમાગ
 વાચકોને વિનંતિ કરીએ છીએ કે મ. ૧૨થી ૮૭ સુધીનાં પાંત્રીગ
 વર્ષોના અમલ દગમિયાન તેની મત્તા નીચે આપેલા વિવિધ જનિ,

કુળો તથા મંત્રાણોના પરસ્પર વિરોધી લાભોને કાળમાં ગાળવાની શક્તિ ધરાવનાર નાર્વૈશ્વમ અત્તા ગ્રાપનાના દર્પના મકળ અને ઝળઝળા મિધ્ધ યતને પગિણામે દુનોના આક્રમણની આક્રમના મારાં પગિણામ કાલક અંગે જવગણ ગયા છે. જ્યારે એનો મળવાન દાથ મળ્યવન પન્થી જોડી ગયો, ત્યારે એ બધા પરસ્પર વિરોધી તત્ત્વો છૂટા થયા અને જેની નોંધ નથી ગદી એવા અધાધૂધીના ગાગા પગી આ પ્રકરણ મા તેના આગળ પડતા વક્ષણો દ્વારા વર્ણવેલા ગાળેની નરી તંત્રગમના તેને પગિણામે દિંના રાજ્ય પ્રકરણના ક્ષેત્રમાં ઊભી થવા પામી

એનો બગાડર મિધ્ધ થયેલું જળાપ છે કે દુનોની વિવિધ જાતિઓના મમદ અથવા ગેગાએ તેમની મુખ્ય કાયમી વમાદતો મળપૂતાના અને પંચમમા કરી એ પરદેશી

ગુર્જરો એના મમદમાં દુનો પગી બીજેજ ગ્રાને ગુર્જરો આવે છે દિંના વાચવ્ય ભાગમાં બદોળા

ચિતાર પર પથરાયેલી મધ્યમ વર્ગની 'ગુર્જર' એ નામથી ભોલવામાં ઝોળખાતી જાતિના નામમાં એ ગુર્જરોનું નામ દહુ દટ્ટી ગદેવા પામ્યું છે ગાથી ઢાર ચરાની જીવતા આ 'ગુર્જરો' બીજા ધણી દિંદો વળોં કરે છે તેમ મોટે ભાગે ખેતીના કામમાં રોકાયેલા છે જાદ અથવા જાદ કોડે તો ગુર્જરો કળા પણ વધારે ઓસે ખેતીનો જ ધોળો કરે છે અર્વત તેઓ ગુર્જરો લેડે નિકટ મનધ ધરાવતા અથવા તેમને મળતા જણાય છે, જેડે જાને જાતિઓ વચ્ચેના મનધની ચોક્કમ વ્યાખ્યા આપની અશક્ય છે જાદ કે ગુર્જરોમાંથી એકે મળપૂત અથવા કુત્રિય પદને ચોગ્ય ગણાના નથી, પણ ઘણાખગ પળમના જાદો રાજપૂતોના વરાજ હોવાનો દાવો કરે છે.

હાલમાં એની સોધ થયેલી છે કે મધ્ય યુગના આખ્ય કાળમાં ગુર્જર ગળ્યા જાડુ આગળ પડતુ ગ્રાન ગેકના હના ભર્યમાં એક નાનું ગુર્જર ગાલ્ય હતુ અને રજપૂતાનામાં

ગુર્જર રાજ્યો તેમનું મોડુ ગાલ્ય હતુ એ વાત નો ધણા

વગેરેથી પગલત્વગોના જાણવામાં હતી; પણ નવમા, દશમા તથા અગિયારમા સિકામાં કનોજમાં રાજ્ય કરના અગિયારમી રાજવગના બોજ અને બીજી રાજ્યો ગુર્જરા હતા એ હકીકતની જાણ તો અર્વાચીન ગમચમાં થઈ ગણાય. ગિવાલેખોમાંના મંવતોનાં ખરાં વાચન નિશ્ચયપૂર્વક થયા ને પહેલાં તે મંવતોનાં થયેલા બોટા વાચનથી એ રાજવગનો ખર્ચ હતિદામ ખર્ચે પડી ગયો હતો. હવે એમ ચોક્કસ રીતે ગિધ્ધ થયું છે કે બોજ (આશરે મ.મ.૮૪૦-૯૦) તથા તેના પૂર્વગામીઓ અને અનુગામીઓ ગુર્જર જાતિના પ્રતિદાર કુળના હતા અને પરિણામે રાજપૂતોનું બહુ જાણીતું કુળ પગિહાર ગુર્જર અથવા ગૂજર જાતિની શાખા છે.

‘ચંદ્રરામો’ અને બીજાં પાઠગથી થયેલાં લખાણોમાં મળી આવતી જાણીતી ચોક્કસતા તેનાં જુનાજુના રૂપાંતરોમાં પવાર (પરમાર), પગિહાર (મતિદાર), ચંદ્રઆણ (ચાંદમાણ) અને મોવડી

અગ્નિમાંથી જન્મેલાં અથવા ગાશુક્ય એ ચાર મજબૂત કુળોને ‘અગ્નિ કુળ’ એટલે કે દક્ષિણ મજબૂતનામાં આવેલા

આખું પર્વતના ચરકુડમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા મજબૂત પૂતોના મમદમાં મકે છે. ઉપર જણાવેલા ચાર રાજપૂતોના કુળ પરમ્પર મગધ ધરાવે છે અને ને બધા દક્ષિણ મજબૂતનામાંથી ઉદ્ભવ્યા એ ઐતિહાસિક મતોને એ લોકકથા દર્શાવે છે મી કંક વ્યાજ્ઞપી દીક્ષા કહે છે તેમ ‘એ કથા અગ્નિથી થયેલી શુદ્ધિનું દર્શન કરાવે છે, અને તે શુદ્ધિના દરમિયાન ન્યાન દક્ષિણ મજબૂતનામાં મકે છે. એ શુદ્ધિ ક્રિયાથી પરદેશીઓનો અશુદ્ધ મેળનો પગિહાર થયો અને તેઓ હિંદુ વર્ણવ્યવસ્થામાં દાખલ થવાવાચક થયા.

એ ચાર કુળોમાંનું એક પગિહાર નિમજ્જેદરીને ‘ગુર્જર’ થઈની શાખા છે એ તમ પરથી એવી મજબૂત માન્યતા મધાય છે કે

પરિહાર જોવા જ દિંદ બદારથી આવેલા પરદેશીઓના વસજ દરે.આવી રીતે રાજપૂત કુળોમાંના કેટલાક

જાતિના તત્ત્વને છોડી દઈ, મત્સ્યકર્તા વર્ગની વર્ણ મિત્રાણની બીજી દિલ્હ વર્ણોમા દાખલ થઈ જાય છે.

આથી વધારે દલિલમાં આવેલા કુજોની ઉત્પત્તિનાં મળ આથી જુદાં છે. એમ દેખાય છે કે તેઓ આજ દેશના આદિ વતની જોડ,

ભાર તથા કોણ વર્ગે જાતિઓના વચ્ચે છે.

દલિલમાં કુજોની આ જાતિઓને મર હર્મટ ગ્રીસીએ 'ડ્રાવિડ' ૧

તક્ષમદી ઉત્પત્તિ એવું જરાય બંધમેમનુ ન થાય એવું જાતીય

નામ આપેલું છે. ભાષામાં દાખલ થયેલા બ્રમ

પેદા કરે એવા નામોમાં આ યોથી ચલિયાતું છે. ભારે જોડે બહુ

નિકટનો મંત્રધ ધરાવતી જોડ જાતિ અને ચડેલા વચ્ચેના માતા મંત્રધ-

ની મામિતી તો ખામ મળજી છે, અને ચડેલ ગરખૂતો મળે ભાર

કે જોડ કે એ જોના 'દિલ્હ' પામેલા વચ્ચે છે એ અનુમાન તકન

અને પૂરેપૂરે આજની દરે એમ છે. જ્યારે એ જોડોએ મત્તા મેળવી

અને કાલિયોને માટે ચોખ્ય ગમ્યાતુ રાત્તવર્ષીવટનુ કામ લાય ધર્યુ ત્યારે

તેઓ મળખન કે લગિય તર્ગકે આગખાવા પામ્યા મદરવાજોનો

ભારે જોડે એવો જ મંત્ર છે. જુદેવો અને ઉત્તરના મોડોડા મદર

વાજોના કાટા રૂપ છે. દલિલનું મદન મદરુટ કુજ જેના મળખીય

કનિદામ આગવા પ્રકરખમા આપવામા આવે તેમનું નામ વ્યત્પત્તિની

દલિલે મોડોડોને તકન મળતું છે, પણ મને ખબર છે ત્યા મુધી દલિલનું

મળખુડો અને ઉત્તર દિલ્હના મોડોડો વચ્ચે કોઈપણુ જાતના જાતિમંત્રના

પુગવા નથી. એ જોમાંના પહેલા જેવી રીતે લાયના જનખુ મત્સ્યના

૧. 'ડ્રાવિડ' એ 'ડ્રાવિડ' વિશેષનું નામ છે 'ડ્રાવિડ'નો અને ડ્રાવિડનો નામ તામિલ દેશના એવો થાય છે કે દલિલમાં આવેલા મુલક, કોમ તથા તેમની ભાષાને એ જુદા ચોખ્ય રીતે જામુ પાડી મળાય, પણ મ'ય દિલ્હ તથા કનગની જોડ, કોવ તથા ભારવર્ષે બીજી અનાય કદેસાની જાતોને મે મિલકુ જામુ પગ મે નોંધ 'તામિલ' મળકનો અર્થ નીક કે મળનું નેતો થાય છે અને ડ્રાવિડ નેતામિલ મળનું નામ આપાનુ રૂપાંતર છે.

ગોટામાંથી ચંદેસો જુદા પડ્યા તેનીજ ગીતે મોટે ભાગે દક્ષિણની એક
યા બીજી તક્ષગદી જનિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા જણાય છે.

મધ્ય યુગનાં મનન આલના વિગ્રહો મોટે ભાગે દક્ષિણના દેશીય
અથવા તત્ત્વગદી રાજપૂતો તથા ઉત્તરના પરદેશી રાજપૂતો વચ્ચેના
ના આમાજિક અથડા દના એમ મમજાએ છીએ
ઉત્તર તથા દક્ષિણની ત્યાગે તેનો ઉચ્ચ કાંઈક દાઘ લાગે છે અને
જનિઓ વચ્ચેના તેનું મથાર્થ રૂપ મમજાવાથી તેમાં કાંઈક રમ
જાડા પડ્યા મોટે છે. અત્યંત ઉપર જાણવેલી પક્ષોની

ગીતે પગપર ઝડપના પલ કોઈક કોઈક વાર નેત્રી બાંધી લેના અને
પગપર ચંપેંધ માંધી લેના અથવા કામજાગ બધા પક્ષો પરદેશી મુગવ
માનીતો મામનો કરવા એકત્ર થઈ જતા પણ મને એ વાત તો ખરી
લાગે છે કે દિદુત્ત પામી દિદુ મમાજા જાણે મથાને પદોચેલી તક્ષગદી
આનાય જાતિના ગજપૂતો, દિદુ બદાગથી આવેલા પરદેશી જગલી-
ઓના વરાજ રૂપ ગજપૂતો મામે ચંદ્રગતિ ધરાવતા દના ઉત્તરના
રાજપૂતોના મમદમા ઇતિહાસના પદ પર મીથી આગળ પડના
મદુઆજી, પગિદા, તોમાગ અને પતાર જણાય છે. દક્ષિણના મમદમા
મુખ્ય કુળો અરિય, કલચુરિ અથવા દેવંયા, ગદરવાગ અને ગાદુકુટો
છે. મોનાંકી અથવા આયુક્યોનુ મળ વિવાદમત છે. તેઓ અયોધ્યા-
માંથી આવેલા હોવાનો દાવો કરે છે, પણ જે બીજાં ત્રણ કુળો જોડે
મજકુડમાંથી ઉત્પન્ન થવાની જાતમા તેમને બેગવવામ આવે છે તેમની
પેડે તે પણ ખરેખર પરદેશી જનિઓના વગજ હોય એ બહુ ખતવાળેય છે.

આપણે શાદ રાખવાના મુખ્ય મુદ્દાઓ નીચે મુજબ છે: (૧)
કાનિય કે ગજપૂત વર્ણમા આવેલા સમૂહો ધંધાને અંગે થયેલા મમદો છે

અને તેમાં દિદુ ધર્મવિધિઓને અનુસરના તથા
ઉપસંહાર રાજ્યવદીવટનું કામ મથાર્થ ગીતે કરના તમામ
કુળોનો મમાવેગ થાય છે. (૨) પરિણામે બહુ

જ જુદીજુદી જાતિઓના લોકોને 'રાજપૂત' એ વર્ગમાં એકસાથે ટોળે કરવામાં આવતા હતા. (૩) દાસમાં જે મોટા રાજપૂત ધુળો દ્વયાતીમાં છે, તેમાંનાં યજ્ઞાંશરાં ખ્રિસ્તી મનના પાંચમા કે છઠ્ઠા મેકામાં દિદ બદામ્-થી આવી વમેલા બંગલી પગેશીઓના અથવા તો ગોંડ કે ભાર જેવી આજ દેશની આદિ વતની જાતિઓના વગજ છે. કુદરતી રીતે બ્રાહ્મણોએ બનાવેલી અને ડેક સૂર્ય, ચંદ્ર કે ચમકુંડ સુધી પહોંચતી વસાવણીએ માનવાનુ પમંદ કરનાર ઘણા દિદના કુલીન કુટુંબોને મને ખીક છે કે આ નિર્ણય નાપમંદ પડશે; પણ મારી ખાતરી થઇ છે કે એ ખરેખર અત્ય છે, જોકે તેના પુરાવા મહેલથી મમજી સકાય એવા નથી તેમજ તેને મંદોષમાં આપી સકાય એમ નથી નીચેની નોંધમાં આપેલા ઉત્તરેષો વધારે જાણવાની ઉત્ક્રાંધાના વાચકને એ વિષયનો વધારે અભ્યાસ કરવા સક્તિમાન કરશે.^૧

૧. આ વિષયના બીજા કન્યેષો નીચે મુજબ છે:—વીએ. ગ્રિમ 'ધી ગુર્નર્સ ઓફ રાજપુતાના એન્ડ કનોજ (જે આજ એ. એસ. ૧૮૦૬ જાન્યુ. અને એપ્રિલ); "બહાદુર હુન (એફેવાઈટ) નહન્સ કામ ધ પાન" (જે જાન્યુ. ૧૮૦૭), "બહાદુર હુન મેહન ઓફ બ્યામમુખ (જે જાન્યુ. ૧૮૦૭); "વી આફ્ટ ઇઈન્ડ ઓફ રાજપુતાના (ઈન્ડ એન્ટ્રી ૧૮૧૧), અને ડી બાર. બાંદાગરનો "ધ ગુર્નર્સ" (જે એ. એ. એ. એ. એ. પુસ્તક XXI), જે જા લેખકનો લેખ "ગુરિયોટસ" (જે એન્ડ પ્રાં એ એમ બી પુસ્તક ૧૮૦૦) બહુ સૂચક અને કિમતી જે તે બતાવે છે કે એવાડ કે હફયપુગના ગાખા જે રાજપુતાનામાં સૌથી શ્રેષ્ઠ નામ તરીકે મ્હોકાય છે અને રાજપૂત સત્રિયવત્તા નેતા મનાય છે ને નાગર બ્રાહ્મણના વરાજ છે રાજપૂત મળ્યા પછી તેમના પૂર્વજે મહાસત્રી તરીકે જાણીતા થયા હતા અને વસ્તુબિના ગાલઓ જોડે તેને બહુ નામ સખવ હતો અને વસ્તુબિના ગાલઓ હુન-ગુર્નર્સ સમયના હતા

ગાખાઓની ઉત્પત્તિના બાદાગમના ખ્યાલોનો પડિત મોદનવાલ વિષ્ણુલાલ પંડ્યા બહુ જાણીતી વિવેચક છે તે નેના લેખી પુરાવાની અર્થાં કહે છે અને રાખાઓ વસ્તુબિના ગાલઓના વગના છે એ પ્રખ્યાતી

માને કેમ આવે છે (જ. એન્ડ પ્રો. ને એમ જી. ૧૯૧૦ પ. ૬૩ ૬૫)
 પણ તે બાંટાગ્ગની ગયુમ્મિક દ્વિલેખે બંધાઈ ગીને દગલી મકતો નથી
 કેદપુગતા ગામ્મોએ વસ્ત્રલિ ગામના વગજ દત્તા ને બાળનનો કાઈ ખન
 પુગવો છે જ નહિ, પણ બાંટાગ્ગે બતાવ્યુ કે નેમ બને પડા ગામ્મો
 નાનકે માથામ્ નેમને વક્તનિ ગામ્મો મૈત્રમે દોય નેમ વખાય મે નેમ
 મુળને લેડે નેમનો ધનિય નળથ દત્તા

પરિશિષ્ટ

મેન વંશની ઉત્પત્તિ અને સાલવારી .

જંગાળાના વહેલા મમયના ઇતિહાસમા મારા ઘણા વાચકોએ લીધેલા ખ્રમ રમને લઈને હાલમાં મળી આવતી મામત્રી મારા હાથ પર ન હોવાથી આ પુસ્તકની બીજી આગતિમાં મ આ વિષયમાં રસ કરેલા ક્યનથી અડુ જ જુદા પડતાં મેન વંશને લગતાં ક્યનો આ પુસ્તકમાં મેં કર્યા છે તેને ખગ ગવવા મારી પેઠે જગા આપવાનું મને મન થાય છે.

મેન રાજ્યો પિતાની પછી પુત્ર એમ એક પછી એક ગાદીએ આવતા હતા. શિવાયેબોથી તેમના નામ અને પૂર્વાપગ ગાદીએ આવવું એટલું તો નિશ્ચિત થયું છે કે તેમાં મેન રાજાઓની વિવાદને -ધાન નથી એ અનુપૂર્વી નીચે આનુપૂર્વી મુજબ છે, (૧) મામંત મેન (૨) હંમંત મેન (૩) વિજયમેન (૪) વહાવ મેન અથવા બહાવ મેન

(૫) લદમણ મેન (૬) વિશ્વરૂપ મેન. આમાના મખ્યાક (૧) તથા (૨) વળા રાજા તો માત્ર ઓરિસ્સામા મ્યાનિક રાજ્યો હતા અને મંખ્યાક (૬) પૂર્વ જંગાળામાં આગી મત્તા ધનવતો એક ગણ હતા. હિન્દો મામાન્ય ઇતિહાસ તો નખ્યાક (૩), (૪) તથા (૫) મા જ માત્ર મ લખ ગંદ એમ છે, કારણકે તેઓ મોટા વિમારવાળા ગણ્યો પગ અમય ચવાવના હતા અને મોટા મત્તાધિગામા તેમનું મ્યાન હતું.

આ પુસ્તકની ત્રીજી આગતિમા નીકારેવા મનને મ્યાને બે લદમણ મેન હતા એવો વાદ નીકારવો હવે છૂટ જણાય છે અને શિવાયેબોનાં લદમણ મેન ને તથાકાન. ઇ. વિવાદનો વિષય નથી નામીરીમા વર્જ્યા પ્રમાણે બખનીઆરના હોકગ એવી જાણતો મદમદે નદીઆમાંથી નમાડી મકેવા ગય વખમળેયથી જુદો છે એવો બેદ નીકારવો

૫૩૬. અ. પ્રો કીયકોર્નની મદનનથી શોક્ષ્મ રીતે નિજિત થયેલી અને પાછાની મોંઘાથી તેનું સમર્થન થયેલું છે એવી જામન તે લક્ષમણમંનના નામથી જોળખાના મંવનનો આશ્વ છે. એ મંવનનો પ્રથમ દિવસ ઈ.મ. ૧૧૧૬ના ઓક્ટોબર માસની ૩મી તારીખ છે અને તે મંવતથી ગણનાં તેનું પ્રથમ વર્ષ ઈ.મ. ૧૧૧૬-૨૦૬૮, એ પણ ૨૫૫૮ છે કે લક્ષમણ અથવા લખનજેયની ઉપાધિ ધારણ કરતો એક મેન રાજા, જે લક્ષમણનો વશજ હતો અને શિવાજેખમાંના લક્ષમણ મેનના ત્રણ પુત્રો પાંચ થયો હતો, તેને હીજરી મન ૫૮૯ એટલે કે લગભગ ઈ.મ. ૧૧૯૩મા મુમયમાનોએ દિલ્લી લીધું ત્યાર પછીના કોઈ વર્ષમા બખ્તીઆરના છોકરા મદમદે નદીઆમાંથી નમાડી મૂક્યા હતા એ બનાવ નખાકનનો કતા જેને તિજ્જટ કહે છે તે ઇશાન ખુખાની ટેકરીઓના પ્રદેશમા મદમદે ચઢાઈ કરી તેની પહેલાં હીજરી મન ૬૦૧મા (ઓગસ્ટ ૧૨૦૪-૧૨૦૫) બન્યો હતો.

નદીઆ પગની ચઢાઈ માટેના આપણા એકમાત્ર પ્રમાણરૂપ તમાકતમા તે ચઢાઈની માલ આપી નથી તેથી તે બનાવની શોક્ષ્મ માસની માબનમા સારી પેઠે મતબેદ છે. એ નદીઆ પરની પુસ્તક હીજરી મન ૬૫૮માં પૂર્ક થયું અને તે ચઢાઈની વિષાદ- માવ ઇ.મ. ૧૨૬૦ની બરાબર છે. એનો વેખક અસ્ત સાલ જે સામાન્ય રીતે મિરાજ-ઈ-સિરાજ કહેવાય છે તે ૨૫૫૮ લખાણ કરે છે કે બિહાર શહેર આગળ બખ્તીઆરના પુત્ર મદમદે જે હીવચાવ કરી તેની હકીકત તે લઢાઈમા બચવા પામેલા બે મિપાઈઓ પામેથી હીજરી સન ૬૪૧માં (ઇ.મ. ૧૨૪૩ના જુનથી ૧૨૪૪ના જુન સુધી) તેને મળી (રેવટીના તરજૂમો પૃ. ૫૫૨) આ બનાવને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી તેણે આપેલો અહેવાલ લગભગ સમકાલીન કચન જેટલો પ્રમાણભૂત છે. પણ નદીઆ પગની ચઢાઈની એને એટલી બધી સારી માહિતી હોય એમ જણાતું નથી

બની સક તેટલા સક્ષેપ સાગરપમા આપીએ તો એ ઇનિહામ
 ઝારની કઢાણી નીચે મુજબ છે હીજરી સન ૫૮૯મા કુતુબ-ઉદ-દીને
 દિલ્હી હાથ કર્યું ત્યાં બાદ તુર્કી ખીલજી ગતિના
 તખાલ્ફ નારીરીમાં બખ્તીઆરનો પુત્ર મહમદ તેની પામેથી ડોઠ
 આપેલી કઢાણી જગા ગેગવવામા નિબ્જળ થયો આ બનાવ પડી
 કેટલોડ મમય, દેખીતી રીતે બહુ લાખો ગાગો
 વીત્યા બાદ તેણે બહુ પ્રમાણમા લશ્કરી બગ જમાવ્યું અને મિરઝાપુર
 જિલ્લામા એક જગીર મેળવી તે જગાએથી પટણા જિલ્લાના વાયવ્યમા
 આવેલા મણેર અને મિહારમા તે ધાડો નાખતો અને એમ કરતા કરતા
 એની પામે ઘોડા, હથિયાર તથા માણસોનું સારૂ માધન એકઠું થયું
 વળી વધારામા આપણને કહેનામા આવે છે કે 'તે આ ભાગોમા ધાડો
 નાખતો' અને એમ કરતા કરતા આખરે તેણે મિહારના કિલ્લેમધા
 ગાઉર પર હુમલો કરેલાની તજનીજ કરી આ પુસ્તકમા જણાવ્યું છે
 તેમ તેણે એ શહેર બનજે કર્યું અને કુતુબ-ઉદ-દીન જે ઘણું કરીને
 તે નમયે મુઘલખામા આવેલા મહોબામા હતો તેની હજૂરમા તેણે
 જમરી લટનો માલ રજૂ કર્યો તેની પર જે કૃપા પક્ષપાત બનાવવામા
 આવ્યો તેનાથી બીજાઓના દિલમા ઈર્ષ્યા પ્રગ્ની અને તોફાને ચરેલા
 એક દાથીને જો કરી પોતા પર બનાવેલી કૃપા બ્યાજખી છે એમ
 મહમદે બતાવી આપ્યું ત્યારે જ એ ઈર્ષ્યા શાત પડી એ બનાવ
 પડી તે મિહાર ગયો એ અરમામા નદીઆના ઘણા રહેવાશી બચબીત
 ઘર્ષ ગયા અને તેમના તાગ રાત્ર લલમણેયને છોડી ચાલતા થયા.
 એ પડીના વર્ષમા મહમદ-ઇ-બખ્તીઆરે એક લશ્કર તૈયાર કર્યું ને
 મિનારથી નીકળી પડ્યો અને પુસ્તકમા વર્ણવ્યું છે તેમ ઓગિતો નદીઆ
 શહેર આગળ આવી ઊભો.

હવે આ બધા પુગના ફરી તપામતા હું મ્લોકમેન માથે મમત
 થાઉં છું કે રેવડીએ કર્યું છે તેમ હીજરી સન ૫૯૦મા નદીઆ
 પગે મનો મકલો એ અશક્ય છે હીજરી સન ૫૮૯મા દિલ્હી

બરી માવ આશરે પશુ ત્યાગ્યા ઉપર આપતી મદમદની હીન
 હીજરી મન વચ્ચે ચાલે ચતા ટપાડ વર્ષ સાચા હશે મી
 હોની જોઈએ માણુ મિરા ૧-૬-મિરા ૧ આપણને કા
 (રેનર્ગ ૫ ૫૬૦) > જના ૧૧ રના ૧૧ થયા
 બા' મદમદ તિમ્મ પન્ની ચાપની વ્યવસ્થા કરી એ ખુશી
 ભરી હીનચાન હીજરી મન ૬૦૧મા (ઓગસ્ટ ૧૦૦૮ની ઓગસ્ટ
 ૧૦૦૫) થઈ આ જોતા નદીઆનું મદમદને હાથ પશુ હીજરી મન
 ૫૮૬થી ૬૫૨ ર્ષ માદ અને હીજરી મન ૬૦૧ પદના એમ્મે
 હીજરી મન ૫૮૫મા > તેના અરમામા (નર્સ ૧૧૮૮થી ઓગોસ્ટ
 ૧૧૬૮) મુકાબુ લેએ

પણ મિરાજ-૦-મિરાજે કહી કહાણી જના વધાર નામનાઈથી
 એ માન નહી કરના આપણને ગમ્મિમાન કર છે તે એની માહિતી
 મળી હતી > તેના જન્મથી માંડીન ગણુતા રાખ
 રાખ લક્ષમણેયને લક્ષમણેય આજ એની વર્ષની રા ત્યગાદી પર
 એંશી વર્ષનો છે દેખીતી રીતે દત્તમ્યા જેવા એક કુચમના
 કહેવાતો અમલ કેકાનાળું એ ચન પોતે જ મોડ અમે માની ન
 રાખ એક છે હિંમા જે લાખામા નામા ગળ્ય
 ની નોંધ થયેલી છે તે ઓરિસાના રાજ્ય ચોગમચના અમતની છે તે
 બગમર ૭૧ ર્ષનો હતો (ઈસ ૧૦૭૬-૧૧૪૭) અને ૭૧૧૫ પુ ત્યા
 મુની માર્ગપણુ દેશના ઇતિહાસમા એંશી વર્ષનું રાજ્ય દોરાડુ ગણમા
 નથી મેજર ક્રાન્નિન મારે મુનના સ્થામપ્રમાદે લેના ગોના વ્યાદ
 રાનમ લક્ષમણેને ઈમ ૫૦૦થી ૫૧૦ એમ એંશી ચાદર્ષ રાજ્ય
 મ્લુ, એ મ્થન ટાકી તેને આધારે એર્ગ પોનાના એંશી વર્ષના અમલને
 માનરાની બાનનનુ સમર્થન કરે છે પણ મુનશીએ કહેના કથન મા
 તેની પામે શુ પ્રમાણ હતુ તે કાઈ દેખાતુ નથી એ જ બાણુની બીડ
 દનીન એવી છે કે મદમદ હીજરી મન ૬૦૦મા મગી ગયો અને
 > ના ઇતિહાસકારોના લખ્યા મુજબ લખનાહી ગોમા ને

૧૦ વર્ષ ગળ્ય હયું હતું. હીજરી મન ૬૦૨થી આ ૧૦ વર્ષ પાઠમ ગણતાં હીજરી મન ૫૬૦ આવે. પણ બાબુ મનમોદન ચક્રવર્તી મુસ્લિમે છે તેમ, મદમદનો અમલ નહીંઆ પરના દુમલા પદેજથી ગણાયો હોય એ ગમ્ય છે. કરી વિચાર કરનાં, લક્ષમણેપના ઝેંગી વર્ષના અમલની તથા નહીંઆ પરના દુમલાની માત્ર હીજરી મન ૫૬૦ હતી એ જાણે બાબુનોનો અસ્વીકાર કર્યાગા હું જ્યોત્સેન માથે અંમન થાકે છું.

બાબુ વર્ષ પદેજા પ્રો. ક્રીસ્ટોફરે કરેલી મથના ટું સ્વીકારે છું. (ઈન્ડી એન્ડ્રી પુસ્તક XIX ૧૮૬૦ ૫-૭) તે એવી છે કે ઝેંગી

નહીંઆ પરનો	હીધેનોબી થવા પામી છે. નહીંઆ પરનો દુમલો
દુમલો લક્ષમણ-	ખર્ચી રીમે જેનાં લક્ષમણેન મવનના ઝેંગીમા
સેનનંવતના ૮૦મા	વર્ષમા થયો હતો. એ મવન મળ્યા આપેલા
વર્ષમાં થયો હતો	વર્ષા પૂર્ણ થયેલા વર્ષો હતા પણ કોઈ મેઈ વાર
	આજુ વર્ષો પણ આપવામા આવતા હતા. વર્ષ

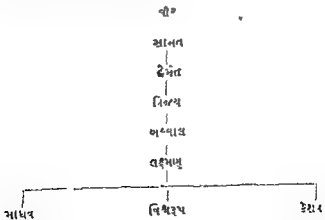
પુરું થયેલું છે એમ માનતા ઝેંગીમા વર્ષ ઈ.સ. ૧૧૧૬-૨૦+૧૦=૧૨.૫ ૧૧૬૬-૧૦૦૦ થાય પણ આજુ વર્ષ આપેલું છે એમ લખે તે એ માથ ૧૧૬૮-૯ (નવેમરથી ઓક્ટોબર) થાય થાજુ કરીને એ ગનાવ ઈ.સ. ૧૧૬૬-૧૦૦૦ના ગિયાળામા એટલે કે ૮.૫ ૧૧૬૬ની આખરમા અને હીજરી મન ૫૬૬ના આરંભમા મળ્યો હતો આપણે ખાતરીથી માની લઈ શકીએ કે તે ગનાવ હીજરી મન ૫૬૫ કે ૫૬૬મા મળ્યો હતો. ૯ પદેજાં માનતો હતો તેમ હીજરી મન ૫૬૦મા નહિ.

નહીંઆની જન લક્ષમણેન મવનના ઝેંગીમા વર્ષમા થયે હશે એવા પ્રો. ક્રીસ્ટોફરેનનો મતને તે જ મવનના ૮૩મા (ઈ.સ. ૧૦૦૨) વપના જનની ખીયાના ગિયાવેખથી ટેકો મળે છે. એ નોંધાએલી મનસાજ- તો પીકીક ચપ્પટજ છે કે જે ગમ્મતુ નામ એ વારી અને સમ- ધારણ કરે છે તેના ગળ્યથી એ મવન શરૂ થયો. હાલીન૮૧ આ પુસ્તકમા જતાઆ પ્રમાણે એ જલુ આદર-

પાત્ર ગણ દત્તો અને માદિત્યનો આશયક્ષ્મા દત્તો (પૃ. ૪૨૨-૨૩), વિજયમેનને માટે આપણી પાસે ત્રણ મમકાલીનપણાના પ્રમંગ છે. તેને 'ચોગંગ મખા' તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો છે. ઇ.સ. ૧૦૬૭થી માંડી ૧૧૪૭ સુધીનો પૂરાં ઇકાનેર વખતો તેનો આપવાદ જોવો શામનકાળ હતો. એ શામનકાળનો મરુઆનનો ભાગ^૧ આર ડી. મેનઈએ વ્રીકાગેલી માધવારી, કે જે મને પણ દવે ખરી લાગે છે, ને મુજબ વિજયમેનના અમલના ૩૮ વર્ષની લગોક્ષમનો છે. બીજા બે મમકાલીનપણાના પ્રમંગ અરકુટ અને આપૂર્ણ છે. એક શિવાશેષ નોધે છે કે વિજયમેને, નાન્ય,

૧ એ તેા ચાકસ છે કે નાન્ય મિથિવાનો કર્ણાટ રાજા હતો અને નાનિયામાં ચૈકામા તથા બારમ ચૈકાની રાજ્યાલમાં તે વિજયમેનનો અને ધણું ફરીને કનોજના જયચંદ્રનો સમકાલીન હતો. (મનમોહન અકવર્તી જે. પ્રા. એ. એસ. બી, ૧૯૧૫ પૃ. ૪૦૬-૧૧ માં)

આર. ડી. મેનઈએ આપેલી મેન વંશની વમાવણી:-

(જ. એન્ટ પ્રા. એ. એસ. બી, ૧૯૧૪ પૃ. ૯૮ એ વંશનું 'વરમાણ' અથવા રાજચિહ્ન 'સદાશિવ મુદ્રા' હતી. તે મુદ્રામાં જમ બુદ્ધરાજા મિવની બેડેલી આકૃતિ હતી જે મહાશિવ કહેવાની (નિજ. પૃ. ૯૬)

વીર, ગાયક અને વર્ધન એ નામના ચાગ ગજાઓને કેદ કર્યા આપણને એમ પણ કહેવામા આવે છે કે તેણે 'વિમથી ગૌડના ગજા પર આક્રમણ કર્યું, કામગીરીના ગજાને દાખી દીધો અને કૃષિગતે હમગ્યો' કમનમીમે એ વેળમાના ગજાઓનાં નામની જોડે-જોડે તેમના હાથ નીચેના દેગાના નામ જોડ્યા નથી નાન્ય એ તિર્હતના નાન્ય દેવ હોય, જેણે પ્રણાવી કયા મુજમ મિત્ર ૧૦૬૭માં મીમરાજીનની ગ્યાપના કરી અને પાઠગથી નેપાલની ખીણમા કણાંટક ગાન્યરગ ગ્યાપ્યો. ૯ વીર કે વર્ધનની ચોક્કમ ગ્યાગાખ કરી શકતો નથી. એમ માનના કારણ છે કે તેમાનો એક કામગીરી કે આમામનો ગજા હોવો જોઈએ.

એન ગાન્યરુપના હિપત્તિ અને હિદય આપીને આ ચર્યાત્મક નિમગ્ન નમંબુ છ એના પૂર્વજોનુ મગ ગ્યાન દક્ષિણમા હતુ અને તેઓ કણાંટ કાનિયો તેમજ બ્રહ્મક્ષાત્ર તરીકે દક્ષિણમંત્રુ મેન વર્ણવાયા છે આમાના ખીજ શબ્દના અર્થની રાજાઓનું કુટુંબ ગામનમા પ્રેા દીવહોર્નની ચેરમમજ થઈ હતી, પણ તેનો ખુલામો ડી આગ ભારાગદરે આપેયો છે. વર્ણોના ધ્વનિદામ પર ઘણો પ્રકાશ નાખતી એની મીકાઓનો આખો પાક આવનનમ ગ્યાપના ચોન્ય છે

‘આપણે જોઈ ગયા ડીએ કે એક ચામુ વેળ ભર્તૃમદ નામના એક ગુદિનોડ નામ નિા તે ‘બ્રહ્મક્ષત્રાન્વિત’ હતો એમ કહે છે એ પદનો નન્નૂમો મેં બ્રહ્મ અને હાત્ર એવા બ્રહ્મક્ષત્રશબ્દનો અર્થ મને તેજવાગો એમ કહેલો છે, પણ નીચે એક પદ્ધતીના ઉમેગવામા આવી છે અને તેમા એમ કહેલુ છે કે ઉપર જે કહેલુ છે તેનો અર્થ એવો થાય છે કે ભર્તૃમદ બ્રહ્મ કાની હતો એટલેકે બ્રહ્મક્ષત્રી ગાતિનો હતો ભર્તૃમદ માત્ર એક જ એવો દિવી ગજા નથી જેનુ હિપર મુજમ વર્ધન કગવામા આવ્યુ છે બગાજાના ગાળીના મેન વચના વિશ્વમેનના દેવપાગ શિવાલેખમા મામનમેનને “બ્રહ્મક્ષત્રિગા ગુગ્ધિયેદામ” એ રીતે વર્ણુ થો છે. પ્રેા

ક્રીષ્ણને એનો અર્થ 'આદ્યજ્ઞ અને ક્ષત્રિયોના કુળોની માધાની માળા' એવો કહેશે છે. પણ ૯ થાકે છું કે તેનો અર્થ 'અક્ષક્ષત્રિય કુળોની માધાની માળા' એમ કહેવા લેઈતો હતો. પાછળ કહેશે તમ્ભૂમે બરાબર છે એમ 'અન્નાયમગ્નિ' માં એન સ્થાનએને ઉદેશી વપરાયેલા 'અક્ષક્ષત્ર' એ ગાંધી બતાવાય છે.

હવે 'અક્ષક્ષત્ર'ને મળતી અક્ષક્ષત્રી નામની એક જાતિ છે અને એ જાતિના આદ્યજ્ઞ પંચજ્ઞ રજપનાના, કાલિયાનાં મૃગરાત અને દક્ષિણમાં પણ ધણી જગ્યાએ લેવામાં આવે છે. અગાઉ જે નિવેદન કર્યું છે, તેવા મારા મન મુજબ તો એ બધા નવી જાતિઓના 'આદ્યજ્ઞ વર્ણના' હતા અને હિંદુ મહાજામા છેવટના બગી ગયા ત્યારે તેઓ ક્ષત્રિયના ધારણુ કરના થઈ ગયા હતા.' એ લેખક પછી લેખપુત્ર ગણવના ભડાગ, વણકર તથા ગાગા જેઓ મૂળ નાગર 'આદ્યજ્ઞ' હતા તેમના દાખલા દાકે છે અને આગળ દીક્ષા કહે છે કે —

‘અહીં આપણી પામે એક એવી અક્ષક્ષત્રી જાતિનો દાખલો છે, જેના મળેલા કહે છે કે તેઓ મળે નાગર 'આદ્યજ્ઞ' હતા. આ માક રીતે બતાવી આપે છે કે શુદ્ધિયોર કે જે મળ નાગર 'આદ્યજ્ઞ' હતા તે કેવી રીતે અક્ષક્ષત્રી અથવા ક્ષત્રી થઈ ગયા અને અક્ષક્ષત્રીઓની જુદીજુદી જાતિઓ મૂળ પગદેશી જાતિઓના 'આદ્યજ્ઞ' વર્ણના સોકોની બનેલી હતી, અને હિંદુ મહાજામા બળવાની વિધિ મઠ થઈ તે અરમાના પણ તે પૂરી થઈ તે પહેલાં તેમને 'આદ્યજ્ઞ' ધર્મને ધ્યાને ક્ષત્રિય ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો.’

શ્રી ભાદરકગુનું કહેવું તદ્દન ખરૂં છે. પરિણામે એન સ્થાનએનો પૂર્વજ દક્ષિણમાંથી આવેલો કોઈ 'આદ્યજ્ઞ' હશે, અને ઘણું કરીને તે 'આદ્યજ્ઞ'ને મદજ એવા મંત્રીપદે નીભાયેલો એન સ્થાનકુલ મૂળ હશે. મંત્રીપદ છોડી તેણે ગત્યવદીરતનું કામ હાથમાં લીધું ત્યારે તે અક્ષક્ષત્રી થયો અને તેના વંશને પૂગ ક્ષત્રિયો તથા જીર્ણ ગત્ય

કરના દાનિય ગણાતા કુટુંબો જોડે બેટી વહેવાર કરવા યોગ્ય ગણાવા લાગ્યા. મામનમેન દલિગ કે ઓરિઝમાના ગઝનની નોકરીમાં હોય એ વાલ મલખિન છે. ઉત્તર ઓરિઝમામાં મામંતદેવનો અર્ધ અવતર રાગ્ન તરીકે ગિયર થવાનોગનાય અગિયારમા મૈકાની અધવચમા દ્વેષકિ સમયે થયેલો હતો. મલખ છે તે અવતર ગીતે રાજ્ય કરનો ગઝન નહિ હોય. રાજપદ ભોગવનાર એ વસના પહેલો પુત્ર તેનો છોકરો હેમતમેન હતો.

નીચે જેનું અવતરણ આપ્યું છે તે પ્રમાણ મુજબ મેનોની મૌથી વહેલી અને નિશ્ચિત ગીતે જણાયેલી રાજ્યધાની કારીપુરીમાં હતી. મિદનાપુર જિલ્લાની પડોગમાં ઓરિઝમાના ખાન બેન બંસાની સૌથી યા રાજ્યોમાં મૌથી ઉત્તરમાં આવેલા મયુરભજ પહેલી રાજ્યધાની રાજ્યમાં મુવર્ણુરેખા નદીના કિનારા પર આવેલું હાલનું કમીઆર્ગી તેજ પ્રાચીન કારીપુરી જ્યાં મુ નમેન્દનાથ વગુના પ્રગમનીય 'આર્કિઓલોજીકલ રીપોર્ટ' માંથી ૫ અવતરણ આપું છું

'આગરે નણુમાં વર્ષ જેટલા પ્રાચીન અને તાલપત્ર પર બંધેના જગાજાના પાત્રાત્પ વેદિ નતા વેશજલના દતિદાનમાં આપણ વાચ્યું છે કે મેન રાજસગ મુવર્ણુખાના કિનારા પર આવેલા કારીપુરી નામના નગરમાં રાજ્ય કરના હતો આ યથાનતા નગરોરિઝમાના એક વિજયમેનને મે પુત્રા હતા મોટાનું નામ મ'વ અને ન નાનું નામ સ્થામવ હતું પૂર્વ જગાજાને જીતી બધે વિક્રમપુરને પોતાનું પાટનગર કરનાં ગઝન ત આ બેમાંનો જીતેન હતા પાત્રાત્પ કલમતરી પ્રમાણે વિક્રમ પુરમાં સ્થામવમાંનો અમવ શક ૯૯૪ એટલે ૬ મ. ૧૦૭૦ માં શક થયાં. એ તો નિમદેહ વાત છે કે કમીઆર્ગી એ કારીપુરીનો જ અપગ્રગ છે.'

પણ એ મામન તદ્દન તકાલ્લિન નથી એ કકગમાં મયરાયવા ન્યાનિક દતિદાનના પ્રશ્નોને અને ઉપર જણાવેલા પુત્રકમાંની ટીકાઓને ૫ પૂરેપૂર્ણ અનુનર્ગી મકનો નથી

મંજ્યામધ પદ ટીપાળીઆ આપરાની જાનિયાનથી જવરા માટે

મુખ્ય મુખ્ય ઉત્ખોનું સર્ગીકરણ નીચાનાં મામેનનામાં આવે છે
ઉલ્લેખો

આ પુસ્તકમાં તથા પગિજિટમાં મેનોને બગના જે જે યનો
છ તેના પ્રમાણો નીચેની વર્ગીકરણ કરી ચઢીમાં આપેલા છે
પ્રમાણો જરીપૂરાણા થઇ ગયેના પુસ્તકનો ઉલ્લેખ
નથી કરવામાં આવેો

નાનનાથ આપેના 'વાર મેનોના' અહમદની યથાર્થ નમસ્તુતિ
આપરી અવરી છે (મના ૧૩૦ પૃ ૧૫૦-૭) તે રાજાઓના નામ નીચે
મુજમ આપે છે (૧) નમન (૨) મગમન
મામાન્ય (૩) મપિનમેન (૪) સચિમન તેમજ ૩૭
કળે કે દરે રાજાના અમલનો મમય નિર્મિત

મના તે શક્તિમાન થયો નથી તો પણ તે વારેએ બગા મળી।
આશરે એકી વરથી વધાર નાળ્ય મ્યુ નથી બધા મગધને દત્તનાર,
નિકમશિનાનો નાશ મનાઝ અને ઓલટ પુરીમાં (ગિદાર ગામ) ધણા
સાધુઓની કતલ કરનાર તુરખ રાજા અને અહેવાન, બખ્તીઆનના
પુત્ર મહમદની આઘ નર્ણુનવા માટે હાથ એમ જણાય છે પણ
એ આદમીને ચદ્ર પદના તરીકે મ્મ નર્ણુનવામાં આવે છે તે
મ્મી શમ્નો નથી આગળ જતા (૧ ૨૫૬) તે બીજા પાળના
સેનોને વર્ણવે છે દા ત (૧) લખ્ખમેન બીજો (૨) જુદ્ધમેન (૩)
હરિતમેન અને (૪) પ્રતીતમેન એ બધા મમદિત સત્તાવાળા અને
તુરખ અથવા મુમનમાનોના તામાના નામ હતા

આપુનમ્મી રી આગ્રસિમાં શિનાને મોમાંનો નકમજુમેન અને
તખમત ઈ નાસીરીનો તાપ લક્ષમણે એક જ છે એમ માની તેનામાં
આન્યુ હતુ જે બી & ઑ રીસ સો પુસ્તક IV ૧ ૨૬૬-૭૭
મા કે પી જયરનાતે આ તેના જ ૧ ૨૦૩-૮૦ માં એથ પગાએ
હાનમાં એ વિષય પર નવો પ્રાથ નાખ્યો છે લક્ષમજુમેન સનન
પ્રવતાનનાર લક્ષમજુમેન મહમદની ચગા પહેના ધણા સમય પગ

મરી ગયો હતો, અને તારાનાથ જેને સવમેન કહે છે તે લક્ષ્મણમેનર બે.
આ પુસ્તકમાં આગળ અપેક્ષી વશાવલીમાં બતાવ્યા પ્રમાણે લક્ષ્મણ
મેનના ત્રણ પુત્રોના ગાદીએ આવી ગયા પંડી તેગાદીએ આવ્યો હતો
એમ માનવું મનુક્રિતક જણાય છે. ત્રિવંતપસેન તથા કેશવમેન જેમનું
પાટનગર ગૌડમાં હતું તેના તાત્રપત્રાથી આ વાતનું સમર્થન થાય
છે. તે જ જગાને પોતાનું પાટનગર તરીકે પન્દ કગનાર મહમુદની
પહેલાં નેઓ ત્યાં રાજ્ય કરી ગયા હશે, એ તાત્રપત્રા પગની માત્ર
અનુક્રમે શામન કાળના ૧૪માં અને ત્રીજાં વર્ષ છે. એટલે લક્ષ્મણમેન
ઈ.સ. ૧૧૮૭ (૧૧૬૦-૧૭) પહેલાં અને ઘણું કરીને એથી પણ બહુ
પહેલાં મરી ગયો હશે. કારણ કે મોટા ભાગએ પહેલાં રાજ્ય કર્યું હતું
લક્ષ્મણમેનના પુત્રો મુમયમાનો પર જ્ય મેળવવાનો જે હાલો કરે
છે તે જીત ઈ.સ. ૧૧૬૬ની મહમુદની ચક્રાર્થ પહેલાં થયેલી હોવી
જોઈએ એટલે કે તે કાલી સુધી આગળ વધી આવેલા ધોગી લક્ષ-
રની મામે હશે

બાકી મેન જ એ એમ. બી. ભાગ ૧ પુસ્તક XIIIV (૧૮૭૫)
પૃ. ૨૭૫, રેવર્ડીનો જવાબ તે જ પુસ્તક XIV (૧૮૭૬) પૃ. ૩૨૦
અને તન્ગૂમે તમાકત એપ. ડી. મનમોહન
નદીઆ પડયાની વહવર્તી 'મેનગાનઓ પગનું પરિગિષ્ટ' જે એન્ડ
માસ્ટ્રે પ્રો એ એમ. બી. પુસ્તક I, ૧૯૦૫, પૃ.
૪૫-૫૦ અને મદન સિંહપુટ્ટ આગ કાઢિટકુલ
ધવેન્દ્રમ, ઈન ધ કિટ્ટની ઓફ બેમાય, મુહોમેદન પીરિયડ' તે જ
પુસ્તક IV, ૧૯૦૮ પૃ. ૧૫૧

ઉપવા લેખો ઉપરાન-નગન્દનાથ વસુ જે એ એમ બી. ભાગ
I, પુસ્તક XV (૧૮૮૬), પૃ ૬-૩૮, આપુ અલય કુમાર મિત્ર,
તેજ, પુસ્તક XIX (૧૯૦૦), પૃ ૬૧, કીવરોર્ન
લક્ષ્મણસેનનો સંજ્ઞા ઈન્ડી એન્ડી XIX (૧૮૯૦) પૃ ૬, અને
અને માસવારી એપિ. ગ્રન્ડ, ૧, ૩૦૬, બેરિંગ, જે. એ.

એમ બી ભાગ I પુસ્તક IVII (૧૮૮૮), પૃ ૧-૭, આગળ
બેરોપાખ્યાય ‘નાધાર્મનિગત એન્ટ ઓફ લક્ષમણના,’ જે એન્ડ પ્રો
એ એમ બી, પુસ્તક V, ૧૯૦૬, પૃ ૪૬૭, અને પ્રો એમ
ભટ્ટગારી, ‘ફિંગ લક્ષમણના ઓફ મેગાન એન્ડ દિઝ ઇંગ’ ૬-૧, ૧૯૧૨,
એન્ટ, પુસ્તક XII (જુલાઈ ૧૯૧૨), પૃ ૧૧૭-૮

મનમોહન ચક્રવર્તી, બંગાળના રાજ્ય લક્ષમણમનના મંત્રિ
ધાર્મિક બનાવેલું ‘પરન દૂતમ,’ જે એન્ડ પ્રો એ એમ બી,
પુસ્તક I (૧૯૦૫), પૃ ૪૧૦, ‘મનીમેન્ટરી
એન યુગમાં માહિત્ય નોટમ ઓન ધ બેંગાલ પોસ્ટ ધાર્મિક એન્ડ
ધ એન ટ્રિગ ને જ પુસ્તક II (૧૮૦૬), ૧

૧૫૦, ‘મહત્ત્વ નિદરચન બેંગાલ-પુરિગ ધ એન ટ્રી,’ તે જ, પૃ ૧૫૭

મનમોહન ચક્રવર્તી, ‘કોનોનોઝ ઓફ ધ ઇન્ટર્ન ગગ ટ્રિગ
ઓફ ઓરિસ્સા,’ જે એ એમ બી, ભાગ I
આરગતયા વિજય- પુસ્તક XXXII (૧૯૦૩), પૃ ૧૪, જેમાં આનંદ
સેનર્તુ સમકાલીનત્વ ભગીના ‘સલાન ચરિત’ માથી અવતરણો
આપેના છે

રાવનને માટે મનમોહન ચક્રવર્તી, જે એન્ડ પ્રો એ એમ
બી પુસ્તક I (૧૯૦૫), પૃ ૪૮ નાન્ય માટે, એમ લખે છે ‘નંપાન’
૧ II, પૃ ૧૯૮, મીનકાર્ન એપિ ઇન્ડિ, I, પૃ ૩૧૩ નોંધ ૫૭
આ આમાન્ય વીર નામના રાજ્ય માટે ગ્રેહટ, ‘રીપોર્ટ ઓન ધ પ્રોગ્રેસ
ઓફ હિસ્ટોરિકલ રીમર્સ ઇન આસામ,’ સિનોગ, ૧૮૮૭, પૃ ૧૧, ૧૮

‘ નગેન્દ્રનાથ વસુ, ‘આર્મીઓનોલોગીકલ મર્સ ઓફ મધુરનજ’
સેનોનું આરબુ રચના- મધુરનજ ગા. પ્રસિદ્ધ કરેલો, ૧૯૧૧
ન પ્રસિદ્ધ કરેલો અર્થ પૃ ૧૨૦

હી આગળ આગરક- ‘બુદ્ધિનોમ’ જે એન્ડ પ્રો એ એમ
બી, પુસ્તક V, ૧૯૦૮ પૃ ૧૧૭-૮૭ ખામ પીને પૃ ૧૮૬, એ
જ. ૮ કિમ્તી અને નીન મર્નાત્મક નિર્ણય

પ્રકરણ ૧૫ મું

દક્ષિણનાં નામ

‘દક્ષિણ’ એ મન્દુન મન્દના મન્દન-બર્ષા અને કાવ્યના અપર્ણ
‘દક્ષિણ’ એ નન્દને નર્મદા નદીની દક્ષિણે આવેલો દિગો તમામ
પ્રદેશ દર્શાવતો એવા વિગત અર્થમાં નાખરી

દક્ષિણ મ ૧૫ છે અથવા તે મ ૧૧ ના એમ અપરાધ
મુદા ૭ પણ આમાન્ય રીતે એ શબ્દથી વધારે

મર્્યાદિત પ્રદેશ મુચન થાય ૭ અને તેમાં દિગ્વિદ્ય ૭ દક્ષિણમાં
આવેલા મન્દના અને તામિર દેગોનો મનાવેલ થતા નથી આમ
મર્્યાદિત થતા, એ શબ્દથી મન્દગાદ્ર અથવા મન્દગાઓનો ના અને
તેનુસાર હાતા બોનતા નોકાથી અમારો દન મુચનાય ૭ મૈમુગના
દના ૭ દના, જેને દિગ્વિદ્ય ૭ દક્ષિણમાં કન્દા ‘દક્ષિણ’ નાદ
વધારે બાજેરાગે ૭ તરી નોધ આ પ્રશ્નમાં દરામાં આવી ૭,
૧૫ તામિર મત્તાઓના રતા આ પ્રશ્નના મધિમાં તરી ચર્ચા
ની એ વધારે નજવ-બર્ષા ૭ કાનના ના ર્ષાપ વિભાગની દિગ્વિદ્ય
નેત, ઉપરના મર્્યાદિત અર્થમાં ‘દક્ષિણ’ કન્દે તા તેના ઘણા મોગ
હાગનો મનાવેલ કાનના દેગામાનના વિગતના ના તમા થઈ તય ૭

ભૂતિ દિગ્વિદ્ય નેતા એ પ્ર મ મો લા ૧ મ ૧ ‘મન્દગાદ્ર’ પ્રશ્ન
૭ એ ૧૫ નદી દક્ષિણ એવી મે મોગી નદાતરી દના પનાર થાય ૭ એમાં
ની કૃષ્ણાને દક્ષિણ બાલુએથી નુનબદા નામની અમલતરી નદી મને ૭

આશ ૭ મ ૨૦૫ મુધીના માન્યો નેતા મુધી આ પ્રશ્નમાં
૭ મ ૨૨૫-૨૫૦ ધૃતિ-અગત્ય ની મત્તા આદ હતી એનો દતિ
હામ આ મુજબ ના આદમાં પ્રશ્નમાં અર્થ
હામ આદમાં ૭

૧૮૮ મા લખના મન્દ આ ૭ બાહ્ય ૨ મી ૧ ૩ ૭
અ પ્રશ્નના નોધ પડી આશ્વ નળુ નેતા મુધી આ પ્રશ્ન પરના ના તય

વળ '૬ વગોની આપણને તઈ જા મોક્કમ માહિની નથી' એ '૬ એ મમય પત્રી દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશના દક્ષિણ ભાગમાં રાન્ય કુના નાનગોના મંગધમા કાલક વગરે માહિની મળવા પામી છે, ખામ કરીને ત્રીજા અને છઠા મેકાની વચ્ચે કનાગ અને મલીસૂના ઉત્તર ગિરવાઓમાં ગભ્ય કુના કદમોર વિષે તો પણ પૂગતરવર્ગોએ તીણી

૧ આશરછટ્ટા મેખની નિધવખમાં શ્રાહાઓમાંથી કલ્પજ ધરણા વળવાનું રશને દૂર કરી આવવવા આઠ્યા દગ્વિર્માના સુગલી તામ્પપરો ૫૦ જ સાક્ષ છે તે હું મ ૫૦૬ કે હું સ ૫૪૫ ને મળતી થાય છે ધણુ કરીને પાળી સાથ જોડે કાગલુ- દગ્વિર્મા ૫૦૮માં આદીએ આઠ્યા અને ૫૬૦માં છેલ્લો ગભ દશે (એપિ હન્ડિ. XIV (એકટા ૧૯૧૭) ૫ ૧૯૬) ગભ દરિર્વર્મા અને કૃષ્ણવર્મા બીજાના તામ્પપરો કલ્પ કાનયર્મા મરી આઠ્યા છે (પ્રા ગીષા એ એસ ટબલ્યુ સી., ૧૮૧૮૫ ૫ ૩૫)

કદમો માટે જુઓ મહિસનુ 'માવમોર એન્ડ ઈર્ન ક્રમિષ હન્ડિ કીપ્રાન્સ' સદન, ૧ન્ડેબવ એન્ડ મે ૧૯૦૯) બીજી રીતે ઉલ્લેખ ન થયા હોય તો આ પ્રકાશમાં આપેલી હકીકત ફીટના 'ડીનેરેટીઝ ઓફ ધ ફેનેગીઝ ડિરેક્ટ-કટસ' ની બીજી આકૃતિ અને આર ઇ ભાડારકુના 'જોત્રે મેટ્રીગીઅર (૧૮૬૬) પુસ્તક I અને II માના 'નર્થો ડિરેટરી ઓફ ધ ટેનન' આધાર આપવામાં આવી છે એ અને પુરતમમાં મૂળ લેખોના પૂરા ઉલ્લેખો જરૂરે કોલહોર્નના 'મખીમેટ હું ધ સિગ્ન ઓફ હન્ડિકાસન્સ ઓફ સધર્ન હિડિયા' (એપિ હન્ડિ પુસ્તક VIII પરિશિષ્ટ II) ૧૯૦૬ના બન્યુઆરી સુધીના શિનાલેખાના અભ્યાસના પરિણામરૂપ ધણી જ વિશ્વાસપાત્ર વર્ણવવાથી આવે છે પુવકેશિન તથા બીજા ધણુનાં નામોના સ્પષ્ટાબ્ધ પાડાંતરે જોવામાં આવે છે 'પુવકેશિન' એવી જોડણી હાવમાં અને સ્વીકારમાં આવી છે એ નામ આપોની વર્ણવવાથી આવે મલી આવે છે અને આશુકય કુટુંબની બહાર એ નામ મળી આવતાનો પોતાને મળેલો એ એક જ દાખવો છે એમ ફીટ કહે છે મોલકી અથવા આશુકયોનો સબધ નુર્નના જોડે હોતો જેની 'આપ' લોક એક સાખા રૂપ છે, જેના ઝેકસનના મતને આથી પુષ્ટિ મળે છે (જો નર્થીટીઅર (૧૮૬૬) પુસ્તક I ભા I ૫ ૧-૭ નોંધ ૨, ૧૩૮, ૪૬૩ નોંધ ૨, ૪૮૬)

કાઠેલી વિગતો સામાન્ય જનતાને રમિક મધ પડે અને તેની વિગત-વાગ નોંધ આ પુસ્તકમાં લેવી વ્યાજબી ગણાય એવી નથી. એ મુલકનો પશ્ચિમ ભાગ મહાગઢ રાષ્ટ્રકૂટ અથવા ગટ કુળના અમલ નીચે હોય એમ જણાય છે. ત્યાર પછી ઘણે લાભે મમયે આદમા મૈકામા એ કુળ થોડા સમય માટે દખ્ખણમા રાજ્ય કરતી મત્તા થવા પામી હતી.

છઠ્ઠા મૈકાના મધ્યમા ચાલુક્યોના ઉદ્ભવથી વ્યવહાર રીતે દક્ષિણના ગાજકીય ઇતિહાસનો આરંભ થાય છે એમ કહેવું હજુ પશુ ખરું છે.

ચાલુક્યો એવો દાવો કરે છે કે તેઓ ઉત્તર-

ચાલુક્યોનો ઉદય માથી આવેલા રજપૂતોની જાતિ છે. ચાલુક્યોએ ઇતિહાસપટ પર દેખા દીધી તે પહેલા ઉત્તરના

આર્ય આદર્શોથી મોટા ભાગે પ્રભાવિત થઈ ચૂકેલા દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશના દ્રાવિડ વતનીઓ પર તેમણે પોતાનું પ્રભુત્વ જમાવ્યું હતું. ચાલુક્ય કુળના વસંતલાલે તેના કૃપત્તિના મ્યાન અયોધ્યા સુધી પહોંચાડી દેતા તથા તે રાજવંશને પુરાણોક્ત મળ પુત્રવ્યાપના, પાળળના ચાલુક્ય શિક્ષાધેખમાંના કથનો ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ નકામા છે. ચાલુક્યો અથવા સોલંખીઓનો મનઘ ચાપો જોડે અને તેમ કરી જે યુદ્ધ જાતિના ચાપો ગાખાડપ હતા તેની માથે હતો એમ માનવા કાંઈક કારણ છે અને મનાવિત છે કે તેઓ રજપૂતાનામાથી મ્યાન ફેર કરી દક્ષિણમા આવ્યા હોય

ઇ.સ. ૫૫૦મા શિવજીપુર જિલ્લામાના હાલના બામી અથવા પ્રાચીન વાતાપિતો કળાને લેનાં પુષ્પસીનપહેલો એ નામના એક ગામને

એ રાજવંશની મ્યાપના કરી અને માધાગણુ કદનો

ઇ.સ. ૫૫૦ પુલકે- મુલક મેળવ્યાં. તેનો હેતુ વધારે વિસ્તૃત મત્તા

સિન્ પહેલો મેળવવાનો હતો અને અશ્વમેધ યજ્ઞ કરી તેણે

મહારાજનાધિગજ પદનો દાવો કર્યાનું કહેવાય છે.

કાર્તિવર્મા તથા મંગલેશ નામના તેના બે પુત્રોએ એના કુટુંબના તાણાના મુલકનો પૂર્વ તથા પશ્ચિમ તરફ વિસ્તાર વધાર્યો. એમાના

કીર્તિવર્મા અને
મગજેશ

પંચાએ વધારે આજી પ્રમાણના જે રૂબોને પો
તાની મતા નીચે આપ્યા તેમા પશ્ચિમરાટ તથા
મમુદની વચ્ચે આવેલી મમુદ કિનારની ચીજ
વગી જના નાણ પ્રદેશમાના મીચોનો પણ મમાવેશ થાય છે. પ્રાચીન
માત્રાન્ય મતાધીન મીચોના કદાચ તેઓ વગજ પણ હાય.

મગજેશ પડી ગાદીનો વાન્સા મેગવનાની જામનમા તેના અને
કીર્તિવર્મા ૧૧ હાકરાઓ વચ્ચે ઝગડા થયો એમાના ખીજાએ પોતાના
દરીફને હગાચો અને ૭ મ ૬૦૮મા પુનઃમિત્ત
ઈ ૫ ૬૦૮ પૂર્વકેમિત્ત ગી ૧૧ નામ ધારણ કરી તે સાના પિતી ગદીએ
બેઠો ખીજો રૌ તેનો વિધિમત નાન્યભિરેક

થયો આ શક્તિશાળી ગજ નાગવાગ્ રીમ રૌ મુધી તેની પડોગ
મા આવેના તમામ રાજ્યો પર આક્રમણ કરી નેને હતી સેવાના
કાર્યક્રમમા નાચો રલો પરિએ અને ઉત્તરે લાઠ અધરા દક્ષિણ
ગુજરાતના રાજાઓ ગુર્જર અથવા ઉત્તર ગુજરાત અને ગજપતાના, મા
ગના અને હમ્જુના મીચો એ બધાને પુનઃમિત્તના માનવના પન્થા મળ્યા

પૂર્વમા તેણે દૃષ્ટ્યા અને ગોદારરી વચ્ચના રંગીને પોતાની મના
નીચ આપડુ અને ૭ મ ૬૧૧મા પોતાના જાહ કુન્જ રિણુર્ધનને
પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે ત્યા આપ્યો તેનું

ઈ ૫ ૬૧૧ વેંગીની પાનનગર પિષ્ટપુરના દુર્ગમા હતુ આજે ગોદા
હત વરી જિન્નામાનુપિથુપુરમ તેજત પિષ્ટપુર થોજા
વૌ જાદ આગરે ઇ ૫ ૬૧૫મા એ ચતત નાત

થઇ પડો અને પૂર્વ નાનુમ્થોના વેંગીની આપના રી ૬ મ ૧૦૭૦મા
આન નશમા લગી ગયો ત્યા સુધી એ વગ આનુ રલો હતો

આન, પાડય અને રતર તેમજ પ ૧૧ એ તમામ દક્ષિણના
નાન્યોને સાનાપિના આ મહત્વામલી ગમ્મ જેડે અથગમણમા આનવાની
૬૨૪ પડી એ તો નિમદ્દ વાન છ ૫ ૬૧૫
દક્ષિણના વિચ્છેદ ૬૩૭મા નર્મદાની દક્ષિણે તો તે મીચી વધારે

મત્તા ભોગવતો મત્તા હનો.

એ આજ પહેલાં દમ વર્ષ ઉપર આખા દિલ્હી મત્તા થવાની ઉમેદ ગણના ઉત્તર દિલ્હી મત્તા હો જતે મરદારી લઈ તેના મુલક પર કરેલા આક્રમણનો તેણે મદદ મામનો કપો ઇ.સ. ૧૨૦ હર્ષની દનો. દક્ષિણ તથા ઉત્તર દિલ્હી રાજ્ય વચ્ચે પીછે હઠ મીમા ૩૫ નર્મદાની આખી મગદદ રેખાની મદદ રહ્યા કરવામા પુલકેશીએ જનાવેલાં આવધા નના તથા મુલકેશીશત્રથી દર્પે તેનું ધાર્યું કરવામાં મદદ થયો નહિ દક્ષિણના આ ગણની કીર્તિ દિલ્હી હદ બહાર ફેલાઈ અને ઇસ્લામના ગણ મુગઝ બીમના હાન સુધી પહોંચી તેના અમલનાં હદમા વર્ષમા એટલે કે ઇ.સ. ૧૦૫-૧૬ ના ઇ.સ. ૧૨૫ ઇસ્લામ અગ્રમા પુલકેશી નગરથી આવેલી મલકા દૂત સાધેનો અવધાર મદદગીનું તેણે મન્માન કર્યું. એ ગિલાયાના જવાનમા ઇસ્લામથી વળતી એક દૂતમદગી તેના દગ્યામાં મોડલમા આની અને તે દિલ્હી નાનના દગ્યામાં તેનું ચોથા મન્માન થયું. અગ્રટાની મધ્યાક ૧ની મુકામાનું એક ભીતિ-ચિત્ર હમનમીમે ખરિન થયેલુ હોવા ઠના ઇસ્લામી દૂતો પાનાના પ્રમાણ પત્રો ગળુ કો છે એ આપાનું દુખા ચિત્ર છે એમ મહેલવી જાણ્યા આવે છે.

દિલ્હી અને હગન વચ્ચેના અમાધાગળ ગાજપ્રકરગી મમધની મમદાલીન નોંધ તરીકે એ ચિત્ર જાણવા જેવું છે, પણ તે ઉપગન વધારામા કાનાના દનિદામના એક મીમાચિત્ર અગ્રંદાના ચિત્ર- તરીકે તે બદ કાગી કિમન ધગવે છે. અગ્રટાના સંપ્રદાય કેટલાએક થઈ અગલના ચિત્રોની માત્ર એ નહીં કો છે અને તેમ કરી બીજાં ચિત્રોના મમય નિર્ણય નહીં કરવાનું ધોરણ પૂરું પાડે છે એટલું જ નહિ, પણ અગ્રં દાની ચિત્રવિધિનો સંપ્રદાય ગીરો હગનમાથી અને આખર ગ્રીમ-

માથી આવ્યો દોષ એ મખનિ છે એની મૂચના કરે છે

ક્રમ ૧૪૧મા પુત્રગી બીજના દરગારમા દાનગી આપના
હ્યુએનસામે અગ્નિની ખીલમા આવેલી અદ્ભુત નૃકાઓની યોગ્ય
પ્રશ્નમા કરેલી કે ગગનનો મુકામ તે વખતે

ક્રમ ૧૪૨હ્યુએનસાં વાનાપિમા નહિ પણ બીજન એક શદ્ગમા હતો
ગની સુવાકાત તે શકું નાશક હતુ એવો નિર્ભય માધરા માટે
બદ્ધ મારા કાનજો છે મખ્યામધ પ્રજા જેને
પૂર્ણ રીતે વશ હતી એના પુત્ર ગીના વરમ્મી જાતની એ યાની ઉપર
ગ- પ્રગળ ઠાપ પડી હતી

પણ તેની આગાદી મ લામો મમય દના નિર્મીલ થઈ નહોતી
ક્રમ ૧૦૮ની માનથી ચાન થયેના અને લ મા મમય મુધી ચાનેતાં
વિમ્બ, જે અત્યાગ સુધી મચીના પનવો માટે

ક્રમ ૧૪૨ પદ્મવોએ અનિશય વિનાગમગક નીવડ્યો હતો તેમા
પુત્રમેશીને આપેલી ક્રમ ૧૪૦મા ઓચિનો પનગ થયો અને તે
હાર પરિણામે પુત્રગી તપન રીત ફશાએ પડોચો

ગેતું જ નહિ પણ તે મગ્ન પગ પામ્યો પ નવ
ગગન નૃમિત્વમાંગે પુત્ર રીનુ પાનગન કેમજે શ્રી લગી લીધુ, અને
આપણને માનવા કારણ મગે ક કે તેએ તેો મારી પણ નાખ્યો
પુત્રકેલીએ ચાનકય મતાને જે જિવ્ય મધાને પદાચારા તનનોડ મદ્દનન
શ્રી હતી તે તેો નૈ સુધી નિકિય થઈ ગઈ અને તે દરમિયાન દક્ષિણ
દિશમા પદનવો મતા જમાની ગયા

ક્રમ ૧૫૫મા પુત્રગીના વિક્રમાદિત્ય પડેના નામના પુત્રે ક્રમ
૧૭૪મા પ દવોને મખન દાગ આપી, તેમની મજાગૂત કિંતે રી
વાળી ગત્યધાની કાગીનો મગને વાદ, પોતાના

ક્રમ ૧૫૫ વિક્રમા- કુકુમના અમ્ન થયેલા ભાગ્યનો શ્રી ઉત્પ મ્યો
દિત્ય પહેલો દક્ષિણ રાત્ર્યમતા જોડેનો એ વિમ્બ બૂ લાગા
મમય સુધી ચાત ગ્યો અને તે દરમિયાન ઇન

એકવાર એક, તો બીજવાર બીજા પણ તરફ નમતી ગઈ આ રાજ્ય દગમિયાન, ચાતુક્ય વગતી એક શાખા મુઝરાનમા રાજ્ય સ્થાપવામાં ગઈ થઈ અને સાગ પત્રીના મેકામા તેણે આ અગમેનો પ્રજા વિગેધ કર્યો.

ત્યાર પત્રીના મળ્યોનુ મુખ્ય લક્ષણ પ'વવો જોડેનો અનત વિગ્રહ હતો વિક્રમાદિત્ય બીજાએ આશરે ઇ.સ. ૭૪૦ વિક્રમા- ઇ.સ. ૭૮૦માં પ'વવોની રાજ્યધાની કરીથી દિત્ય બીજો હતી લીધી

આઠમા મેકાની મધ્યમા, પ્રાચીન અને દેખીતી રીતે તે પ્રદેશની આદિ વનની ના દ્રેટ જાતિનો દ્વિદ્વર્ગ નામનો એક નાયક તેના આલુ- બળથી બધા મત્તાધીશોને મોખરે તરી આવ્યો ઇ.સ. ૭૫૩ (?) ૧૧૮૦ અને વિક્રમાદિત્ય બીજાના પુત્ર અને વાગમ દેવોની જતા ચાતુક્યદીર્ઘવર્મા બીજાને તેણે ઉધવાની પાડ્યો. ચાતુક્યોની મુખ્ય શાખાનો દવે મોપ થયો અને દક્ષિણનુ અધિગજપાણુ રાષ્ટ્રદેવોના દાયમા પમાર થયુ અને લગભગ મવા જે મેકા મુધી તે તેમના જ દાયમા રહ્યુ

વાનાપિના ચાતુક્ય વગના અમલની મઝઆનના જે મેકા દગમિયાન દેશની ધર્મિક નિયતિમા મોટા કન્કારો ચાતુ દના બીજા મપ્ર દાય જે ને હજુ માગી રીને પ્રભાવ ધરાવતો ઇ.સ. ૫૫૦-૭૫૦ દના અને તેને વમ્બીના મોટા ભાગનો ટેમ ધર્મની દિયતિ હતો, જતા તે ધીરે ધીરે અવનતિ તરફ વળી ગયો હતો અને તેના હરીક જૈન તથા વૈદિક

ધર્મની સ્પર્ધામાં ધીરેધીરે પાછળ પડ્યો જતો હતો. યત ૫૦ દિંદુ ધર્મમા ખામ લક્ષ આપવામા આવતુ હતુ અને મધ્યાગધ વિધિઓનો તે વિશ્વ યજ્ઞ પડ્યો હતો પુગણોક્ત અથવા મ્હાર્ન દિંદુ ધર્મની લોક- પ્રિયતા પશુ વધતી જતી હતી, અને દામ દામ પુરાણોક્ત કથાઓમાંના શિવ, વિશ્વ અને બીજા દેવોનાં મંત્રિ બધાએ જના દના. દાય નેની

એકિયે ઇતિહાસમાં પણ તે મંદિરોને સમયના ગણઓનાં બધાં આરક
કે પદ્મ પડ્યાં છે. વૈદિક હિંદુઓએ તેમના જોઈ અને જૈન દરીકોની
ગુફા-મંદિરો પ્રત્યે કાંઈવાની પ્રથાનું અનુકરણ કર્યું. હજી મૈદાના
અંતમાં મંગલેશ આપુક્યે વિષ્ણુ ભગવાનના માનમાં નૈયાટ કરેલું મુક્ત-
મંદિર એ વર્ગની હિંદુ કૃતિઓનો મૌથી વહેલામાં વહેલો નમૂનો છે.
દક્ષિણ મગાડા દેશમાં જૈન મંદિરોમાં આમ લોકપ્રિય હતો. જરથોસ્ત્રી
ધર્મ હિંદુમાં આદ્યમાં મૈકા દરમિયાન દાખલ થયો. ખુશમાનથી પરદેશ
વમવા ગયેલા ગાગીઓની મૌથી પહેલી વખાલત ઈ. સ. ૭૩૫ માં
મુજાહિદ ધવાકાના યાજ્ઞા જિલ્લાના મંત્રણ મુકામે થઈ હતી.

વાતાપિમા વમવાટ ક્યો પડી મજદૂર દંતેદ્રેશ્વરી પણ જીતો
કરી એની પડી એનો કાકો કૃષ્ણ પહેલો માદીએ આપ્યો અને પહેલાં
જે મુક્તકો આપુએને નામે દના તેની પગલા
આશરે ઇ.સ. ૭૩૦ જમાવી ગાંધુગની મગાદની તેણે દડ રીતે
કૃષ્ણ પહેલો ગ્યાપના કરી. તેના કુટુંબની એક શાખાએ
ગુજરાતમાં એક રાજ્યની ગ્યાપના કરી. હાલ
નિજામના નાજ્યમાં આવેલા વેપુર (ઇનોગ) આગળના એક જ પથ્થર-
માથી ગોળી કાઢેલા દેલામ મંદિરના અતિ અદ્ભુત ગ્યાપત્યની કલ્પનાને
મૂર્તિમત કરવા માટે કૃષ્ણ પહેલાનું રાજ્ય યાદગાર છે. ખડકોમાંથી
ગોળી કાઢેલા મુક્ત-મંદિરોમાં આ મૌથી વધારે વિગાજ અને મનોહર
છે. ધણુ વેષ્ણુએ એના વર્ણન આપ્યાં છે તથા ચિત્રોદ્ગાર તેના
નમૂના બતાવ્યા છે. એ જધામાં જર્ગેશ અને કુર્મમનના મૌથી વધારે
પ્રમાણુજન ગણાય છે.

કૃષ્ણ પહેલા પડી તેનો પુત્ર ગોવિંદ ગીજે મારીએ આપ્યો.
ગુફા અમલ બાદ તેની પડી તેનો ભાઈ મુવ અથવા ધોગ માદીએ
આપ્યો, દેખીની રીતે તેણે ગોવિંદનું રથાન બધ
ગોવિંદ બીજે અને લીધું જણાય છે. તે જદુ હોગિયાટ અને કુદનો
ધ્રુવ ગોખીન રાગ હતો અને હિંદી ગાગને વડાસો

આકલ્પાત્મક વિમ્બહોનો કાર્યક્રમ તેણે મહાનાથી ચાલુ રાખ્યો. બિન-
માવના ગુર્જર રાજ્ય વલ્લભગજને તેણે હરાવ્યો અને મોટા અથવા
ગંગાગાના ગમ્મ પામેથી તેણે મેળવેલાં બે મહેલ છત્રો તેની પામેથી
છીનરી લીધા. વનરાજપગ મેળવેથી છત્ર મટે તે બહુ ગર્વ ધરાવતો હતો.

દુરનો પુત્ર મોર્ચિદ ત્રીજે આ જાળવાન વગના ગમ્મઓમાં મોથી
વધારે આગમ્ય પડ્યો હોવાનો કવો બ્યાજખી રીતે કમી રાકે એમ છે.

ઉત્તરમાં વિધ્યાચક્ર તથા માળવાથી માડી
આશરે ઇ.સ. ૭૬૩- દક્ષિણમાં કાચી સુધી એની રાજ્યમર્યાદા વિસ્તરતી
૮૧૫ મોર્ચિદ ત્રીજે હતી, અને તુગમદા સુધીનો પ્રદેશૈતો એના
મીધા અમલ નીચે હતો એના ભાઈ હિદગજને

એણે ત્રાટ અથવા દક્ષિણ ગુજરાતનો સુબો નીચેો હતો.

એના પછીના રાજા અમોઘવર્માનું રાજ્ય લામુ હતું. તે ૬૨ કનંતાં
વધારે વર્ગ માદીએ રલ્લો હતો એનું લામુ રાજ્ય મેટિ ભાગે રંગીના
ગમ્મ પૂર્વના ચાતુક્યો ત્રેડેના મતલ યુદ્ધમાં જ

આશરે ઇ.સ. ૮૧૫- વીત્યુ હતું તેણે પોતાની રાજ્યધાની નામિક
૭૭ અમોઘવર્મા; જન માથી માન્યખેટમાં ખસેડી આ માન્ય ખેટ તે જ
મગતિ આરબ લેખકોનું માફીગ અને હાલ નિઝામના
રાજ્યમાં આવેલુ માલખેડ છે. (ઉત્તર અક્ષાંશ

૧૭° ૧૦' પૂર્વ રેખાંશ ૭૭° ૧૩') મોદાગર સુલેમાનનો લાખા
આયુધ્યવાગો 'બવદાર' તે અમોઘવર્મા દુનિયાના ચાર મોટા રાજાઓ
પૈકી તેણે તેને ચોથો ગણાવેલો છે. જાકીના ત્રણ તે મમદાદનો ખપીદ,
મીનનો બાદશાહ અને હત્તખૂલનો બાદશાહ જદ્દ થતા અમોઘવર્મા
પોતાના પુત્ર કૃષ્ણ બીજને પોતાની પાછળ ગાદીએ બેમાડ્યો, અને
પોતાના આયુધ્યનો ટુકો ભાગ બાકી રહેલો તપસ્વર્ધામાં માગવા તે
રાજપાટ છોડી વનમાં ગયો. અમોઘવર્મા જૈનોના દિગ્ગજ પથને બહુ
ઉંદાર આશ્રય આપ્યો હતો. એજ કરતા વધારે મઝાદોના કૃપાપાત્ર
ગુણુભદ્ર તથા જનમેન વગેરે વિવિધ જાળીના નેતાઓની દોગ્તણી નીચે

નમમા મેકાના જાન ભાગમા જાને મમા મેકાની નરઆનમા નેને ॥
 દિગમ નમ્રાચની ઝડપી પ્રગતિ થઈ, તેને માદ મપ્રાચની અખ
 મટે એવી પડતી લેહે મ નમધ દનો તે મમપમા બીદ મપ્રાચ
 તના ગોવના પદ પચી દિન પઠ દિન બ્રહ્મ થતો જતો દનો અને
 આખરે માનમા મેકામા તા નિખમ થી તેનો મનરો રોષ મરગયા

રોગર પડના મદ્દળ હુમનાને ઢાંછે છંદ તીજનો દુધ અમન
 આગળ તરી આવે કે એને પગિદમે ઉત્તર દિનો તે મમપનો પ્રગતિ

મત્તાધારી પાચાનનો મગન મહીપાન દુક મમપને
 ઇમ ૧૪૫-૬ ઇક માટે પદબ્રહ્મ થયો દનો આ વિમ્બદને પગિદમે
 બીજો છંદ તીજના ગાન્યારાદમ વખને પેનાના
 અમન નીચેના મીનદ અને બી ન પાચાન

પ્રાતો, મદિપાને જોયા

ન દુકૃદ દુખુ તીજના નાજનમા ચોનો લેહે થયેનો વિમ્બદ,
 નિમ ૬૪૬મા જાન રાજા મળદિત્યના મળબૂમિ પઠ થયેના મરણ
 માટે ચાગાર છે જૈન તથા વૈદિ દાહ્યપુ

ઇ.મ ૬૪૬ ચોલ મપ્રદાય એરા મે દરીદ્ર ધમેલી અડમામગીને
 શાળને માફીનાખ્યો પગિદમે આ મમપના વિમ્બદોમા મદુ કન્વામ
 દાખન થતા પામી દની

ન ૬૪૬ રાનઓમ ઇ સો નાન મ્હ મીને દનો ઇમ ૬૪૩મા
 જાન આનુષ્યો ॥ નમીરા નૈવ અથરા નૈવપ મીમએ તેને ઉચનારી
 નાખ્યો અને તેમ મરી પોનાના પૂર્વજેતા કદુમને

ઇમ ૬૪૩ આનુક્યોનું તેના પૂર્વજા વગમી ધ્યાને કરીથી આપ્યું અને
 દરી નત્તાપર આવવું 'કલ્યાણીના આનુષ્યો' એ નામથી ગોળખાતા
 રાજવગની આપના કરી જે મનવચનું ધ્યાન

તેજે લીધું હતું તેની પેરે એ નો વગ પણ મથા મે મે । સુધી
 આનુ ૨૭૦

આમા મેકાના પ્રાનમા મિમિમના પુર મદમરે મેરી મિધની

અનથી, દક્ષ અથવા વાલ્મીકી નામની કુળ થયેલી નહીંથી, જામ
 દિંથી જુદા પડતા એ પ્રાચીન મુમુક્ષુમાનોનું
 રાષ્ટ્રકૂટોનું વર્ચસ્વ રાજકીય વર્ચસ્વ બહુ દૃઢ રીતે ચિર ધણુ. એ
 નદીની પૂર્વે આવેલું બિન્નમાળનું ગુર્જર ગાંધ્ય
 નવમી મહીની સરસ્વતીથી કનોજના ગાંધ્ય જોડે જોડાયેલું હતું અને
 એ મહાનદીની પશ્ચિમે આવેલા તેના ઈસ્લામી પડોશીઓ જોડે જતી
 આદાયતનો મધ્ય કેળવી મળ્યું હતું. રાષ્ટ્રકૂટોને આથી જુદી નીતિનું
 અવસરન કરવામા પોતાનું દિન અથવાનું જણાવ્યું અને ગુર્જર જોડે
 મનન વિગ્રહમા રોકાયેલા આગે જોડે તેમજે મૈત્રી મધ્ય ચાલુ ગાંધ્યો.
 આ નીતિને પરિણામે ઘણા મુમુક્ષુમાન વેપારી તથા મવાગીઓએ
 પશ્ચિમ દિંથી મુલાકાત લીધી નરમા મૈદાની મધ્યમા આવેલા મોદા
 ગરુ મુમુક્ષુમાનથી શરૂ કરી તેમના કેટલાંક પોને તે મધ્યે ત્યા જે
 જોડેલું તેની નોંધો ગમેલી છે 'અવહગ'ને તેઓ દિંદો ને મધ્યનો
 મોદામા મોટો મધ્યા મેખતા હતા, એવું જ્યન કરવામા તે બધા
 મમત ધાય છે. તેઓ એ રાષ્ટ્રકૂટ ગાંધ્યોને 'અવહરા' કહેતા હતા,
 કારણકે તે ગાંધ્યોને પોતાના નામની જોડે 'વ'સજ' પદ જોડવાનો
 રીત્ત હતો. એ પદની જોડે 'ગય' જોડતા, ગને મળી થતા રાજકો
 બહુ સહેલથી 'મવહગ' એવો અવગ્રહ થવા પામ્યો હશે. દિંદો મુલા-
 કાતે આવતા મુસલમાનોએ ને રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓને આપેલા ધરાના અર્થ
 તદ્દન વ્યાજબી હતા એવું તેમણે કરેલા કાર્યોથી જણાઇ આવે છે.
 વેપુર મદિરામા દેખાતી કળા મવોલ્કુટ કોટિની નહિ હોય, પણ
 દેલામ મદિરા ફુનિયાની અગમ્યજીઓમાની એક છે. એરી મધ્યપત્ય
 ફુનિવાગો દેરા ખરેખર તેને માટે મગતમ થઇ શકે છે જે રાજાના
 આશ્રય નીચે એ રૂતિ મુર્તિપમા આવી તેને માટે તે એક મહાધરા રૂપ
 છે. તેમાના ઘણા મદિરા રાજ્યના ઉદાર આશ્રયને પરિણામે તથા
 પામ્યા હતા. વળી આકબરલરી મૈત્રીવાગો તે મધ્યના મધ્યત માદિત્યને
 પણ મુખ્ય ઉદાર આશ્રય આપવામા આવ્યો હતો.

આનુષ્ઠાન નામ ગણના તેને ૨૧ વર્ષ ન ત્ય ધ્યુ, અને વાઙ
મંત્રને ગુરુત્વાન મિવાયના તેના પર્વતેના દાયમાતના તે નમામ દેશ

પાછા મેશવરામા તેમજ ઘણે દત્તો વાગના
૪ મ ૬૬૫ મુજનો પગમા ગગન મુજે ૭ યુધોમા તેની પ
વધ જય મેશ થો દત્તો એ ધાનપતિ મુજ નેડે
વશમા તેનો ઘણો મમય રાક્ષસો દત્તો પોતાના

અમનના અન ભાગમા તેને તેના પ્રત્યેની વૈગ્ની વાગળી નતો રવાના
પ્રમગની મોજ અનુભવરાની તક મળી એ ખેના રા ત્ય વચ્ચેની
મીમાંસા મોદાવગી ની ઓગગી આવેના તેના દુઃખનને તેણે દારૂ આપી
અને ૩૬૫ યો ગગનાવમા તેની પડીને ઠાજે એવા અન્માનથી
તે તેની નેડે વત્યો, પણ તેના દમાવી નાસી રૂપવાના ચત્તો પશ્ચિમે
તેણે તેના કૂનાલથી અપમાન કર્યા, તેને ઘેરેઘે બીજા મગારી અને
આખરે તેનો ગિ ૮૭ કર્યો. આ બનાવોને ૪ મ ૮૮૫મા મળી શ ૧૫

૬ મ ૧૦૫૨મા 'આલ્યમન્વ એ નામથી ઓગખાતો મોમેશ્વર
પહેના, કૃષ્ણ પર આવેના મધ્યમ ગામ આગળ તે મમયના ચોતના
રાજા રાજધિગજ નેડે ૧૬થી અને તેમા
આશરે ૪૦૦૦ નાવ રાજા માયો મો એ ઉપરાંત મોમેશ્વર
રાજરાજ ચોવની ઉત્તરમા ધારા આ દક્ષિણમા મચીને મનજે
ચઢાઇ મગના નધા ચેલિના વીર ગગન મુજો પગત્ય
મવાના મશનો દાવો કરે છે

૬ મ ૧૦૬૮મા મોમેશ્વરને અસાધ્ય જ્વર નાગ પડ્યા અને
શિવમખિના મ્તોનો પાં દગના તેણે તુમબદ્રા નદીમા જળ મમાધિ
લીધી અને એમ કરી પોતાની શારીરિક યાનના
૪ મ ૧૦૬૮ મોમે- ઓનો અન અખ્યો હિંદુ રિવાજેમા આવે પ્રમગે
શ્વર આહુકથનો આત્મધાત
રૂતે પોતાની જીવનદોરી તોડી નાખનાર રાજા
ઓના એ મગના વધારે દષ્ટાનો મળી આવે છે

પોતાના બાઈ મેગેશ્વર ખીનને પદ્મશ્રી કરનાર, ગિરજાના ઐતિ-
હાસિક નાટકના નાયક વિક્રમાદિત્ય જૂનાનો અથવા વિક્રમાંકનો ઇ.સ.

૧૦૭૬માં વિધિપૂર્વક રાજ્યાભિષેક થયો હતો.

ઈ.સ. ૧૦૭૬-૧૧૨૬ તેણે અર્ધી મદી તદ્દન આગ્રહ નહિ, એવી રીકડીક
વિક્રમાંકનું રાજ્ય ગાંધિયા રાજ્ય કર્યું. તેણે કાચી કબજે કર્યાની
નોંધ છે. તેના અમલના અંતભાગમાં મદીસુરમાં

આવેલા દોરામસુદના હોયમલ ગઝલ વિષયુ જોડેના મંબીર વિમલમાં
તે રોકાયો હતો. પોતાના નામથી નવો મંચલ ચક્કાવવાના તેના કાર્યને
વ્યાજખી દરાવવા પોતાનાં અભ્યાગ સુધીના પગકમે અને કાર્યમિદ્ધિઓ
પૂરતાં અને પ્રમિદ્ધ છે એમ વિક્રમાંકને લાગ્યું. એ મંચલ ઇ.સ. ૧૦૭૬થી
ગર થયો અને તેના નામથી ઓળખાવા લાગ્યો, પણ તે કદી મામાન્ય
વપરામમાં આવવા પામ્યો નહોતો તેનું પાટનગર હાલના નિઝામના
ગઝલમાં આવેલું અને સોમેશ્વર પહેલાએ ત્યાંપેલું કબ્જાખી અથવા
કબ્જાલુ હતું. જગાણાની બહાર હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રના પ્રમાણુ રૂપ ગણાતા
મિનાસરાના થેખક પ્રખ્યાત મ્હુનિકાર વિદ્યાનેશ્વરનું તે નિવાસસ્થાન હતું.

વિક્રમાંકના મરણ પછી આબુકેશ મત્તાની પસ્ટી કળા થઇ ઇ.સ.
૧૧૫૬-૬૨ એ સમયદર્શિયાન તૈલ કરના અમલમાં તેના મેનાપતિ
કાવાચૂર્વ મિદ્દલ અથવા ચિદ્દિની જગલો કર્યો
ઇ.સ. ૧૧૫૬ ખિજલે અને તૈન ત્રીજાના તાનાનો ધણેખરો મુલક
સત્તાનો બળજબરી- પોતાને કબજે કર્યો. એમ ગણાતી પાડેલુ ગઝલ
એ લીધેલો કબજો તેની અને તેના વશજોની સત્તા નીચે ઇ.સ.

૧૧૮૭ સુધી રહ્યું. એ અરમામાં આબુકેશ ગઝલ

મામેશ્વર ચાચો, ગિરજાના વશજો પામેથી પોતાનો બાપીના મુલ-
પાછો મેળવવામાં મક્કમ થયો, પણ તેના રાજ્યના કકડા બચાવી પાડવાની
ધ્વજવાળા તેના પડોશી રાગઓના આક્રમણોની મામે દકવા જેટલો
તે બચવાન નહોતો, તેથી થોડા વર્ષ દરમિયાન તેના મુલકનો મોટો
ભાગ પશ્ચિમમાં દેવગિરિના ચાદવો અને દક્ષિણમાં દોરામસુદના હોયમલો

ઈ સ ૧૧૭૩-૧૨૨૦ તે ખામ મગઝી તે જે તેની ડોને પંચામે
 વીર બાજાજ દક્ષિણના ઉચ્ચબુગિ પ્રેશના દક્ષિણ ખાગ
 માથેના નમામ દક્ષિણ દિશા હોયમનો પૂત
 અતન અને આગમપડતા મત્તાધીઓ ચર્મ રજા

ઈ સ ૧૩૧૦ સુધી આ રાજ્યગની મત્તા કાયમ રહી અ
 અસામા મનેક વાફૂર અને ખ્યાગ દાગ નામના બે મુમનમાન સેના
 પતિઓ હોયસન ગભ્યમા પેદા, તેને ઉગ્મી
 ઈ સ ૧૩૧૦ હોમમવ નાખ્યુ, તેમમથે ગભ્ય કરતા ગમને ૪ પકકચો
 વશનો અત અને તેનું પાનગર તેમજે લૂટ્યુ આખરે ઈમ
 ૧૨૨૬-૨૭મા મુમનમાન સેનાએ તેનો પરાનાશ
 કર્યો આ બનાવ પછીના થોડા જ નર્થ પછીના તેઓમા એ રાજના પુત્રનો
 અડ નાના ધ્યાનિક ગમ તરી નિર્દેશ કરવામા આવે છે

દવગિરિના યાદનો, આનુક્ય રાજ્યના લાપાતોના વગને હતા
 તેમજે મેળવેનુ રાજ્ય દેવગિરિ (દાનતાયાદ) અને નાગિક વચ્ચે આવેનુ
 હતુ અને તે સેનન અથવા મૂન નાનથી એ
 દેવગિરિનો યાદવ વશ બખાતુ હતુ આ યાદવ વશમા કાઈ અગત્યને
 ધ્યાને પહાચનાર પહેનો પુરુ જિનિમ હતો
 ઈ સ ૧૧૬૧મા એક યુદ્ધમા તે હોયમન મરદારને હાથે માર્યો ગયો હતો
 એ નશમા નીચી નધારે મનાધારી રાજા મિંધણ હતો (ઈ સ
 ૧૦૧૦) તેજે ગુજરાત અને બીજા દેશો પર અકાઈ કરી હતી મિત્તારની
 બામનમા આનુક્યો અને ન દુક્ટોના રાજ્યોની
 ઈ સ ૧૨૧૦ રાજસિંહ અધા કરે એના મહારાજ્યની તેજે સ્થાપના
 કરી, પણ તે મહારાજ્ય બુ અપ્પગ્મી નીવડ્યું

હોયમનોની પેરે આ યાદવ નસનો પણ મુમનમાનોને હાથે
 ઉચ્છેદન થયો ઈ સ ૧૨૮૪મા યાદવ રાજ્યની ઉત્તર મરદદરૂપ નર્મદા
 નદી દિ હીના સુનતાન અત્નાઉદ્ધને ઓગમી ત્યારે તે મમથે રાજ્ય
 કરતા નાન નમચ્છને તેને શરણ થવાની અને બાનમા આણમોના

ઈમ ૧૨૬૪ સુવલાન ખગનો આપી પોતાનો ડર મચાવનાતી ફર
અવાહીદીનનો હુમલો પડી એમ કહેવાય ૭ ૬ તેમ જ એ મણ મોતી
અને મે મણ દીગ, માળેડ, નીનમ અને મોડન

મિતી નમ વગેરે દના

૬ મ ૧૩૦૮મા મનઃ ગ્રાફ રમી પાડો તેના આમી સુનનાન
અવાહીદીનની પેડે ચઢી આ યો, ત્યારે રમી પાડો ગમચદ તેનો
આમનો રસને જલ્લ તેને મરણે ગયો દક્ષિ

૭ ન ૧૩૦૬ મલેકે લુમા તે ડે મે અવન હિંદુ અમારુ હતો કૃષ્ણાની
કાકુર દક્ષિણે નિશાળ મુનકમા ઈમ ૧૩૩૩મા ગ્રથ
પાયે નુ નિજમનગરનુ રાજ્ય, હિંદુ રાજ્યનીતિનો

નિષ્ઠાયા નજ એ નહિ બટેની એની લગ્નતામા જાગરી રહ્યુ હતુ
ઈમ ૧૫૧૫મા એ મપી રી ચઢી આવેના મુનમમાન ગમચોએ
તેને ઉચનાની નાખ્યુ

રામચંદ્રના મનુ પડી તેના જમાઈ હરપાને ૧૩૧૮મા પરદેશીએ
મામે બગલો જમાન્યા, પણ તે હાથે. હરતે તેની આમડી ગતગથી
નનામા આની અને પડી તનો શિરચ્છેદ કર

૮ મ ૧૩૧૮ ચાંદવ નામા આન્યા આમ કુખ ભરી રીને યાદન
વશનો આત્મ જમનો બન આન્યા

પ્રખ્યાત મનુત લખડ હમાદિ જે મોમમા માધારણુ રીને હમાદ
પતના નામથી આજણાય છે ત સગ્ન રામચંદ્ર તથા તેની પદના ચદ
મથેના મહાદેવના અમન દરમિયાન ચદ ગયા

હેમાદ અથવા હતા હિંદુ આચાર ધર્મના પદ્ધતિમત્ત લ મનના
હેમાદચત મમમા તે લાગ્યો હતો અને એ હેતુથી હિંદુ ધર્મ
ગાસ્ત્ર પરતલેખ અગલના ગ્રથ નખ્યા છે એમ

મહારાય ૭ ૩ સીતાનની પ્રચલિત લીપિ મેહીને વણે લખન કરી,
પણ એ ઓની વાત છે નના પુત્રમમાન્ય એની પ્રત્તાવનામા તેજે
તેના આશ્રપદાતાના રાજ્યસ્થળી ઐતિહાસિક મોધ આરેતી છે

ઇ.સ. ૧૧૭૩-૧૨૨૦ તે ખાન મગમી તે છે તેની હતોને પશ્ચિમે
વીર બદલાલ દલિખાના ઉચ્ચભૂમિ પ્રેમના દક્ષિણ બાજો
માથેના તમામ દક્ષિણ દિશા હોયમનો પૃ. ૧

અનન અને આગળપડતા મત્તાધીશો થઈ ગયા

ઇ.સ. ૧૨૧૦ સુધી આ રાજ્યગની મત્તા ૧૫મ રહી એ
અન્મામા મનેકે ડાહૂર અને ખ્યાગ દાત્ર નામના બે મુમતમાન સેના
પતિઓ હોયમન ગભ્યમા પેદા, તેને ઉત્તરી

સ. ૧૩૧૦ હોમમજ નાખ્યુ, તેમમયે રાજ્ય કગતા ગજને મેદ પદ્મથો
વશનો આત અને તેનુ પાટનગર તેમણે જટ્યુ આખરે ઈ.મ

૧૩૨૬-૨૭મા મુમતમાન મેનાએ તેનો પૂરો નાન
કયોં આ બનાવ પછીના ચોગ જર્વર્ષ પછીના તે મોમા એ રાજના પુત્રનો
અદ નાના ગ્ધાનિક નામ તરી નિદેરા કરનામા આવે છે

દેવગિરિના યાદનો આનુક્ય રાજ્યના લાયાતોના નશાને હતા
તમણે મેળવેનુ ગભ્ય દેવગિરિ (દાનના યાદ) અને નાનિક વચ્ચે આવેનુ

હતુ અને તે મેનન અથવા અન નાનથી ઓ
દેવગિરિનો યાદવ વશ બખાતુ હતુ આ યાદન નશમા કાઠક અગત્યને

ગ્ધાને પહોચનાર પહોરો પુર. ૧ લિન્નિમ હતો
ઇ.સ. ૧૧૬૧મા એમ પુદ્ધમ તે હોયમન મગદારને દાથે માર્યો ગયો હતો

એ નશમા મીથી વધારે સનાધારી નામ સિવજુ હતો (ઇ.સ.
૧૨૧૦) તેણે શુ રાત અને મીગ્ન દેગો પર મદાઇ કરી હતી વિમ્તારની

ખામતમા આનુચ્છો અને રા દ્રુદોના રાજ્યોની
ઇ.સ. ૧૨૧૦ રાજનિહ અપધો કગે એવા મદારાજ્યની તેણે ગ્ધાપના

કરી પણ તે મદારાજ્ય જાનુ આ પગ્ગરી નીવ પું
હોયમનાની પેરે આ યાદન નશનો પણ મુનતમાનોને દાથે

ઉ-ટેદ. થયો. ઇ.સ. ૧૨૬૪મા યાદન રાજ્યની ઉત્તર મરદદર પ મેદા
નદી વિહીના મુનતાન અ નાઉફિને ઓગમી ત્યારે તે મમરે રાજ્ય

કરતા નામ નમવદને તેને શરજુ થવાની અને ખાનમા અથુમોનો

४ आभ्युदयना (भादपौर्णिमा) दशमस्कन्ध सारसंग्रहः

१	सिद्धिं (भादपौर्णिमा १।१०)	५१३	५१३
२	इति १।१० (भादपौर्णिमा १।१०)	५१३	५१३ (भादपौर्णिमा १।१०)
३	भादपौर्णिमा १।१० (भादपौर्णिमा १।१०)	५१३	५१३
४	भादपौर्णिमा १।१० (भादपौर्णिमा १।१०)	५१३	५१३ (भादपौर्णिमा १।१०)
५	भादपौर्णिमा १।१० (भादपौर्णिमा १।१०)	५१३	५१३, ५१३, ५१३, ५१३
६	भादपौर्णिमा १।१० (भादपौर्णिमा १।१०)	५१३	५१३ ५१३
७	भादपौर्णिमा १।१० (भादपौर्णिमा १।१०)	५१३	५१३ ५१३
८	भादपौर्णिमा १।१० (भादपौर्णिमा १।१०)	५१३	५१३ ५१३
९	भादपौर्णिमा १।१० (भादपौर्णिमा १।१०)	५१३	५१३ ५१३
१०	भादपौर्णिमा १।१० (भादपौर्णिमा १।१०)	५१३	५१३ ५१३
११	भादपौर्णिमा १।१० (भादपौर्णिमा १।१०)	५१३	५१३ ५१३
१२	भादपौर्णिमा १।१० (भादपौर्णिमा १।१०)	५१३	५१३ ५१३
१३	भादपौर्णिमा १।१० (भादपौर्णिमा १।१०)	५१३	५१३ ५१३
१४	भादपौर्णिमा १।१० (भादपौर्णिमा १।१०)	५१३	५१३ ५१३

પત્રિકા

દક્ષિણના મુખ્ય રાજાઓ

૧ વાતાપીતા (બદામી) આલુક્ય રાજાઓ ઈ.સ. ૫૫૦-૭૫૩

ક્ર. નં.	પુણ્યગીર્ણના નામ	ગામરેસાદાની આનંદાચરે	શિવાચેખથી જ્ઞાપીતી સાર
૧	પુણ્યગીર્ણના (સામાચર) (વિક્રમ ૪૮૫-૫૦૦)	૧૧૦	૫થી વધુ ન એ કુપાધિ નાશિવા ૧૬ ૨૦૦૦૦ વાગ એ ૫૦૦૦ અને ૨૦૦૦૦ વાગ 'શ્રી ૧૦૦૦૦૦ની ભેડે મળી ૫૫૦૦૦૦
૨	પ્રતિનર્મી ૧ (૫૦૦-૫૨૦)	૧૬૬ ૭	૧૭૦
૩	નાગેશ (૫૨૦-૫૪૦) અતિશય ૧૦૦૦	૧ ૭-૮	૬૦૧ ૨
૪	કુતિબી ૨ (૫૪૦-૫૬૦) ગામાચર ૧૦૦૦	૬ ૮	૬૧૨, ૬૩૪, આનિતિ ૬૦૦
૫	વિક્રમગીર્ણ ૧ (૫૬૦-૫૮૦) મુખી ૧૦૦	૬૧૧ મુખી ૧૦૦	૬૧૮
૬	વિક્રમગીર્ણ ૨ (૫૮૦-૬૦૦) ગામાચર ૧૦૦	૬૧૧	૬૮૦ ૬૦૧, ૬૨૨ ૬૨૬
૭	વિક્રમગીર્ણ ૩ (૬૦૦-૬૨૦) ગામાચર ૧૦૦	૬૧૬	૬૨૬, ૭૦૦, ૭૦૧ ૭૦૦
૮	વિક્રમગીર્ણ ૪ (૬૨૦-૬૪૦) ગામાચર ૧૦૦	૭૨૩	૭૨૩ (૨)
૯	પ્રતિનર્મી ૨ (૬૪૦-૬૬૦) ગામાચર ૧૦૦	૭૨૬	૭૨૬, ૭૨૭ (૭૨૩ મા ૭૨૬) ૭૨૭ મા ૭૨૬ પ્રતિનર્મી આનિતિ ૭૨૬ ૫૦૦ મા ૭૨૬

૧ દેવ રાજ	૬૬૩-૬૭
૨ સાત્યાગ્રય	૮૮૭-૧૦૦૮
૩ ત્રિકાશિલ ૫ મેઠ	૧૦૦૮-૧૪
૪ અદ્યત્ન રાજ	૧૦૧૮
૫ અપમિદ રાજ	૧૦૧૧-૪૨
૬ દેશમયે ૧ હો	૧૦૪૨-૪૮
૭ મોમિય રાજ	૧૦૬૮-૭૬
૮ રિક્તગાદિય ૧ હો	૧૦૭૬-૧૧૨૭ (૧)
૯ મોમિય રાજ	૧૧૦૭-૩૬ (૧)
૧૦ પરમ જયદેવમદ ૨ રાજ	૧૧૩૬ (૧)-૧૧
૧૧ રાજ રાજ રાજ ૧૩ (પ્રત્યાચર્ય) મના હાથ દરી દેવાડ ૧૧૫૬ થી ૧૧૮૩ સુધી આકુરુ, અને તેના મુલકનો ને ભાગ તેની મના નીચે રહી જરા માર્યે તેની પર તેજે ૧૧૮૩ સુધી રાજ્ય થયું	
૧૨ જયદેવમદ ૧ રાજ રાજ ૧૧૯૩-૮૪	
૧૩ મોમિય રાજ રાજ ૧૧૯૪ થી આદરે ૧૨૦૮ (જયદેવે મમયે તેજે આશ્રિત ૩૬ રાજી અને ૧૧૪૪ થી ૧૨૦૮)	

૩ કથાપિત્તના (કથાણ્) આનુક્રમિક શાબ્દિકો ઇ.સ. ૯૭૩-૧૧૬૦

	૯૭૩	૯૮૩-૭
૧ તેવ રત્ને (તેવ, આરવમહવ વગેરે)	૯૯૭	૧૦૦૨, ૧૦૦૮
૨ સત્યાશ્રય (સતિન વગેરે).	૧૦૦૬	૧૦૦૬
૩ ત્રિકમાદિત્ય પ મો (ત્રિબુવનમહવ).	૧૦૧૬	૧૦૧૭ (?) - ૧૦૪૦
૪ જ્યોત્સિહ રત્ને (જમદેન્મહવ ૧ લો).	૧૦૪૨	૧૦૪૪-૬૮
૫ ગોમેશ્વર ૧ લો (આરવમહવ વગેરે).	૧૦૭૫	૧૦૭૧-૫
૬ ગોમેશ્વર રત્ને (બુવનેમહવ વગેરે)	૧૦૭૫-૬	૧૦૭૭-૧૧૨૫
૭ ત્રિકમાદિત્ય ૬ લો (ત્રિકમાદ વગેરે).	૧૧૨૫-૬	૧૧૨૮, ૧૧૩૦
૮ ગોમેશ્વર ૩ લો (બુલોમહવ).	૧૧૩૮	૧૧૩૬, ૧૧૪૬
૯ પરમ જમદેન્મહવ રત્ને.	૧૧૪૬	૧૧૫૪, ૧૧૫૫
૧૦ તેવ ૩ ને (તેવ રત્ને જમદેન્મહવ વગેરે).	૧૧૬૨	૧૧૮૪, ૧૧૮૬ (૧૧૫૬-૬૨ માં કાલા- ચૂર્ણ બિલ્લચનું સમ્યક્ સત્તાનું અધાની પડતું; ૧૧૬૭માં તેણે સમ્યક્વાગ્ર દર્શા. ૧૧૮૩ સુધી તેના વંશને ગોમેશ્વર ૪ થાના પ્રતિસ્પર્ધા તરીકે વાણ રહ્યા.
૧૧ ગોમેશ્વર ૪ લો (ત્રિબુવનમહવ વગેરે).		

૧ "કોનોલોજી ઓફ વેસ્ટર્ન આફ્રિકન"માં કો. વેન્ડર મુમેથ નીચની વંશાવલી આપે છે (ઈન્ડી. એન્ડ્રી. XLYII, ૧૧૧૮ અને XLYIII, ૧૧૧૬:—

૧ તેજ રહે	૬૩-૬૩
૨ સત્યાગ્રય	૬૬ ૧૨૨૮
૩ વિક્રમાદિત્ય ૫ એ	૧૦૬૬-૧૬
૪ અઢયન રહે	૧૦૨૬
૫ અષ્ટસિદ્ધ રહે	૧૦૨૧-૧૦
૬ એસએસ ૧ હો	૧૦૧૮-૬૮
૭ એસએસ ૨ હો	૧૦૧૬ ૬૬
૮ વિક્રમાદિત્ય ૬ હો	૧૦૩૧-૧૦૩ (૧)
૯ એસએસ ૩ હો	૧૧૦૬૭ ૬૬(૧)
૧૦ ૫૨મ અગેકમલ ૨ હો	૧૧૩૧(૧)-૧૧
૧૧ તેજ રહે હો ૧૨૫૧-૬૩ (કાચાચૂર્યન મના દાય ૨૬૧ હો ૧૧૦૩ મુખી ૨૧૭૨૭. અમે નેના મુજબના જે બાદ તેની ચના નીચે રહી ત્યા પાડેલા તેની ૫૦ નેમે ૧૧૦૩ મુખી ૨૧૦૫ ૩૫૫)	
૧૨ અગેકમલ ૩ હો હો ૧૧૬૩-૪	
૧૩ એસએસ ૪ હો હો ૧૧૮૬૫ આશરે ૧૦૦ (નુદેશુદે મમલ નેત્રે અગ્રિનિ ૩૦ ૧૧મી અને ૧૧૧૧નીમો ૧૧૦૫ ૧૫૫)	

પ્રકરણ ૧૬

દક્ષિણનાં રાજ્ય

વિભાગ ૧

ચળુ રાજ્યો

કૃષ્ણા અને નુંગબદ્રા નદીથી દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશથી જુદા પડના દક્ષિણ દિશાના પ્રદેશનાં ખાસ વ્યક્તિગત લક્ષણો છે એટલું જ નહિ, પણ સામાન્ય રીતે તેનો દનિદાન ગાદીના તામિલ રેશ દિશથી સ્વતંત્ર છે. દક્ષિણી ભાગમાં વર્ણવતાં આ વિશાળ પ્રદેશ ઉત્તર અરકાટ, તથા વિઝયા પદમ અને મગમના સિદ્ધા ગાદ કરના અને મલ્લીશૂર, કોચીન અને ત્રાવણકોરના દેશી રાજ્યો ઉમેરતાં મદ્રાસ પ્રધિક્ષ થાય તેટલો છે. એ ખરી રીતે તામિલ જાતિ તથા તામિલ ભાષાની ભૂમિ છે. અને તેથી પ્રાચીન મમયમાં તેનો મોટો ભાગ તામિલકામ અથવા તામિલના દેશના નામથી ઓળખાતો હતો. જૂનમાં જૂની પ્રજાવી-કથા મુજબ તામિલકામની ઉત્તર અરદ્ધરેખા પૂર્વમાં મદ્રામની સહજ ઉત્તરે પુલિકટ આગમ અને પશ્ચિમકિનારે આદીની દક્ષિણે બડગમ આગમના પ્રકેદ બડક નજીકથી શરૂ થતી અને એ બે બિંદુઓની વચ્ચે થઈ મદ્રામની વાયવ્યમાં ૧૦૦ માઈલ પર આવેલા વેંકટ અથવા નિરપાડીના પદાને ફરી વળી ત્યાંથી દક્ષિણમાં બડગરા તરફ વળી જતી હતી. પાછળની પ્રજાલીક્યાઓ સ્થાન મગદને ઉત્તર પમાટ નદી પર આવેલા નેવેર સુધી અને વાયવ્ય અરદ્ધરેખા માંગલોરની દક્ષિણે આવેલી ચંદ્રગિરિ નદી સુધી લખાવે છે. આ પ્રકરણને તો માત્ર તામિલ રાજ્યો અને પંચવ વંશો જોડે લેવાયેલા છે. મલ્લીશૂરના વંશો વિશે તો પદરમાં પ્રકરણમાં લખાઈ ગયું છે કારણ કે તે દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશના રાજ્યો જોડે જડુ નિકટ મેંમંથ ધરાવે છે.

ગ્રીક જ્યોગ્રાફર ટોલેમીને દક્ષિણ દિશનો ગાંગે પશ્ચિમ હતો.

તેને એનું પુત્ર આજરે નામ ૧૪૦૭માં ન્યુ દત્ત તેને આ પ્રેમને
 'અભિગિ' કહેવો છે અને તે 'તાગિનામ' એ
 દેવેશ્વરના અભિરિક્તે મન્ન માં પ્રીતિ રૂપાનર કે એ બાપમા 'ન'
 અને 'ન' એ અલગ એક એકને મને રાપરી
 શકાય નમ , કમનનીને વનીઆઓની કેટલાં અલગ એકબીજામાં
 થતી બનને પળિયાએ વળી પ્રતોમા 'અભિગિ' એ શબ્દ 'નિમિગિ'
 એવું નવન અર્થદી , રૂપાનર થયેનું છે તેના મમયગા એ આખાપ
 પ્રેમમા માં એક જ બાપા મોનાની હતી અને તે તામિન હતી
 મનમામા હાન પ્રચલિત મનાયાનામ બાપા તા-પત્રી કેનાપ
 મેં જો માં એક જુની બાપા તરીકે અભિરિક્ત પામી કે તેની નમી
 સિરિર જલિઓની મનેની હતી અને તેમા વિનસા એક વધારી
 (મિન) અને મીનવા (મીના) સૌથી રધારે પ્રાચીન જણાય છે
 તામિના તે પાછળથી તે પ્રેમમા આવેના જણાય છે

જૂનું તામિન માદિત્ય તે વિચના નિપુણ ખામ અજ્ઞામીઓના
 મન મુજમ પ્રીતિન મનના પહેલાં ત્રણ મેદાથી શરૂ થાય કે તેમા તે
 મમયના મમાજનું દ મહાચિન આવેખવામા આ

પ્રાચીન મમાજનું - યુ છે તામિનાએ તમની ખામ શિષ્ટતા કેવી
 વ્યવસ્થા હતી અને તે ઉત્તર દિ ની મિષ્ટતાની મિલ અને
 નાન હતી ઉત્તરમાથી આવી મદુન અને

ખીજા કેવા મહેતમા મના તામએ કિલ્લોની રાંધે વનધાના
 તથા આચારના ખ્યાન ત્યાં દાન નાનો થતો દ્યો, યુ તમને
 ત્રીજા વિરોધ અનુસર્યો પછો અને હાન મના મેમઓથી કિલ્લોમા
 અતિશય મુનતાથી પગાતી રાંધે રચ્યા તે મમર અપૂર્ણ દગામા
 હતી એ મમયનો પ્રચલિત ધર્મ રાલમ-પૂર્ણ હતો અને તે દલુ
 પછુ નસા નામે તીચે શરૂતો ન્હા છે હાખના તરીકે દિલિયુની જલિ
 ઓની કૌથી રધારે મતાધારી ગામની મનાની પુ (નિજથા) આન
 કિલ્લ પૌનગિ મમાજમા શિની પત્ની ઉમા અથવા દુમાએ લીધુ કે

આ પ્રદેશનો ગત્યવહીર દરે વર્ણવવામાં આવતાં ત્રણ મુખ્ય ગત્યો ઉપરાંત બીજાં આશરે ૧૦૦ વધારે કે આગ પ્રમાણમાં અન્ય ગત્યોએને લાધ દતો આ બધા ગત્યો વચ્ચે માંહેમાંહેના ઝંઘડા અટક્યે મારોમારે ખૂબ જરૂરના રહેતા હતા. આ જરૂરોમાં તે પ્રદેશના મજા વતનીઓના પ્રતિનિધિઓ અનિશય જનૂનથી ભાગ લેતા હતા. એ આદિવતનીઓના પ્રતિનિધિરૂપ મરવડ, ક્યાર અને બીજાઓ આજે પણ તે પ્રદેશની વતનીનો તોફાની અને અગત્યનો અંશ છે. ડૉ. પોપ દીકા કરે છે કે ‘આજ આપણે જેના ખંડિયેરા જોઈએ છીએ તે ત્યજ્યેવા મંખ્યામંધ ફૂગો તથા મિદ્ધ ઇતિહાસ શરૂ થાય છે તે મમયની અતે આઠી વતનીનું કાગળ, એ જાહ માડનાં વિગરો છે.’

આદિવતનીઓની ‘બનપૂજા’ પર ઉત્તરના જૈન, જૌદ તથા વૈદિક ધર્મના આગ્રહ પ્રદારો થવાજ ક્યાં આને પરિણામે ધીમે ધીમે તે પગલ અને પછાત પડેા ગયેા અને વધારે

ધર્મ પ્રતિષ્ઠિત ધર્મના નામ અને જાતિચારોનો આશ્રય લેવાની તેને કગ્ગ પડી જૈન યોદ્ધા મુજ્જા દક્ષિણમાં જૈન ધર્મ લાવનાર, ઉત્તરમાંનાં પોતાના ધગ્ગાં છાટી દક્ષિણમાં આપી વમનાર એક ટોળા હતા. અદ્યુત્ત મૈર્યના મમયમાં જાર વધ્યો ફક્ત પડ્યો, તે વખતે વખાની માગી એ ગળાને ઉત્તરદિશ છોડવાની કગ્ગ પડી હતી. ફેટલાક પ્રમાણરૂપ ગણાતા વેપરો એ જનાવને મમ પૂરે ૩૦૬માં મૂકે છે. એ પગ-ફેલાઓ મદીમુરમાં થવળુ બેઠાઓવામાં આસીને વચ્ચા અને તેમના આધુ નેના બદવાપુએ જૈનધર્મને મંમન અનશન ત્રતથી પ્રાણત્યાગ કર્યા. થવળુ બેઠાઓવાની વચ્ચાદતને આજનો મુખી બદવાપુનો વંશજ હોવાનો દાવો કરે છે, અને દક્ષિણ દિશના તમામ જૈનોનો એ મુખ્ય ધર્મગુરુ મનાય છે ઉપર આપેલી કથા આપણે ઉપર જોયું તેમ અદ્યુત્ત મૈર્યના રાજ્યનાં ઈશાં વર્ણોનો ઉદ્દેશ્ય રે છે એ દર્શાવત ફેટલા

મર્યાદા સ્વીકારે છે, જ્યારે જીવ દેવલાક ને સ્વીકારવાની ના પાડે છે. માર્ગ મંત્રાદ્વાના ગાદીત્યાગ અને આત્મદયાની કથનીમાં સત્ય હોય કે નહિ, તોપણ જોઈ મર્મપ્રચારકોની પહેલાં અર્થી મહી ઉપર મદાવીરના ધર્મને દક્ષિણમાં દાખલ કરનાર દેવલાક પંદેશી મંદયાન-વાળી આવ્યા હતા એ વાત ન સ્વીકારતા મારે કાઈ પણ પરનાં કામનું નથી. અરોહના પૌત્ર મંત્રિએ મુદરિને ધર્મદેર કરાવ્યાનું કહેવાય છે, તેણે દિંદના દીપકલપના ભાગમાં જૈનધર્મનો ઉપદેશ કરવા ધણા પ્રચારકો મોકલ્યા હતા એ ધર્મનો ત્યાં એટલો તો પ્રચાર થયો કે ખ્રિસ્તિ મનના પંદેશા સૈકામાં મહીમૂરમા જૈન ધર્મ સીધી આગળ પડતો હતો, એવું મિ. રામચંદ્રે કથન લઈને વ્યાજ્ઞી જણાવ્યું છે. વળી એ ધર્મ કાંઈ માત્ર મહીમૂરમાં જ કંધાઈ નહોતો ગયો. તે વધારે જોછા પ્રમાણમાં અદે જ ફેલાયો હતો. પાંચ દેશમાં જૈન ધર્મની પડતી માનમા સૈકામાં શઠ શત્રુ, પણ તે અમય પછી યુગો સુધી એ ધર્મ મહીમૂર તથા દક્ષિણમાં આગાહ િધિમાં આજી રહ્યો હતો.

એ તો નિ મંદેદ વાત છે કે જોઈ ધર્મને કાર્યમાધક રીતે દક્ષિણમાં દાખલ કરવાના કામનો યજ છત્રી મન પૂર્વેના ત્રીજા સૈકાની મધ્યમા મદાન ધર્મચક્ર પ્રવર્તીવનાર મંત્રાદ અરોહે

જોઈ ધર્મ

મોકલેલા ધર્મપ્રચારકો તથા તે મંત્રાદના ભાઈ મહેન્દને ભાગ લાય છે. મંત્રાદના મુશ્કેલમાં

પ્રવર્તતો એ ધર્મ કોઈ પણ અમયે દક્ષિણમાં નરમાઈનું પદ ભોગવી શક્યો હોય એમ જણાતું નથી, જેકે દેવલાક સૈકા દરમિયાન તેણે જન-મમાજમાં બહુ ભોલપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરી હતી. છત્રી મનના સાતમા સૈકામાં જૈન તથા વૈદિક ધર્મને વણુછે તે મરણનાં કચકા ખાતો હતો. એ અમય પછી તો એ જો ધર્મ જ એકએક પર મગ્ગાઈ એળવવા મથતા હતા અને એ ગ્રધર્મી લણી વાર બહુ કડવાસ અને ઝડન જોવામાં આવતા હતાં. દક્ષિણમાં દાખલ થયેલા જોઈ ધર્મ શરૂઆતમાં તો વર્ણવ્યવસ્થા ની અવગણના કરી, પણ વૈદિક મનાનુયાયી આઠાણોના તત્વની શુભ

અને ગાન અમર હતી મત્તા તેને માટે ભાટે થઈ પડી અને આખર તેનો ન્વય થયો વર્તમાન સમયમાં વર્ણવવામાં આવેલા નિયમોનો અમલ નિયમ હતા દિંદુન્તા પણ વધારે મજાની થી થાય છે આ વિષયની આ અંગે આથી વધારે ચર્ચા કરી શક્ય નથી પણ તામિલ અને કનાન પ્રજાઓમાં વિવિધ ધર્મોની વચ્ચે થયેલા ઝડપીઓના તત્તિદામનુ એક મતનુ પુસ્તક વખતનો અવધાન કે એમ કહેવામાં આવી શકે નથી

પ્રાચીન તામિલોને ગુલામી પ્રથા તત્તન અમલમાં હતી 'તમામ દિંદીઓ હતા કે, અને દિંદના આ ગુલામ કે નહિ એ મદુ મોડી વાત છે' એવું મેગેન્ઝનીમનુ મ્થન, ધાણુ મ્ગીને ગુલામી પ્રથાનો નિયમના એવા ભાગોની સામનમાં મોડી બોલાવ પાસ મહા તત્તન ખડી માદિતીના પંચી એવી ઉત્તરગીઆ મહાઓ આમિને આધારે થયેલું કે તેજે તે વખત ॥ દિંદી મહાજના (૧) તત્તવનો, (૨) ખેડતો, () ગોરાગો, ભગવાડા અને ગમારી, (૪) કાગીચર અને વેપારી, (૫) નકની, () કામ પર ખેડેખ રાખના તથા (૭) મરીઓ, એમ માત્ર વગેરે ગણાયા છે આ તો ગણાવેના વર્ગોનો 'ખોલે એવો ખોલો તગ્ગુમો' કરામાં આ થોડું મહાના વર્ગોની આ ગણતરીને તામિલ ગણતરીના આરમુપાણનું નિયમન કરનાર 'પાસ મદામલાઓ' એમ આમના ધર્મગુરુઓ, નેલીઓ, વેદો અને મરીઓનો મહાવેગ કરામાં આવેલો કે તેની નેડે મજાની સમાર એમ કે

પ્રાચીન તામિલ માદિત્યમાં વર્ણવેના મારોમાદેના પુદ્દોની નમ્મા તથા તમા એવાનું જગતીપણુ બેતા, અમરી તામિલ નામ્યામાં શાનિના દુજરો તથા માધાગ્ગુવો અવનમાં મુખ પુદ્દ અને સુવેદ માધાની પડી ઉપેગ કરવામાં આવતી હતી એવો મત આજની દુનિયા જણાય છે પણ નાનું અનુમાન કરવું એ જ નહીં કે, માન્ય એ નો નિમત્ત રાત છે

ને કાચ અને બીજી વચિત કળાઓ બહુ હિતમ કલાઓ પહેાચી હતી અને ગહેરના વચનાગ તો દ્રવ્યથી ખર્ગીની ગકાય એવા તમામ શોખ બોગરી ગકના હતા મનન મુદ્દની મિથિ, અને ગર્હિત્રિય નાગ મિથિના, ધનાદય વેપારી અને ખેડૂત મમાજ્ઞેની દયાળી એ બે વચ્ચેનો ફેખીનો વિરોધ મમજ્ઞામા મેગાચનીમની એક દીકા આપણને બહુ મદદગાર થઈ પડે છે.

એ ઝીક એકથી લખે છે કે 'બીજો વર્ગ ખેડૂનોનો બનેલો છે. પ્રાજના મોટા ભાગનો મમાવેગ એ વર્ગમા થાય છે તેઓ દરમાવે તમ દેાય છે. તેમને લમ્કરી નોકરીની કન્જથી મુક્ત તાખવામા આવે છે અને તેથી નિર્ભય રીતે તેઓ તેમની જમીનની ખેતી કરી ગરે છે તેઓ નોકાનોમા ભાગ લેતા કે બીજા મેલ કારણે ગહેરોમા જતા નથી. આથી ધણી વાર એમ બને છે કે દેશના એક ભાગમા મુદ્દના વ્યુલમા ગોવાયેલા અને છુદ્મીને નેખમે લડતા મિપામ્ઓ નેવામા આવે છે અને તે જ વખતે તેની પામેના જ પ્રદેશમા તકન મવામતીમા જમીન ખોદતા અને ખેડતા ખડૂનો નેવામા આવે છે. આનુ કારણ એ છે કે તેમનુ રક્ષણ એ મિપામ્ઓ મોજૂદ છે'

આ મુદ્દ વિષમા કાષ્ઠક અનિમયોક્તિ હશે, પણ મેગાચનીમને પરિચિત હિંમ્મા મડવાનુ કામ માધાગણુ રીતે ધધાફારી મિપામ્ઓ કરતા અને મેલને પણ ક્ષિત ન કરે એવા અને મમાજ્ઞને જરૂરી ખેડૂતના કામમા તેઓ ભાગ્યે જ દખલગીરી કરતા એ વ્યવસ્થા આપણે ખરા તરીકે સ્વીકારી શકીએ કિલેમથી શહેરો પણ તેના દગવાળ અને મેલથી મુદ્દ દરમિયાન ચતી છજથી મચવા મામતા હતા અને માત્ર વિરય પ્રમગે જ ઘેરાની યાતના ભોગમતા હતા આની રીતે મધ્યયુગના ક્યોરેન્મ અને પામ્જાના વાગીઓની પેરે આ તામિયો, આરી પેરે લગમ્ઓમા મચ્યા રહેવા છતા કાળજીમરી ખેતી અને ધીમ્ના વેપાર પર ખૂબ ખ્યાન આપી શકતા હતા.

બીજો કાષ્ઠ ન મગે એવી તજ મિમ્ની ચીને પોતાની પામે દેવાનુ

મદભાગ્ય નામિય દેશને દનુ એ ત્રણ સીજ તે મરી, મોતી અને રૈદ્યમણિ
 યુરોપનાં જગતમાં મરી બહુ મોઢે ભાવે વેચાતા
 મરી, મોતી અને અને એની માગણી એવી તો જામરી હતી કે
 રૈદ્યમણિ ઈ.સ. ૪૦૬ માં ગાય મરદાગ એલેક્ઝિંડે ગ્રેમ પાને
 યુદ્ધદંડ વખતે ઈર્ષો ને વખતે ઘણેવા મગમાં
 ૩૦૦૦ ગનન મરી આપી દેવાની મગનો મગારેગ મરદામા આજ્યો દત્તો
 દક્ષિણના દગીઆમાંનાં મોતીનો વેપાર બાજ પહુ બહુ પેદાશવાળો અને
 દિમતી છે તે દોણ જળે કેટલાય યુગોથી ચાલુ દત્તો અને પડેશી વેપારી
 મોના ટોળેટોળા તે ધંધા તરફ આકર્ષાઈ ચાલતાં હતા

રૈદ્યમણિ લીધા નંગને ખુબ મગતુ છે એવી પિયતીએ દીઠા કરી છે તે
 તદ્દન ખરી છે દિંતીએ તેમજ મગને તેનો ભારે મોખ દત્તો. એના
 પડ નેનકામ કુનાર કારીગર પોતાની જિયામા કોચી કળા બતાવી
 શકતો દત્તો દિંદ મિવાયના ખીન દેશમાં તેની અજ્ઞ દત્તી તેથી કુશળ
 દિંદીએ માધાનુ ઝટિટમણિમાથી એના ખોટા નજ મનાવરા વધ
 ચાતા દત્તો એ નગની ત્રણ દિંદી આજ્યોની નોધ છે (૧) મદીમુન્તી
 નક્કાએ કાવેરી નદીની ગાખાડપ કળ્યાની ની પર આવેલા કિત્તર પામે
 પુત્તાટ આગળ અહીં આગળ ન મણિ મળી આવે છે એવી નેંધ ટાલેમાંએ
 કદેલી છે (૨) નેઈમકુડ મહેરની પૂર અને અગ્નિ ખુબી વચ્ચેની વિશામ
 ૪૦ માર્શિ ૫૦ પટીપડ અથરા પદિઆની પામે છેક ઈ.સ. ૧૮૨૦
 મુધી એક ખાશ આ જગાએ મરજનાથી ચાલુ હતી. (૩) ત્રીજી ખાણ
 દાયના મેવારના મુવર્ણસેત્રોની પામે અને મયેમ જાના કુશાન ખ
 ખામા વાનિયગાડી આગળ આવેલી છે ને પ્રદેશમાં મળી ચાલતા
 રામન નિશ્ચાના મોટા અને અખ્યાનધ મરગ દક્ષિણ દિંદના રત્નોના
 પ્રાચીન વેપારની જામરી ધમાવતી શાખ પૂરે છે. માયેમ અને
 મેઈમકુડ કુશામા પુકળ પ્રમાણમાં મળી આવતો જાન અને જન
 નગનો 'કારકમ' નામનો પ્રમા 'કુન્દમ' એવું ચોખ્ખુ નામિન નામ
 ધાગ્યુ છે છે તે દક્ષીન દિંદી રત્નોની ખાણોની પેદાશનો પ્રાચીન

યુરોપને પરિચય હતો તેનો ખીજો પુગલો પૂરા પાડે છે.

તામિલ રાજ્યો જન્મન નીકળ્યે નિભાવતાં હતા, અને પૂર્વ તથા પશ્ચિમ દેશોનાં વહાણ ખૂબ છટથી તેના અંદર આવવા કરતા હતા. આથી મોનું, કુપુ અને યુરોપની દરીઆઈ વેપાર કરીઝીરીની ખીજે માટે મરી, મોતી, બૂરા પરદેશી વમાહતો નગ અને દિંદતી ખીજ ઉત્તમ ચીજો ખરીદવાને આતુર જુદી જુદી પ્રજાના વેપારી ત્યા આવતા હતા. ૧૯૧૪ પહેલા યુરોપમા વિવાયતી પાછોડો મિછો અંદરથી છટથી આપુ હતો તેટલીજ છટથી દલિણ દિંદમા ગેમનો મોનયા આપુ હતો અને કાર્મિક પરદેશથી આવેલુ અને કાર્મિક મદુગમા પાડેલુ રામનુ કામાના મિછાનુ ચત્રણ માધારણ રીતે ગજગેમા વપરાતુ હતુ ખિગ્તી સનના પહેલા એ મેકા દરમિયાન વેપારમા ગેઢાયલા રોમન પ્રજા જતોતી સાધારણ કીકીક ઝઢની વમાહતો દલિણ દિંદમા હતી એમ માનવા મારા કાળજી છે. વળી તેજ મમય દરમિયાન 'અગપાન ચવન, પૂરા વામ્તરમા મળજ થયેલા મગા અંચ્છ' એ રીતે વર્ણવાયેલા યુરોપી મિષાકાઓ તામિલ રાજ્યોના અગરક્ષક તરીકે કામ કરતા હતા અને રોમન સોનીયાથી ખરીદાયેલા મરીના માત્રને જરી જવા ચવનોના મુદ્દ મોટા વહાણ મુજિરિમ (કિનગેનોર) પાસે નાચરતા હતા એ વાત પૂરવાર કરવા પૂરતા કાળજી છે એમ પણ કહવાયેલુ છે કે ઓગસ્ટમને આર્પણ કરેલુ એક મદિર પણ મુજિરિમમા^૧ હતુ આ વાત

૧ એસ. ઇ. આવગમતા મત મુજબ મોટામા મોટા એ નહોતો નાશ કરીતીમનના કમ સેકાની પહેલી પાસનીમા થયા હતા એસ કે આવગમના 'એનિસવટ ઇન્ડિયા'મા જેનો ઉલ્લેખ છે તે 'એનિક ઓફ ઓફલેટ' અને 'જુવેલ ઓફ'ના વીર કબોમા જણાવ્યા પ્રમાણે તામિલ પ્રજાવીકમા એવી છે કે એ રાજ્યને સમુદ્રે વળુ પૂ ૬૦૫૨૦ શ્રીનિવાસ આવગર તેના નામના સમયને દરવીસનના ૦ જ સેકામા જૂડે છે. 'ઇડન-પેનિંગ ઇન એનિસવટ ડેકન' મકાસ ૧૯૧૬મા સી પી રૅન્ડ મ જાયર એવો મત દર્શાવે

ખરી છે એમા કાંઈ નકાનુ કાન્યુ નથી. એક બીજી ધનન વમાદન પૂર્વકિનારે આવેલા ઝાવેરી નીની ઉત્તર શાખાના મુખ પગ ન કાવીરિપદાનમ અથવા પુદાગ આગળ વમેલી હતી એ મહેર તેમજ મજબૂત અમથ પહેલા અદરથ થયવા કે અને મોટા કેતીના દમ નીચે દટાયેલા પડખાં છે. ધનનોના ઘાટ, દીવા તથા કળગોની આયાત

કે ક વિરાળ વેપારવાણુ એ ન્યૂન બજા ઠાવેરી નહીમા પુરાણુ થવાથી તેની અનાથ શુભાવી બેઠુ છે આ મત એટલેકપર વર્ણવેલી એ બહુના વિનાશની કથાનો મેળ ખાતો નથી

‘ધતામિ’ સ એઈમિન હન્ડ્રેડ ઇયર્સ એનો’ પૃ ૧૧, ૨૫, ૩૬, ૩૮ પુદારને પુનાર અથવા પુનાર પાણુ લખે છે ‘ધ યુટિનેરીયન ટેબલ્સ’ તરી રોહને ૧૭૩૩, મેનર્ટ, લાઈબ્રિયમ ૧૮૨૪, થાઈસ ૧એલ્સન્સ, યુએલ્સ, ૧૮૮૪, વૉકર ‘ઓન ધ ટેબલ્સ યાધુરીન ડેગિઆના’ ક્રેમિજ ૧૮૮૩, ક્રેમિજ એન્ટિક્વેરિયન મોસાઈકી યાધુનિયેશન્સ પુત્તક ૪, ૫ ૨૩૭ યુગિન્ફેરિયવ ટેબલ્સ એઈસ ૨૧૬ની સાવથી રાફ થતા ન્યૂના નકશાનો સમઢ છે અમ મનાય છે મુઝિરિઝમા ઓગન્ડસનુ મફિર હવુ એના પ્રમાણુ કપગના પ્રસ્તુત છે ‘મુઝિરિસ’ની પામે નકશા પર ટેકપલ્સ એઝરેગીના નીચાણુવાળા એક મદિરના જેવા તેવા કાચા નકશાથી નેતુગ્ધાન બતાવવામા આવેલુ છે મુઝિરિસ ને જ કેનમેનોર એ વાત તો હવે સાગી મિઠ થઈ નૂકી છે કાવિરીપદનમ=પુદાર=કાકડી ઈન્ડિ XXX ૨૩૧) કમર (પેરિપ્લસ, પ્રકરણ ૬૦ હન્ડિ એન્ટિ VIII, ૧૪૬૭) =ખાબોરિસ [કોલેમી પુન્તક VII પ્રક ૧, ૧૩, ઈન્ડિ એન્ટિ VII ૪૦ ૧ VIII, ૩૩૨]

પેરિપ્લસ એમ કહે છે કે આ બહરે આવતા વઢાણુ તેમા બરવામાં આવતા મરી તથા ‘મેલેનેગ્રમ’ના મોટા કાં તથા જગ્યાને કારણે બહુ મોટા કપના હોય છે ત્યાં બાદ ત્યા થતા આવ્યાત તથા નિકાસના માલની લાખી યાદી આપવામા આવે છે. ‘મેલેનેગ્રમ’ને મેકકિન્ડલે ખોટા તાગ્લુમો કયાં છે ને મુજબ પાન નહિ પણ સીનેમોમ અને ખાસ કરીને સીનેમોમ ‘ગ્રાહ-લેનિકમ’ના જુડીજુડી બતિઓના પાન છે (શોફ તરજુમો) પેરિપ્લસ પૃ ૮૪૬-લેખા સાથે) ઈસ ૧૧૫મા કપકલ્લાએ અત્રેમગ્રાધિયામા કરેથી કને આમને પરિણામે તે બહુ તથા હિંદુ વચેનો સીધા વેપાર મોટ બા । બધ પડી ગયા (જિ આર એ. યસ ૧૯૦૭ પૃ ૬૫૪)

પત્ની હતી એમ કાન્ધો કહે છે અને નીલગિરિ પામેની મોટા પથરોની કળરોમાથી નીકળનાં અને શિખરી મનના પ્રાગ્જના જોમા પુરોપમા થતા કાંમાનાં ચામખોથી તેમજ પેરિવચમાના ક્યનોથી કાન્ધોમાના એ ક્યનનું મર્મરન થાય છે.

૬ નિર્ભય કરી સકુ ધુ ત્યાં સુધી, ઉત્તમમા ઉત્તમ તામિર કાન્ધો જૂના મમયનાં છે એમ માનનારા પંડિતો ખગ છે. તામિર માદિત્યનો સુવર્ણયુગ શિખરીમનના પડલા નણ મેકામા મુકા

જૂનાં સાહિત્ય અને રાકાય. એક પ્રમાણરૂપ લેખક તે કાન્ધોને પડલા મેકામા જ મુક છે, પણ ઉપર દર્શાવેલી વધારે

વિશાળ મર્યાદા વધાર વિશ્વામથી - રીકાની મકાય એમ છે. કાન્ધ ઉપગંત ખીશકમાઓ પણ મકમાથી મકમામા આવતી હતી. તેમા મંગીન, નાટક, ચિત્ર અને પ્રતિમાવિધાનનો મમાવેશ થતો હતો પણ એ પતંગા અને ચિત્ર મંગીતી રીતે મક દકાઉ પદાર્થમાથી જતાવેલા નેટોનાં તેથી પૂરેપૂરા નાસ પામ્યા જણાય છે નાટન, તામિર અને આર્ય એવા બે પ્રકારના હતા. તામિર નાટક ત જ દેશમા રચાયલા વિવિધ ભાતના અને પ્રેમના પ્રવેશો કામવ કરી મકાય એવા હતા આર્ય નાટકો ઉત્તરના હતા તે વધારે નિયમમુદ્ધ અને અગિવાન સુખ્ય અને નક્કી કરેલા વિષયને લગતા જ રચનામા આવતા હતા.

પ્રાચીન દેવી માદિત્યના પાનાઓમા તેમજ પુનનત્વની તથા મિકાની થોડી સરખી શોધની પ્રવળીવાળી મોડ અને રોમન વખતની આગી નોધેના શિખરીમનના આગળના સૈમા, મણુ રાખો જેની કાખી ચાવ છે અના નણુ દર - તામિર નળ્યાની મિષ્ટાની આગી ચિત્રિ હતી અમોડ

જ નામનો, ભટ્ટિપ્રાનુ મણુ માના વ મા, અને શીખર થોડા વખા બાદ કરતા મિયાવખાનાં નાહદી આથી મક આગળ જળી નવી મામાન્ય લોડ પ્રણાનો તામિર દેશમા માન નણુ જ અમત્વના નળ્યોની દપાતી રી દાન તે નણુ નળ્યા તે પાડય, ચીન અને ચેર અથવા કનડ અમોડ

એ નાત્યને દેવપુત્ર જે ઈ એ નામ તેના અપભ્રંશ અમારિનીય પુસ્તકમાં અને 'પેન્ડિયમ'માં નજરે પડે છે તે ઉપનામ આગ્રામાં નાત્યપુત્ર એવું ચાલુ નામ ઉમેરે ઈ, પણ તેનો ઉચ્ચેષ ખીન્ને કોઈ ન્યારે જોવામાં આવતો નથી મેંજવાર એ તુલુ દેગનું ન્યારે ન્યાન ન એ દેગમાં કાનાગની કાનરી લાપાને મળતી તુલુ ભાસા જોવામાં આવે ઈ

પ્રજ્ઞાની અનુસાર પાંચ નાત્ય દક્ષિણ દેશાનદીથી (પુરનાગર) કુમારી બશિન્તા સુધી ઉત્તર દક્ષિણ, અને પૂર્વમાં ગોમાડલ મનુષ્ય ઉપ નથી માડી નાવજુનર અથવા દક્ષિણ દેશમાં પાંચ શબ્દનો પ્રવેશ કરાવના અનુજાવિન ના સુધી સ્થાનનિર્દેશ લખાયેન છે આ રીતે તે પ્રદેશ કાનના મહુન અને તિનેરિની જુએ અને જેમાં કાન ન્યા કુમારી બશિન્તા મમાવેશ થાય છે તે નાવજુનના ભાગ મળી થના પ્રદેશની મનાગર થાય છે

ગ્રીથી નવારે પ્રચલિત પ્રજ્ઞાની અનુમાર જોન પ્રદેશ (જોન મનામ)ની ઉત્તર મરહુ પેતર નદીથી અને દક્ષિણ મરહુ દક્ષિણ દેશાનદીથી સ્થાતી હતી જીજ્ઞાસુ શબ્દોમાં કહીએ જોલ શબ્દનો તે તે દિને પૂર્વ અથવા કોરોમાડન ગિનારે સ્થાનનિર્દેશ નેત્રોથી પુરમદાઇ સુધી ચિત્તરતો હતો અને ત્યાં તે પાંચ નાત્યની અડોઅડ આવી જતો હતો પશ્ચિમમાં તે જૈની મરહુ સુધી લખાતો હતો આ પ્રમાણેની મર્યાદા સામા પ્રશ્નમાં મદાન તથા પૂર્વ તરફ નાવેના મેટના સિગિશ રુના તેમ જ મનાગર નાત્યના ઘણા ખન ભાગનો મમાવેશ થતો હતો પણ પ્રાચીન માહિત્ય તાગિન દેગને પુરીય તથા મદામની સાયન ૧૦૦ માલ્ય પગ આવેની વેંજ અથવા તિરપાથીની ટેકરીથી વધારે ઉત્તર નર્મ જતુ નથી જીજ્ઞાસુ હાય પર માનમાં મેંજમા હુઆન્સાગને પરિચિત ન્યાન દેશ ન નાના ચિત્તારનો પ્રશ્ન હતો અને કાનના

સાપા ૭ તાની અને તેની મર્યાદાઓ એકમનથી દલી તેનાથી
સધારે દિગ્વિષ્ણુ તરફ તે વિસ્તરતો નહોતો એ ચાગી જેને દ્રવિડ મંદે ૭ તે
નોન મડન અથવા મગમાન મસુદ ઉપદદ પ્રત્યે તે મમ્મે પ ન
રાગઓના કાયમા હતો તેમનું પાનતગર મદ્રામથી દિગ્વિષ્ણુ નૈઋત્ય
દિશામા દપ માદાન પર આવેના કાચીમા હતુ

હવે પડિતો મદમાત થયા ૭ - જે અને નન એકન મનના
મગાનર માત ૭ ન્ય એ નામ તો દણુ પણુ નનમગમા ની
મયુ ૭ અને એ રાનમા તો મમ જ નથી - એ
જેર અથવા ફેરક નામથી મગાના રાન્યમા દાનનું દિગ્વિષ્ણુ દિણુ
રાન્યનો સ્થાનનિર્દેશ અથવા મનમારમિતારા તથા નારણમા અને
મગાના રાન્યનો મમારેગ થતા હતો તે
અથવા વેના નામથી મગાઓના નારણુ મગો દલિણુ ભાગ મિન્ટો
મનના પહેલા મમામા પાંચ રાન્યમા જોડાયેના હતો પાઠના મમપમા
નર રાન્યમા મયુ વિભાગ, દાનનો મર્મમદુ ૭ નો અને માનમના
દલિણુ ભાગનો મમાવેગ થતો હતો પણ મગાતના મમરમા નામ
હતુ - કમ તે મમાપદ ૭ માધારણુ રીને મર એટલે મદ્રગિગિ નગીની
નિલિતો આવેના પશ્ચિમમારોનો કુગરાળ પ્રેશ અવમત, આ નજો
નાન્યોની મમાદાઓ નખતોનખત મનાતી નહતી હતી

આગરે આચાથી આકમા નૈઋ સુધીના માગમા દલિણુ દિદના
દિદિદાનમા પ નર નસ મ મોટો ભાગ ભજવે છે પણ પ્રણાનીમા
સચના ૭ નેની સીમાઓવાગો માદ પદ્યન દેમ
પ નવે હો નાહ એ પ નર મરમા નબી ત્યા સુધી
સધારે આજ પ્રમાણુમા નખતોનખત ઉપર જણા
વેના નજો રાન્યો પર જમી નહતો એ મરમાદનો વિસ્તાર ત તેમમથના
પદ્ય નનઓના જોશ તથા તમના પ્રતિપર્ધીઓની નમમાદઓના
પ્રમાણુમા રહેતો આ હપીકત એમ સૂચવે છે ૫ મગાઓની પેડે પ નવે
પણુ નદદાદ પર જનનારી જત, દગ ૭ નહુ હતી મગજમરીના કૃત્યાથી

તેણે મત્તા મેળવી હતી અને તે પ્રદેશના અમલ ગઝનઝોની ઉપર તેણે પોતાની મત્તા જમાવી હતી. એ પણ શક્ય છે કે પદ્મવોની નર્મ ખામ જાતિ કે કુળગોત્ર નહોતું પણ તે એક મિત્ર પ્રજાગણ દત્તા અને કાષ્ટક અંશે પરદેશીઓ તથા કાંઈક અંશે દક્ષિણ દિગ્ગતિની જાતિઓના બનેલા હતા. તેઓ તામિયોથી જુગી જાતિના હતા, અને તેમની પાસે મત્તાજમારી તેમજ આક્રમણાત્મક ગઝનીય મત્તાના રૂપમાં ઘડનાર એક બહાદુરી આવી પેલા પડવા વશના નામ પરથી તેમણે પોતાનું નામ રાખ્યું હતું. પાંચ ગઝની પ્રણાલી કથાઓ બહુ જાણી છે અને ૧૮૪૦ સુધી એ વશનું નામ મુરાધી વિદ્વાનોને અજાણ્યું હતું તે મમ-યમા એક તામ્રપટ્ટની ગોધ થઈ ને ઉપરથી તેમનું લલ એ વિષય તન્દ્ર ખેંચાયું. ત્યાર બાદ તો એવી બીજી રોધો કરવામાં આવી છે અને પાંચવોના ઇતિહાસના ચોક્કસ રૂપ વગાવથીઓ ઉપજાવી તૈયાર કરવાની માગતમા ધણી પ્રગતિ થયેલી છે.

આ પ્રકરણના હવે પછી આવતા વિભાગોમા આપણને જણાવેલા તામિયના ત્રણ રાજ્યોના, તેમજ તેમની વચ્ચે ધુમી આવેલા પદ્મવોના રાજકીય ઇતિહાસની ઉપરમા આપવાનો યત્ન દક્ષિણના ઇતિહાસ-કરવામાં આવે એ ગઝનીના મ્યાનનિર્દેશ તથા ની સાધારણ આમાન્ય બક્ષો આપવામાં આવી ગયા છે. મમાલોચના પણ મતોપકારક રીતે મંદેષમા દક્ષિણના રાજ્યો નો ઇતિહાસ લખવાનો સમય હતો આવ્યો નથી અને હાલમા તો, અમે હવે આપીએ છીએ તેની મેળપણ મક્ષિત નોંધ અપૂર્ણ અને કામચલાઉ જ હોઈ ગઈ છે તથા આપેના હાલના ઉપમા, આ પુસ્તકની જૂની આવૃત્તિઓમા આપેલા અદેવાન કરનાં તે ઓછા અપૂર્ણ છે, પણ તે પ્રદેશની ભાષા તથા ન્યાયનક મળેઓના નિષ્ઠ પરિચય વાળા ખામ અન્યાનીઓ દરેક ગઝનવતના વિષયસાર લેખો તૈયાર ન કરે ત્યાં સુધી આમા દિદના ઇતિહાસના પુસ્તકમા દાખલ કરવા યોગ્ય દક્ષિણના નાગરોનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ત્યસાનું શક્ય થઈ શકે

એમ નથી આ પ્રયત્ને અમ અનિશ્ચય હમણે છ તે છના પાત્ર
એ યત્ન કરે તે એ દાનના વિદ્વાનોની ખનખરી મદદથી
મુમત્તમાનોની જિજ્ઞાસા પહેલાના મમયના માર્ગે અસ પાછા મેળવેલા
દ્વિતીય દિવસના દિવસોનો અન્યામને અથવા મામાન્ય વાયકને
મામાન્ય ખ્યાલ આપણો નવો છના એક પુત્રની દયાતીની મન
ખમત નથી ૨ આથી મને ખાતરી થાય / ૩ એ જો પુરવાનો
માથો યાત્ર, ગમે તેવા અર્થને મેળવે તો પણ, ત એ મળવાને,
તો નથી અને એ રિત્તની મુઠવીઓના મળા ૧૨ નિષ્કાંતો મારી
દુરિઓને નમારી લવા ના તત્પર રહે

એ મુત્તનીઓ મ મારી ૭ નરમા મેમની પદનાના સમયના
દિવસના માથેના ઉત્તર દિવસ છના દક્ષિણ દિવસ ૫ ૪ થાત ૭

અદાત પુરાણ દક્ષિણ દિવસ ૫ નદિ જેવુ લક્ષ

મુકેશીઓ આપે ૭ ૨ પ્રાચીન ગિતાન મા અતિમય વિન
/ મિલ્કાઓ નદિ ૪ની મ દ આપે ૭, નૈવાર

થયના પમા પુરાણની ગાથાના પાંચુઓની પ્રમિદિ બહુ પછાત
૭ અને પ્રાચીન માદિવના ક્ષત્રમની મોડ અપર્ણ / મીન દાથપ
નરમા મેમ પડીના મમયની શિનાતખની મમમો અટની તો
પુ ૫ ૭ ૨ તેની અવધા ૨ની અસરી ૭ દિવસો ગમતમત
અ તેમની પડીની પેદીઓને ૨૪૫ દગર ગિતાન મો વાસામા
આપેના ૭, અને વાણીના તા ત અતિમય નમાવવામા વળાય /
દક્ષિણ અને લામી ૪ રાજ્યાના મમયના મો ગમમના એપિમાદિયા
મહાદિવના આદ પુત્રમામા ૫ ૦ ગિતાન માની નોથ / મદાનના

૧ મી અમ દુપાત્રામી ગાવમના અથ ૨૫ નિષ્કાંત એનિસ
દિવસ (દુપાક ૧૯૧૧) એ નામનુ પુત્રક કિમતી છે મને આ પુત્રકમા
તેનો છુટથી ઉપસા ૩૪૫ છે છતા તે ઉપર અમાવવુ ઉચિત પુત્રક હોવાનો
સાવો કમ નથી

૨ દક્ષિ ૧ દિવસ પાતાના અવતર પુરાણ ૭

પુનઃપ્રાપ્તિ તથામિતી ખાતા ૥ નાકમે એક જ વર્ષે નિધાન ૮ ૦ મના
 ગયા ૥ ગિતાતમામિ નમતા મરી / આંતર ધાતુ મરીને નમ જુ એક વન
 મી નામ ૥ પુનઃપ્રાપ્તિ ગામી જનુ નથી એનિદાનિ ગામ
 ગોના આ પ્રથમ અધ્યાય ૨૦ વર્ષે ધર્મો મોગ એમ થાય છે એ
 નામ ૥ દુન્યાવતી નોધ એમ મોગ રજુ ૫૦ જાન એકનીન
 ૬ મા ૥ પનના ૫૦ મનનામા નામી / એ તથ્ય વ્યક્તિગત દુન્યા
 રેને ૬ માર્ગનિ ના દેશાન ૬ પાડ / એ નો ખીતુ છે ૬ દે
 ૫ ગી ૥ મહાત્મા ના મુરી માત્ર ગિત્તુ દિનના પ્રાની / નિરામની
 ગિતાને માની નામમી ૬ ગી ૬ તથામિ એ રિત ૬ ૬ માન અધ્યાયી
 ગામુ કાર્ય શરૂ પડે, અને રિત ૬ ૬ ન એ રિત ૬ ૬ નારીનીના
 બદલામા ઉમેળે થવાનું ચાત્ર ન્યા ૬ ૬ મા આથમિત અમળુતિ
 ૫ ગી નમ નામિત નામો નધા ૬ ૬ મા નમય એ મધા / વળ /
 નામના અને નામથી આનના ૬ ૬ ન નમરુનનો આ રીતી ગનનો
 રાનામા નામ આ રાન આપરા / ૬ ૬ ન ૬ ૬

નિબાન બીજો

પાઠ્ય, એક અથવા કેટલે અને સાતપુત્ર રાંધો

રાનના મદુન આ / નિનેવે ની — ના તેમજ રિચિનાપો ની તથા
 મોટું નાંદ નાંદ મુદ રેના ૬ ૬ મા આમના મારાથી થવનુ ૫ ૬ ના ન્ય,
 સાચ નિબાગોમા હોનાયેતુ મારા છે અને તે
 પાચ પાઠ્યો રિનાગોન ગાન ૫ ૬ મા સાચ એ નામે આ
 ખાતા હતા એ જુ ૬ ૬ મા નામતઓની અરિમ
 ગીમાઓની રિગનો ગાન ૬ ૬ મા એ ' સાચ નામતઓ ની દયાનીની
 નામીનીની ઉપરામિતા નામ નરી ૭ ૭

૧ જુઓ એવલ દિન એન્ડી આમરેટ ૧૦૧ / પુલ ૧/IV ૫ ૧૦૬
 તેના એવા મત છે કે રાંધ તો હમણા એ જ હનો પમુ પાચ ૬ ૬ વોની
 પુગાડકા ઉપરથી પાચ ગલ્લોની માન્યતા હશે થવા પામી

હેંકે દક્ષિણના પહેલા નેમના પિત્રીના અમથના એવું પાટ-
નગર મદુરા આથના કુટિય હતુ પણ એમ માનતા કાગળ છે કે
એમી નાથન પ્રાચીન અમથમાં એ ગાન્યનું
કોરકાથ મુખ્ય નામ પ્રમથ હતુ અને મદુરા ઉપનામ
પરિભાષના આવેલુ દક્ષિણ મનાયન નામન
ન્યાય પ્રતિદાનમથના યુગના પાલ પાડ નામનાનું પાટનગર હતુ
એ આમનના કાંદક પુગા છે અધી રંગી પ્રજાલી કથાઓ પ્રેરકાથ
આથના નેપકાથને દક્ષિણ દિગ્ગી અમથનાનું ઉપતિગથાન અને પાટથ,
એ નથા દેવ ગાન્યેની આથના કુનાર તરીકે મનાતા પણ પૌરાણિક
ભાષાઓના ચતન તરીકે જનાવે છે નિતરંગીના તામપાલીકે નાના

૧ પિત્રી દિગ્ગ મેવ પુત્રક ૪ પ્રકરણ ૨૩ (૧૬) રાવેમી જને બધાસા
અથવા બાકાદે કહે છે તે બરકાને ને મનાયા પિનામ પગતા બદલ તરીકે
લાવે છે એમ પ્રેરકાથનું અન ને મનાયામ જવાનું બદલ પછી ને કુમરે છે
૧ આદી પાટીનામ ગાન્ય કુનાર દેતા અને બદલથી બહુ દુઃખ અનતા
આમના આવેલા મોદુરા નામના રાજેશ્વર શેલ દેતા ને વખતે દેતો
ને વખતે અવજાત કિનામ પગ મેળાઓમામ (કેવપુત્ર) ગાત ગાન્ય
કુનો હતો પિત્રવમ (પ્રકરણ ૫૪ ૧૫) સાક બતાવે છે કે મુક્તિમ
૧૦૫૫૫ ગાન્યનું હતુ પણ તેની રાષ્ટ્રે દિગ્ગે આવેલા બધેનો પાટથ
ગાન્યમા મનાયેમ થતો હતો. એકે ને ગાન્ય લાવના નામકારના
દક્ષિણ ભાગના બનેલુ હશે આ પ્રજેમ ચેનાકુ કે રેવ કહેતાતો હતો
એકાદે તેમજ જીલ્લા રવાનોના નિર્ભય માટે જુઓ 'સી વામિ'મ એકેમિત
ઉદેટ દિગ્ગે એના' ૫ ૧૭ ૦૦ ખીનીએ તેનું પુત્રક ગાત મદુરાને
તેના ગાન્યારોહણ પહેલા નામ હતુ છે તે ઉપરથી જાણાય છે કે તે
ઈસ ૭૭૫માં પ્રગિર્થ થયુ હતો પરિવ્રમનો અમથ આપોરું ૩૦ ૫૬
મદુરાએ અને રાલેમીનો ઈસ ૧૪૦ મનાહુ આદે જુઓ દિગ્ગે એની,
૧૮૧૩ ૫ ૬૬-૭૦ ઉત્તર મનાહુ એના આનનો નિર્ભય થયો નથી તે
મૌથી પહેલી વેાવ ચાન્યવાની હતો એમ મનાય છે

૩ ને તરીકે પાન્યામ અને મુદિ ગોટ્ટોવારોગ પમુ પેલા (એપિ,

નટપર આવેલા એક નાનાગા ગામગ્રામી જેનો ધ્યાનનિર્ગ થાય કે તે ગાંધે તેના પુત્રવડાના સમયમા એક મોટું મદ્ય દત્ત અને મોતી તથા નખનાના પેપારનું મથક હતું એ ચીજોનો વેપાર પાડ્ય નાન ઝોની મમ્મદિના ખાન મુલક પ દનો મદુનમા નજરના બરાવા માડ્યો, ત્યારે પણ ગાજ્યની અગત્યની આમદાની અને વેપારી લાભો પુ મામ નખરા મોટે રાજતના યુરનતે મેમ્મદમા પોતાનો વમવા ગખના દતા સમય જતા મમ્મદિનાની જૂમિધીમે ધીમે ઉભતી જવાથી નર ઈ મુરી વડાણ આસના મધ થયા અને રિનાયતના મિત્ર તંગ પુરે એ ગાંધે ધીમે ધીમે તુરુ

નગીનેનીને વાડે તથા માધન પગ આવેના મધ્ય આગમ ધ્યાપેના નવા મદરે વેપાર વચ્ચે અને મેદનાય મેમ્મદો મુધી પુર્વના આપારી મથકમા નીથી મોગ મથક તરીકે તે જાન ગુજુ
 કાચક તેમા મેકાના અનખાગમા અર્દીજ માંપોષા ધાણ કરીને એક રૂતા વધારે વાગ ઉતર્યો દનો
 અને અર્દીના ગજ તેમજ પ્રજના દમદમા તથા મમ્મદિથી આગ) ગયે
 હતો પણ જે વિધિએ મેનાકાર્ ઉગાડ્યુ હતુ તેએ જ મધન છોડાની અને પોર્તુગીઝોને તેમનો વેપાર ત્યાથી ખમેડી તુરિકારિન બધ જવાની કરના પાટી તજમાએ વડાઓને નાગન્યાની જગા ઓથરામી હતી અને

નટ ૧૧ ૧ ૧૪, પૃ ૨૬૧) મેગાકના સિદ્ધાંતસન II અને ૧૧૧૧મા અને ડોરિથ્યના અધ્યસાથના પ્રકાશ ૧૧મા તેનો ઉલ્લેખ છે કાલ્ડેલ એનની વ્યાપારી અગત્ય બતાવે છે વળી જુઓ આ લેખકનો લેખ ઈન્ટ નેની પુસ્તક ૧/VII ૧૯૧૮ પૃ ૪૮

૪ ફરીઆથી એક માર્કેટ પગ આવેલા કુલશેખર પદનમ પામેના એક રેતી પચ્છમા હાલના માટીકામને મજતા માગીકામનો હુકટો મળી આવેલો છે તે કપડથી ત્યાની જગીન કપસવાની વાલનુ મમ્મન થાય છે કાલ્ડેલ એવા નિબયપગ આવે છે કે હાલની છીપાનીવાળો ને રેતી પચ્છ સારોમ દરિએ રેતા બદુ અર્દીનીન મમમમા બનેલો જગાય છે

ત્યા કાંપ દરતો નદિ તેથી ત્યા કાચક કુળના પણ વધારે મારી મગવડ
દત્તી ત્યા પૂર્વે કાચક હતુ ત્યાં આજે કેટલાક મુમત્તમાન અને દેવી
પ્રિયતી માછીઓનાં દગાવ માખાનુદ્યા ઝુપડાં છે.

દેગાકાર્મના બદ્ધ તરીકે ચતા ઉપયોગના ત્યાગના મમયની માત્ર
આપની અગમ્ય છે. પણ ત્યાની દુકમાગતા મિક્કા લગભગ ધ્ર. મ.

૭૦૦ મુધી મળના રહે છે દેગાકાર્મના ગમ્મઓનું

બૂની તેંધ; ખામ લાગુન પરગુ હતુ અને ધણીવાર તેની

મેઘાકથનામ માથેમાથે દાથી ત્વેવામા આવતો. મદુનના

ગમ્મઓએ પોતાના કુટુમ્બની મુદ્રા તરીકે એ

માગ્યુ કે માગ્યાની જોડ મીકાર્પા દત્તા.

અત્યાગ આગમ્ય કહી ગયા તેમ પિત્રીનીના મમયમા આ દેગનું
પાટનગર મદુરા હતુ, પણ એ ગમ્મ્ય તો એટલે પણ 'રણા પ્રાચીન
ગમયધી દયાનીમા આવેલુ હતુ મમ્મૂત વૈશાકગણી કલ્યાયનને પાલ્યોનો
પરિચય હતો અને વાલુ કરીને નેનો મમય ધ્ર મ પૂર્વે એથા નૈકાધી
મોડો નથી. તે જ મદીમા ચક્રગુપ્ત મીર્યના દરગારમા સેવુકમ નિરેટગના

૧ લાંડાગક, 'અર્ધી હિન્દરી એક થ દેકન' ના જાણિતિ મુબાઈ ગેઝી
(૧૮૦૦) પુસ્તક, ભા ૧ પૃ ૧૩૦ પત્રવિનો મમય ધ્ર સ પૂર્વે ૧૫૦નો હતો
જોગ નક્કી થયુ છે એવે તેને આધારે પ્રો ગ્રાહ્યકર અને બારકર પાણિની
ની પ્રાચીનતાની બાબતમા જે મત દર્શાવ્યા કે તે હું સ્વીકારુ છુ મુબાઈ
વિદ્યાપીઠની રત્નથી ૧૮૧૫મા પૂનામા પ્રસિદ્ધ થયેલા 'સીમ્લેસ આફ
મમ્મૂત ગામ' નામના એક નિબંધમા શ્રીપાદ કૃષ્ણ જેવવવકર થી એથ દી
એમ એ રીધ કરે ■ (પૃ ૧૮) કે ઈમ પૂર્વના સાતમા સેમમા તે થઈ
ગયા એ વાતનું વિમત્સારી કથુ પાણિનીની અધ્યાત્મચીમા નથી તે આ
પ્રાચીન માત્રવારીમા માને છે અને જોડેજોડે સ્વીકારે છે કે એ બાબતની
દલીલાને એક પછી એક એકલી થઈએ તો તેમાની એ નિર્ણયામક જણાતી
નથી અને પૃ ૧૫ ૫૨ ઈસ પૂર્વે ૭૦૦ થી ૬૦૦નો મમય આપણે હાવની
માહિતી અથવા માહિતીને અમાવે પાણિનીના લગભગનો મમય હો
નામ કહે છે

એવથી નર્મકે આવેલા મેઘાઝઝીમને દક્ષિણના ગાળો વિશે ગદુ વિચિત્ર
 વાનો કહેવામાં આવી હતી. તે ગાળ્ય ને મમથે ત્રિયાગાળ્ય અથવા
 ત્રીઆને નાળેનો મથક મનાનો હતો. તેને એમ કહેવામાં આવ્યું હતું
 કે "દિલ્હી દીગકલીમને એક પુત્રી થઈ અને તેને તેણે પડ્યા નામ
 આપ્યું દિલ્હી દક્ષિણનાં આવેલો અને દરીઆ સુધી નિગમનો મથક
 તબ તેને માટે નક્કી કર્યો અને તબ અધિકારનીએના વ્યાપને કંપ
 ગામેમા વહેલી નાખ્યા વળી તેણે એવી આજ્ઞા કરી કે દરેક એક
 એક ગામે ગાળ્યના ખજાનામાં પોતાની ખડગી લાવવી, જેથી પોતાની
 ખડગી ભગવામાં આનાકાની કરનાર પર દગાળુ લાવી તેને કેકાળે
 લાવવામાં મદાય કરવા ખડગી જન્વાનો જેનો વાગે મેંપ તેરા વાગ
 હમશા ગાળીના હાય પર નૈયાગ હાય. એમ કહેવાય છે કે આ
 જીગર્મને તેના વીગ પિતા તરફથી ૫૦૦ હાથી, ૪૦૦૦ ગોડેમવાગ
 મના અને ૧,૦૦,૦૦૦ પાયદળ મેના મળી હતી મોતીના વેપારને
 અગે તેનો ખજાનો: ખુબ મમદ હતો એરિયનના કથન મુજબ મીમે
 એ મોતી મેળવવા મહુ તથપના અને તે અમથમાં મેમનોતો પળ
 તેની બહુ કિંમત હતી"

૧.૨. પૂરે ૨૦મા રાજ પેન્ડીઅને ઓગસ્ટમ ગ્રીગરના હગાનામાં
 દૂતમદા મોકલ્યાનું આપણે માબજાએ જીએ, અને 'પેન્ડિશ્વમ ઓફ
 ધી ઇન્ડિયનગ્રી'નો કર્તા તેમજ જુગોગશાસ્ત્રી
 હામ સાથેનો સંબંધ ટાવેથી એ મને પાડ્ય દેશના વેપારી બહારો
 તથા મથમેના નામ તથા મથાનથી મારા પર્ગિ-
 ચિત્ર હતા ઈ.મ. ૨૧૫મા કેરેક્ટલાએ અવેગાફિયામાં કરેલી હતો
 આમને પર્ગિયાએ દક્ષિણ દિલ્હ અને ગિમગદેશ વચ્ચેના વેપારને અંગગય
 નહ તે કે તે અમજમે તૂટી ગયો અને પછી તો લાગા સુગો માટે
 પાડ્ય ગાળ્યેનો ઇતિહાસ આપણી દક્ષિમયાદમાંથી નીકળી તથા કે
 દક્ષિણ દિલ્હના ઘણા દેસાબિમાની અબ્યાપીએને હાથે ગદુ ખન
 અને વેમથી મોંઘાતુ પ્રાગીન તામિયમદિત્ય મખ્યાત્ય રાજઓનો

તેમનાં રૂઢાં અને કિલ્લ નામ તથા દાકાખો
 માચીન રાજાઓ માથે નિર્દેશ કરે છે. તેમનાં નેટલાક તો બહુ
 જૂના જમાનાના હતાં એવો નિર્ણય કરી મકાય
 છે. પણ તદ્દન ચોક્કસપણે માલવારીમાં મકી મકાય એવો પડ્યો પાંડવ
 મળ નીડમચેલીયન હતો. તે ઇશ્વીરમનના બીજા મૈકામા થઈ ગયો
 હતો અને તે વધારે કે ઓછે અંગે કરિકાલ ચોત્રના પૌત્ર નેકમુદિ-
 કિરિસનો, તેમજ બાગવાન ચેરરાજ ચેનકુચુવન તથા લકાના ગજબાહુ
 પહેવાનો મમદાજીન હતો. હિંદના ઇતિહાસમાં માધારણ રીતે અને છે
 તેમ એ બધી હકીકત જાણવાની કૃત્તી કોઈ પરદેશી રાજાના મમ-
 દાજીનપણામાંથી મળે છે લકાના પ્રાચીન રાજાઓની માલવારી
 ચોક્કસ રીતે નક્કી થયેલી છે એમ તો કહી શકાય એમ નથી,
 તોપણ પ્રા. ગીગરે ગજબાહુના અમલને ઇ.સ. ૧૭૩ થી ૧૬૧ની
 વચ્ચે મૂકેલો છે એ હકીકત હાલમાં ખરી છે એમ આપણે
 સ્વીકારી શકીએ

"એ મમયના પાંડવ રાજાઓની એક ખૂબ જાણવાળેગ વિશિષ્ટતા
 એ હતી કે મદુગમા તેઓ એક બહુ આબાદ માહિત્યની મહાશાળા
 અથવા મંચમ નભાવતા હતા. એ મહાશાળાના
 મદુશાની મહા- સભ્યો બહુ ઉચ્ચ પ્રતિભા સાહિત્ય પેદા કરતા હતા.
 પાંડવશાળા તામિલ પ્રાચીન હિંદમાં રમી રહેલું નિઝવંતુવાના
 પ્રખ્યાત 'કુસુમ'નો સમય ઇ.સ. ૧૦૦ની અહેજ
 પહેલા કે અહેજ પછીનો હતો એવો નિર્ણય થઈ શકે છે. 'નપુર મદા-
 કાચ' અને 'રાગોખલા' એ નમિક કૃતિઓ એથી એક સેકો મોટી
 થયેલી છે. ધ્રિગ્તી મનના પ્રાચીન નૈકા દરમિયાનના પાંડવ રાજાઓની
 મળગ વાત જાણવાનું હાલમાં તો અશક્ય છે. અને નેથી વાચકે આ
 મોટીપણી ટીકાઓથી મનોમ માનવો પડે.

ઈ.સ. ૬૪૦માં ધુએન્ત્રાગે દક્ષિણ હિંદની મુલાકાત લીધી ત્યારે
 તે મમયના દક્ષિણ હિંદના મૌર્ય બાગવાન પાંડવ ગજ નિહાવમાંની

પુણેસ્સાંગનો

અરેષાલ

તે મમયની નાન્યધાની કાચીના તેજે યદ મમય
ગાજ્યો દનો એ મમયમાં તેજે ત્યા માજેવા
આનુભામનો પણ મમાવેન થત જાય જે એ
નિ નદેદ વાત છે. એ યાત્રીએ પોતે એથી વધારે

દિગ્દિશમાં આવેવા પાડ્ય ગાન્યની જાતે મુલાકાત લીધી નહોતી, પણ
નામી મુનામે જેના પોતાના ઔદ્ધ મિત્રોએ પૂછ પાડેતા વર્ણનોની
નોંધ લખ મનોપ માન્યો દતો તે, તે દેગને મનફૂટા અથવા મનમગ
નામ આપે કે પણ તેના પાટનગરનું નામ તેમજ ગ્યાનનિર્દેશ આપવાનું
શૂદ્ધ જાય છે એમ માની શકાય - તે મદુગ દશે વર્ગી તે ત્યાના
નાન્યપ્રમથની સામનમા પણ મીન એવે છે. મમવ છે કે તે મમયનો
પાડ્ય રાગ મચીના મગરાન પલ્લવ ગાજનો ખડીએ દોષ મલકાતા
તો ઔદ્ધ રુપદાયનો લગભગ ભોપ થયો દતો અને પ્રાચીન મમ ધવો
ભાગે ખડીએની દાવનમા દતા હિંદુ દેવતાના મદિરો મેંડોની નખ્યામા
દતા અને દિગ્દિશ જનો પણ મેગામધ દતા તે મુલમ્તા વમનાગ,
રિષા માટે મદ એડી કાળજી ગાખવાની અને વેદાગમા ખામ પ્રીને
મોતીના વેપામા રચાયના ગદેનાની ગાખવાગા દતા

આદમા મૈથની અધરમમાથી ખાડી દશમા મૈથની ગાડઆત
મુડી ગાન્ય ડગા પાડ્ય ગાજઓની યાત્રી એક મિલાનખ પડી પાટે ૬,
૫૪ એ યાત્રીમા નામે મિલાય ખીનુ મર્જ જ
આઠમાથી દશમા નથી આદમા મૈથમા થઈ ગયેલા અગ્નિમંડીએ
સુધીના મૈથ પદવેલોના પગાન્ય કયો એવું કહેવાય છે, અને
શ્રી પુન્યીયના લુદમા પલ્લવ અપગાજીતને દાયે

પગાન્ય પામેના વરગુણવર્માના નાન્યગેદલુની ચોક્કમ સાત મમ
૮૬૨-૮૭૩મા મૂડી શકાય એમ કે એમ માનવા કારણ છે આજ
અદમા પલ્લવઅને પાડ્ય એવા ધર્મીના કે પડ વચ્ચે દગાતુ ચોપ રાગ્ય,
નામુ અને કાર્ધ અગત્ય વગરનું હતુ અને પદવેલોના આઠમાગની
મામે દિબા રહવાનું મમ મોટે ભાગે પાડ્ય ગાજઓને શિર આવેનું

૬૭. ધ્ર્.મ. ૭૪૦માં ત્રિકાશિય ચાતુકો દેવેના નદીવમાંના પગજયથી પશ્ચિમ મત્તા બહુ નજીવી પડી અર્ધ અને નવમા મૈકાના આતમા આશિય એવે મેગવેથી જોતોથી વળી તે વધારે દોડળા થઇ માત્ર. દશમા મૈકાની મર્યાદાથી પાંડય ગજાઓને એવેની નિત્ય ગદ્દિ પામતી મત્તા મીકાગ વાની કરજ પડી. અનન્ન કે ખંડીઆ રાજા તરીકે પાંડય વંશ એ બધા મુખેમાં આપુ રહ્યો અને પડોથી ગજાઓ જોડેના તેમના ઝડકાની નોંધ વખતોવખત ગિવાત્રેખોમા જોવામાં આવે છે, પણ એ નોંધોમાં ઉલ્લેખાએવા બનાવો કાંઈ ચાલુ ગામવા જેવા નથી.

૬૮. ૬૯૪ની માવના અગ્રમામાં ચોજગજ મદાન રાજગાજેખીત દક્ષિણના ગાજોની માથેમાથે પાંડય રાજ્યને પણ ખડિયા ગામની મિલિ-
મા આણી મુક્યુ એ વાનમા કાંઈ જ મદેદ નથી.

ચોલના અશ્વસાઈ ત્યાગપછી લગભગ એ મૈકા મુધી તે વધારે એ ગ પ્રમાણમા ચોલ રાજ્યના નામામાં જ ગયું, જેને તેની અંતર્વ્યવસ્થા ધ્યાનિક ગજાઓને જ હાથ રહી અને તે મને રાજ્યે નો પરમપરનો અંમધ વખતોવખત બહવાતો ગ્યો તેગમા મૈકાના પરેવા અર્ધ ભાગમા પાંડય મત્તા કાષ્ઠક અમે ફરી પગલર થયા પામી હતી.

૬૯. ૬૪૦મા ચીની યાત્રીશુઆનમાએ દક્ષિણ દિશ્ની મુલાકાત લીધી ત્યાં પાંડય ગાન્ય (દ્રવિડ) અને પાંડય રાજ્ય (મલકોડ) એ મનેમા દિગમર
જૈનો તેમજ જૈનમદિસે પુષ્પા દના તેના આકે

જૈનો પર થએલો વાલ પન્થી જૈનો પર કામિષ્ણ જુવમ થયાની
જુવમ સ્વચ્છતા મગતી નથી આ ઉપરથી આપણે એવો
નિર્ણય કરવો પડે છે કે આ મમથના અગ્રમાના

જૈનો પર જે જુવમ થયો તે આ યાત્રીની મુલાકાત પછી થયેલો હોવો જોઈએ એ તો મિદ્ વાત છે કે દ્રણ. મુદર અથવા નેદુમારન પાંડય નામનો રાજા જૈન ધર્મને માનનો મોટો થયો હતો, પણ ચોલ ફારી માથે તેનું લડે થયા બાદ, લગભગ માનમા સૈકાની અધન્યમા તે તેની પત્ની તથા પ્રખ્યાત સત્ત નીડજાનમનગની અમરથી તેણે

એના વશની હિત્તાદભરી ભક્તિને પાત્ર થયેતો સૈવ ધર્મ નીમર્યો
 ધર્મરૂપ થયેના માળમના હિત્તાદની સાથ પૂરતી કહેવનો પગથી જાણુ છ
 આપના હિત્તાદના મના પણ નામ નુદે એને નીમર્યો ના નરા ધર્મ
 માટે અનિશય હિત્તાદ નેખાએ અને ધર્મરૂપ કન્યાની ના પાડના
 પોતા ॥ પદનાના મલધર્મીઓ પણ અનિશય જગની કૃતામયો જુનમ
 યોગી માન્યા અને ઓઠામા ઓઠા આરે દગર નિર્મોહ આદમીએતે
 શરીરે ચળી મારી નાખ્યા આમંદેમા તિરવતુન્ના મદિત્તી ભીતિ
 પન્ના અપ્રમિદ્ધ યાપત્ય ॥ નમના એ રધની નોધ તે છે અને
 લાભા આપતી પ્રણાલીકથાનું મમર્થન કરે છે મળવે છે એ આ
 જુનમની કથનીમા અતિશયોક્તિ દગે, પણ જેનો પણ જુનમ થયો
 હતો એ રાત તો ખરી હાય એમ નેખાય છે આના મોજુ જુનમને
 મળો નિહાળુ દિદ્વિજ્ઞાન જૈન ધર્મ લાયકોન થઇ ગયો

મીતોનના અંતે પાડય ગજગો અને ના વાન વિગરે થના હતા
 ૧. નયાપના એ વિગરમા આજરે ધર્મ ૧૧૬૬મા કે તે અરમામા

મીતોનના મદત્વાકાલી રાગ પનાકમયાનના
 મીતોન જોડેના મેમેનાપનિઓએ પાડય મુનમ પર મેરી નાની
 વિગરે નાન છે તે જુ ૧ દિદ્વિજ્ઞાનેથી પખાયેના આ
 મનાવના મે વિગરસાગ અપ રાનો દયાનીમ છે

તે કીપ ॥ દિદ્વિજ્ઞાનમય અપરમા આપેલી રાત આક્રમણમારીઓની
 માન્યતિને એ પશુ પનાજયથી ખજિન નદિ થરેની મુર્ધવે કે પણ

૧ તીરજ્ઞાના સજ્જાને કુલ પાદયની સાથ ૧૮૭૪ રમા બરે નક્કી કરી
 હતી (એપિ ૧૬૬ ૧ ૭૭) વળી જુઓ તામિલ એન્ટિ પુસ્તક ૧ (૧૬૦૬)
 ન ૩૫ ૬૧ આમ નિર્ણય થયેની આસપાસની માવ દમિય દિદ્વિજ્ઞા
 રાજકીય અને સાહિત્યના હતિહાસમા નક્કી થવા સિવા જિદ્વિજ્ઞામાનુ
 મેક બહુ અગત્યનું જિદ્વિજ્ઞા છે એ બનાવ મદુગમા જનરા હોનો અને ત્યારે
 તે જેનોનો રવિથ વતીકે સિવમહોત્સવના જગા સિવસ વતીકે કન્યાપેલો
 છે અને કન્યાસ વતીકે મનાવો છે (કી એ આપીનાથ સપ એનીમેન્ટસ

કામી પામે અર્પણનામના ગ્યાને એક લાગા ગિવાનેખમા જળાગમેયે।
અહંવાય ને વધારે વિશ્વમનીય છે તે માળીન ઝરે છે કે યડી આવેવા
લસકરે પહેવાંપહેવા તો ખૂબ સફળતા મેળવી, પણ દક્ષિણના ગામઓ
એકમારી કરી એકત્ર થઇ નામા થયા એટલે આખરે તેમને પાછા
કગ્યાની કગજ પડી. મદુરાની પાંચ ગાદીના વાગ્યની તકગર પડી
હતી અને વારેઘડીએ મળી આવતા વીર અને મુઠ નામધારી હક્કદારો
વચ્ચેની હોમાતોમીને કાળે સીચાને વચ્ચે પડવાને પ્રમગ આવ્યો
હતો. એકના એક નામ આમ વારેઘડીએ આવ્યા જ કહે એ હકીકત
પાંચ મંત્રિદામના આધારકે વસાવળીનું ખોખું જિલુ કગ્યામા નડતી
મુરકેચીઓમાની એક છે.

ઈ.મ. ૧૧૦૦ થી ૧૫૬૭ સુધીના વ્યાખા માળા દરમિયાન વધારે
ઓળા વિગ્તાગ્યાળા મુબક પર રાજ્ય કગ્યા મત્ત પાંચ ગામઓની
સાલવારી તૈયાર કરી ગાદવામા પ્રે કીવહેને

પાછલા પહિચો મફળતા મેળવી છે પણ એ નામોની યાદી
અપૂર્ણ મનાય છે અને તેમાના ધણીખરા ગામ

ખાંડ ઓઝી અગત્ય ધરાવતા ન્યાનિક ગામઓ હતા એ ગધા મધ્ય
યુગીન પાંચ રામઓના સૌથી વધારે મત્તાવાન જટારમા સુદર પહેયો
હતો. તેણે ઇ.સ. ૧૨૫૧થી ઓળામા ઓછું ૧૨૭૧ સુધી રાજ્ય વર્ધુ
હતુ અને નેયોરથી કુમારી જુશિર સુધીના આખા પૂર્વકિનારા પર
પેનાની સત્તા જમાવી હતી એના મિષ્ટામાના કટલાદ આજ ઓળખી
શકાય છે ઈસ ૧૩૧૦મા તેમજ ત્યારપછીના વર્ષોમા મલેક કાફૂર
અને ખીજત મુસલમાન મરદારોએ આ પ્રદેશ કાબઝ અશે છતી લીવો

આ- હિંદુ આક્રમણોગ્રાફી, ૧૯૧૪ પરિચય પૃ. ૫૫)

તિરવાલીઆદાવ કરને દડમા એ જીનમન વર્ધન કરેલુ છે (નીવસન
મેકન્ડ્રીયન બીજી આવૃત્તિ કવકતા ૧૮૮૮ પૃ ૪૧) એ જ વાત રોડ્રિગુઝ
દરી કહે છે (ધી હિંદુ પેન્થીયન, મદ્રાસ, ૧૮૬૧-૬૧) અને ચાણી દીવેવાના
કમકમાં હપબલે એવા ચિદ તેમા આવેલા છે

ખરે, પણ તેથી નહીં ધ્યાનિય નાજીગોનો નાત થયેા નદિ પત્તુ
ઇતિહાસમા મર્યાદાપ મણાના આ નાજીય કુદરે તેનાથી ઇતિહાસ
પટ પર અકાઠ મયા

૨૦૧૫ન એ નામ નીચે અગોમના ગામનોમા દરેકો ઉત્પેખ
વેગે ૩૦૧ નાજીયનો મીથી પહેતો ઉ તેખ છે પિતની તથા પેગિનમના
જેખકના અમયમા એટલે ઇતુ ધિમ્ત પડીના
એર અથવા કેરલ પડના મૈકામ વપરાતા કાર્થિક અપરબ્દ ૩૫મા
શબ્દના મીથી તે નામ તેમની જાણમા હતુ લગભગ તે જ
પ્રાચીન ઉલ્લેખો અમયમા અથવા તેની પડીથી શરૂ થતુ પ્રાચીન
નામિન માહિત્ય માગીન ૩૦ છે કે જે રાજ્યમા
પાય નાક અથવા જિનાઓનો મમાવેશ થતો હતો તે જિત્તાઓ નીચે
મુજબ છે (૧) પ્તિ-રેતાગ તે અગનપુનાથી આશરે ઉત્તર અક્ષાંશ
૧૦^૦,૫૦'મા આવેલી પોનાની નદીના મુખ સુધી, (૨) કુડમ-પત્રિમનો,
પોનાનોથી આશરે ઉત્તર અક્ષાંશ ૧૦^૦ આશગના અનાકુનમ પાસેની
પગિયાર નદીના મીથી દલિજુના મુખ સુધી વિસ્તરતો હતો (૩) કુડામ
મગેવરની જૂમિ મેદાયમ અને કવિનોનની આનપામ (૪) વેન
કવિતાનની દલિજો લગભગ કન્માડુમારિમ સુધી અને (૫) કર્કા અથવા
કુમનગ કુમની પૂર્વનો પદાડી પ્રદેશ પિતનીનો મેટોનાન અથવા
મરીકિનારો આમાના અખ્યા ૩ ને મગતો છે

ધિરતીસનના આ લના મેકાઓમા મગી અને જીન્દુ દુર્મિન નરુ
ઓનો વેપાર જે જરુરો આનતો હતો તેમાના મે મુખ્ય હતા અ
મુઝિરિમ, એટલે કે હાનુ કાનગનોર જે પરિયર
અદરે નદીના મુખ પર આવેલુ છે તે, અને જીન્દુ
મગાપમનાદાર જેલુ મકારાઈ અથવા વૈક્કાનર્
અનુદળ અમિષૂણનો મોનમી વાયુ મગે તો જુનાઈ અને આગમ્તમા
અન્યમનાથી મુઝિરિસ જગા ૪૦ દિવસ રાગતા હતા અને સોદા કરી
વેપારીઓ ડીમેગ ૩ જાન્યુઆરીમા પાઝા ફરી શરૂતા હતા

વેપાન્ના વિસ્તાન અને પદ્મિની સ્ત્રી નથા ગેમન લેખનિએ
કેવી નોંધો ભેસતે અહીં અમળની છે, પણ નવના ગામડામાં
મનિદાનની ઉજાનાળીના કામમાં તે આગે જ કાર્ધ મદાય આપે એમ
છે ખરીનાતએ છે કે દગમાં મેકામાં કેવળ આક્રમણકારી જ્ઞાન મતાના
મર્ગમાં આપ્યો ત્યાં સુધી એના વિષયમાં નહિ જેવી જ માદિની
આપણને મળે છે. દગમાં મેકા આ જ્ઞાનના શિષ્યાએમાં એ પશ્ચિમના
રાજ્ય પર કાંઈક અડચતો પ્રગટ નાથે છે

એ ગામનું ઓથી જૂનું પાટનગર વન. વચી અથવા કંડુ હતું
એમ કહેવાય છે પ્રાચીનથી પૂર્વ-ક્રિસ્તીય પૂણ્યામાં ૨૮ માર્ચ ૫૦
પેરિયટ નદી પર ખૂબ ઉપરવાટે આવેલું દાનનું

પાટનગર નિઃ-કંડુ નામનું ત્યજનયુ ગ્રામ એ પ્રાચીન
વનનું મ્યાન આજ બનાવે છે પેરિયટના મુખ

પામનું નિઃ-વન-કનમ એ પાળાનું પાટનગર હશે મહામહુન્માના
કેન્ને ક્રિયાક વેખમએ આડી રીતે એ સભ્યનું પાટનગર માનેલું
છે પણ એ મળ જૂલબરેના છે એ મામનમાં કાર્ધ મહેલ નથી.

આપણને જેની માદિની છે એવા જૂનામાં જૂના મમપમા નાનું
દેગમાં કાર્ધમહુ અને મરેમના દક્ષિણ ભાગનો મખાવેલ થતો હતો.
એ દેગ ક્યથી જુદો હતો એમ મનાય છે, જેક

કેંગુદેશ પાટના મમપમા નવ અને મહુદગ એક જ
નસ્યમાં અમાયા હાય અમ જણાય છે વળી

એવી પણ પડીના મમપમા મમુદેલ અકપા જ મરગત્ય તર્કે વનહીતો
થયો હતો અને કદન તનાથી સિમ હતો એ નો દેખીનું છે કન્યા
મધા ફેરકારેના મમપનો આક્રમ નિર્ણય ક્યો ન થ નથી કેવળ
પોતે કાંઈ દમેશા એક સભ્યએ નહી નથી હાન તેમાં અજેન
મનમાર જિહ્વા તેમજ પ્રચીન અને નાવણમરના દેવી ગામો
આની મળે છે.

આજમ બનાવનામાં આપ્યું છે તેમ તાર્મિન માદિત્ય એનકુ-

અને એક અપરાધી નતાધારી એર રાગ તરીકે અને તે પાંચ ગગ
નીમ એલિયન, કંગિસના પાત્ર એવ ગગ
એક પ્રાચીન રાજા નેદુમુદિલિવિ તેમજ લંકાના મજબાદ પહેલાનો
મમકાનીન તરીકે વર્ણવે છે. આ બધુ જોતા બીજાં
તામિય ગાળ્યો પેઠે એર અથવા કેન્દ્ર રાજ્યનો પ્રમાણરૂપ રાજકીય
ઇતિહાસ ક્ષિપ્તી મનના પહેલા એ મૈકાની આગળ બધ જઈ ગદાય એમ
નથી. તે મમયના ગનાવો વિષે પણ નદિ જેવી જ નોંધ મળી આવે છે
સ્વ. પી. સુદમ્ પિલાઇ બુદુ વિદ્વાન લેખક હતો. તે ત્રાવણુગરનો
વનની હતો તે એવો દાવો રજૂ કરતો હતો કે તેનો દેગ અમાધારણ
મ ધનાવવાનો દાવો કરે છે અને તે હિંદના
ત્રાવણુકોર અથવા મંદિમમાર તરીકે મળ્યાવે નેહએ. મુમયમાન આ-
દક્ષિણ દેશ કમ્પોથી તેની પર કદી અબીર અમર થવા પામી
નથી એટલે 'હિંદના તૃવસવિમાનમા તે નદિ
વહેવાયલા મુમાવમેયોથી ભરેલા ઘરનો લાગ ભગ્વે છે.' એ મ્પકને
બીજી રીતે મકીએ તો એ રાજ્યને એક અમલકમ ધર લેખી શકાય
કે જેમા ની પ્રાચીન હિંદી ભોડો, ધર્મ, કાયદા, તથા રીતનિવાજોના
શુદ્ધ અવગેશ સચનાઇ રહેવાં છે. બીજે મહ ન્યજે શક્ય નથી એવે
પ્રકારે એ મર્ધાદિત વિગ્તાગમા નવા અને જૂનાનો અભ્યાસ કરી શકાય
એમ છે હુ તો અગાઉ પણ એ મત તરફ લક્ષ દોગી મયો છુ કે હિંદી
ગન્થાઓના નૈતાનિક પદ્ધતિએ થનો અભ્યાસ ઉત્તરે હિંદ કરતા દક્ષિણ
હિંદમા શરૂ થવો જોઈએ.

ઉપર જણાવેલા વિદ્વાને પહેલી જ વાન નાવણુકારના ગગકીય
ઇતિહાસનો ઊંડા જોતરોને અભ્યાસ કર્યો. તેજે સો કન્તા વધાર ગિના-
લેખો એકદા કર્યા. તે બધા મોટે ભાગે વેન્નુદુ વિપિમા હતા

૧ એમ એમ હમ્પ્રસાદ પ્રાચીના મત પ્રમાણુ વહેણુ વિપિ ન ખરોખરી
વિપિનુ એક જ વરી જ છે (જે બી. એ રીસ નો પ્રગ્તક ૧૫ ૫૪)

ત્રાવણકોરના રાજાએ એ યેમોની મદદથી એ, તે ગામના રાજ્યશને
 ૧૧૨૫ સુધી લઈ જઈ ગયો હતો, અને
 તે ગામથી ખાંડી એ નેકા સુધીના ગામઓની

પૂરી યાદી લગભગ તૈયાર કરી રાખેો હતો.^૨

પ્રસિદ્ધ થયેલી નોંધેા ઉપરથી જણાવ છે કે આખા મૈદાની
 રાજઆતમાં ત્રાવણકોર અથવા દક્ષિણ કેરલ રાજેંદ્ર ચોલ કુમારતંગના
 ચોર રાજ્યના એક ભાગરૂપ હતુ, અને તેઓની
 ચોર શિક્ષા રીતે તો તે સુવ્યવસ્થિત સુગમ્ય ભોગવતુ
 હતુ પ્રાચીન ગ્રામ પચાયત અથવા ગ્રામ મળા

ઓના કાર્યની વિગતો ખામ રમ પડે એની છે. તે મિદ્ધ કરે છે કે
 તે વખતનુ રાજ્યત્ર કાઈ માત્ર એકદમ આપખુદ નહોતુ. ગ્રામ
 પચાયતોને મારા પ્રમાણુમા વહીવટી અને ન્યાય ચૂકવવાની મત્તા
 હતી અને રાજ્યના અમલદારોની દેખરેખ નીચે તે મત્તાને ઉપયોગ
 કરામાં આવતો હતો ચેર રાજાઓનુ લાઝન ધનુષ્ય હતુ. તેમના
 મિદ્ધા બદ્દુર્ભિય છે અને ધનુષ્ય લાઝનવાળા માત્ર એ પાઝળના નમૂના
 જણાયેલા છે. મમેમ અને કાર્મકુરના કાચુ દેશમાંથી તે મળ્યા છે
 કેરલ અથવા મય્યારકિનાગના મિદ્ધાનો કોઈ પણ ઉદ્દેશ માર્ગ
 જણામા નથી

ચેર અથવા કેરલ રાજ્યના પ્રાચીન ઇતિહાસના કાગા તરીકે
 ઉપની અમલદારો આપવાની ગિચિતિમા હુ હુ પાછા ચેર રાજાઓમા

૨ "સમ અર્ની ચોવરેન્સ ઓફ ત્રાવણકોર" હિન્દ એન્ડ પુસ્તક XXVI
 (૧૮૫) પૃ ૨૦૪, ૨૭૭, ૩૦૫, ૩૦૬, નિ જ પુસ્તક XXVI પૃ ૧૦-;
 'મિસ લેનીયસ ત્રાવણકોર હિન્ડિક્સ' તે જ પુસ્તક XXVI પૃ ૧૧૬,
 ૧૪૧. પાઝળની હકીકત વી નાગમ અધ્યના 'ધી ત્રાવણકોર રેટ્ટે મેન્યુઅલ'
 ૨ પુસ્તક, ત્રિવેન્દ્રમ ૧૮૦૬ અને ૧૮૧૦થી શરૂ થતી 'ત્રાવણ' ૧૨ આ
 ડિઓર્ડોલ્ડસ સીગ્નિમા મળશે

૨૫૧ને એક અપનાવ્ય નસાધારી એ ગાળ તરીકે અને તે પાંચ ગાળ
નીકમ એવિયન, કન્કિનના પાન એવ ગાળ

એક પ્રાચીન રાજા નેદુમુદિમ્મિન તેમજ લમના મજમાદ પહેલાનો
મમકાલીન તરીકે વર્ણવે છે. આ મુજબ તેના બીજા

તામિન રાજ્યો પેદ એ નથવા ન્ય રાજ્યનો પ્રમાણુપ રાજકીય
દતિદાન પ્રિમ્તી મનના પહેલા એ મૈકાની આગળ વધ જઈ ગમ્ય એમ
નથી તે મમયના ગનાવો રિપે પશુ નદિ જેવી જ નોધ મળી આવે છે

અ પી સુદમ્ પિનાઇ બુ વિદ્વાન લેખક હતો તે ત્રાવણનેનો
નની હતો તે એવો દાવો રમૂ હતો હતો કે તેનો દેશ અમાધાનુ
૨૫ ધનનનાનો દાવો છે છે અને તે દિના

ત્રાવણકોર અથવા મક્ષિમમા તરીકે મળ્યાવે એમ મુમયમાન આ

દક્ષિણ કેરલ કમળોથી તેની ૫૦ કદી ૩ બીર અમર ધવા પામી

નથી એટલે 'દિના નૃવશવિદ્યાનમા તે નદિ

નગયના ગુમારમેપોથી બરેવા થનો લાગ લગવે છે' એ ૨૫૧ને

બીજી રીતે મળીએ તો એ રાજ્યને એ અગ્નિમ ધર લેખી રામ્ય

જેમા બી પ્રાચીન દિદી ભોમ, ધર્મ, કાયદા, તથા ગીતગિતાનેના

અત અરથેા સવવાઇ રહેના છે મીજે મધ ન્યે રાજ્ય નથી એવે

પ્રારે એ મર્યાદેત વિસ્તારમા નસા અને જૂતાનો અભ્યામ કરી રાકાય

એમ જ તા અગાઉ પશુ એ મત તનક વક્ષ દોરી મયો છુ કે દિદી

મન્યાઓના નૈજાનિક પદ્ધતિએ ધનો અભ્યામ ઉત્તર દિદ કન્તા દક્ષિણ

દિદમા ગર ધવો નેનએ

ઉપર જણાવેના વિદાને પહેલી જ ના નાવણકારના નાજકીય

ઇતિહાસનો ઊંડા કિતરીને અભ્યામ કર્યો તેજે એ કરતા વધારે શિના

લેખો એમ કર્યા તે મધા મોજે લાગે નેદુદુ વિપિમા હતા

૧ એમ એમ હમ્પ્રમાદ સાસ્રીના મત પ્રમાણે વહેકુડુ વિપિએ બરાબરી
વિપિનુ એક જ રમજ છે (જે બી એ ગીસ એ પુસ્તક ૧ ૫ ૫૦)

નાવજુકોરના એ બેખોની મદદથી એ, તે ગાંધીના ગાંધીશને
રાજાઓ છ મ ૧૧૨૫ સુધી લઈ જઈ શક્યો હતો, અને
તે માનથી માડી બે મેના સુધીના રાજાઓની
પૂરી યાદી લગભગ તૈયાર કરી શક્યો હતો ૨

પ્રમિદ્ધ થયેલી નોંધો ઉપરથી જણાય છે કે બારમા મેંદાની
સરખામીના નાનજુકોર અથવા દક્ષિણ કેરળ રાજેન્દ્ર ગોલ કુખોર્તગના
ચોથ ગાંધીના એક લાગણ્ય હતુ, અને દેખીતી
એર સિક્કા રીતે તો તે સુવ્યવસ્થિત સુગંધ્ય ભોગવતુ

હતુ પ્રાચીન ગ્રામ પચાયત અથવા ગ્રામ સભા
ઓના વર્ષની નિગતો ખાસ રમ પડે એની છે તે સિદ્ધ કરે છે ૩
તે વખતનું રાજ્યતન કાંઈ ખાન એકદમથી આપખુદ નહોતુ ગ્રામ
પચાયતોને મારા પ્રમાણમાં વધીવધી અને ન્યાય ચૂનનાની સત્તા
હતી અને રાજ્યના અમલદારોની દેખરેખ નીચે તે સત્તાનો ઉપયોગ
કરનામાં આવતો હતો એ રાજાઓનું લાગન ધનુષ્ય હતુ તેમના
નિકા મુદ્દિર્મિન છે અને ધનુષ્ય લાગનાના માત્ર મે પાછળના નમના
જણાયેલા છે મલેમ અને કાર્મનદુરના મુદ્દ દેશમાથી તે મળ્યા છે
કેરન અથવા મલેમારકિનારાના સિક્કાનો કોઈ પણ ઉલ્લેખ માર્ગ
ગણુમા નથી

એ અથવા કેરન રાજ્યના પ્રાચીન ઇતિહાસના કાગા તરીકે
હિંમી નામનદનોંધ આપનાની ગિથિતિમા ૫ હુ પાછનાએ રાજાઓમા

૧ 'સમ ૨૦૧૧ ગોવરેન્સ ઓફ નાનજુકોર' ઈન્ડ એન્ટિ પ્રુવ્સ XXVI
(૧૮૫) ૫ ૨૦૪, ૨૭૭ ૩૦૧, ૩૦૭, (તિજ પ્રુવ્સ XXVI ૫ ૧૦,
મિસ લેનીયસ નાનજુકોર ઇન્ડિક્સ તે જ પ્રુવ્સ XXVI ૫ ૧૧૭,
૧૪૧ પાછળની દક્ષિણ વી નામન જ વનાથી નાનજુકોર મેન્ડ મેન્ડુ ૧૧'
૦ પ્રુવ્સ, નિવેન્દ્રમ ૧૯૦૬ અને ૧૯૧૦થી રાદ થતી 'નાનજુ ૧૨ આ
'ઓર્ગાઇઝેશન સ્ટીગિઝમા મળશે

મીથી વધાર અમલનો ગવિવમાં હતો. તે ઈ.સ.

આધનની તુટિ ૧૮૬૬-૭૭માં જન્મ્યો હતો, ૧૮૯૮માં તેને

પાંડવ અને ચોપ અને પર જય મેળાવ્યો હતો.

અને ૧૩૧૭માં જિવ્યોનમાં તેનો ગાંધ્યાબિરોધ થયો હતો. સૌંમાં
મેકાના પાંડલા ચોથા ભાગમાં તે દક્ષિણ દિશામાં મીથી આગળ પડતો
ગાંધ જણાય છે. મલેક કાપૂરનો અવસ્થિત મામનો કુવાની અવસ્થા
કુવામાં તેને થડુ આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો. કનિકટના ઝામે
ગિનોનો ઇતિહાસ આ પુસ્તકની મર્યાદાની બહાર રહી જાય છે. કુવાના
પાછળના ગાંધ અને અરદારોના શિક્ષાવેળાની યાદી પ્રો. કિસ્કોને
તૈયાર કરી છે, પણ તેને ગાંધઓની વસાવળી કુવાનો યાત્ર કયો નથી.
એ વેળા મોટે ભાગે પી સુન્દર પીસાઈએ એકદમ કયા છે તે જ છે.

વિભાગ ત્રીજો

ચોક્ક શબ્દ

પ્રજ્ઞાલી અનુસાર ચોપ દેશ અથવા ચોનમડનમની ઉત્તર
મર્યાદા પેન્નર નદી અને દક્ષિણ મર્યાદા દક્ષિણ વેંપાડ નદી બાધતી
હતી. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો તે પૂર્વકિનારે

ચોક્ક શબ્દની નેચોરથી પુકુકાદાક સુધી તે વિસ્તરતો હતો અને
પ્રજ્ઞાલીમત મર્યાદા ત્યા પાંડવ દેશને જઈ અડતો હતો. પશ્ચિમે
તે કુર્મની સરહદ સુધી પહોંચતો હતો. આ
પ્રમાણે વર્ણવેલી મર્યાદામાં મદ્રાસ તથા બીજા કેટલાક બ્રિટિશ રાજ
તેમજ મહીસરના મોટા ભાગનો નમાવેશ થઈ જતો હતો. આપણને
ચોક્કમ ખબર છે ત્યા સુધી મીથી પ્રાચીન ઐતિહાસિક પાટનગર
ઉગ્યુર અથવા જૂનું ત્રિચિનોપોલી હતું જેના અધાનની ખબર નથી
એવું ઉત્તર મનાપુર નામનું ગામ ઐતિહાસિક સુગ પૂર્વનું ચોપદેશનું
પાટનગર કહેવાય છે.

પ્રજ્ઞાલી અનુસાર અમુક રાજ્યોની મર્યાદાઓ આપણને પ્રાપ્ત
થઈ હોય તે ઉપરથી તે મર્યાદાઓ હમેશા ચોપ ગાંધના મોખરે

મળતી જ હતી એવું અનુમાન કરવું વાજબી
રાજકીય હરેઆં નહિ ગણાય. ખરૂં જોતાં તો ચોપ રાજ્યની
થતા ફેરફાર મરહુમા બાપુ મોટા ફરકારા થતા નહોતાં.
પ્રણાલી અનુમાન ચોપ રાજ્યની ઉત્તર અને
પશ્ચિમની નક્કી થતી મરહુમા રાજકીય મર્યાદાઓ નહિ પણ
ગતિની મર્યાદાઓ બતાવે છે અને તામિલ તથા તેલુગુ, બનારી,
મનાયાપામ અને તુલુ વગેરે કાવિડી ભાષાઓ બોલનારા પ્રદેશો વચ્ચેની
બેદરેખાઈ એ મર્યાદા બહુ જુદી પડતી નથી પણ તામિલ એ
પાંચ રાજ્યની પ્રચલિત ભાષા છે તેવી જ રીતે ચોપ રાજ્યની પણ
છે અને પ્રણાલી અનુમાન ચોપ રાજ્યની દક્ષિણ મર્યાદા બનેલી વે-
નાડની ઉત્તરે તેમજ દક્ષિણે વસતા લોમની વચ્ચે માધ્યમ્ય ગતિ
બેદમ્યક રેખા દોરી રાકાય એમ નથી.

પાંચ રાજ્યની પેઠે જ પાણિનિને જોતી માલિની નહોતી એવું ચોપ
રાજ્ય નામથી તો કાલ્યાણને પરિચિત હતું અને અગોડે તેને એક
રચના રાજ્ય તરીકે ઓળખ્યું હતું એ મહાન
શ્લોકરાજ્યનાશ્વરી મૌર્યની મર્યાદા મહીસરમાં ચિતમહર્ગની દક્ષિણે
આચાર ઉલ્લેખે છક ૧૮ બરાબરમાં મુખી વિસ્તરતી હતી એમ
તો કાંઈ પ્રશ્ન જ નથી એટલે મૌર્યયુગમાં બહુ
દૂરને પેન્નર નદી ચોપ રાજ્યની ઉત્તર મર્યાદા હશે પાંચથી ઉત્તર અને
દક્ષિણની સીમાઓ બહુ આગળ નથી બ્યારે એથી ઉંચકું પાંચોની
મર્યાદાના ગાળાના મધ્ય યુગમાં તે બહુ જ મર્યાદા ગઈ

આચીન તામિલ સાહિત્ય તેમજ ગ્રીક તથા રોમન લેખકા પૂરવાર
ને છે = પ્રિન્તીસનના પદ્ધતિ એ મૈકામાં, કોરોમાડલ અથવા ચાલ
કિનારાના ગદરો પૂર્વ તેમજ પશ્ચિમના દેશો
આચીન સમયમાં જોડેના ધીકતા વેપારના લાલ બોગવતા હતા.
ચોપના કાંઈના માન કિનારે કિનારેની સફરો
નહિ કરતા, પણ હિમતથી મજામોનો ઉપલાગ

ચીરી ધનવદી તથા ગંગાના મુખ સુધી અને દિંદી મદામાગની પાટ મનાયાના દ્વીપમૃદ્ધા સુધી જતા હતા મિનરગથી મનગાર અથવા કન ઝિનારે આપાત થતો જવો માન જોન દેશના મનરામા તુગ્ત વેયાઇ જતો જીગ્ન દાય પર પશ્ચિમના મરો, પૂર્વ કિનારાના બજગેમાથી તેમના વેપારી વહાણોમા ભરી વર્ષ જવાનો માન મેળવના એ પૂર્વઝિનારાના પ્રેશમા મોગ જગ્યામા સુતગઉ કાપડ પેદા થતુ હતુ કાવેરી નદીના ઉત્તર મુખ પર આવેતુ કાચીરીપત્તિનમ્ એ જોન બદગેમા સીધી મુખ્ય હતુ એવાનુ આ મમૃદ્ધ ગહેર, જ્યા ગજનો ભવ્ય મહેન હતો અને જ્યા પગેલી વેપારીઓને જહુ દાવતુ અને બહુ લાભદાયી જણાતુ હતુ તે હુમ થયેતુ છે અને ત્રિશાળ રેતીના ઢગ નીચે દટાયેતુ પચુ છે

સીથી પડેનો ઐતિહાસિક અથવા અર્ધ ઐતિહાસિક રાજ્ય ઠરિ દાન છે પ્રાચીન કવિઓ તેને બકા પર ચક્રાઈ કરી ત્યાથી તેણે ગાધેના

એક માદન લામા મવેરી નદીના મધ્ય પર કામ

કવિઝાલ

જ્યા હજારો મજૂગ લઈ જતો ગતાવે છે

તેણે જ માચીરીપત્તિનમ્ વસાનુ અને ઉચ્ચથી

તેણે પોતાનુ પાટનગર એ નવા મ રેખમેકયુ તેણે લામો મમય રાન્યનો ઉપભોગ કયો એનો લામો અમન તેના પાડોશી પાચ અને ચેરો જોડે લગવામા રોમયો હતો તે ક્ષિત્તી સનના પહેના સૈમના ગીગ્ન અર્ધ ભાગમા કે મદાય જીગ્ન નૈમમા થઈ ગયો જણાય છે કન્ઝિમન પડી તેની માદીએ તેનો પૌત્ર નેમ્બુઝિમ્હિન આગો તેના અમનમા મારિરિપત્તિનમનો મમુદ્ધથી નાશ થયેનો મનાય છે નેમ્બુઝિકિરિન, એ જેનકુવન જેર અને લકાના મ ત્યાહુ પહેનાનો મમમાવીન હતો થોડા સમય માટે ને ચેર રાજ્ય દક્ષિણના ગજનઓનો નાયક થઈ પગ્યા હતો અને જોનોની મત્તા પરવારી ગઈ હતી કેટલાય યુગો સુધી જોનોની મત્તા એ પ્રેશમા કરી ચાતુ થના પામી નહિ

માદિત્યના ઉ નો મુચવે છે કે કાષ્ટ પડીના ગીગ્ન

મૈસૂરમાં ચોપ અને નામિત્ત ગમ્મલોની મત્તા નગળા પડી ગઈ અને તામિલોથી દેખીતી રીતે જુદી વર્ણની આક્રમક પદ્ધતિઓ ઉદય અને તેના જેવી જીંદગી જાતિઓના ઉદયથી તેમની જગ્યા પુગઈ. આશરે ચોથા મૈસૂરના આરમ્ભની માનવાળા આપણી જાણુમાં આવેલા પદ્ધતિ શિક્ષાલેખોમાંના નોંધો જાના શિવાયેષો ગતાવે છે કે તે સમયે ત્રણાલીયી જાણુયેલા ચોપ દેશની મધ્યમાં આવેલા કાચીનગરમાં એક પદ્ધતિ રાજા ગાંધ્ય કરના હતા. અને એમ પણ હોય કે ઉપર જે જાતિઓના શુદ્ધ શિક્ષા વિરોધનો ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે તેની દોરવણી તથા વ્યવસ્થા તે પરદેશી અથવા અર્ધપરદેશી પદ્ધતિ વચ્ચે કરેલી હોય. હવે પછી કહેવામાં આવશે તેમ તે જાતિના લોક મહિષ'સવમ્ એટલે કે લકાના ગ્રાહના દ્વીપકલ્પના રાજાઓ જોકે વરાળનો મંગલ કદાચ ધરાવતા હોય એ વાત મને તેમ હોય, પણ આશરે ઇ.સ. ૬૫૦માં મહાદ્રુપ્તે દક્ષિણ હિંદ પગ ચલાઈ કરી ત્યારે કાચીમાં એક પદ્ધતિ ગમ્મલ ગાદીએ હતો એ નો ચોક્કસ વાત છે. પરિણામે તે વખતે ચોપરાજ્યનો વિસ્તાર ધણો જ પડી ગયેલો હશે. માત્રા મૈસૂર શુધી ચોક્કસ ઇતિહાસ વિષે આથી વધારે કાંઈ જાણુમાં નથી.

દુઆન્ત્તમાંની ટીકાઓ તે મૈસૂરના અર્ધા ભાગમાં ચોક્કસ ગાંધ્ય વિષે મુદ્દા રસિદ્ધ ઉલ્લેખ કરે છે એ ટીકાઓના મહત્ત્વની તેની વાતના

ટીકાકરોએ પૂરી કરે કરી છે. તે પદ્ધતિના

દુઆન્ત્તમાં પાટનગર કાચી સુધી પહોંચેલો હતો. તેની દક્ષિણ

હિંદની મુવાકાત ચોક્કસ રીતે ઇ. સ. ૬૪૦ની

માનવામાં ગમ્મલ શકાય એમ છે. તે સમયે ચોપરાજ્ય ૪૦૦ થી ૫૦૦ માઈલ ચોપરામાં મુનકમાં ગર્વાદિન થયું હતું અને તેની રાજધાનીનું નગર ખાલે જ જે ખાલલ ધોળાનું હતું. તે દેશ મોટું ભારે લગ્ય છવાયેલો અને ત્યજાયેલો હતો અને તેના વાસદરતી હતા પદ્ધતિ અને જંગલો આવેલા હતાં. તેમાં વળી આજી હતી. ચોક્કસની રેવો મંત્રી

હતી અને તેઓ લંકાદેશના વ્યગ્રાચારા વાચ્યા એના. જે થોડા
 યાગ યૌદ્ધ મદ દત્તા તે ખંડિયેર દાવનમાં દત્તા અને તેમા વમતા
 માધ્યમે તે મમનો જેવા જ ગદા દત્તા. તે પ્રદેશમા આપુ ધર્મ નૈન
 ધર્મદત્તા, પાતુ ત્યાં દેવકાંકૃતિક દિંદુધર્મના મદિ પાતુ દત્તા એ દેશ અમ
 નાવનીથી નૈકત્યમા અમો માધ્યક કે નેથી ઓઠે અંતરે દત્તા એમ અના-
 વવામા આવે છે. આથી તેદેશ 'મુગ્રનગિદ્વા' (સિદ્ધિ સિદ્ધિ) ખામ કરીને
 દેશાપા જિલ્લો દશે એમ નક્કી થાય છે. એ પ્રદેશની દવા ગરમ છે
 અને તેમા તે યાત્રીએ નોંધેલા ખીન પાતુ વમજો તેવામાં આવે છે.
 ઈ. ન. ૧૮૦૦માં અંગ્રેજોએ આવમા કર્યો ત્યા સુધી તે પ્રદેશ
 લંકાદેશ માટે મોટી નામના પામેલો હતો. એ યાત્રી માત્ર ચોપડેશની
 વાત કરે છે, પાતુ દેશ ગમના નામનો નિર્દેશ કરતો નથી. આનું કાગળ
 નિ નદેદ એ જ જાણાય છે કે તે ધ્યાનિક ગમ અદુ જ ઓછી અગત્યનો
 આદમી દશે. એ વર્ષ ગાદ આપુક્ય મત્તાનો નાશ કરતાં અને
 કરીના પવવ ગાળ્યમ્નો ગળવાન જુમિદવમાને તે નામે દશે
 આદમા મેકા પહેલાની વિધિમા ઇનરેલા. ધ્યાનિક ચોપડગમ્નોના
 દેશાપા જિલ્લામા મળી આવેલા પથ્થરના વેખોની મોઢથી લુઆનમાગે
 ચોપડગમ્નોની કહેલી દીમાના એ અર્થના અનાવણાનું મર્મરન થાય છે

એ મેમાના મરઆનના ભાગમા કરીના પવવે તથા દલિભના
 આપુઓ વચ્ચે દલિભ દિંદમા મવોપનિ મત્તાના પદ માટે અરમાચરની

થવા માટીદત્તી તેમમયે ચોપડાનુતો કાર્ક વેખું જ
 પદસવોની મત્તાનું નદોતુ, પાતુ ઈ. મ. ૭૪૦મા આપુમ્ય ગમ વિદ-

શિચિત્ત થયું માદિત્યને દાથે થયેલા પવવોના મખત પગવ્યને
 કાગળે કરીના ગાળ્યની મત્તા નમગી પડી અને

તેથી ઉત્તરે પવવોના અને દક્ષિણે પાડ્યોના દવાખૂંથી કાર્ક ગાળ્યનીમાં
 તદિ એવા ચોપડેને પોતાનુ ધ્યાન પાછુ મેગવવાની તક મળી. આ
 અરમામા, આશર નવમા મેકાની મધ્યમાં ગાદીએ આવેલા ચોપડગમ
 વિન્યાવય વિશે આપણે માંખગીએ છીએ. એ ગાળ્યએ ૩૪ વર્ષ ગાળ્ય

કર્તુ દનું. એના પુત્ર આદિત્યે (આગરે ૮૮૦થી ૯૦૭) પાંચત્ર આપનાજિત
પર જિત મેળાવી અને તેમ કરી આખરે પદ્મવ મરમાદખો અંત આપ્યો.

ઈ. સ. ૯૦૭માં આદિત્યનો પુત્ર અને અનુગામી પરાંતક પહેલો
ગાદીએ બેઠો ત્યાંથી ૬ તિલામકાઠ મોક્ષમ માલવારીની બ્રૂમિ પર ડિબો
ગંદ છે. દસે તેને ગિજાવેળોના ઉખપની નહિ

પરાંતક પહેલો પાણુ અનિશચનાની મુસ્કેથી નટે છે. ૧૬૦૬ થી ૭
મુધી એક જ મોમમમા પગતક પહેલાના આસીમ

કના વધારે શિવાવેળોની નકલ કઠવામા આવી છે. એ રિજાવેળો
તેના અમલના ત્રીજાથી એકનાગામ વર્તની મર્ધાદાની અંદરના છે એટલ
૨ ઈ. સ. ૯૦૬-૧૦થી માડી ૯૪૭-૮ મુધીના છે. આ મદત્પાકાથી
ગળને પદ્મવોની મતાનો ખમ કંઈ મનોપ ન થયે તેથી તે વધતોવધતો
છંક દિંદને દક્ષિણ છેડે પહોંચ્યો. ત્યાં તેણે પાડયોનું પાટનમર મદુરા
દાથ કયું, ત્યાંના ગળને દેશવરો દીધો અને પછી લક્ષદ્વીપ પર ચડાઈ કરી.

પગતક પહેલાના કેટલાક લાખા શિવાવેળો પ્રાચ્ય મઠ્યાના અઠવા
ર્ષાઓને બહુ જમ પડે એવા છે, કાગળ કે રાગતી મર્મતિથી વિગળ
વહીવટી અને ન્યાય ચૂકવવાની મતા ભોગવતી

ઓલોનો મુદ્દમવચ્ચિત ઝ્યાનિક મભિનિઓ અથવા પથા

રાજ્યવાહીવટ મનો ઝ્યાનિક આખનોનો કેરી ગીતે વહીવટ
કની દની તેની વિગતો તેમા આપેલી છે બહુ

દુખની વાત છે કે ઝ્યાનિક ચરણત્વનું આ દેખીતી રીતે અતિ ઉત્તમ
તત્ત્વ જેની ઉત્પત્તિ ખરેખર પ્રજાની અન્દરથી જ થયેલી છે તે યુગો
પહેલા મરી જવા પામી છે એના જેવી જ કાર્યમાધક પ્રતિનિધિ મન્થા
મળી શકે તો દાલના મુજની મરકારો ખરેખર વધારે સુખી થાય. કેટલાક
દિંદા અભ્યાસીઓએ આ વિષયનો કાળજીભર્યો અભ્યાસ કરેલો છે અને
તેમના લેખો ખરેખર બહુવાચક જેવા છે. ત્યારે પણ દક્ષિણ દિંદનો મધ્ય-
યુગનો દનિદામ વિગતવાર લખવામા આવશે ત્યારે ચોવ ગલ્યવહીવટની
પદ્ધતિઓની ચર્ચા મારે એક લાખુ અને ગમિક પ્રકરણ આપવું પડશે.

પર્ગનક પટેલો આગરે હપડમા કે એથી કાંઈ મોટા મરણ પામ્યો
 તેનો પુત્ર ગગદિત્ય તેના મરના પહેલાં જ ઈ. સ. ૯૮૭-૮ના આગમામા
 તકકોસાના સુદમા ગાદકદ ગત કૃષ્ણગત
 પર્ગનક પટેલના નીમ્નને હાથ માયો મયો જાણાયછં. પર્ગનક પટેલા
 અનુગામીઓ પછી આગરે પાંચેક પ્રખ્યાતિમાં નદિ આવેલા
 અનુગામીઓ થઈ ગયા. એ જ્ઞાના રાત્ર્ય ટૂંકા
 અને આપત્તિઓથી ભરેલાં હતાં.

ઈ. સ. ૯૮૫મા મહાન ગગગજદેવ જેવો જાણવાન રાજા ગાદીએ
 આવના ગાત્યવગની ખટપટોનો અન આવ્યો અને દક્ષિણ દિશમા ચાલ
 મત્તાને અમગળ્ય મત્તાને મ્થાને મ્થાપવાની હાથ
 મહાન રાજરાજ કાત ધગવનાઝ એક પુત્ર્ય ચોવરાત્યના ઉપરી
 તરીકે આવ્યો આગરે ૨૮ વર્ષના ધમાવભયાં
 અમલ દગમિયાન રાજરાજ એક પછી બીજા એમ ઉપરાઉપરી હતો
 મેળવતો ચાલ્યો અને તેના મરણ મમથે તે દક્ષિણ દિશનો મવેંપરી
 અને મિનદરીક મત્તાર હતો વળી હાલનો મદાસ મ્થાકો, હકા તથા
 મદીમૂર ગાત્ય મગોને હાથ લેવડા મોટા મુલકનો તે ધણી હતો.

એ રેશથી તેજે પોતાની જાતની કાગ્જીદિની શરૂઆત કરી અને
 તેના અમલના ત્રીસમા વર્ષમા દિશની મુખ્ય જમિ પર મેળવેલા રેગમા
 પહેલા પદવોને હાથ હતુ તે વેંમીનુ પૂર્વ ચાલક્ય
 હકાની છત વગેરે ગાત્ય, કૂર્મ, પાડ્ય મુલક અને દક્ષિણના ઉચ્ચ
 પ્રદેશમાના વિશાળ મુલકોનો મમાવેશ થતો હતો.
 ત્યાં પછીના ત્રણ વર્ષ દગમિયાન મવમાનકિનારા પગ કિવલો (કા'નમ)
 તથા ઉત્તરનો કર્મિગ રેશ તેના રાજ્યમા ઉમેગયા ત્યાં જાદ રાગગજ
 હકાપરની હામા અમલની ચક્રાઓમાં રોકાયો. એ ચક્રાઓને પરિભ્રમે
 આખરે તેના અમલના ૨૦મા વર્ષમા એ દીપ ખાવમા થઈ તેના મુ-
 લકમાં ભળી ગયે. ઈ. સ. ૧૦૦૫મા કે તે આગમામાં તેજે તથવાગ મ્થાન
 કરી અને તેના જીવનમાં માટીના વર્ષ ગાનિમા ચીનાવ્યાં. ૧૦૧૧થી

ચોતોના વિરાજ મુજબ તેનો પુત્ર ગર્ભેડતેની માથે મજામજામાં નેડાયો.
 ચાતુક્યો અને જયસે વચ્ચેના વેરનો રાગો ચોતોને મળ્યો.
 રમિયું દિંદમાં પડેલા પક્ષવો જે મગમાતનુ ધ્યાન બોગવતા હતા તેની
 પગ દવે ચોસો આપ્યા હતા એટલે દવે તેમની
 ચાતુક્યો આપેતો અને ચાતુક્યો વચ્ચે ચાગ વર્તીને વિગ્રહ તત્તો.
 વિચક અને આખરે ચાતુક્યોનો પરાન્ત થતા તેનો
 અંત આપ્યો. નાટકોની તામેદારીભાષી એ
 ચાતુક્યો દમગા થોડું થવા જ મુક્ય થવા હતા તેવામા તેમનો આમ
 પનાન્ત થવા પામ્યો.

રાજમજાની પામે જગવાન નીકામૈન્ય હતુ, અને તેનો તેજે પૂરતો
 ઉપયોગ પણ ક્યો હતો તેનું છેલ્લું પરાક્રમ ચોક્કમ નામનિર્દેશ વગરના
 મખ્યામધ ટાપુઓ છતી વેવાનું હતુ આ ટાપુ
 દરિયાઈ મુલ્ય ઓ તે લગદીપ અને જાવદીપ દશે અને તે
 તેના અમલના રંગમાં વર્ષામાં છતાયા હશે.

તેની આગાથી તેના પાટનગર તાન્હેરમા (તાજુપુર) બધાયેયુ
 જમ્ય મદિર, જેની ભીંતો પર તેના છત્રીસમા વર્ષા નોધાયેલી છતોની
 તાંભોરમાં મદિર કયા ચિત્રરૂપે ચિત્રેલી છે તે રાજરાજની ઝળકતી
 કારકીર્દિના આરક તરીકે આજ પલ્લુ ઊભુ છે.

નતે સિવબક્ત હોવા છતા તે એકલો ઉદાર વૃત્તિનો હતો કે
 નેમાપદમના જન્મે આવેલા બે બૌદ્ધમદિરોને તેજે ધનમદાશ કરી હતી.
 પદરમા સૈકા સુધી એના બે મદિર પરદેશી

બૌદ્ધ સમદાય બૌદ્ધોના યાત્રાના ધામ તરીકે ચાતુ રહ્યા હતા
 તેમાનુ એક ઘણ કરીને રાજરાજની ધનમદાપનું

પાત્ર બનેયુ મદિર ૧૮૧૭ સુધી જાગીરૂની હાવતમા નભી રહ્યું હતું
 તે અરસામા જેમુઘટ સાધુઓએ તેને તોડી પાડ્યુ અને તેના ધ્મિવાતો
 ના પ્રિયતી દેવજો જાધવામા ઉપયોગ કર્યો.

ગતાર્ધકાચ અટકવાળા રાજરાજના પુત્ર અને વારસ રાજેન્દ્ર

ચાતરે પહેલાએ તેના પિતાની મદત્વાઈમાંથી કાઢાઈ વધારે
 બાપુવંદ અને વધારે નષ્ટ નકળના માથે આપુ
 ૧૧જેન્દ પહેલો- ગણી. ગંગાજાના ઉપમાગને સીંગે તેના કાકા
 ગંગાધકાંડા. ૧૧જા- એ પ્રોમ અથવા પેગુ ગાળના પ્રાચીન પાટનગર
 રોહણ ૧૦૧૮ કદામ તેમજ ને જ કિનારે આવેલા નહોવામ
 અને મનામ અથવા મર્મગાનનાં જંગ દુમયા
 કડી કબરો કર્યા આ શહેર પદના ગુપ્તમાં થોડા મમય માટે તો
 આપુ પેગુનું ગાળ ખાવમા ધર્મ ચાવ માત્રાજ્યમાં ભગી ગયુ પેગુ
 ગાંડગની પાસે આજ પાળુ ગિંધા એ ક્રેનાદદ પથરના નેત્રો ક્રમ
 ૧૦૦૫ થી ૨૭ મુધીમા ચયેવી પેતાની જનના આરક તરીકે ચાવ
 ગાળએ ગમા કરેલા મનાય છે. પેગુની જન પડી નક્કજગમ (નીમમાગ)
 અને આદમાન ટાપુઓની જન થઈ.

તેના અમનના મગઆનના વર્ષોમા રાજેન્દ ચોવદેવ ઉત્તરના
 રાજ્યો જોડેના એક પછી એક થના વિપ્રહોમાં રોકાયો હતો. આશરે
 ૧૦૦૩માં મિલાગ અને ગંગાજાના ગાળ મદી
 તેના વિદ્યહો અને પાવ જોડે ને અધકાષ પડ્યો અને છેક ગગાને
 પાટનગર કિનારે પોતાની મેનાને લઇ ગયો. આ પરા-
 કમના અગળમા તેણે ગંગાધકાંડાનું બિરદ ધાવ્યું
 કર્યું અને ગંગાધકાંડા-ચોવપુગમ નામનું એક નવું પાટનગર ધાવ્યું
 તે શહેરની પાસે તેણે મોગ માધવ લાગી પાળ જીવી કરી એક કૃત્રિમ
 મહામરોવરની ગ્યના કરી. થોડા વિમારની જૂમિને પવાણ કરવા
 માટે તેણે તેમા દાર તથા નહેરોની ગોદાણ કરી હતી એક જમ
 મહેવથી અને ૩૦ શ્રીટ જિયા કાળા કાળમોદ પથરના એકસિયા
 સિવલિંગવાળા એક થોડા મંદિરથી તે શહેરને ગોબીતુ કરવામા આવ્યું
 હતું બાંધકામને લાવકના આગાની ગોધમા નીકળતા હાવના, માવ
 ઉપયોગિતાની નજરે બધી સીએ જોતા લોકોની વૃદ્ધી બહુ જ ખીસ
 માગ હાવના આની પડેલા એ બધકામોના અડિયેરા, ત્રિચિનેપોલી

નિર્દાશના એક વેરાન પ્રેમમાં આગે પગ ભાગ્ય એમનવામ એવતા
 વિમા છે એ મદિરેમાનું કોનગમ અદિતીય ઉત્તમનામગુ છે ગાન્હેન્દ્ર
 ગંગામુખેના મમયમાં પણ પાડ્ય રાજ્ય ચોન મતા નીચે આગુ રહ્યું
 હતું અને ચોન-પાડ્યના મિત્રથી તેનો પુત્ર તેના મુગા તરીકે તેનો
 પરીવર કરનો હતો

રાન્હેન્દ્રનો મોથી મોટો પુત્ર ગાનધિરાજ જે ૧૦૧૮થી માડી
 ગાનધીરાજના તેના પિતાનો મદમ્ભગારી હતો, તે ૧૦૩૫માં તેના
 પછી ગાદીએ આવ્યો. પડોશી ગાન્હેન્દ્ર માથે
 ગાનધિરાજ, યુવ- તેના પિતાએ મક કરેલા અનન વિમલો તેને
 રાજ ઈસ ૧૦૧૮ આગુ રાખ્યા મમ ૧૦૫૨ કે પડમાં મગ્યામના
 રાજ ઈસ ૧૦૩૫ કુદમાં આગુક્ય મેના માથે થયેલી ખૂનખાગ
 ઝપાઝપીમાં તે મમ આવ્યો એ મુદ્દથી તુમલદા
 નદી ચોન અને આગુક્ય રાન્હેન્દ્ર વચ્ચેની મરદદરથ મથવાનું હતું એ
 મુદ્દમાં રાગધિરાજનું મરણ થયું છતાં મુદ્દલમિ પર તેના નારમ તરીકે
 અભિવિક્ત થયેલા તેના ભાઈ રાન્હેન્દ્ર પગકેશરીવર્માએ મગડી માથ
 મુધારી

આ રાજ્ય તેમજ તેની પછી આવેલા ત્રણ રાજ્યોના અમન
 દરમિયાન આ ઝઘાળાએ આગુ રજા તેમની કોઈ નિમત ખામ પાડ
 રાજના જેવી નથી કૃષ્ણા અને પચ મગ નહીના
 કુદાલમમમતું મુદ્દ મગમ, કુદાનસમમ આગળનું મુદ્દ, એ તે મમ
 એમાંનો મથવા જેવો બનાવ છે, કારણકે તેમાં
 આગુએએ વીરરાન્હેન્દ્ર ચોનને હાથે સળગ્યું હાર ખાધી હતી (રાજ્યા
 રોડનું ઇમ ૧૦૬૦-૭) ચાલુક્ય માદીના દરીફ હકદાર અને ભાઈ
 સોમેશ્વર બીજા અને ચિક્કમાદિય વચ્ચે આપસઆપસમાં થયેલા કુટુબ
 વિમલમાં વીર રાન્હેન્દ્રે બીજાનો પક્ષ લીધો અને તેની માથે ચોતાની
 કવરીનું લમ કર્યું

બીજા રાન્હેન્દ્રનું મરણ થતા તેના વારસા માટે તકરાર પડી અને

કોટુંગિક વિગ્રહ જામ્યો. વિક્રમાદિત્ય ચાલુક્યે દક્ષિણની ગાદી પર પોતાનો
 અધિકાર દૃઢ કરીને જમાવ્યો. અને પોતાના
 વિશેષ; માળા અધિરાજેન્દ્રની વારે ધાર્યો અને તેને ચોવ
 અધિરાજેન્દ્ર સુવકનો રાજ્ય સ્થાપનામાં મદદ કર્યો. (૧૦૭૭)
 પણ તે નવો ગજા પ્રગળે આદરો થઈ પડ્યો
 અને એ વર્ષ જાદ તેનું જૂન થયું (૧૦૭૮). તેની માર્ગે મદાન મધ્યયુગીન
 ચોવોની સીંચી પરંપરાનો અન આવ્યો.

રાજ્યની વચામ હાથમા લઈ ગઈ એવો મહા પુરુષવારમ અધિ-
 રાજેન્દ્રે પોતાની પાઠળ મૂક્યો દોષ એમ જણાવું નથી પશ્ચિમ
 તેની પછી તેનો રાજેન્દ્ર નામનો એક મગો ગાદીએ
 ચાલુક્ય ચોસકંઠા આવ્યો. પાઠળથી તે કુસોત્તમ રહેવાના નામથી
 જાણખાનો થયો હતો. રાજેન્દ્રની મા પ્રખ્યાત
 ગંગાધિકાગની પુત્રી હતી અને તે પોતે ૧૦૬૭માં મરણ પામેલા વૈજિના
 પૂર્વ ચાલુક્ય રાજાનો પુત્ર હતો પણ રાજેન્દ્રે ચોસોના દરબારમાં રહેવું
 પસંદ કર્યું હતું અને પોતાના કાકાને કેટલાક વર્ષ વૈજિના રાજ્ય કરવા
 દીધું હતું. ૧૦૭૦માં વૈજિના રાજા તરીકે રાજેન્દ્રનો અભિષેક કરવામાં
 આવ્યો અને આ વર્ષ જાદ અધિરાજેન્દ્રનું જૂન થયું ત્યારે તેણે આખા
 ચોસ સુવકનો વહીવટ પોતાના હાથમાં લીધો. આ પ્રમાણે તેણે નવા
 ચાલુક્ય-ચોવ વંશની સ્થાપના કરી અને કુસોત્તમ ચોવનું પદ ધારણ
 કર્યું પોતે પ્રાપ્ત કરેલા આશ્વાન માટે તે ચોવ્ય હતો અને ૪૬ વર્ષ
 સુધી તેણે જડ મદજતાથી પોતાના વિશાળ રાજ્યનો વહીવટ કર્યો.
 પૂર્વ ગંગા રાજા અનેતનમાં ચોવને હરાવી તેણે કલિંગ દેશ ફરીથી
 જીતી લીધો ૯૦૧૬માં કયાખાનું પુત્રક રચાયું તેજ અરસામાં ઈ. સ.
 ૧૦૮૬માં બહુ મોટા પાયા પર તેણે મહેસુલની ફેર તપાસણીની યોજના
 અમલમાં મૂકી તે કારણે તેનો રાજ્યવહીવટ બહુ પંકાઈ ગયો છે.

દક્ષિણ દિંદના વૈષ્ણવોના સૌથી વધારે માનનીય શુરુ, પ્રખ્યાત
 તત્ત્વજ્ઞ રામાનુજે કાંચીમાં વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હતો અને અધિરાજેન્દ્રના

રામાનુજ

અમય દગમિયાન તે ત્રિગિનાગોત્રી પાએ ધામગમાં
નંદના દત્તા; પણ મૈવ ધર્મને માનનાર ગમનના
દૈર વિરોધને વ્રત તેને મહોમગ્ના મુલકમા ગામ્યા

ગ્વાની ૬૨૪ પડી હતી. આખરે અધિગગ્નેન્દના મગ્ને તેને ચિત્તા
મુક્ત કર્યો. તે મંત ત્યારે બાદ શ્રીરંગ પાછા આમ્યા અને તેમના મરણ
રુધી ત્યાં જ રહ્યા.

કુયોત્તમના પુત્ર અને વારમ વિક્રમ ચાલે ચાવની આવેલી પ્રથા
નુમાર પોતાના પડોશીઓ જોડે લડવાનું ચાલુ રાખ્યું અને પોતાના
કુળની મરમાર્ધ જગત્રી રાખવામા તે મદજ
વિક્રમચોલ. શાળ્યા; યથો દોય એમ જાણ્યું છે. ત્યાર પછીના ત્રણ
શૈલજી ૧૧૧૮ ગામઓના અમલ દૂકા દત્તા અને તે મર્ધ પછુ
પ્રકારે ખામ જાણુવા વેગ નહોતા.

કાષ્ઠક અગત્ય ધગવતા ચોપ ગામઓમા છેલ્લા કુયોત્તમ ત્રીજે
દત્તો. તેજી ઇ. મ. ૧૦૮૭થી માડી આસરે ચાલીસ વર્ષ રુધી મલ્લ
કર્ણુ. ત્યાર પછી તેની ગાદીને વારમા તકરારમા
કુયોત્તમ ત્રીજે. પડપો અને ચોલ ગામઓ નહિ જેતુ ગ્વાન
રામ્યાશૈલજી ૧૧૮૭ રોકતા થઇ ગયા. થોડા સમય માટે પાડ્યોએ
ફરી માલુ ક્રેમકમ્ અને કાષ્ઠક સગસાઈ મેગ્યા

અને આખરે ૧૩૧૦મા, તેમજ ત્યાર પછીના વર્ષોમા મલેક કાકુરના
મુમયમાન લસ્કરોની ફતેહોથી દક્ષિણ હિંદના નમામ હિંદુ રામ્યોની
મત્તાનો ધ્વમ થયો. ચૌદમા સૈકા દગમિયાન વિજયનગરની ઝડપી અભિ-
જિતિ મવાયી હિંદના દ્વીપકલ્પ વિલાસમા હિંદુઓની મત્તાની ફરી
ગ્યાપના થઇ. આસરે ઈ. સ ૧૭૭૦મા હિંદનો છેક દક્ષિણનો ભાગ
વિજયનગરના અમલ નીચે પમાર થયો.

વિલાસ ચોથો

પદ્મવે

પદ્મવે કોણુ દત્તા? તે કયાથી આવ્યા? દક્ષિણના સત્તાધીશોમાં

તેમણે આગળપડતું જ્ઞાન કેવી રીતે મેળવ્યું? આવા બધા મવાસેનો
અત્યારે પૂર્વે જવામ આપી શકાય એમ નથી,
પદ્મવોના ઉત્પત્તિ જોઈએ પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવામાં મારી પ્રગતિ
થયેલી છે

‘પ’વ’ એ મન્દ ‘પદ્મવ’ શબ્દને એટલો બધો મળે છે કે
પદ્મવો અને પદ્મવો એક જ છે એ વાદ તરફ પદ્મપાત રેખાડવા કેટલાક
વખકાની જતિ થાય છે. પશ્ચિમે કાચીના પ’વ’ વશની ઉત્પત્તિ
આખર મરવાળે ઇગ્નિમાં હોતી નેત્રે એવો મત કેટલાક ગ્રંથ કરે છે.
હાલની શોધો એ ખ્યાલનામમર્થનમાં કોઈ પણ પ્રમારના ઐતિહાસિક
પૂરાવા રજૂ કરવામાં નિષ્ફળ થાય છે.

પ્રાચીન તામિલ સાહિત્યના બીજા અધ્યયનથી હાલમાં એવી
સૂચના મળી છે કે પદ્મવો મૂળ લક્ષ્મી નેત્રે મધ્ય ધરાવતા હતા. ‘મણિ
મેકવાઈ’ તથા ‘ચિવરપટ્ટિદારણ’ એ બે તામિલ કાવ્યોનું પરીક્ષણ એમ
સૂચના કરતું જણાય છે કે ચોવની મન્ત્રધર્મી પુરુષ અથવા કારીગર
પશ્ચિમનો સમુદ્રે કહેવો વિનામ ઇન્દ્રીમનના બીજા મેકાના ત્રીજા પાદના
અત્ત ભાગમાં લોકમાં ગજબાદુના અમલનો અત્ત આપ્યો અને ચોક્કસ રાગ
કિન્નિયનના અથવા નેકમુડિન્નિ પોતાનું પાટનગર ત્યાંથી ખસેડી
બિરુદ લઈ ગયો તે પહેલા થયેલો હોય.

હાલ થોડા સમય પૂર્વે કોનમોના શ્રી મુરુગિયાર સી રસનાથગમ
એ તામિલ વીરકાવ્યોના વધારે અભ્યાસને બાજે જાહેર કરે છે કે આ ચોવ
રાગને મણિપદ્મવમના નાગગમ પદ્મવનામની નાગકુવરી માથે પ્રીતિ
બધાઈ હતી એ મણિપદ્મવમ તે જ નાકનો દ્વીપ’ એવો નિર્ણય
કરી શકાય છે તે પ્રાચીન મમથે તે લોકના કિનારાથી જરા દૂર
આવેલો ટાપુ હોય. આ લગ્નમમથને પશ્ચિમે તોડાઈમાનરણનીરાયણ

નામનો પુત્ર જન્મ્યો હતો ખીજા મેકાના પાઠ્યા ભાગના કોઈ મમયે તેના પિતાએ (કિન્નિયન) તેને ચોનમણથી બિજા દાસી પાટનગર-વાળા તોડાઈ મડળનો ગમન નીચ્યો આ પ્રમાણે જે રાજ્યવશનો તોડાઈ માન ધળાતીનાયણ આદિ પુરુષ થયો તેણે ‘મણિપુ-ન-મ’^૨ પદના છે’ના અર્થ ભાગને પોતાના વજ નામ નરીકે ગ્રીકાર્યો તે તેની નાગમાતાનું ના હતું તેની માતા તેના ચોન પિતા કરતા પિતરતી પક્ષિની મનાતી હતી આ મન પ્રમાણે પ’ન-એ કોઈ જાતિ કે ગોત્ર નહિ, પણ એક વજનું જ નામ હતું તેઓ એક માણુ ઉન્નિપુરના ચોન કુટુંબમાંથી અને ખીજા માણુ દાવના બદાના જાકના દ્વીપક’પ ભાગમાના નાગ રાજ્ય-નર્તાઓમાંથી કિતરી આવ્યા હતા હિંદની મૂખ્ય જમિ પર આવેના તામિન રાજ્યો નેકે પ’નપોને આનુ દુસ્મનાન’ હતી તે ઉપરથી તેમજ પ્રણાની પ’નવોના મુન ની કાઈ મચાદનો ઉચેષ્ઠ હતી નથી તે ઉપરથી મુચના થાય છે કે જાતિ તરીકે પ’નવો તામિયેથી ભુદા હ અને મતત પ્રણાનો અનુમાર દક્ષિણદિશના આખા પ્રદેશ પર પચગયેલા પાકય, ચોન અને એક એ નણ રાજ્યોના રાજ્યઓની ઉપર તેમની મના પાઠણથી જામી હતી પ્રાચીન તામિન કા-ચો ઉપરથી મખનિન જણાતી પચ્ચવોની ઉપર મુજળની ઉત્પત્તિ આપણને જાણીતી ચાતોની વિરોધી

પાઠવામાં આવ્યું હતું કે મણિ ૧૯૧૧માંથી પૃ. ૨૦૦૦ વતી ગરતામાં તેનું વહાણ મમયે લાંબુ હતું અને તોડાઈવતાને વજની તે નિતારે ધસદાઈ મરો હતો એનું નામ ધણું કરીને તેની જાતિ અથવા જાતિનું ચિન્હન ગતાવે છે ૨ એમ સી ગસનાપચમના મતાનુસાર ‘મણિપદવચમ’ એ નામ માત્ર ‘મણિમેકનાઈ’ નામના ગ્રથમાં જ જોવામાં આવે છે બીજા પુસ્તકમાં નો એ દ્વીપ અથવા દ્વીપક’પ ‘મણિપુ’ નામથી જાણખાય છે અને તેમાં નાગોની વસતી હતી તથા ત્યાં નાગોનો વ્યવસ હતો તેથી સિદ્ધાંતોએ તેનું મણિ-નાગદ્વીપ કહેતા હતા તામિનો એમાંનું ‘માણિ’ એ પદ ગાંધી અને જનો અર્થ ‘પચ્ચવ અથવા દસગો થાય છે એનું તામિવપદ ‘પ વવ’ તેમાં હમેરું હિંદથી લગ આવવા મુસાફરને એ દ્વીપક’પનો જ્ઞાન મુખ્ય દ્વીપના

જાણતી નથી, એટલું જ નહિ, પણ કદાચ તે પશ્ચિમો અને તામિલ રાજ્યો વચ્ચેની નિમજ્જિત દુઃખનાનટ માટે વધારાનું કાનૂન બતાવે છે ત્રી એમ ૫ આયગરનો એવો મત છે કે ઇતિહાસમાના પશ્ચિમ દક્ષિણના માત વાડનોના આશ્રિત નામ હતા અને તેઓ નાગકુટુંબના હતા

કનારે જાતિના મુખી તરીકે નવીકાગતો પુકુકોદાઈ રાજ્યનો રાજા હજુ પણ પોતાની જાતને રાજા પશ્ચિમ તરીકે ઓળખાવે છે અને તે પ્રાચીન રાજ્યના વારસ હોનાનો દાવો પશ્ચિમો જોડે સમજ કરે છે સર પોંટાઈ મનિષટ નીકા કરે છે તેમ ધરાવતી જ્ઞાતિઓ 'જેને આપણે લૂટકાઈ કરી જીવનારી જાતિઓ જણીએ છીએ' તે જાતિના આ કનારો છે અને તેમની 'હિંમતભરી, અદ્ભુત બડાયક ટેવો' ઇતિહાસ દ્વારા પ્રાચીન પશ્ચિમ

જાણના જેવો દેખાતા હશે તેના કહેવણમા જે નામ તેને આપ્યું હશે પશ્ચિમરાજ્યો પોતાની જાતને 'પોટ-રાવર' કહેતા એ બહુવા જેવી વાત છે એ શબ્દ તામિલના 'પોટ' શબ્દ ઉપરથી થયેલો છે અને 'પાકુ'નો અર્થ પશ્ચિમ થાય છે જાણના પશ્ચિમ રાજ્યો પોતાની કલ્પતિની વાડમા બકારાત સરહત નામો ધાગણ કરતા હતા

કે હતિયટ 'કોઈન્સ ઓફ સધર્ન હિન્ડિયા પૃ ૮૨ ૪ કવાજ નવવા લ્યગની જાતિ જે એ ધર્મા પશ્ચિમ પ્રાપ્ત ધર્મા તરીકે અગાવે છે તે મન્વ હેરામા જ જોવામા આવે છે એ હેરા મિનાગની નવવા મન્વી પશ્ચિમના મિનાગની જોડાઈ અવેલો છે એ પ્રદેશના રાજ્યમાં પણ એ જ જાતિના છે પોતાની જાતને માટે કે પોતાના ભત્રાઈઆ માટે ધાનપાડનો ધર્મા તેઓ જરાએ હિંદુપતનથી માનતા નથી એનું સાદુ અને સીધું મગલ એ છે કે તેઓ લૂટને પોતાનો પરચરા પ્રાપ્ત ધર્મ ગણે છે પોતાની જાતિ કે ધર્મા બદલ તેમના દિલમા શમ્ભની લાગણી થતી નથી માર્ક આદમી માર્ક આદરને પૂછે કે તે કઈ જાતનો છે તો તે હો પેટે જવાબ દે કે હું લગભગ છ' મહુરા નિહવામા ખૂબ પશ્ચિમોથી આ જાતિ શુદ્ધામા સૌથી વધારે આગળ પડતી ગણાય છે (ફોલોય હિંદુ મેનસ, કર્નટક એન્ડ સેરીમનીઝ બોર્ડ, નીચ આશ્રિત પૃ ૧૭)

વેના જે લક્ષણો આપણે જાણીએ છીએ તેને ધીર મળતી થાય કે
જેકે હાનના અમય સુધી કનારા કણ્ઠ/કના શાંતિપ્રિય વતનીઓ પર
જાગે કામુ ધરાવતા હતા અને મગામો 'એથ'ના નામ નીચે પ્રગ
પામે નાણા ઊધરાવતા તેમ તેઓ તેમનું ગદ્ય કન્યા જાદન તેમની
પામેથી નાણા ઊધરાવતા હતા પરંતુ વેની રાજ્યમતાનો ધણુ કરીને
એવોજ ઉપયોગ થતો હશે એમ જણાય છે, અને જુદાજુદા તામિર
રાજ્ય અને તેમની મત્તા બધાની પાડનાર આ પંચ જાનિના પરંપર
બાળના પ્રમાણુમાં તેમના ઊધરાણાનો વિસ્તાર મદનસો મહેતો દશે
પા નીશાંતિ અને સોઠ જહેવતોમાં કનાર અને મરવારની લૂંટ જાતિઓ
જોડે નેડાથેની કૃષિકાર જાતિ વેળ્યાનના નેડાક વિભાગ પણ પ નવે
જોડે પોતાનો મધ હાનાનો દાવો કરે છે એમ દોષ કે લૂંટ કહેવાતી
જે જાતિઓ પર પ નવરજે એકના મત્તા બોગની હશે અને તેમને
એક બાકમણુધારી બાળના કપમાં મગદિત કરી દોષ તે તામિનાથી
જિન તથા તેમનાથી વધારે પ્રાચીન એક રાજ્યના કાંઈ વિભાગમાં
આવી જતી હશે

આ રાજના આજીવી બાળમાં આવેના લેખમાં મીથી જૂના
મત્તુ જિન્વામથી મળી આવેના તાનાના દાનપત્ર છે તે આપણને

મંચીમાં રાજ્ય ક્રમતા એક રાજ્ય વિશે જહે છે

જૂનામાં જૂના તે રાજના મુન્કમાં અમરાવતીનો મમાવેશ
પરંતુ રાજ્યો થતો હતો અને તેથી તે કૃષ્ણાનદી સુધી વિસ્તરતું
હશે ત્રીજા કે ચોથા મેમની મરજાતની

માનના દાનપત્ર, પ્રાકૃત ભાષામાં વખાણેના છે અને તે, એ નાજ્ય
કેની રીતે મેગનાયુ તેનું કાંઈજ સ્મરન કરતા નથી તેની ઉત્પત્તિ ત્રીજા
સેના આત્મથી મોટી નહોતી એવો નિર્ણય કરવો એ સનામતી
ભણુ વખાય કે આશરે ઈસ ૩૫૦ માં મચ્છુદયુક્તને હાથે પરજ્ય
પામેરો નજા પિ જુગોષ પ નવ હતો, એમ માનવામાં મધા લખા
મમત થાય છે તેનો મમનાની વેગિનો રાજ્ય હસ્તિવર્મા પણ

પદ્મવજ્ર હોવો જોઈએ. પદ્મવોની દંગાવળીઓમાં વિપ્લુગોપ અને દક્ષિવર્મા એ બંને નામ આવેલાં છે. કાચીનો ગામ મિહવર્મા બોદ્ધ દત્તે

આયુક્ષ ઇતિહાસ શરૂ થાય છે તે જૂઠા મૈકાના બીજા અર્ધ ભાગથી માડી ઈ.સ. ૭૫૩માં ગઢદ્વારે દાથે આયુક્ષ મર્યાનો ખસ થાય છે, ત્યાં સુધી એક એકને કુદગતી દુરમન મમજનારા

મિહવિપ્લુ

પદ્મવો અને આયુક્ષો, મનત મંસર્ગમાં અને નાધારણ રીતે વિમ્બની ગિયતિમાં રહેતા હતા,

અને પોતાને માટે દક્ષિણદિગ્તુ પ્રભુત્વ મેળવવા તનનોડ મહેનત કરતા હતા આશરે એ સૈકાના આ ગાળા દગમિયાન, મિહવિપ્લુથી (રાજ્યારાદણ આશરે ઇ.સ. ૫૭૫) માડી નવ રાજ્યોવાળી પદ્મવ ગજવશની વશાવળી, બરામર નિશ્ચિન થયેલી છે. લંકાના ગામનો તથા ત્રણ નામિય ગામોને પરાજય પમાડ્યાનો દાવો મિહવિપ્લુ કરે છે

મિહવિપ્લુનો પુત્ર અને વાગ્મ મહેન્દ્રવર્મા પહેલાએ (આશરે ઈ.સ. ૬૦૦થી ૬૦૫) ત્રિચિનોપોની, ચિમવપટ, ઉત્તર આકોટ તથા દક્ષિણ આકોટ જિલ્લાઓમાં ધણા શુદ્ધ મદિરા

મહેન્દ્રવર્મા ૧ હો

તેના જાહેર કામો

ખોદાની પોતાનું નામ અમર કર્યું છે. આકોટ અને આકોંગામ વચ્ચે આવેલા મહેન્દ્રવાડી શહેરના ખડિયેરા તેમજ તેની પાસે આવેલા

મહેન્દ્ર મરોવગ નામના એક મોટા તળાવથી પણ તેનો યશ કાયમને માટે ઇવત રહ્યો છે. એ તળાવને કિનારે વિપ્લુને અર્પણ કરેલું એક શુદ્ધમદિર દલુએ હયાત છે

યુદ્ધમાં આયુક્ષ રાજ્ય પુનઃશી બીજે તેનો જજરો પ્રતિગ્રધી નીવડ્યો ઈ.સ. ૬૦૬-૬૧૦ની સાલના પદ્મવ રાજ્યને મખત પરાજય આપવાના તે ગણમાં ફૂંકતો હતો. એ જ સમયમાં

તેનાં કુલ્લ

કે તેની આસપાસમાં તે આયુક્ષ ગામએ પરાજ રાજ્યના ઉત્તર પિત્તાગર વેગિનો પ્રાત ખાલમાં ક્યો અને પૂર્વ આયુક્ષ વશના ન્યાપક પોતાના બાદને તેનો વહીવટ

મોખો મળવ છે કે વેંગિ જોવાથી પશ્યવો પોતાનો દક્ષિણ મોખરો આગળ નધારવા પ્રેરાયા અને એ તો નક્કી જ છે ત્રિચિનેગોલિતો મહેન્દ્રને તામે હતુ જ. એ નામ મૂકે જ ન હતો અને એક જાળીતા તામિય માધુને દાથે તે ગિરમાર્ગો થયો જણાય છે મર્મકેડ કમો બાદ, આ રાજ્યએ દક્ષિણ આર્મે-ટમા પાટલીપુટ્રિયમ આગળ એક મોટા જૈન મંદિરો નાશ કર્યો અને તે જ મંદિરને એક ગિર મંદિર બિલુ કર્યું મદ્રામની છેક પાસે, જૂના પાટનગરનું નામ વણ કરીને જૈનો એ લાવ્યા એ ગડ જાણુસા જેવી વાત છે

મહેન્દ્રમર્માના અનુગામી નૃસિંહવર્મા પહેલાના અમલમાં ૫૧૫૦ના મત્તા અને કળા પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યા હતા (આશરે ઇસ ૬૨૫ થી ૪૫) ઇસ ૬૪૪માં પોતાના વેરી પુત્રપ્રેલી

નૃસિંહવર્મા બીજાની રાજ્યધાની વાતાણિ કમળે કરાવે તો પતેને મળ્યા એમ માની શકાય કે તે મમયે

તેનો જનન ગયો દરો એ તો નક્કી જ છે કે આ પગજ્ય એવા નો સર્જક હતો કે ત્યાર પછીના તેર વર્ષ સુધી આનુકૂળ સત્તાનો અન્ત થયો અને પશ્ચિમરાજ્ય ઇર્ષ પણ જાતના પશ્ચ નગર દક્ષિણ હિંદમાં મોટી વધારે લાગવગ ધરાવનાર મત્રાડ યદ્વ રાજા અને મહીસૂર તથા જિણ્ણમાં ઘણે દૂર સુધી તેની સત્તાનો વિસ્તાર થતા પામ્યો તેના આ સાહસમાં માનવમાં નામના લકાના એક રાજા તરફથી તેને મહુ કાર્યસાધક સહાય મળી હતી ખાઠગથી હિંદના રાજ્યએ તેના ઉપકારના બદલામાં સબજ કરી આપેલી સેનાની મહાયથી તે એ દ્વીપનો મુકુટધારી થવા શક્તિમાન થયો હતો

હુઆન્સાંગે ઇસ ૬૪૦માં નૃસિંહવર્મા પહેલાના અમલ દરમિયાન ગમીની મુનામન લીધી હતી અને ઘણા ખાના સમય સુધી તે ત્યાં રહ્યો હતો કાચી જેનું પાટનગર હતુ એ દેશને તે કાંચામાં હુઆન્સાંગે પ્રવિઠ કહે છે અને તેનો પરીધ આશરે ૧૦૦૦ ઇસ ૬૪૦ માધ્ય જેટલો હતો એમ તે નર્સુન કરે છે આ જોતા તેણે ઝર્જવેનો દેશ હિતર પેઝર તથા

દક્ષિણ વેંચાડ નદીની વચ્ચે આવેલો અને પ્રાચીન પ્રજાત્રીમાં 'ચોવંદેશ'-ના નામથી ઓળખાતો પ્રદેશ જ હોવો જોઈએ. તેની બૃહિ રમાળ હતી નિયમિત રીતે ખેડાતી હતી અને તેમાં પુષ્કળ ધાન્ય, ફળ તથા ફૂલ પેદા થતા હતાં. તેનું પાટનગર એક મોટું મહેર હતું અને તેનો ધેગવો આગરે ૫-૬ માઈલનો હતો. એ ગત્યમાં એ યાત્રીએ સો કરના વધારે બૌદ્ધ મરો જોયા હતા અને તેમાં પુષ્કળ માધુઓ રહેતા હતા. તેણે તેમની મંખ્યા દમ હઝર કરતાં વધારે અડસટ્ટેવી છે લકાના મોટા ભાગના સાધુ મહાયાનના રથીર મંપ્રદાયના હોય છે, તેમ આ બધા પણ તેજ મંપ્રદાયના હતા. જૈનોના તથા હિંદુઓના મળી આશરે ચાર કુડી મંદિરો હતાં અને દક્ષિણ દિશા બીજા ભાગોની પેઠે અહીં પણ દિગમર જૈન મંપ્રદાયના ધણા અનુયાયીઓ હતા એથી પણ વધારે દક્ષિણમાં પાંડ્ય દેશમાં તો બૌદ્ધ મંપ્રદાય લગભગ લુપ્ત જ હતો. હિંદુઓના સાત પવિત્ર નગરોમાં જેની ગણના થાય છે એવું ઠાપી બૌદ્ધોમાં પણ ખાસ નામના પામેલું હતું, કારણકે નાવદાના મહાન મહાના અધિપતિની પદ્વી પર હુઆત્સાગ ના ગુરૂ શીવભદ્રની પહેવાના તે મહાના અધિપતિ ધર્મપાત્રની તે જન્મભૂમિ હતી.

માયમપુરમ આગળના માત એક શિયા મંદિરોમાનું મોટી પહેલ જે હાલમાં ધર્મરાજરથના નામથી ઓળખાય છે તે નૃસિંહવર્માની કૃતિરૂપ હતું એ રાજા 'મહામ'ની ઉપાધિ ધરાવતો ધારણ કરતો હતો અને તેની એ ઉપાધિ ઉપરથી જ એ ગ્યાનનું નામ પડેલું જણાય છે એના જેવા જ બીજા મંદિરો નૃસિંહવર્મા તથા તેના પ-પરાગન દુરમનોને હાથે કાઢી પડ્યું ત્યાં સુધીના તેની પછી ચયેલા રાજાઓની આજ્ઞાનુસાર રચાયેલા છે. તેમાંના ટેટલાક મંદિર અપૂર્ણ રહેલા છે એ બીજાની અમમ્મૃતી કાંચી પર આવી પડેલી આપત્તિથી મળી જાય છે.

કાઢીમાં કૈલાસનાથના નામથી ઓળખાતું ઉમ્મ મંદિર તથા

માત મદિર આગમનુ નહ મદિર રાજમિલના નામથી પણ મોળખાતા
દર્મિદયમાં બીજાએ માતમા સૈકાના અત બાગમાં બંધાવેલા છે.

છ મ. ૬૫૫માં કે તે અરમામ્ય પ્રવેશીના પુત્ર વિક્રમાદિત્ય પહેલા
નામના આગુત્ર્યે, પોતાના કુટુંબનુ ગમેલુ જૈરવ પાટુ મેળવ્યુ અને પછીવેળી
ગાદીએ આવેલા પન્મેશ્વરવર્મા પામેથી પોતાના

પરમેશ્વરવર્મા પિતાનો મુલક પાટો મેળવ્યો આ વિમલ દર-
મિયાન પચ્ચવોનુ પાટનગર કાચી, ચાલુક્યોએ
હીધુ અને કેટલોક મમય પોતાને મગજે રાખ્યુ. બીજા હાથ પર
પેટનુ નનુત આગળ હત મેળવવાનો પચ્ચવોએ હાથો કર્યો

ત્યારપછીના રાજઓના અમય દરમિયાન આ આરે મામનો ઝગડો
માયુ જ રહ્યો આશરે છ મ. ૭૪૦ના અરમામાં ચાલુચ વિક્રમાદિત્ય

બીજાએ ફરીથી કાચી કબજે કર્યુ અને પન્વરનામ
નદીવર્મા નદીવર્માને એની તો મખત હાર આપી કે તે
મનાવને પન્વોની મરસાર્ધના અતલી શરઆન

તરીકે ગણી શકાય. પરમેશ્વરવર્મા બીજાની પછી આશરે ઈ.સ. ૭૨૦ના
ગાદીએ આવેલો નદીવર્મા તે રાજનો દરનો મગો હતો અને રાજ
મિલવિલકુના એક શાહનો વશજ હતો આનુપૂર્વીય થયેલા આ
દેરશર પ્રગતી પમગીનુ પરિધામ હતુ એમ કહેવાય છે કાઠનારમ
અથવા કાચીના વૈકુટ પેટનમ મદિરમાં હજુ પણ બામીતૂરી અવગ્યામા
મગી આનતા વિચિત્ર તથા અધુરો લેખોવાળો આપત્ય કૃતિઓની ત્રોગી,
એ વરાતી પન્વરામા થયેલા આ મોટો વિપ્નનકારી દેરશરતી મમ
કાચીન નોધરૂપ થવા માટે નિર્માણ થઇ હોય એમ જણાય છે

નદીવર્માએ આશરે ૬૨ વર્ષ રાજ્ય કર્યુ એની પછી કેટલાય રાજ
આની ગયા તે મામા છેલ્લો અપરાજન પન્વવ હતો. શ્રી પુરનીયના
સુદમા તેણે પાડય રાજ વરગુણીમને દરાવ્યા,

પણ નરમા સૈકાના અત બાગમાં આદિત્ય ચોલને
હાથે તે પોતે હાર પામ્યો છ મ ૭૪૦માં ચાલુચ

હનોથી દક્ષમણી ગયેલી પદ્મવ સત્તા આ મળ્યે તદ્દન પરવારી ગઈ અને ચોસોના દાયમાં પમાર થઇ, અને આમજ કહેવામાં આવી ગયું છે તેમ દમના તથા અગિયારમા મૈકા ફરમિયાન ચોસોએ દક્ષિણનાં તમામ ગભ્યેને વધારે જોછા પ્રમાણમાં પોતાની મત્તા નીચે આપ્યાં.

પોતાની પછીના મમથમાં પદ્મવ રાજ્યોએ કેટલાંક આગળાં યુધ્ધો કરવાની પેઢી કરી. આદમા મૈકાની અધવચમાં રાષ્ટ્રકૂટોએ ચાલુ ક્યોની પૂરવણી કરી ત્યારે દક્ષિણમાંની નવોંપરી રાષ્ટ્રકૂટો સાથેના સત્તા તથા તેના દાક્ષિણાત્વ વૈરી વચ્ચે પ્રખ્યાતી વિચ્છ્રા પ્રાપ્ત વૈગ્ગતિ જરાયે જોછી થઈ નહોતી અને નવા રાજ્યકર્તાઓએ પદ્મવો જોડેનો જુનો વિચ્છ્ર પાછો ચાલુ ક્યો. દંતિકુર્ગનો પિત્રાઇ રાજ્ય કુવ, જેણે ચાલુક્ય વશને કિષકાવી નાખ્યો હતો તેણે ઇ.મ. ૭૭૫ના અરમાં પદ્મવોને દાર આપી અને તેના પુત્ર ગોવિંદ ત્રીજાએ ઇ.સ. ૮૦૩માં કાંચીના રાજ્ય દંતિક પામેથી ખંડગી કિષકાવી.

દમમા મૈકામાં આપણે પદ્મવો તથા ગંગવાડી અથવા મહીસૂગના પ્રાચીન ગંગવંશના રાજ્યો વચ્ચેના વિચ્છ્રોની વાતો સાંભળીએ છીએ.

ગંગા ગંગમ જિલ્લામાંના દાક્ષમાં મુખસિંગમ નામથી જોળખાતા પ્રાચીન કવિન નગરમ્મા પોતાનો દરબાર ભરતા અને પૂર્વમાં કલિંગમાં રાજ્ય

કરતા એ જ નામના કુટુંબથી જોળખવા માટે તેઓ પાશ્વત્ય ગંગો તરીકે જોળખાતા હતા. પાશ્વત્ય ગંગોના વિવિધ શિલાલેખો ખાત્રીપૂર્વક ખરા છે અને લગભગ છેક પાંચમા મૈકા સુધીની માયના જણાય છે. એ વંશ ઇ.સ. ૭૨૫થી ૭૭૬ સુધીના શ્રી પુરુષના અમલમાં તેની મત્તાની શિખરે પહોંચ્યો જણાય છે. એ રાજ્યનો મુલક 'ધન્ય દેશ' નામથી જોળખાતા હતા. કલિંગના પૌર્વાત્ય ગંગોનો સૌથી વધારે જાણવા 'જેવો રાજ' અર્નતવમાં સોડ ગંગ હતો. તેણે ઇ.મ. ૧૦૭૬થી ૧૧૪૭ સુધી ૭૧ વર્ષ સુધી ગભ્ય કર્યું અને ગંગાથી ગોદાવરી સુધી વિસ્તરતું

મોતું રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું. એણે પુરીમાં જગન્નાથજીનું મંદિર બંધાવ્યું.

પાછળના પંચવ મરદારો મોટાં રાજ્યોની નોકરી કરના અમલ-
દાર અથવા આશ્રિત ઉમરાવોના પદે બેઠે પડ્યા. અને બારમા
નૈકાના પ્રાગ્વમા તેના ખંડિયા રાજ્યોમા
પદસ્થાનોમાં ઉઠ્યો. પદસ્થ ગણ પ્રથમ સ્થાન સંતો હતો એમ તોંધા-
યેલું છે. એ વચના રાજ્યો છેક તેમા નૈકા

મુખી મર્યાદિત સ્થાનિક સત્તા ભોગવતા આપણે જોઈ શકીએ છીએ;
અને મત્તરમા નૈકાના જાન સુધી પદસ્થ ઉમરાવોનો નિર્દેશ થતો
જોવામાં આવે છે. ત્યાર બાદ ન્યૂનત્વ જનિ અથવા ગ્રામ તરીકે પદસ્થોનું
શબ્દ તામિલના મળતું નથી અને હાલ તો કક્કર, પાંડી અને
વેંગાલ જાતિઓમા તેમનું મોટી મળી ગયું લાગે છે

જેની ચોક્કસ માત્ર આપી શકાય છે એવા મીથી પહેલા પદસ્થ
રાજા મિલ્લતમાંએ પાંચમા સૈકામા અમરવર્તમાં એક મર્તિની મ્થાપના
કરી અને બુદ્ધના આમ ભક્ત તરીકે તે વર્ણવાયો
ધર્મ છે. એ વચના ખીલ આસ્મીઓ પણ ધાર્યું

કરીને એજ મંપ્રદાયના હતા. કેટલાક રાજા ખામ
પૈલ્લવ મંપ્રદાયના હતા. મહેન્દ્રવર્મા તેના જીવનના પ્રારંભમા જૈન હતો,
પણ પાછળથી તેણે શૈવ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો. તે પોતાના પહેલાના
મહાપુર્વીઓનો વિરોધી બન્યો અને તેમના મુખ્ય મંદિરો તેણે નાશ કર્યો.

પણ મામાન્યરીતે પ્રતિરૂપથી મંપ્રદાયોના અનુયાયીઓ, એકએક
જેઠે હળીમળીને રહેતા હતા તથા રાજ્ય તરફથી નિમ્મલ્લપાત રહ્યા
ભોગવતા હતા એમ જણાય છે. હુઆન્સાગના કથન પરથી એમ
અનુમાન થાય છે કે ઇ.સ. ૬૪૦ મા આવી નિશિતિ હતી. એમ દેખાય
છે કે પાછળના બધા પદસ્થ રાજ્યો શિવ ભક્ત હતા અને તેના
મંદિરો તેમણે પોતાના વચના લાઝન અથવા ચિહ્ન તરીકે સ્વીકાર્યો
હતો; એમાના બે રાજા તો એટલા બધા ધર્મયુગ્મ હતા કે ૬૩ શૈવ
માધુઓમાં તેમનો અમાલેશ કરવામા આવ્યો છે.

ડૉ. વિન્સેન્ટ એ. સ્મિથના પુસ્તકની આ ચોથી આવૃત્તિ છે. બીજી આવૃત્તિ ૧૯૦૮ના અને ત્રીજી ૧૯૧૪માં પ્રમિદ્ધ થઈ હતી.

ત્રીજી આવૃત્તિને જનતા આગળ રજુ કરતા

ઉપસંહાર લેખકે લખ્યું હતું કે 'માઈ કામ-ગોપની મહેનત, હવે પડે થાય છે અને આ પુસ્તક કગીથી નવા

રૂપે અવતરે છે. લેખકને લાગે વળગે છે ત્યાં સુધી તે તેનું આખર ૨૫૩૫ હોય એ જનવા જોગ નથી. એની મૂળ યોગના પચીસ વર્ષ પહેલા થઈ હતી અને ત્યાર પછી મોગ વર્ષે બદલ જ અપૂર્ણ આકારમાં તેણે પહેલી વાર દેખા દીધી. એ દોષપૂર્ણ પહેલો ચીવો પાકનાગ પત્તને મજેલા ઉદાર મહારથી એવી આશા ગમવાને ઉત્તેજન મજે છે કે આ તેનાથી ઘણી વધારે સુધરેલી આવૃત્તિ હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસનો બધ પ્રથમાપાત્ર ઉત્તમાદથી અભ્યાસ કરતા હિંદના પુત્રો તેમજ પરદેશી અભ્યાસીઓના અભ્યાસને ઉત્તેજવા તથા દોરવાની હજુ વધારે મેવા કરવા શક્તિવાન થશે.' છેલ્લા કેટલાક વર્ષો દરમિયાન અભ્યાસીઓએ કરેલી શોધો અને નવી તપામણીઓના પાયા પર રચાયેલું આ પુસ્તક, હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને આ પુસ્તકની આગલી આવૃત્તિઓ જેટલું જ આવકારદાયક થઈ પડે અને પુનઃચક્રવર્તનું કામ એના વ્યર્થમાં લેખકને તેમજ જે મદાન વિષય જોડે એનું નામ આવું નિકટ અને માનભરી રીતે જોડાયેલું છે તેને શોભા આપે એવી આશાનો પડ્યો પુનઃચક્રવર્તન કરનાર માત્ર પાડી શકે.

આ પુસ્તકમાં હિંદુઓના હિંદની એટલેકે આલ્મજોની જૂમિનો રાજકીય ઇતિહાસ આપેલો છે. અને ખરું હિંદ તે આલ્મજોની જ જૂમિ. એ દેશનું ખામ આકર્ષણ તેની અદિતીય સિદ્ધતાને લીધે જ છે. વિવક્ષણનાનો એ ગુણ, વધારે સહેવથી મમજાય એવી મુમલમાન તથા અંગ્રેજ વિજેતાઓની વાતો કરતાં યુરોપીય કે અમેરિકન સામાન્ય વાંચકને ઓછી આકર્ષક લાગે છે; પણ જે દોષને દાખના હિંદને બરાબર મમજવાની ટુચ્છ હોય તેણે આધીનતાના લાખા યુગો

દંભિયાનના પ્રાચીન દિંદો અબ્યામ કરવામાં કાષ્ટિ મહેનત કરી મેનાય મેળવવો જોઈએ.

મદેર કે રાવળનાં બધારણોમા થતી ઉત્કૃષ્ટિઓના ઉદાહરણ ૩૫ થતા માત્રન કાળનાં સુમેષ, રોમ કે ગ્રીમની માથે દિંદો રાજકીય ઇતિહાસ ગ્રંથોમાં બિનરી રહે એમ નથી. બીજી એશિયાવાસી પ્રજાઓની પેરે દિંદોઓ માત્ર આપણુક અમલથી મામાન્ય રીતે મંતુર રહ્યા છે અને પરિણામે એક મંતર તથા બીજી વચ્ચેનો એક વિવિધ રાજકીય મંત્રાઓની ક્રમેક્રમે થતી અભિગદિ કરનાં લુદાલુદા આપણુક મત્ત્યકર્તાઓના અંગત લક્ષણો અને શક્તિઓ ઉપર આધાર મળે છે. ચદશુપ્ત મૈત્ર્ય, અગોષ્ટ અને આજર જેવી શક્તિશાલી આપણુક વ્યક્તિઓએ યોગેસા નિયમો તેમના કર્તાના મંત્રની માથે જ મરણ પામેલા છે. કાપ જે રાજ્યમધ્યગજનુ ઘડનર ગાવી મ્તુ છે અને જે દલુ આપૂર્ણ ઘડતરવાળુ છે તે પડેરાઓને કાથે બદાઈથી આપાત થએલુ છે, અને જે થોમના સામ માટે તે થોજાએલુ છે તે તેને અપૂર્ણ રીતે અમળેલા છે અને મંભય છે કે કદાચ આ ભૂમિ તેને તદ્દન માફક ન પણ આવે.

હિંદના ઇતિહાસની મૈત્રી વધારે અગત્યની સાખા તેના ચિતનોતો ઇતિહાસ છે. દર્શન, ધર્મ, વિજ્ઞાન, કળા અને સાહિત્યના ક્ષેત્રમા હિંદી ખ્યાલોની કથા યોગ્ય રીતે રચી કરવા માટે, તે દેશની રાજકીય ઘટનાઓનો મામવારી ઇતિહાસ અનિવાર્ય પાયા રૂપ છે. જે વાચકોને એ ઇતિહાસ શુદ્ધ અને કોમકોઈ વાર કરાજો આપનાર લાગે તેમણે એમ માની મન વાગવુ કે તેવો ઇતિહાસ હશે તો સમયના ક્રમેને યોગ્ય રીતે અનુસરી વધારે આકર્ષક ગચ્ચોની રચના કરવાનુ શક્ય થશે.

પૂરવાણી

‘અર્ધી હિન્દરી ઝાંઘ ઇડિયા’ નામના પુસ્તકની છેલ્લી આગ્રત્તિમાં (૧૯૨૪) તેમજ તે પહેલાની તે પુસ્તકની આગ્રત્તિઓમાં ડૉ. વિન્સેન્ટ સ્મિથે જાણ કર્યું છે કે.—

ક ‘પણ એટલું તો અપૂર્ણ છે કે હિંદમાં વિશાળ મુલક ધરાવનાર દેશના રાજ્યોમાં વાસુદેવ છેલ્લો હતો. તેના મરણ પછી ઉત્તર હિંદમાં કોઇ સર્વોપરી મત્તા હયાત હોવાનાં કાંઈ જ ચિહ્ન નથી’ (પૃ. ૨૬૦)

જ ‘ધણકરીને મખ્યાનધ રાજ્યો અવતર થઇ એકા દશે અને તેમણે દૂકમુદતીઆ રાજ્યો ન્યાખ્યા દશે. . . . પણ ત્રીજા મૈકાના દત્તિદામ માટેના માધનોની એટલી બધી ગ્રાહ્ય છે કે તે દેવા અને દેવતા દશે તે દહેવું અશક્ય છે’ (પૃ. ૨૬૦)

ગ આગરે ઇ. મ. ૨૨૦ કે ૨૭૦ના અરસામાં કુશાન અને આઘ વળનો લોપ થયો અને ત્યાર પછી આગરે એક મૈકા જાદ મામાન્ય મત્તા બેગવતા ગુપ્તવરનો ઉદય થયો એ ગાગો હિંદના દત્તિદામની આખી મર્યાદામાં મીથી વધારે અધકારમાં ડબ્બેલો છે. (પૃ. ૨૬૦)

પટ્ટણના સુવિખ્યાત વક્રીય અને પ્રાચ્ય પુરાતત્ત્વના અગ્ર અધ્યાસી ડૉ. કાર્લા પ્રમાફ ન્યામ્યાવ તેમના ‘હિન્દરી ઝાંઘ ઇડિયા’ એ ડી. ૧૫૦ થી એ ડી ૩૫૦’ (૧૯૩૩) એ નામના પુસ્તકમાં લખે છે કે ‘મળી આવેલા માહિત્યોનો ઉપયોગ મળતા મળે જતાવ છે કે ઉપર આપેલા અવતરણોમાંના એકનો પણ નીકાર કરવાની કે ભાગ્યેય તેવા કથનો ફરી કથનાની કાંઈ જ જરૂર નથી આપણે આગળ નોંધશું તેમ તે ગાગાનાં ધનિદામ માટેના માધન વિપુલ છે અને એ ગાગાના બે વિભાગ માટે તો પ્રાચીન દિદુ દત્તિદામકારોએ નેને આપણે માટે જદું વૈજ્ઞાનિક રીતે ગોઠવેલાં જે.’

ગ્રામ ગમ્ભીરતાની પાંચ દિશામાં મોટા મલોપની મતા નેતાની એમ કહેવું નહન અવધાર્ય છે. એવી રીતે અથવા ક્યન પરીબર પાસે રહી મોટા એમ નથી. આમાન્યગત્તા બોગવના ગ્રામ ગમ્ભીરતાના મમયમા પહેલા દિશાના પુનઃપ્રાપ્તિનો આગળ આપા મેકામા અને મરુદ-ગમના અમય દરમિયાનના થયો દનો એમ કહેવું ગદાગદ નથી; ખરે જોનાં દિશાના એ ઉપધાનનો આગળ તેનો પહેલાં એક નેકા પર થમ ગમેલા 'વાકાટક' ગમ્ભીર અથવા તેમનાથી પણ આધી મદી વેળા થમ ગમેલા 'ભાગશિવ' મદાગમેના મમયના થયો દનો.

વિન્સેન્ટ રિમથના આખા પુસ્તકમા 'વાકાટકવચ' વિશે એક લીટી નુદાં નથી અને 'ભાગશિવો' વિશે મરુદ પાસે પુસ્તકમા એક પણ લીટી જોવાની જોવામા આવતી નથી. 'ભાગશિવો' વિશે મોટા ઐતિહાસિક કે પુરાતત્ત્વના મામિકમાં લખેલા એક પણ લેખ માગ જોવામાં આવ્યા નથી એમ થી. વચગાથ કહે છે. 'ભાગશિવ' તથા 'વાકાટક' એ બંને વેશોને મુખ્ય ઇતિહાસ, મારા સદર પ્રમાણરૂપ ગણાના તામપદા કે શિક્ષાલેખમા આવી ગમેલો છે ન જોના એ બાબતમા થમેલુ આ દુર્લભ ખરેખર આશ્ચર્યકારક છે. આનુ ખડ કારણ એ છે કે એ લેખાના તરી ડો. ફલીટ અને બીજાઓએ એ લેખો લખ્યા, તથા તેના તરજુમે કયો, છતાં પણ તે લેખોમા આપેલી દકીકત તરફ તેમનું લલ જાણે તદ્દલુ દોરાલુ નહિ ડો વિન્સેન્ટ રિમથ તથા તેની પછીના બીજા ઇતિહાસકારોએ, પ્રાચીન લેખાના આ અવધારીઓનું નેતૃત્વ નીકારી તમના મત પર મરુદ માર્યા કર્યું અને પરિણામે એ આખા માળાને તેમણે ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ તદ્દન દોરો અને કેમપણુ જનની આજ્ઞમ માલિતીના સાધન વગરનો ગણી દાવ્યો. તે લેખોમા 'પ્રવર્તન' નામના ગમનુ નામ આવે છે. માર આ અશ્વમેધ થય કરી તેણે પ્રાપ્ત કરેલુ 'સઆદ' પદ પણ તેમા લખેલું છે; છતાં ડો. ફલીટ તથા કિલ્લેર્ન જેવાની નજરે એ વાત ન ચડી એ કેવું?

આ એ વેશોની દકીકત વિગતારથો વિષ્ણુ, વાલુ, અદ્યાક તથા

ભાગવત વગેરે પુરાણોમાં આપેલી છે, પણ પુરાણોને ગણ્યા માનના પાશ્ર્વત્ય લખેને તેના તરફ દુર્વચારે એ આભાસિક છે. પુરાણોની દખીલત આપણને ન મળે તથા એની અથવા અમગત લાગે, અથવા તેમાં વળેલી દખીલોનું મમર્થ કરે એના વેષ કે મિઝાના નવત્ર પુરાણના અભાવને જ કાણે તે દખીલના ખોટી અથવા ગણ્યા ઉપ માની લેવી એ આભાસી નથી. પુરાણોના લખનાર ભાગ પીને લખવા એમ હતા, અમમ વીતાવવાનો ખીને મમ શુભ ભાગ નહિ શુભવાધી, કલ્પનાને મોડે આ કપોત-સ્પિત વાતો લખી મટવા તે એમ હતા એમ માનવાને કાલ કાણુ નથી એ લોનને જૂની જૂની રાતો મહેવામાં તેમનો કાલ નાર્ય નરોતો આનકાન થએની મોરો પચી જણાય છે. તમા આપેની વગાવગીઓ તથા મીઠા ઐતિહાસિક માહિતીઓ વિશ્વામ પાત્ર છે હા, એમની વખવાની પદ્ધતિની માહિતી ન હોવાથી એમને લખેની દખીલોને યથાર્થ ક્રમમાં સમગ્રતા અડચણ નડે ખરી. પાશ્ર્વત્ય દતિદામનો, આ જૂનભરેલી દષ્ટિને વીધે, પુરાણોની અદર આપેની માહિતીનો ઉપયોગ કરના અવગતા હતા, પણ પુરાણોમાં આપેની ઐતિહાસિક ઘટનાઓ પર તદ્દન દુર્વચાર કરવા કરતા, ખીજ પુરાણો દ્વારા તેના મત્યામત્યનો નિનુષ્ઠ ડગી મીઠા મરત્ર પુરાણો દ્વારા જેનું મમર્થન થતું હોય તેની યામનોનો મીઠા મરવાની રીત તેમજ અખત્યાગ કરી હાત તો ઉપર દર્શાવેના નિગથામર્સ નિર્જુષ તેમને કરવા ન પડ્યા હોત અને દિદ્દના જુમ દતિદામને પાછો મેગરનાનું કાર્ય વેગથી આગળ થવી ગકયુ હોત.

‘ભાનશિવ’ તથા ‘વામદેવ’ એ બે વચોની દખીલ એમી મરી ક્રમ પુર નર ગોવવામાં શ્રી જયમવાયે પુરાણોનો છટથી ઉપયોગ કરેમો છે, અને તેમાંથી મગતી માહિતીનું સિવાયેમો, તાત્રપરો તથા મિઝા ઓમાંથી મગતી પુરાણથી મમર્થન કરી, અત્યાગસૂધીના દિદ્દના પ્રાચીન ઇતિહાસના અવ્યારીઓ જેને દિદ્દના પ્રાચીન ઇતિહાસનો અધમર અર્થો મુગ મરતા હતા, તે મુગનો મગમ અને વિગતથી ભરેલો ઇતિહાસ

રમૂ કરી શક્યા છે. 'હિંદુત્વના પુનઃસ્થાનની વિધિ સદસા મમુદ્રશુષ્ક અને ત્યાર પછીના મુખ્ય સમ્રાટોના અમલના ગાળામાં અલુચ્છિતવી ગંભીર નહોતી થઈ ગઈ, પણ તે મમલની પહેલા લગભગ બેથી અઢી સેડના ગાળામાં આક્રમણકારી પરદેશીઓના, ખામ કરીને 'કુશાનો'ના પ્રાગલ્ભ્યમાં દબાઈ ગયેલા હિંદુત્વનું પુનઃસ્થાન, વિંધ્યશક્તિ તથા તેના વશને અને લાગણિય નાગ મહારાજાનેના સમયમાં શરૂ થઈ ચૂક્યું હતું એટલું જ નહિ, પણ મારી સફળતાવી આગળ ધરી ચૂક્યું હતું, એ હકીકત તેઓ શ્રી આપણી આગળ રમૂ કરે છે. તેમણે કરેલી શોધો અને મારગો આપનામાં આવશે

ભારશિવો તે કોણ ?

૪. દ્વિતીયા 'શુભ ઇન્ડિશન' નામના પુસ્તકના પૃ ૨૩૫ ૨૩૬ પર નીચેના તાત્પર્યના લેખની નોંધ છે.

અદ્યતનસિતિ વેપિતશિર્વાલિંગોદ્ગ્રહન શિવ મુપરિતુષ્ટ ગતવશાના પરા-ક્રમાધિગત ભાગીરથ્યાનલમલ મૂર્ધામિકાના દશાયમેભાગ્યુચ્ચસ્નાનાના ભાર શિરાનામ્ .

અર્થ — શિવના અગ્ર કપ શિવમિગતો ભાગ ખભા પર વહેવાને તરણે મારી રીતે પરિતુષ્ટ થયેલા શિવપ્રમાદને પરિણામે હિંદુમત્ત થયેલા નગરશાના અને પાતાના પરાક્રમથી મેળવેલા અમલ ભાગીરથી જલથી જેનો પ્રધાનિદેહ થયો છે અને દમ અશ્વમેધનું અવભૂથ મ્નાન જેમણે કરેલું છે એવા ભારશિવોનું

ત્રણ લીટી જેટલી ઘોડી જગ્યામાં આ તાત્પર્યમાં દૂકામાં જના અર્થસમક રીતે કંધો મુદર અને મલિત ઇતિહાસ આપવામાં આવેલો છે .

કુશાનવશનો છેલ્લો રાજા વાસુદેવ દત્તો કુશાન મરતના હતમાં વર્ષ સુધી તે રાજ્ય કરતો હતો એમ એપિગ્રાફિયા ઇન્ડિકાના દમમાં પુસ્તકની પ્રવચ્છામાં 'સુએ' આપેલી વાદીમાંના મથુનના ૭૬૨ખ્યાક-વામાં લેખથી મમલન થ છે આ વાસુદેવના અમલના છેલ્લા વર્ષોમાં એટલે આગરે ઇ. સ ૧૬૫માં અથવા ઇ. સ. ૧૬૬માં તેના અમલ ની

મવોંપરી મત્તાધારી કુશાનરશનો અત આચ્યો. કુશાનરશના અનને સમય, ભારશિવોના ઉદયકાળની વગોવગ આવી ગએલો છે તેમને ઉદય થાય છે, ત્યારે આગ્રાન્યની મત્તા ભોગવતા કુશાનોની મત્તાને ધ્વગ કરવાનું કામ તેમની મામે આવી પડેલું હોય છે

કુશાન વર્ચનની એક મદી પત્રી 'ભારશિવ'વ શના રાગ્ન કો એક દિદુગ્તા ભાગીરથીના પરિન જનથી અભિગેક પામી, એક દિદુ ગાન્યની ગાદીએ આચ્યો એ મો વર્ના ગાગામા દિદના ઉત્તર પ્રદેશમ મત્તા જમાની એડેલા પરદેશીઓ પુરાણોની ભાગામા સૈવ મૂર્ધાભિવિજ્ઞસ્ત એટલે વેદોક્ત વિધિથી કરાની અભિરો ક્રિયા થયા વગર જ ગાદીએ આવેલા હતા

આ 'ભારશિવ'વ શના રાગ્નઓ 'નાગરશ'ના કાન્નિય ગાગ્નઓ હતા 'નાગરશ'ના લેખોમા એક 'ભારશિવ' રાગ્નનુ નામ આવેલું છે તે નામ પરથી જણાય છે કે તે 'નાગ' ગાગ્ન હતો અને 'ભારશિવ'વ શનો હતો તેનું નામ હવે મહારાગ્ન થી ભવનાગ આદ્ય અને તેમના મમકારીન તુખાર-મુરગ્નન એન્ને કે -શાનરશના પતન પત્રી પુનઃ, ગિય કિના નદીને કાંઈ 'વિંધ્યશક્તિ' નામના રાગ્નના ઉદયની વાત થયે છે એ વિંધ્યશક્તિના પુન ॥ અમયની અગત્યની મમજ્ઞતિ આપના પુરાણો 'નાગરશ'નું વર્ણન કરવા માટે ૭ શુગરશના રાગ્નઓના સુમાઓની નગરી તરીકે સુનિખ્યાત થએલી વિદિશા નગરીમા નાગવ શની ઉત્પત્તિ થઇ પુરાણો વિદિશાના એ નાગરશના એ ભાગ પાડે છે (૧) શુગરશના અત પહેલા થએલા અને (૨) રાગરશના અન પત્રી થએલા

મત્ત્યપુરાણમા નોધેનું છે કે —

સુસર્માન પ્રણય ત

શુતાના ચૈવ ચચ્છેદ કષિત્વાનુ ચત તદા

અર્થ — (આદ્ય નાગ્નએ કાણેવ રાગ્ન) સુસર્માને કેદ કરીને તથા તે મમમે શુગસત્તાનું જે કાષ્ઠ બન રહ્યું હતું તેનો નાશ કરીને આ કથનમા જેનો ઉલ્લેખ કરેલો છે તે તેના પિતૃગત વિરાસ

આન વિદિશામાં ટળી રહેલી શુભસત્તાનો ઈ આશ્રિ અથવા માત નાદન
ગમનએ શુભસત્તાનો નાશ કરી દક્ષિણાપથના મંત્રાગે હોવા ઉપરાત
આર્યાવર્ત ૧૧ પણ મંત્રાટો થયા તે મમથનો ઉ રેખ ઉપવા કથનમાં ૭
તે મમથ આગરે ઈ સ પૂર્વે ૩૧નો હશે એ અરસાના શુભસત્તાનો
નાશ થયો પુરાણોમાં લખેના શુભવશના અત પહેલા તથા તેના અત
પછી થએના વિદિશાના નાગરાગનએ આ દ્રષ્ટિએ નોતા ૮ સ પૂર્વે
આગરે ૩૧ની પડેના તથા તેની પછી થએના હોવા નોંઠએ

પુગળોની નોધને અનુસરતા ૮ મ પૂર્વે ૩૧ પહેલાના નાગવશના
ગમનએ નીચે મુજબ ૧૧ છે —

(૧) જો નાગોનો રાગ, તેના હુસ્મનના પાનનગરનો નિગેતા
અક્ષા-પુરાણ મુજબ તે પાનનગર સુરપુર હતુ આ સુરપુર દાય ઇદ્ર
પુર હોય અને શુનક રાહેર નિ નાનુ ધદોર ખડ એ ઇદ્રપુરનુ રથા ૧
પતાનનુ હોય એવો મલન ઈ ત્યા મથુરાના મહેરાતા સિદ્ધાઆ મોની
મખ્યાગા મોનો છે

(૨) બોગી રોનો પુન

(૩) રામચન્દ્ર—અદ્રાનુ—નેતો ધાત્ર

(૪) નખરાન અથવા નખયાન એ ૧૮ નદપાણુ વિજડપુરાણની
યાદીમાં આ નામ મૂળી દેરામાં આનુ ઈ એનો અર્થ એવો થાય ૨
નાગવશની યાદીમાં એ નામ રાચનાનુ નથી

(૫) ધન અથવા ધર્મવર્ધન

(૬) વમાર—અના નામનો ૧૧ શે મ્યા રગ ૧ નાનુ અને અક્ષાઃ
પુગળુ તને એમથી ગાથી પેઠીએ આવેના રજીરે ૮ ધર્મ ધણમરીને
તેની ત્રીજી પેઠીએ થયો હશે

આમ નામની સ્ત્રિ આપ્યા પછી ત્યાં પછી ૧૧ રાગથી પુરાણો
અપર એ રેખા દોરે છે આગવશમાં તે પહેલાના ગમનએના નામ
આગેના જ નથી જ્યારે વાયુ અને અક્ષા-પુરાણોમાં એનુ કહેણુ છે ૩
ત્યાર પછીના રાગ શુભવશના અત પછી થયા છે

મૂતાન્દિ તતઘાપિ વૈશિનુ મવિપ્યતિ

મુક્તાના તુ કુલ્લ્યાન્ત

એમ્ણે કનડયાન પર જીત મેળાયા પછી માનસાદનો મધ્ય દિંશ્મા આન્યા અને ત્યા આવી તેમણે શુગ અને કાલ્પ રાગઓ પર જીત મેળવી ત્યાં પછી

શુગરશના અત પછી થએલા નામ ગગ્ગઓની યાદી નીચે મુજબ છે

(૭) જૂનનદિ અથવા જૂતિનદિ

(૮) નિશુનદિ

(૯) ચરોનદિ—શિનુનદિનો નાનો ભાગ

બીજા રાગઓનો નામનિર્ણય કરવામાં આવ્યો નથી વાયુપુરાણ આ વિદિશા નામોને ‘વ્રધ’ અથવા જિવના આખના અથવા નદિ મંદે છે શુગરશના અત પછી ગાદીએ આવેલા નાગરશના આ રાગઓના નામને અતે નદિરૂઢ જોડેલુ જોવામાં આવે છે

હન્વીમનના પહેલા મેમમાં શુગરશના અત પછી મઝ થએલા નાગરશના ગગ્ગઓની હયાતીનું અર્થઘટન કર્યો એમ્ણે વખ ‘પદમપવાયા’ ગામ આગળથી મળી આવ્યો છે આ હાલનું ‘પદમપવાયા’ પ્રાચીન પદ્માવતીના ધ્યાન પર આવેલું ક મેઘ જાદેર મન્યાના મળ્યોએ વક્ષ-મધિખંડની મૂર્તિની ધ્યાપના કરી હતી તેની પરના ધ્યાપના વેખમાં તે ધ્યાપના રાગ ગામીગિવનદિના અમરના ચોથા વર્ષમાં થયાનું જણાવેલું છે નિપિ જેતા એ સેખ હન્વીમનના પહેલા સૈમમાં મળી રાખ્યા આ જેતા એમ જણાય છે કે જિવનદિ—ચરોનદિ પછી થઈ ગએલા તથા પુરાણોમાં જેના નામો આપવામાં આવ્યા નથી તેમણે એમ્ણે રાગ દેવો લોકેએ પુરાણોમાં આવેલી રાગ વર્ણીઓની માન્યતા એમ્ણે વાત નક્કી રાખવા જેવી કે જ્યારે માર્ગ રાગ ગગ્ગ મળી જઈ મેઘ બીજા મેમોપર સત્તાધારી વગના નામના અમર નીચે પમાર થાય છે, ત્યારે પુરાણો તે વગના રાગઓના નામ આપના અમ્ણી જાય છે, અમર ક મ તેના અમરના ચોથા વર્ષ પછી આ શિવનદિરાગ મળે હતી મત્તા નીચે આવી

મથો હોય પુરાણોમા એ વાતની મોઢ તો છે જ કે પદ્માવતી નગરી
કનિકના સુખ મહાદાનપ વનખાન્ના તાગામ પમાર યદ મર્

ત્યારે અત્યાગ સુનીના નાગવગના ઇતિહાસને આપ નીચે મુજબ
ગો'રી રાખો —

ઈ સ પૂર્વે ૩૧ની માવની પહેલા સેપથી નગા સુધીના નાગ
રાજાઓ યથા ભાગવતમા આ રાજાઓના નામ આપેના નથી તે જ્ઞેતા
એમ જણાય કે જૂનનદિના સમયથી એ નગની ફરી સ્થાપના થઇ અને
તે નગે પદ્માવતીને પોતાન પાટનગર મના યુ આ મથો 'અર્ધુમિદુ'
એના નામના પ્રખ્યાત ગિરનિગની સ્થાપના કરનામા આવી હતી
દાનમા પદમપનાયા આગળ મી ગડુએ એ અર્ધુમિદુ મકરના મદિન્નો
જોડનો તથા ખીજા કેના સિંપદામેની મોઢ ફરી છે એની સ્થાપના
પણી માત સેમ જેટલા મમયે ફરિ જનજીતિના રખતમા લોદામા એની
સાતો વાનગી હતી કે તે નિગ અવધૂ છે

આ તો પુગણુમાથી મળતા ઇતિહાસની રાત યદ દવે મિહાઓ
આપણને આ નાગનગની લી માહિતી આપે છે તે જ્ઞેતએ ન્દયાક જૂના
મિહા મથુરાના કહેવાય છે શ્રી જયસ્વાન તે મિહા નાગવંશના પહેલાના
નગનઓના છે એમ માને છે બ્રિટિશ મગ્રહસ્થાનમા રોડદાન, ગમદાત
અને શિવુચદ્દદાતના સિહાઓ છે નિષિ જ્ઞેતા મેનદાતના મિહા
સોની નમારે પ્રાચીન અને ઇન્ડીયનના પહેલા મેકના હોય એમ જણાય
છે એ મિહાઓ પર જ્ઞેતા નામ છે તે ત્રણ રાજાઓ નાગવગની વાદામા
આપરો આગળ આપેના સેનામ રામચદ્ર તથા લિગુનાદે હોય એમ
જણાય છે આ ઉપગત ઉત્તમદાત, પુરદાત, તેમજ કાશદાત, ગિરનાત
અને ભવદાતના પણ સિહાઓ છે પુરાણોની વચાનગીમા આનના
નાગવગના રાજાઓના નામ, તથા મિહાઓ ઉપરથી મળી આવતા
નામો પરથી નાગવગની વચાનગી ચાનચરી ક્રમમા જોદીએ તો નીચે
પ્રમાણે જોડી ગકાય

વિદિશા નાગોની વસાવણી

- મોપ (ઈ. મ. પૂર્વે ૧૧૦ થી ૬૦) સિન્ધ મળ્યા છે.
 બોની (ઈ. મ. પૂર્વે ૬૬ થી ૮૦) સિન્ધ નથી મળ્યા.
 ગમવદ્ (ઈ. મ. પૂર્વે ૮૦ થી ૫૦) ધખા સિન્ધ મળ્યા છે. તેથી જ તેને
 નગવદ્ સાંભો દમે ભરી ધારણા
 મર્મરમાં (ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦ થી ૪૦) સિન્ધ નથી મળ્યા
 ચમાર (ઈ. મ. પૂર્વે ૪૦ થી ૩૧) સિન્ધ નથી મળ્યા

આ શુગવણના અંત પહેલાના નામ રાજાઓની યાદી કદી મળાય
 મથુગામા રાજ્ય કરના શુગવણના શુગાઓને ત્યારથી કાઠવામા આ
 પહેલાના નામરાજાઓએ ભાગ ભગ્નવ્યો દોષ એ બનવાનેગ છે, જેકે
 એ રાજાઓએ મથુરામા રાજ્ય કર્યું દને કે કેમ તે આપણે તેમના સિન્ધા
 મથુગામાંથી મળી આવ્યા છે તે ઉપરથી કદી સમજીએ નહિ; કારણકે
 મથુગા તો મોટું મહેર દનું અને તેની પડોગમા આવેલાં પદ્માવતી,
 વિદિશા, આદિગણ વગેરે મહેરોના સિન્ધા ત્યાં આવતા દના ગમે તેમ
 દોષ પણ વિદિના તથા મથુરા વચ્ચે ધખા જુના મમયથી મંમધ આપુ
 હોનાનું જાણાય છે.

ઈ. સ. પૂર્વે ૩૧ પડોના નામરાજાના મળઓની યથા મમય યાદી
 નીચે મુજબ થાય —

- (૭) આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦ થી ૧૦ સુધી—જૂનનાંદિ સિન્ધા મળ્યા નથી
 (૮) " " " ૧૦ થી ૨૫ સુધી—સિન્ધુનાંદિ ધખા સિન્ધા મળ્યા છે.
 (૯) આશરે ઇ. સ. ૨૫ થી ઇ. સ. ૩૦—યજ્ઞનાંદિ સિન્ધા મળ્યા નથી

ઉપર આપેલી અને યાદીઓમા આવેલા નવે રાજાઓનો એકએક
 જોરોનો મંમધ આપણે જાણીએ જીએ જૂનનાંદિના સમયથી આ નામ-
 રાજાઓ પદ્માવતીમા રાજ્ય કરતા હશે થશે નહિ પડોના નામરાજાના નામ
 પુગણો આપતા નથી. સિન્ધુનાંદિ, જેનું નામ યજ્ઞમણિબદ્રની પ્રતિમા
 સ્થાપનના લેખમા છે તે આશરે ઇ. સ. ૫૦મા થયો હશે અને પુરાણોમા
 જેના નામનો નિર્દેશ નથી, તે પૈટાનો હશે. ઇ. સ. ૮૦ના અરમાથી
 ઇ. સ. ૧૫૦ સુધીના ગાળામા ઉત્તર હિંદમા કુશાનોની સત્તાની સ્થાપના

યામ જે એટલે નાગગજઓ પુરિયા નાગપુર, નન્દિર્ધન નગેરે મધ્ય હિંદમાં
આવેના પગેશીઓથી સુરક્ષિત યથોપાધી રહી જાય છે

ઉપરની જે યાદીઓ ઉપગત નીચેના રાજ્યોના નામ મિલ્યા
તથા શિનારેખા મળી આ યાદી

પુનર્ણાત

ઉત્તરભાત

ભદ્રાત

ભરતત

ગિરનારિ ન્યથા શિનાત

આ રીધા રાજ્યો મળી આશર ૪ સ પૂન ૧૧૦ થી માહી
૪ મ ૭૮ સુધીના લગભગ ૧૦૦ નાગો ગાળે ગાળે છે

નાગવશ અને વાકાદકવશ

પુરાણોના કથનાનુસાર નાગવશની મોટી શાખા લગભગમધ્યથી
વામદેશમાં લગી ગઈ એક નામદક શિનારેખાથી આ રીધતનુ
સમર્થન યાય છે પુરાણો મ્હેં ૪ મ યોગના પગી તના અમના નિર્દેશા
નાગવશમાં ગજઓ થશે

તથાવચ મવિચરિત રાજ્યસ્તથ ચસ્તુ વે ।

દૌહિત્ર શિશુરો નામ પુત્રિવાયા મૃગાડમસ ॥

અર્થ — તના નસમાં ગજઓ થશે અને તમાના માધારણરીતે
શિશુના નામથી ઓગળાતા તેનો પૌત્ર પુરીમાં રાજ્ય થયા

ગીતી રીત ઉત્તરે ટિં મા થના કુશાનની રાજાના ૮ શાખાની
અમરથી નાગગજઓએ પદ્માવતી છાંયુ પુરાણોમાં એવું અપ્પ કથ ।
૬૨ નિ નસમાં પદ્માવતીમાં ન્યો ૭૨ મધ્ય સુધી રાજ્ય મળેના હોતો
આ મધી રાજાઓ ઉપરથી આપણે એમ માની નહીએ ૨ આશરે
૪ મ ૮૦ થી ૪ મ ૧૦૦ ના અસમાં નાગવશ નિર્દેશાથી મળુ ।
જેનો ધોરી રહેતો હામ મધ્ય હિંદ ॥ કુગમ જગત પ્રદેશનો આગમ લે ૭
પુરાણો નાગવશો કતિદામ મ્હેનામ્હેના શિશુ આગમ આવી

પહેલે છે એટલે વળી પાંચુ રિધ્ધગઝિના આમાન્ય રીતે પ્રસિદ્ધતામાંથી
ઓળખાતા પુત્રનો પ્રતિદામ આપતા રિધ્ધગઝિના વચની મ્થા કહેવા
માટે કે રિધ્ધપુગણુ એક ન્ષટ્રુ યુવન છે કે 'શિગડ' અને 'પ્રરીર'
એકી મારે નાન્ય કર્યુ લાગરનમા 'શિગડ'ન નામ જ આરતુ નથી
એ તો દેખાતુ જ છે કે પુનખના ઇતિહાસકારે આ ન્થગે એમ સૂચવવા
માટે છે કે એ 'શિગડ' તેના માતામદ નામરામની ગાદીનો વાગ્મ થયો,
અને તે દૌદિત્રને નામે રિધ્ધગઝિનાનો પુત્ર રાજ્ય કરતો હતો વાપુ અને
મહ્માપુરાણો પ્રસારનો અમલ ૬૦ વર્ષનો હોય છે અને તે પુરી, કાચનકામા
આચરા વધારે ખરીરીતે પુરિષ અને ચલુખમા રાજ્ય કરતો હતો એમ
હજી છે શિનાતેએમા ભાગશિર અને વામઝક ઇતિહાસની જે વિગતો
આપેલી છે તેની નેરે આ દર્શાવત મળતી ચાર છે એટલુ જ નહિ
પણુ તેનાથી પુનથુમા આપેલી દર્શાવતોનુ મર્ચર્ચન ચાપ છે

એ 'સાકાટક' શિનાંખ નીચે મુજબ છે —

મારશિરાના મહારાજ ધીમવતામદાહિસસ્ય મંત્રિમીપુત્રસ્ય પુત્રસ્ય
વાક્રટકાના મહારાજ ધીરદસેનસ્ય

આ લેખ પરથી જણાય છે કે 'પ્રરીર' એવા ઉપનામથી એક
ખાતા મહારાજ પ્રવરમેનનો પુત્ર ગીતમી પુત્ર તેની પત્ની ગાદીએ
આપ્યો નહોતો પણ મહારાજ પ્રવરસેનનો પૌત્ર તથા ભાગશિવ મહા
રાજ ભવતામનો દોહિત રદમેન તેની પત્ની ગાદીએ આ થો હતો મહા
રાજ પ્રવરમેનના પૌત્ર કરતા ભાગશિવ મહારાજ ભવતામના દોહિત
તરીકેનુ તેનુ પદ વધારે ગૌરવમય હતુ એક વામઝક તામપકમા આ
રદમેનને 'ભાગશિવ' તરીકે વર્ણવેલો છે તેમા વર્ણેસુ છે કે મારશિરાનો
મહારાજ ધીરદસેનસ્ય સાકાટક સિ (તેને રદમેનના મરણ સુધીના ગાગાને
પૂત્રીસેન વસાથી રાક થતા ત્યાં પત્નીના વામઝક ગાગાથી છુટો પાડી
નાખે કે આનુ કારણુ ન્ષટ્રુ છે મહારાજપુત્રને હાથે દાર ખાઈ રદમેન
મરણ પામ્યો એટલે સામઝવગ ચુમરશને આધીન થઈ ગયો સમ્રાટ
સમુદ્રગુપ્તે હતેના નામઓની જે યાદી આ સાદામાં નિગમનબના

જામ પૃં છે તેમા ગેનુ નામ આપેલુ છે પૃથ્વીસેન નાગરાજ્યોના મુલકનો વારસ થઈ ગાદીએ આ ચો ત્યારે 'સાકાટક રાજનો સો વર્તનો ગાળો પૂરો થયો હતો એ ગો વર્તનો ગાળો તે સાકાટકના અંતત્ર નોબ અમનનો ગાળો એ ગાળાનો ઉલ્લેખ કરતા વખાયુ છે કે વર્ષશતમભિવર્ધમાન વાશદગ્ગસાવન રાય અને કલ્યાડપુરાણુમા વિધ્યસકિતના રાજનો ગાળો ૮૧ વર્તનો આપેલો કે સમા વળવતિ મુત્વા વૃથિર્વા તુ ગમિષ્યતિ એન્તે ૨ '૯૬ ર્વ પૂન થતા એમનો અમન પૂરો થઈ જશે

‘ભારશિખ’ નાગરાજ્યો

ઉપર આપીને એયુ કે વાકાટક રાજના પ્રતાપી મહારાજ પ્રવ મેનનો પુત્ર જાતમીપુત્ર ‘ભારશિખ નાગરાજ્ય મહારાજ શ્રી ભગનાગ ની રૂરી વેરે પરબો અને તેનાથી તેને થએનો પુત્ર રક્સેન મદા ગ / પ્રવરસન તથા ભવનાગ ॥ મુલકનો વારસ થયો એ રક્સેનને દરારી તથા રણુમા કણી સમુદ્રગુપ્ત તેના પદ અને મત્તાનો વારસ બન્યો હવે આ નાગરાજની મધક રમારે વિજિતો મેળવીએ

આગળ આપણે એ પણ જોયુ છે કે મીથી પહેલા નાગરાજના રાજ્યો આશરે ૪ મ પૂર્વે ૧૧૦ થી ૬ સ પૂર્વે ૩૧ સુધીમા મથુરા કે નિહિશામા રાજ્ય ગયા હતા એ ગાળામા પાંચ રાજ્ય અને ચાર પેઢી થનાન પુરાણ જણાવે છે તથા તમાના મદના રાજ્યોના હોરાનો મહાન હોય એના સિમ્હા પણ મળી આવેના છે તે સિમ્હા મના તેના અત્યાર સુધી નિર્ણય મદનામા આવેના નહીતા ૬ સ પૂર્વે ૩૧ ના અ રસામા અ દ્રરાજ્યોને હાથે શુભસત્તાનો પ્રમ થયા જણાય છે એ સીના પડી થએના નાગરાજના રાજ્યો ન પુરા ॥ વની પહના થએના નાગરાજ્યોથી જુદા પાડે છે તેમના નામને છેક નદિ પદ લગાડેલુ હોય છે એના પણ રાજ્યોના નામ આપી પુરાણો ત્યાર પછીના રાજ્યોના નામ આપતા નથી મહાન છ કે એ અવસામા કુશાન રાજનું આધિપત્ય ઉત્તર દિશા અચાયુ હોય અને પશ્ચિમાએ એ નાગ વશના રાજ્યોએ મથુરાથી રિફિસાનો ધોરી નાનું છાડી મધ્ય દિશા

જંગલથી હાજીઆ પ્રદેશનો આશ્રય લીધો હોય. મહાશત્રપ વિન્ધ્યવદ્ધાનિ પદ્માવતીમા મરતા જમાવી રહેવાનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્ય પુગણોમા છે.

લગભગ એકસો વર્ષ સુધી ઉત્તર દિંદમાં કુનાનોનુ પ્રાચીન રહ્યું ત્યાર પછી વળી પાછા એક નાગરાજને આસરે ઇ.સ. ૧૭૫ કે ૧૮૦ માં મથુરામા દિંદુમત્તા કરી ન્યાપતો આપણે જોઈએ છીએ. પુગણો એ નાગ-કુળને નવનાગ એવે નામે ઓળખે છે. એ નવનાગવંશના રાજાઓની રાજમુદ્રા 'ભાગશિવ'ની હતી. મિહ્ના તથા પુરાણો ઉપરથી એની શી દલીલ મળે છે તે હવે આપણે જોઈએ.

'ઈટેલોગ ઓફ ધ ઇન્ડિયન મ્યુઝીઅમ' નામના પુસ્તકના પૃ ૨૦૬ પર ૪૩મજ્જાકની પ્લેટમા વિન્સેન્ટ નિમિથે ૧૫ તથા ૧૬ મંખ્યાંકમા એક મિહ્નાની નકલ છાપમા આપી છે. એના મંખમા એ લખે છે કે 'તે આપ્રા અને અયોધ્યાના મધુક્ત પ્રાતમા જડુ માધારણ છે જડુ મોટા વિસ્તારમા એ મિહ્નો મળી આવે છે તે ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે જે રાજાનો એ મિહ્નો છે તે ઇતિહાસમા જડુ અગત્યની વ્યક્તિ હતો' મિહ્નાના અજ્ઞાતીઓને આ મિહ્નો એક કાયદા ૭૫ હતો તેની પર ફેણ માડી ખેંદણ નાગનુ ચિત્ર તથા તાડના જાડુ નિશાન છે. તેની પરના શબ્દનુ વાચન વિન્સેન્ટ નિમિથે દેવસ્સ એવું કરેલું. શ્રી જયસ્વાય એને નાગરાજ વાચે છે, અને તેમ કરી એમિહ્ના પરના અક્ષરને તેની પરના નાગના ચિત્ર જોડે વાંચી એ મિહ્નાને નવનાગનો હતો છે એમિહ્ના પરના અક્ષર દુનિઃક-વાસુદેવના લેખોને મળતા હોવાથી તે રાજા દુનિઃક-વાસુદેવનો સમકાલીન હોવો જોઈએ. એટલે તે આસરે ઇ.સ. ૧૪૦ થી ૧૭૦ સુધીમા થએલો હતો પુરાણો જેને નવનાગ વાચવા નવનાકવશ કરે છે તેનો એ નવનાગ રાજા મળી પુગણ હતો.

આગરે ઇ.સ. ૧૭૫ માં કે ૧૮૦ માં મથુરામા એક નાગરાજને દિંદુ અમલની મુન ન્યાપના કરી. આ રાજા વીરમેન હતો. વિરસેનનો ઉદય, રાજા નાગવંશના જ નહિ પણ આખા આર્યવર્તના ઇતિહાસમા એક નવા પવટાનુ પ્રધાન મિહ્નું છે તેના સિદ્ધાંતો ઉત્તર દિંદમા

જગમગ આખા સુક્રત પ્રાંતમાં તેમજ પન્નગમાં બહુ મોટા પ્રમાણમાં
 મળી આવે છે. મધુગમાં તો તે બહુ જ આમાન્ય છે. આ ઉપરથી
 જણાય છે કે મધુગ તેને કચ્છને દત્ત અને આખા આર્યાવર્તના ગંગા
 જમના-દેવગંગા પર તેની આબુ વર્તતી હતી. તેના બધા સિંક્રાઓ-
 માથી બહુ આમાન્ય રીતે મળી આવતો નવો નાના લંગચોગમ
 ની આકૃતિનો છે. તેની આગળની બાજુએ તાડના ઝાડની છાપ
 છે અને પાછળની બાજુ મિદામન પર બેઠેલી આકૃતિ છે તેના
 મિદાના ખીંગા એક પ્રકારમાં એક મનુષ્યાકૃતિએ બિભો નાગ પકડેનો
 હોય છે. શીંગા એક પ્રકારમાં જગવાળા મિદામન પર એક સ્ત્રી
 બેઠેલી છે, અને તે મિદામનના છત્રને પકડી ગામતો હોય એવો
 એ નાગ તે મિદાસનના પાયાથી જ સુધી આવી રહેલો હોય છે
 શીંગા જમણા હાથમાં પાછળનો ડગલ હોય છે એની પાછળની બાજુ
 તાડનું ઝાડ છે. આ બધા પ્રકારોમાં નાગની આકૃતિ નાગરેશ
 મુચ્ચે છે. વજન, આકાર તથા સજાની ભાતમાં આ મધા મિદા
 હિંદુ પદ્ધતિના છે એ ઉપરથી જણાય છે કે રીતગેને કુશાન સિંક્રા
 એનો વપરાશ મધ ક્યો દરો આ ઉપનત કડગાદ જિ' રાની તીર્થ
 તહેમીનમાં જનખાટ જામ આગળ ભાગીતુમી પ્રમાણતના દુકડાઓમાં
 સ્વામીન્સ લીરમેનસ સગવર ૨૦-૩ એના અકારોવાળો એ બેખનો દુકડો
 મળી આવેલો છે તે લેખનો ખાકીનો બાજ એટલો બધો તુમી મએલો
 છે કે તેની ઉપરથી એ લેખના લેખની કામ સમજાણ પડતી નથી
 કુશાનોના બધા લેખમાં કુશાન માનવારી હોય છે પણ જનખાટના
 લેખમાં તો વીરમેનના પોતાના અગળના વર્ષ લખેલા છે અને ગિર
 નદિના લેખની પેરે આમાં પણ હિંદુ રીતને અનુમરી સત્તાધારી
 પદ્મચંદ 'સ્વામી' પદ વાપરેલું છે એટલે વીરસન એ નતત્ર હિંદુ રાજ
 જ દરો, તથા કુશાનોના આધિપત્ય નીચે નહિ હોય એ ખેખીતુ જ છે
 મિદાઓનો મમય તથા તેના પરના લખાણો કુશાનોના લેખો બેઠે
 મળ્યાતા જણાય છે કે કુશાન વર્ષ ૬૮ પત્રી મોડા જ મમયમાં નવા

ગાત વીઝમેને મથુગ કચ્છે દુર્લ્લભ ગે આ જનાવ આગરે ઈ.વ. ૧૮૦ ની ની આમપાગમા જન્મે દશે. એના ટેવાક મિહાઓ ૫૦ તેના અમયના ૩૪ મા વર્ષની મંખ્યા છે તે જેનાં તેના અમયનો મગધ લાંબા અને લગભગ ૬૦ વર્ષનો હતો આ અધુ જેતા આપણે તેના અમલનો માળો ઈ.મ. ૧૭૦ થી ૨૧૦નો મૂકીએ તો તે વ્યાજખી ૪૮ ગણાશે.

એની પહેલા થઈ ગએલા ગાત નવનાગ, વાસુદેવના અમયમા યુક્ત પ્રાતના પૂર્વ ભાગમા અનત્ર ગાત દશે વીઝમેનના અમયનું ૧૦મુ કે ૧૩મુ વર્ષ અને વાસુદેવના અમયનું ૬મુ વર્ષ એક જ દશે એટલે વીઝમેન ૧૭૦મા માદીએ આવ્યો દશે. આ અધુ જેતા પુગણો જેને નવનાગ કહે છે તથા રિયાલેઓ જેને 'ભાગશિવનાગ' કહે છે તે વગનો વીરમેન એક મગધ મત્તાધારી રાજાદશે લેખે ઉપરથી આપણને એમ પણ જણાય છે કે આ ભાગશિવનાગોમાંનો છેલ્લો નાગગાત ભવનાગ હતો મિહાઓ ઉપરથી જણાય છે કે નવનાગ તથા ભવ નાગની વચ્ચે એ જ નશના ખીજા ટેવાક રાજાઓ થઈ ગયા છે મિહાઓના પુરાવા ઉપરથી આપણને મમજનય છે કે નવનાગ અને વીરમેન પછી ૨૦ વર્ષના અમયરાગે હયનાગ, ૩૦ કે તેથી વધારે વર્ષ રાજ્ય કરનાર ચરજનાગ, તથા મર્દિનનાગ અને ત્રયનાગ એવા ચાર રાજાઓ થઈ ગયા હશે.

હયનાગ વાકાટક મહાગજ પ્રવસેનનો સમકાલીન હતો અને પ્રવરસેન સમુદ્રગુપ્તનો વધોડા નમકાલીન હતો એ દ્રષ્ટિકત તથા ઉપર આપેલી વીરસેનથી માદી ભવનાગ સુધીના આ નાગરાજાઓની દ્રષ્ટિકત એક સાથે મૂકતા નવનાગની મુખ્ય શાખાઅથવા ભારશિવોની વશાવશીનું ખોખું નીચે મુજબ તૈયાર થઈ શકે છે -

આશ-ઈસ ૧૪૦ થી ૧૭૦ (૧) નવનાગ સિદ્ધા મગે છે ૨૭૨ વધારે વર્ષ
રાજ્ય કર્યું હશે

.. ૧૭૦ થી ૨૧૦ (૨) વીરસેન (નામ) મિહાઓ અને ગાંધ્યનો અમલ
સિદ્ધાવેખા ૩૪ કે તેથી વ
મગે છે વધારે વર્ષ

આગરે હિંચ ૨૧૦ થી ૨૪૫ (૩) ઘનનાત્ર	ગિ-૧ એ મળે છે	૩૦ કે તેથી વધારે વર્ષ શાળ્ય કર્યું હશે
.. = ૨૪૫ થી ૨૫૦ (૪) વધનાત્ર
.. .. ૨૫૦ થી ૨૬૦ (૫) ઘર્દિતનાત્ર	..	ગાળ્યનો નામ વધારે કે તેથી વધારે વર્ષ
.. .. ૨૬૦ થી ૨૭૦ (૬) ચગનાત્ર	..	૩૦ કે તેથી વધારે વર્ષ ગાળ્ય કર્યું
.. .. ૨૭૦ થી ૩૧૫ (૭) બાનાત્ર	લેખો મળે છે	..

આ વશાવળી પુરાણો જોડે બરાબર સમન થાય છે, કાગળકે નનનાગવશની માત્ર પેઢીઓ થઈ એમ તે નોંધે છે

કુશાનોએ લગભગ ૧૦૦ વર્ષ સુધી કિત્તવ દિંદિમા રાજ્ય કર્યું. તેમનું પ્રાચીન દત્ત તે અત્સામા નાગરાજ્યોએ મધ્ય દિંદિમા જગત પ્રદેશોનો આશ્રય લીધો હતો. કુશાનગત રાસુદેવના અમલના અત્સાગમા હોસગામાદ અને જ્યવપુત્રના જગયોમાથી નીકળી, 'નનનાગ' એના ખાસ નામથી પુરાણોમા ઉલ્લેખાતા, ભારતિય નાગરાજ્યો ગાગેનખદમા થઈ ગયા કિનારે પડે છે વળી વિષ્ણુપુરાણમા લખેલું છે કે મયનાગ પદ્માવત્યા કાતિપુત્ર મધુરાવામ્ બીજા પુત્રોમા 'કાતિપુરી'નું નામ જોવામા આવતું નથી બીજા પુત્રોના કર્તવ્યોને નદિ મળેલા એવા પ્રતિદામ માધન વિષ્ણુપુરાણકારને મળેલા હોવાથી નવનાગોના પાટનગર અનુક્રમે પદ્માવતી, કાતિપુત્રી અને મધુરા થયા એવી તે નોંધ કરે છે આપણને જાણીતી દ્રાકનોથી એ નોંધ ખરી જણાય છે.

રોપથી વચાર મુઢીના સૌથી પહેલાના નાગરાજ્ય 'વૈદિશનાગ' કહેવાય છે. તે વિદિશા કે મથુરામા રાજ્ય કરતા હતા. જૂનનદિથી માંડી સિન્નદેના અમન સુધી આવતા તેથી ૫૦૫ ૫૦ વર્ષ આગળ

મુધીના નાગનામ પદ્માવતીમાં રાજ્ય કરતા હતા તે ગામમાં તેમના નામને આતે 'નદિ પ' જોવામાં આવતુ હતુ તે અમથે અથરા ઈમ ૧૫૦ થી ૧૭૦ મુધીમાં તેમની મતાનો ફરી ઉચ્ચ થયેલા મુધી તે 'ભાગશિવનાગ' મહેસાના હતા ત્યાં પડીના નામના ન મથુનામાં ગળ્ય મરતા હતા અને પુગલોમાં તે 'નવનાગ' એ નામથી ઓળખાતા હતા પણ તેમનું જાહેર સહીવગી (Official) નામ 'ભાગશિવ' હતુ તેમના મિહાઓ પૃ તેમના નામને ડેડે 'દાત'ને બદલે 'નાગ' પદ જોવામાં આવે છે ભાગવતમાં 'નવનાગ' શબ્દનો પ્રયોગ જોવામાં આવતો નથી તેમાં તો જૂનનસ્થિતી પ્રતિગ્ધ મુધીના નાગઓના નામ આવેલા છે

જૂનનસ્થિતી માટી શિવનદિ મુધીના ભાગશિવ ગામઓ અથવા તો તેની પડીના પચાસ નર્ધ મુધીના રાજ્યઓ પદ્માવતીમાં ગળ્ય કરતા હતા કુશનો) પ્રાગ્વ્ય થતા પદ્માવતી પરત્વેઓના તાથમાં મથુ માત્રાભ્યમતા બોગવના કુશનોના અમવના પાલના ભાગમાં એકે આશરે ૬ મ ૧૫૦ના અગ્રમાં ગંગા કિનારે આવેલી મતિપુરી મુધી તે આગળ ધર્મી આત્યા હતા હાન ત્યાં હિંદુ નિધારી છે તે 'નગવા' નામથી ઓળખાતા મથાને અથવા તો નાલથુસીમાં તેમજે તમના અશ્વમેધ યજ્ઞે કર્યા અને ગંગાજળથી મુર્ધાભિષિત થયા પછીથી રીરમેનની મરફારી નીચે તેઓ પશ્ચિમ તરફ આગળ ધ્રવે છે અને પદ્માવતી નદા મથુત પાછા મેળવે છે મથુસા તેની પશ્ચિમેની મેર આધે મુધી પહોંચી, આશરે એક મૈમ પર કુશનોએ તેમની પામેથી લઈ નીધેલા પશ્ચિમ જુદેવખડના નાગ મુનકાને તેમજે કરી મનને મેળવે

'ભાગશિવ કે નૈદિસ' કે 'નાગ એવા શબ્દને મથાને પુરાણો જાણીજુદને 'નવનાગ' એ શબ્દનો પ્રયોગ મેર છે મનજુ કે રાજ્યઓને દર્શાવનાર જૂનો ૩૬ શબ્દ ન સાપરના 'નવનાગ' શબ્દ સાપરવાથી એક નવા વશ નરીકે તમના પુનઃમથાનની નાન

આગળ તી ચર્ચિત્વ છે અને તેમ ગાનો તેમનો ખામ હિંદેશ જ હતો
 ગાનોના આ ૧૫થી તેમના અમલમાં પડેલી તૂટ આ રાજ્યોએ
 માધી અને ગ્રામ મતો તોડી તેની જગ્યાએ પોતાની સત્તા પહેના
 હતી તેની પાછી જમાની એ રાત અપહરિતે રજૂ કરાનો પુરાણોનો
 પ્રધાન ઉદ્દેશ જણાય છે 'રિધ્ધિ' એટલે 'વામન' ના માત્રાજનનું નર્ણન
 પા પછી, અને ગુપ્તોની અત્રાગ્રાખાનું નર્ણન શરૂ થતા પહેલા, પુરાણો
 નરનાગના અમલનો અરનાગો આધી તે વચનું નર્ણન મધ કરે છે
 આ રીતે 'નાગ' પુગમાં છે મમુદગુપ્તના અમલ સુધી એ નાગરશ
 બાનું જ્યો માનસારી તેમજ મુલક રિત્તાગની દૃષ્ટિએ પુરાણો, ન
 નાગો ૥ ગ્રામન મુદ્દોએકસ નર્ણન આપે છે મગધ અને પદ્માવતીમાં
 મગધ કરતા ગુરાન સુ ૥ નિ રસદાનિ તથા નરનાગના અમલ દર
 મિયાન હિંદ મગધના ગુપ્તોની નર્ણના આગામાં પુગણો નર
 નાગરશને મુકે છે નાગરક માત્રાજનના દનિલામ પછી નના રિમાગ
 તરીક શરૂ થએના અમલના સામાન્ય દતિદાસમાં આ નરનાગરશનો
 ધર્તિ ૬મ દાખન કરી દેનામાં આ થો છે આ નરનાગો માન મયુક્ત
 માનના જ નહિ, પણ પૂર્વ અને પશ્ચિમ રિત્તરના પણ રાજ્યો દના
 વાસુ અને બ્રહ્માદ એ ૧૦ પુગણોની મધી નર્ણનામાં મથુન અને અપાને
 તેમના પાગનગર તરીક નર્ણનામાં આ થા છે

ગુરાનઅમલદરમિયાનનાગરાજાઓએ મધ્ય હિંદમાં લીધેલો આક્રમ
 અને તે દરમિયાન તે બાગપર તેમના અમલની થએલી અસર

ગુરાનનશનું આ નર્ણ થના નર્ણ-નાગરાજ્યો રિત્તિશા અને
 પદ્માવતી દાડી બાસરે ઈમ ૮૦માં મધ્ય રિંદમાં જઈ રહ્યા અને
 નગભય આધી સદીથી રધારે અમલ સુધી, વખતે તે ૥ પરનપ્રદેસોમાં
 રરી ગનામતીજરી રીત રાજ્ય મુકે શરૂ ૮૫૦ અથવા ઇમ ૮૪૦-
 ૪૫૦ માનસાગા રા દ્રુદગુરાગ દુસ્તુરા ૧ મીગના દેઓની દાનપત્રમાં
 અદિમ આપેની ગમરી નાગપુત્ર-નર્ણન જિલ્લામાં આવેલી જગ્યાની
 છે દવે આ બે નાગોનો 'નર્ણનાગ દવે' મ ન જે અમાની ગુમના

પૃષ્ઠાના દાનપત્રોમાં પણ 'નંદિવર્ધન' નામની નોંધ છે. નાગપુત્રી ૨૦ માસના પર આવેલુ દાસનું 'નગર્ધન' તે જ પ્રાચીન 'નંદિવર્ધન' એવો રાય અદાદૂર લીંગલાસનો મત છે. પાછળના 'ભારગિવો' તથા 'વાદાટકો'ના મગયમાં 'નંદિવર્ધન' એ નામ પડવાનો મંભવ નરોત્તો, કારનુકે તે મમયે તો તેમના નામને છંડે અંત્યપદ તરીકે 'નંદિ' લખવાની રીત છાંડી દેવામાં આવી હતી; પણ નાગરાજનઓ વિદિશા અને પદ્માવતી છાંડીને મધ્ય દિંદ તરફ ગયા તે વખતે તો તેમના વંશની નિશાની તરીકે તેઓ 'નંદિ' પદ ધારણ કરતા હતા.

એમ જણાય છે કે લગભગ અર્ધી સદી જોટલા સમય સુધી નાગરાજનઓ વિધ્વાની આ મેર આવેલા મધ્ય દિંદને તેમનું આશ્રય-સ્થાન તથા રવાધીનના રક્ષાનું તીર્થ બનાવી રહ્યા હતા. ત્યાં કુશાનો તેમને નડે એમ નહોતું. આર્યાવર્તમાંના એક સમ્બંધે મધ્ય દિંદમાં કરેલા આશ્રાનાનરની ત્યાર પછીના આર્યાવર્તના ઇતિહાસ પર અડુ ભારે અમર કરી છે. એને પરિણામે ભારશિવોના અને તેમની પછી સત્તામા આવેલા વાદાટકોના અમલમાં આર્યાવર્તનો દક્ષિણપથના એક ભાગ જોડે મયોગ થવા પામ્યો. ઇ. મ. ૧૦૦ થી માંડી ઇ. મ. ૫૫૦ સુધીના મમયમાં મધ્યપ્રતો, વિધ્વાની પામે આવેલા આર્યાવર્ત જોડે એટલે કે ખુંદેસખંડ જોડે વણાઈ એકરૂપ થઈ ગયા. દિંદનો એ બંને વિભાગોનો એ ગાંઠ મયોગ છેક આપણા સમય સુધી આમ્થો આવેલો છે. ખુંદેસખંડનો એક ભાગ તથા પ્રાચીન દક્ષિણપથનો નાગપુરવાળો ભાગ જ્વલિ, બાપા તથા મંઝૂતિની બામતમા તદ્દન હિતર દિંદની છાયાવાળો દિંદ્વૃતાની પ્રાત બની ગયો છે. આથી 'આર્યાવર્ત'ની મર્યાદા છેક 'નિર્મખ'ની પર્વતમાળા સુધી લંબાઈ છે. નાગરાજનઓના ૬૦ વર્ષના આર્યાવર્તમાંથી થયેલા દેશવટાનો આ વારસો છે. એક જાણુ નાગપુત્રી પુરિકા સુધી (હોમંગાજાદ) અને બીજી જાણુએ સીઓની અને જ્વલપુરમાં થઇને તેઓ અનુક્રમે પૂર્વ માળવા અને બાગેવખંડ (રેવા) માથે પોતાનો મંપક જળજીવી ગાખના હતા અને આખરે બાગેવખંડમાં

થઈને જ તેઓ ગંગા કિનારે પહોંચ્યા હતા. ગુપ્તોના મમયમા આ જ પ્રેશ 'વાકાટકો'નું બીજું ધર થઈ પડ્યો હતો તેને લીધે જ તે પ્રદેશ અજટાની કળા સમૃદ્ધિથી સમૃદ્ધ થયો. અજટાની કળા મુખ્યત્વે નાગર એટલે ભારશિવ અને વાકાટક કળા જ છે સાતવાહનોના હાથમાથી ઇ.સ. ૨૫૦ થી ૨૭૫ના અરમામા, અજંટા ભારશિવ-વાકાટકોના હાથમા પનાર થયું હતું.

પદ્માવતી અને મગધમાં કુશાનોનો અમલ આશરે ઇ. સ.

૮૦ થી ઇ. સ. ૧૮૦ સુધી

નવનાગ તથા ગુપ્તોના ઉદય પહેલાના પદ્માવતી અને મગધના ઇતિહાસને પૂરે કરવા, પુરાણો 'વનપાર'નો ઇતિહાસ વચ્ચમા દાખલ કરીદે છે એપિગ્રાફિયા ઇન્ડિકાના વોલ્યુમ VIII ના પૃ ૧૭૩ પર આવેલા બે માગનાથના ગિલાવેઓ ઉપરથી આપણને જણાય છે કે કનિષ્કના અમલના ત્રીજા વર્ષમા વાગણસી અથવા કાશી જે પ્રાંતમા આવેલું હતું તેની પર તેના સુબા તરીકે વનપારનો અધિકાર હતો આ ઉપરથી ઇ. સ. ૮૦ થી ઇ. સ. ૧૨૦ સુધી એ ભાગમા કુશાન મહાગામના સુબા તરીકે પહેલા સાદા હાથપ તરીકે અને પછીથી મહા હાથપ તરીકે તે રજો હતો એમ જણાય છે. આ જ ગાળામા ચિદિશા નાગોને મધ્ય હિંદના જગત્ જાયાપ્રદેશમાં રહી પોતાની સવામતી સાધી પડી હતી. ઉપર જણાવેલા માગનાથના લેખોમા જેના નામની જોડણી 'વનપાર' અને 'વનપાર' એવી આપેલી છે તેનો જ પુરાણોમા 'વિશ્વકાર્ત્તિ', 'વિવશ્કાર્ત્તિ' 'વિશ્વાન્કર' (૬) કે 'વિશ્વાન્કર' એવા એક જુનીજુદા જોડણીરાળા નામોથી નિર્દેશ કરવામા આવે છે.

આ વનપાર એવી તો અગત્યની વ્યક્તિ હતો કે જનાકર નામથી ઓળખાતા તેના વનપારે છક ચંદેલ મમય સુધી સારા લડાવેલા તરીકે પદાતા ગદા હતા, વળી જુદિવખડમા 'જનાકરી' નામથી ઓળખાતી એક બેલાતી ભાયા તેના નામથી ઓળખાય છે. તેના વરાજ જનાકરે, બદાકર લડાવેલા હોના છતાં કુળમા ગિવરતા ગણાતા હતા અને તેમને

રજપૂત કન્યાઓ મેળવતાં બહુ મુશીબત પડી. આજે પણ મહાજગા તેમનું ધ્યાન બહુ દલકુ છે.

આ વનસ્પતિ પોતાનો મુકામ પદ્માવતીમાં રાખ્યો હતો અને ત્યાંથી માડી છેક મગધ સુધી તેનો અમલ આવતો હતો. પુગણા કહે છે કે તે બહુ બહાદુર હતો તથા પદ્માવતીથી ગિદાર સુધીનાં તમામ મોટા નગરો તેણે જીતી લીધા હતા. યુદ્ધમાં તે વિખ્યુ જેવો પરાક્રમી હતો, પણ દેખાવમાં તે વ્યક્ત જેવો હતો. મદાન ઇતિહાસકાર ગિમને હોનોનું વર્ણન કરતા લખ્યું છે કે 'તેમને ઘડી તો ખીવકુચ જિમતી જ નહિ તેથી ધુવાનીની મદાનગીની છટા કે જદાવગ્ધાની આદરપાત્ર છાયા તેઓ કદી ધારણ કરતા નહોતા.' પાછળથી હોનોનું ગિમને કરેલું આ વર્ણન પુરાણોએ તેનાથી ધણુ વહેંચુ કરેલું છે. પુરાણોએ તેનું જે વર્ણન કરેલું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે તેનો દેખાવ જન અથવા મોશોવ જેવો હતો.

તેની મજબૂતિની ખાસ નોંધ એવામાં આવી છે તેણે તેના રાજ્યની વસ્તીને લગભગ અમાલ્ય કરી નાખી હતી તેની પ્રજાનું વર્ણન કરતા પુરાણો કહે છે કે દ્રમ્યાવાત્રદ્યમ્વિષ્ટ ઉચ વર્ણના હિંદુઓને તેણે દલકા પાડ્યા અને દલકી વર્ણના લોકોને તથા પરદેશીઓને મોટે મોટે ઓદે નીચા જૂની ક્ષત્રિય વર્ણના લોકોને રાજ્યના મોટા મોટા અધિકાર પહોંચી દૂર રાખ્યા, તેણે તે વર્ણનો લગભગ લોપ કરી નાંખ્યો અને દેશના આદિવાસી કેવર્ન નામની દલકી કોમના લોકોને તથા શત્રો કરતા પણ અધમ ગણાતા અને અનુપ્રસ્ય એવા પાંચકોમાંથી તેણે નવો અમલદાર વર્ગ અથવા નવી ક્ષત્રિય વર્ણ બનાવી કરી અને પ્રજાના વતની મદ્રકો તથા ચક્ર-પુલિદો અથવા પુલિદ-યજુઓને તેણે તેમના મૂળ સ્થાનમાંથી બોલાવી, આ પ્રદેશમાં વસાવ્યાં.

કુશાન સુવા વનસ્પતિના અમલના ઉપર આપેલા વર્ણન ઉપરથી હિંદમાં કુશાનોનો અમલ કેવા પ્રકારનો હતો તેનો ખ્યાલ આવે છે. કાસ્મીરના ઇતિહાસ 'રાજતરંગિણી'માં કુશાન અમલ વિષે જે વાંચીએ છીએ તેનાથી પણ ઉપર લખેલી હકીકતનું સમર્થન થાય છે. સનાતની

હિંદુ મતમાજ વર્ણ ધર્મચાના પાયા પર ચલાએયો હતો તેમા આ એવઁ
 નાન્યજાતિઓ માટે ધ્યાન ન હતુ એ સનાતની હિંદુઓને પોતાના હાથ
 ધણુનો હાથ ગર હતો અને તેઓ આ પરદેસી એવઁ રાજ્યકતાઓને
 મહુ દલકામણના દના મનાતની વર્ણવ્યવચાનામા હિંદુ મતમાજનુ પોતા
 પ્રત્યેનુ આણુ તિરસ્કારભર્યુ વર્નન એ પરદેસીઓને મહુ સાનતુ હતુ
 પોતાને ધ્યાન ન આપનાર, વર્ણવ્યવચાનામા સમાજચનાને તોડી
 નાખના તેઓ વિવિધ ઉપાયો અગમચાના દના

વિક્રમાદિત્ય શાલિવાદને દસરી કાઠી મૂના રાક્ષસે શુ શુ કર્યુ
 હતુ તેનુ વર્ણન કરતા ઇન્ડીમનના પહેના નૈમમા ચર્મ મએયો મુણાદગ
 'કથામરિમાગર'ના પુતક ૧૮મા નમ ૬ ના (૨૪૭) શ્લોકોને
 લખ ૭૨ છે, તથા યમયામમા ભગ પાક છે માધુઓની ડાકરીઓને
 તે હાની જાય છે ખરખર એ દસમી વ્યા મુનો નથી કરતા ?

મદાભારતના વન પર્વના આધ્યાય ૧૮૮-૯મા શ્રીક્ર મપ્રાપતી
 અમર નીચે આવેના હિંને મનાતન હિંદુ પ્ર ન કર્મ દષ્ટિએ નેતી તે
 મારે કપે આપેલુ છે

'પત્રી આ ભૂમિ પર ઘણા એવઁ નમતઓ ન ત્ય મન આનંદમા
 પ્રીતિનામા આ પાપી મનતઓ અધર્મને અનુમરી નાન્ય કરે તે મિયા
 રાદમા ન વહેએ પત્રી આપો, મગ પુષિન્દો, ધીનો, માઓન
 મા'હીકો અને શુ આનીદો રાન્ય મગ ત્યાકે વેનાખી નિ પ્રગ થગ
 ધમે શાકાળાને 'ભા' એના મરખાપખાના મમાથાચો ભોપાવમ, ત્યાકે
 શાકાળા તમને જાદનપદથી મ રાધમ મના આગતી ખીમ નામકિન
 માનિ રીન થમ હિંદવભામને તમ કન્ટા નૈદયોકિકમા તેઓ મના નેમ
 આખી દુનિયા એવઁમયી થર્મ જમે શાકાળુ, દારિય તથા રેમ વજોનો
 માપ થમે એ મમ નથી વખા મરી એવ રનુ થક જમે આખી દુનિયા
 એવઁમયી થર્મ જમે ખાદયી મર્મ દેવોને વખ નદિ પર તમા પિતૃ
 મેતાની પિતાદક કિયા કોર્ કમે નદિ દેવોની પાવનો પ્રતિત્થ કરી
 નએ અગ્નિઓને પ્રગમે શાકાળાના વચામા તમ ન મર્મરોઓના

આશ્રમેમાં દેવગ્ધાનોમાં, ચૈત્યોમાં તથા નાગાવધોમાં પૃથ્વી એકા-
ચિદ્રવાળી થઇ જશે, અને દેવગ્ધાથી જુવિત નહિ રહે.’

ગર્ગ મેદિનામાં ગક અમલ નીચેના દિંદનું જે વર્ણન આપેલું છે,
તેમાંના કેટલાક ભાગ આખાને આખા ઉપજા વર્ણનમાં સામેલ કરેલા
છે. કોઇ નજરે જોનાર લખતો હોય એવું એ વર્ણન છે. તે વખતે
રાજ્ય કરનારી જાતિઓની જે યાદી તેમાં આપેલી છે તે ઉપરથી તે
વર્ણન કુશાન અમલના પાછલા ભાગનું હશે એવો નિર્ણય થાય છે.
એનો સાર એ છે કે તે અમલ દરમિયાન આખો હિંદુસ્તાન મે-
ઝીતીને પામ્યો હતો. વર્ણવ્યવસ્થાને ઉચ્ચી મૂકવામાં આવી હતી અને
ચાર વર્ણને બદલે માત્ર એક જ વર્ણ રહી હતી. શ્રાદ્ધ તથા ખીજ વૈદિક
વિધિઓનો લોપ થયો હતો તથા હિંદુ દેવોને બદલે લોકો અસ્થિશેષોને
પૂજતા થઇ ગયા હતા. જીવમને પરિણામે પ્રજા ચારિત્રકીન થઇ હતી
અને ધર્મનો નાશ થયો હતો. એ સક અમલનો હેતુ હિંદુઓની રાષ્ટ્ર-
ભાવના તોડવાનો તથા તેની રાષ્ટ્રીય સમાજપદ્ધતિના પાયાનો નાશ
કરવાનો હતો. એ સકો ધરાના પૂર્વક હિંદની પ્રચલિત સમાજવ્યવસ્થાનું
પરિવર્તન કરવાની નીતિ અખત્યાર કરી રહ્યા હતા અને તેથી રાષ્ટ્રીય
મંઠૃતિના મરણકો તથા રાષ્ટ્રીય ત્વાનંદ્યના દુસ્તરીરૂપ ઉચ્ચ અને
ગર્વિષ્ઠ આત્મજી તથા કાત્રિઓને હવકા પાડવાના તમામ ઉપાયો ને
યોગતા; પદ્ધતિસર દમદારી તથા ધર્મ પક્ષદારી તેઓ આમાન્ય પ્રજાને
ચારીત્રકીન કરવા મથતા હતા, કારણકે તેમણે જીતેલા હિંદુઓના
સસ્ત્રજન કરતા તેની સમાજવ્યવસ્થાનો તેમને બહુ દર હતો. તેઓ
ધણી જ ધનવોળી હતા. આ દેશમાંથી ખૂબ ધન લૂટી તેઓ તેને
પોતાના મૂળ દેશમાં લઈ ગયા હતા એટલું જ નહિ પણ આ દેશમાં
ભારે અને કૂર કાલેઆમ કરી મંખ્યાનધ સ્ત્રીપુરોને તેઓ પોતાના
દેશમાં ઉઠાવી ગયા હતા. દૂકામાં વૈદિક ધર્મનો પૂરો લોપ થવા બેઠો હતો
અને હિંદુ જાતિનું નામનિશાન નીકળી જાય એવો સમય આવી પહોંચ્યો
હતો. આવી ભયંકર રાજકીય તથા સામાજિક આપત્તિમાં પોતાના દેશને

મુક્ત કન્યાનું કાર્વ દાય ધન્યાની અનિવાર્ય જરૂર જિલ્લી થઇ હતી.
આ મહાકાર્ય, આ રાષ્ટ્રીય ઉદ્ધાગ્નું કાર્ય ભાનસિવોએ ધ્યુ હતું.

ભારસિવોનું આચાર્ય તથા તેમણે કરેલી કાર્યસિદ્ધિ

પરચેલી અને પરધર્મી કુમાનોના બુનમી અમલમાં દિંદુ ગતિ તથા મનાતન વૈદિક ધર્મ તથા વણજીવન વ્યવસ્થાનો સાવ લોપ થયા જેને હતો, તે મદાન આપત્તિમાંથી ભારગિવોએ દિંદુ પ્રગતો જમાવ વ્ધો તેમણે એ કુમાનોની મતા નોડી તેમણે ઉપરાઉપરી દશ અશ્વમેધો કર્યા એ બનાડી આપે છે કે તેમણે ઉપરાઉપરી કુશાન સત્તાને પડકાર કર્યા કર્યો અને પોતાના પરાક્રમેથી, ધીમેધીમે તેમના તાગાના મુલમ છતી લઇ તે તેમને હિંદની પશ્ચિમ સરહદ તરફ હાકતા ગયા વીરસેનના ઉદય પછી થોડા જ સમયમાં એ કુશાનો ગમ્તાની ખાણના પ્રદેશમાંથી છેક સરહદ સુધી પાઠા દી ગએલા જણાય છે વીરસેનના સિલ્લા આખા મુક્ત પ્રાંતમાં તેમજ પશ્ચિમમાંથી મળી આવે છે એ હાડીમતથી ઉપલી વાતનું સમર્થન થાય છે વીરસેનના અમલના આત લાભમાં તે આ ભારસિવોનું એ પાઠા હતા કુમાનો પર એટલું બધું દમાણ થાય છે કે છ સ ૨૩૮ થી ૨૬૮ના ગાળામાં તેઓ સમાનીતન સમ્રાટ શાહમુરનું રહણ મોઘતા ગય છે અને પોતાના મિલ્લાઓ પર તેની ઝાપ છાપે છે સમુદ્રગુપ્તના અમલ પહેલાં તે પશ્ચિમનો પણ વજોળરો લાગ કુમાનોની મતાથી મુક્ત થયાનું જણાય છે સમુદ્રગુપ્તના સમય પહેલાં જ મદ્રો પોતાના મિલ્લા પાડતા થયા હતા અને તેમણે જ તેની જોડે મધિ કરી તેનું આધિપત્ય સ્વીકાર્યું હતું આનો અર્થ એ થયો કે તેના અમલ પહેલાં તેઓ ગ્વતન થઇ ચૂક્યા હતા

એ.સો વર્ષથી આર્યોર્નમાં પગદડા જમાની બેઠેલા આ કુમાનોને દેશમાંથી હાડી કાઢવાનું કામ કર્વ જેનીવરી વાર્યમિદ્ધિ ગણાય નહિ એ કુશાનેની સત્તા એલ્લસ નદીના તીરથી માડી ચાળાના ઉપમાગર સુધી, વસુનાથી માડી નર્મદા સુધી, તથા પશ્ચિમમાં કાસમીરથી માડી, પશ્ચિમ, સિંધ, કાઠિયાવાડ સુધીના વિશાળ પ્રદેશ પર હદ રીતે અમેલી

હતી મધ્ય એગિપ્તામાં એનું અનામન બાજુ જ્યાં પડ્યું હતું અને જ્યાં જરૂર હોય ત્યાં, ત્યાંથી મેનાઓ દોડી પહોંચતી હતી શેખરી પગથી તેઓ તેમના તાવાના મુતક પર અમન ચલાવતા હતા રમી એ ટુકાનો કાઠ ફર જ્યાં જ્યાં તેમના નામની દાકે નાનકડા નોકોના કગડા, પાલ મતે પોને આ દેશમાં રમી રાજ્ય હતા હતા, એટલે તેમની મત્તાનો ધ્વજ કરવો એટલે તેના આધિપત્યનો અગ્રીકાં હોવો એમ જ નહિ, પણ દેશમાં જનમેલી બાગવાન મત્તા પર આક્રમણ કરી તેનો નાશ કરવો એ હતો આ પરાક્રમ, ના દે ઉચ્ચાનુ આ મદામર્થ ભારશિવોએ કર્યું

કોઈ પણ પ્રજામાં, કોઈ પણ દેશ અને કોઈ પણ યુગમાં આવા મહાન રાષ્ટ્રાધ્યાનના કાર્ય થાય છે, ત્યારે તેવા મહાન કાર્યની મિદ્ધિ કરનારા માનવ મનમાં તેમને એ કામ માટે પ્રેરનારી નર્મભાવના, 'ઈ મહાન આર્ગ હોય છે એ આદર્શમાં પરમ ભક્તિ અને શ્રદ્ધા રાખવાથી તેવા માનવ મનમાં જે અતુલ બાજુ ઉત્પન્ન થાય છે, તે આખરે પરમગિદ્ધિમાં પહોંચે છે રાષ્ટ્રાધ્યાનના મનુષ્ય આવા રાષ્ટ્રીય આદર્શ અને ભાવનાઓના અભ્યાસ નગર મેલિતિદાસમાં એ ઉચ્ચાનની રમી તો યથાર્થ રીતે મમજી શરૂ નહિ પોને ગ્રીમરના આદેશન પર કાર્યમાં ભારશિવોએ કયા રાષ્ટ્રના મં પડે શ્રદ્ધા ગળી જુમ યુ તે આપણે જોઈએ આપણા દેશમાં ના દેશના હમેશા મનુષ્યના ભારિનો આખર નિર્ણય કરનાર મહાન શક્તિ-જગન્નિયતાને સરાપણ કરનારા કાર્યુ અને તે તે સમયના ન દેખાવને અનુકૂળ એવા જગતિનનાના અગ્રની ખાસ ભક્તિનુ ડપ લ ડ ભારશિવોનો દષ્ટદેવતા શિવ હોના યોગમાં મમ યએના અને અશતાડવ નૃત્ય રના શિવ તેમ ॥ મહદેવના હતા ભારશિવો, શિવના ભક્ત હતા શિવે જ તેમના નમતી અને નામની અપના મી હતી તે જ તેમનો તથા તેમની પ્રજાનો નક્ષત્ર તો પોતાની પ્રજાને મુક્ત થએનો, પોતાના ધર્મ અમાધિન રીતે પામના મુક્ત થએલી તથા તેમની દેવદત્ત ભૂમિ આર્યાવર્તમાં તદ્દન અત્યંત થએલી

એના તેજને ઉગ્રત થએ ન હતા, આગની ખીણમાં નમતા તે ॥ યોગ
દ્વારા તે તાજ નૃત્ય કરતા જ્યાં થયા હતા માનન ધર્મનાત્મના સમયથી
માડી છે મેધાનિધિ આ ત્યાથી પાછુ આગળ છે વિશમ્વરના સમય
સુની આપખા દેગનો આજ્ઞા એ જ હતો ૩ આપાનર્તમા તે ગૌધાત્મજ
પ્રતિપાગ, તથા પૈન્દિ ધર્મન આનુસરનાસંગો રાજન જ તેો ॥ યથાર્થ રાજ
હોઇ શકે આ પવિત્ર મિદ્ધાતનો ભગ થયો હતો એટલે જ આગ્રુ થયુ
હતુ તે શિનને સુધારનુ ન્થુ તેને તા તે ॥ પદ્ધતિએ, નિનાસના તાજનથી
કરનાનુ ૧૮ ભારશિરનામ રાજાએએ સફળતાથી એ રાષ્ટ્રીય તાજ
નૃત્યનો અમન ઓ

ભારશિવોની સમૃદ્ધિ

રા દ્રોધાનના પ્રેર ૧૧૩૫ ભારશિવોની શિવલક્ષિની પ્રમગ
છાયા, તેમના મમયની આખી સમૃદ્ધિ પર પડેલી છે તે સમયના ભાર
નિધિ, શિવ એ ની પર તેની પ્રમગ છાયા છે તેમની ગત્યપદ્ધતિ
પણ એ જ મારેને નિનક્ષણ અને નિશિષ્ટ ૩૫ ધારણ કરે છે આપો
હવે એક પછી એ આ મુદ્દાઓ ૧ આલોચના કરીશ

સામ્યપદ્ધતિ

ભારશિવોના અમન ૧ મુખ્ય અને આ નયક એવુ લક્ષણ તેની
માદાઇ હતી તેમણે માથે લીધેના કચ્છ અને અંધાર માર્ગની લાનના
મિવાપ ગુપ્ત સત્રાગેના જેવો કોઈ પ્રમારનો માદમાદ ૩ દમદો તમના
અમનમા જેનામા આનંતો નથી તમના દષ્ટદેશતા શિનની પેઠે તેઓ
૧રાગવૃત્તિ સનત તે કાષ્ઠને મધ આપવાની વૃત્તિ રામતા માદનુ
૫ ૧ની ૩ પચ્ચાની લેનાની નક્કિ ને મમયના અત્રત્ર દિદ્ધુગણુ ગાન્યોન
તેમણે ન્યન જ રહેના દીધા અને પાતાના મિદ્ધા પાડી પોતાની
મરજી માદ્ધ ૧૧ન ગાગાની પૂરી છૂટ તેમણે તેને આપી શિનની
આસપાસ તે ॥ ૩૫ રેહતા, તેમ પોતાના રાજ્યની આસપાસ તેમણે ન્યન
દિદ્ધુગણુ રાજ્યો રાખ્યા હતા તેઓ તે માન એ રાજ્યોના સમગ્ર
તત્ર પર પ્રમુખ તરી દેખવેજ રામતા હતા અને સનત અત્રત્રની

હતી મધ્ય ગોગિયામાં એનું અનામન બાળ જમા પાંચુ હતુ અને
જ્યા જરૂર હોય ત્યા, ત્યાથી સેનાઓ દોડી પહોંચતી હતી સ્વાર્થથી
પક્ષથી તેઓ તેમના તાગાના મુનઃ પર અમલ ચલાવતા હતા ત્રી
એ રૂનાનો દાઢ દૂર ન્હોતો રહ્યા તેમના નામની દાકે નાન્ય નોના
નરતા, પણ મતે પોને આ દેશમાં વસી રાજ્ય કરતા હતા એટલે
તેમની મત્તાનો ધમ કરવો એટલે તેના આધિપત્યનો આગ્રીમર કરવો
એવુ જ નહિ, પણ દેશમાં જામેતી જાગરાન મત્તા પર આક્રમણ
હતી તેનો નાશ કરવો એ હતો આ પરાક્રમ, ન દે ઉચ્ચાનુ આ
મહામરે ભારગિવોએ કર્યું

મહા પાણુ પ્રજામાં, માર્ક પાણુ દેશ અને માર્ક પાણુ યુગમાં આવ્યા
મહાન રાષ્ટ્રાધ્યાનના મર્થ થાય છે, ત્યારે તેવા મહાન મર્થની મિદ્ધિ
કરનાન માનવ મયમાં તેમને એ કામ માટે પ્રેરનારી માર્ક ભાવના, ઇ
મહાન આદર્શ હોય છે એ આર્થમાં પન્મ ભમ્મિ અને શ્રદ્ધા રાખવાથી
તેવા માનવ મયા તમા જે અતુન બાળ ઉત્પન્ન થાય છે તે આખરે
પરમમિદ્ધિમાં પન્નિયમે છે રાષ્ટ્રાધ્યાનના મન્નિયપ આવ્યા રા દ્વીય
આદર્શ આ ભાવના મોના અબ્યામ વગર માર્ક ઇતિહાસમર એ ઉચ્ચાનની
તમા તો યથાર્થ રીતે સમજી શકે નહિ પોને મીમરેના આગે પ
મર્થમાં ભારગિવોએ મ્યા રાષ્ટ્રઆર્થ પર શ્રદ્ધા નાખી ક્રુમ યુ તે
આપણે જોઈએ આપણા દેશમાં નાષ્ટ્રમરા હમેશા મનુષ્યના ભારિનો
આખર નિર્ણય કરનાર મહાન શમ્મિ-જગન્નિરનાને મવાપાણુ મનાના
મર્થુ અને તે તેમમયના રાષ્ટ્રભારને અનુકૂળ એવા જગન્નિરનાનો ન્દરપ
ની ખામ ભમ્મિનુ ડપ લ છે ભારગિવોનો હષ્ટવતા શિવ હતો
યોગમાં મમ્મ થએલા અને અશતાડન નૃત્ય કરતા શિવ તેમના મન્દેવના
તના ભા શિવો, શિવના ભક્ત તના શિવે જ તમના નસની અને નાન્ય
ની મ્યાપના મરી હતી તે જ તેમનો તથા તેમની પ્રજાનો રદા હતો
પોતાની પ્રજાને મુક્ત થએતો પોતાનો ધર્મ અનાધિત રીતે પાળવા મુક્ત
થએતો તથા તેમની હ વર ત જૂમિ આપાનર્તમાં તદ્દન નતન થએલી

તેના તેજવે ઉગ્રન થએન દના, અને મગાની ખીબમા રમતા તે ॥ ચોખ
દાગ તે તાડન નૃત્ય કરવા ગયા થયા દતા માનન ધર્મગાર્થના મમયથી
મારી ઠં મેધાનિયિ અને ત્યાથી પામ આગળ ૬૫ નિગમનના મમય
સુધી આપના દેગનો આગળ એ જ દતો ૬ આપના સર્તમા તે ગીલાલણ
પ્રતિષ્ઠા, તથા દેવિઃ ધર્મને અનુમનના સગળ જ તેનો પર્યર્થ ગત
દેવિઃ મે આ પગિન મિદાનનો ભગ થયો દતો એટલે જે પાનુ થયુ
હતુ તે શિનને સુધારનુ ન્યુ તેને તે તેની પદ્ધતિએ, સિનાસના તાનથી
કેનાનુ હતુ ભારશિવ નામ સગળોએ સકળતારથી એ રાષ્ટ્રીય તન
વૃત્તનો આગન કર્યો

ભારશિવેલી સસ્ત્રી

નાદેશવાનના પ્રગ્ન જાગડપ ભારશિવેલી શિશુભક્તિની પ્રગળ
ગયા, તેમના સમયની આખી મજૂતિ પર પડેની છે તે સમયના ભાગ
નિયિ, શિષ્ય એ ની પર તેની પ્રગળ ઠાકા છે તેમની ગાભ્યપદ્ધતિ
પણ એ જ કારણે સિનાલણ અને નિશિષ્ટ રૂપ ધારણ કરે છે આપણે
દને એક પરી એ આ મુદ્દાઓની આગેયના રીશુ

સાધ્યપદ્ધતિ

ભારશિવેલા અમનનુ મુખ્ય અને આગેય એકુ લક્ષણ તેની
માગાઇ હતી તેમણે માવે લીધેના કથણ અને કપના કાર્મની ભનના
મિવાય શુભ સમ્રાટના જેવે કોઈ પ્રગરનો લાગાઈ કે દયદયો તમના
અમનમા બેનામા આરતો નથી તેમના હૃદયના જિનની પેદ તેજો
રૈરામ્યપ્રતિ એનત તે પ્રાગે મર્ભ આપનાની દૃષ્ટિ રાખતા મદનુ
પગની પ્રેપચારી લેનાની નહિ ને સમયના સ્વતન દિદુગણુ રાખ્યોને
તેમણે નનન જ રહેના દીધા અને પાતાના સિદ્ધા પાડી પોતાની
મરદ માદ જીવન ગામવાની પૂરી છૂટ તેમણે તેને આપી શિનની
આસપાસ તે ૥ જણુ રેલતા, તેમ પોતાના રાખ્યની આસપાસ તેમણે નનન
દિદુગણુ રાખ્યો રાખ્યા હતા તેઓ તે માન એ રાખ્યોના સમનાન
તન પર પ્રમુખ તરીકે દેખાયે રાખતા હતા અને સર્વન ખાત યની

ભાનના પોતા હતા તેમજે અશ્વમેવો કર્યા, પણ મહારાષ્ટ્ર ન ધાન્ય કર્યું તેમના દેશમાં તે ગાંધીય રહેો તથા આનન્દગ્રામીય યોગીઓ રહ્યા

રાંધેએ હિંદુઓના આગ્રિને સિધિલ કરી નાખ્યું હતું એમ્મે તેને સુધાના માટે જૈનપતિપણની જગત્ હતી કુમાનોના ધનતાબી આભાજ્યરાનો નાગ તેમને દાથે થયો તથા હિંદની પ્રગ્નમાં પેરેયો અવર્ધ નીકળી ગયો આ કાર્ય પૂર થયું એમ્મે ભારશિવો નિરૂત થયા શિવનું કાર્ય પૂર થયું એટલે આધ્યાત્મિક વિજય પ્રાપ્ત કરી ભારશિવો તેમના હૃદયમાં લીન થયા તેઓ છક છે રેસુધી અગ્રત તથા ઐહવીમ્મિક મ્વાર્યથી મુક્ત રહ્યા હતા ગિન તથા તેની પ્રગ્નના ખરા ભક્ત એ ભાગ શિવો, તેમનું માર્ય પૂર થતા શાંતિથી ઇતિહાસની ગ્રંથભૂમિનો તખ્તો છાદી આદ્યા જન્ય છે

ભારશિવોએ આર્યાવર્તમાં હિંદુ સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી રાષ્ટ્રીય સમૃદ્ધિ તથા હિંદુ સામ્રાજ્યની ગાદીની તેમણે પુનઃ સ્થાપના કરી અને તેમ કરી દેશને નવ ઇનન આપ્યું આગ સૈમની તુર પડી તેમજે અશ્વમેધની પ્રથા કરી આનું કરી ભજવાન શિવની પ્રિય અને પવિત્ર નદી ભાગીનીની પવિત્રતાનો ભાન તેમજે પાછા જનમત મ્મે ગમા તથા યમુનાની આમપાસની ભૂમિને પરદેસીઓની મત્તામ થી મુક્ત કરી તેમજે તેને અતિ આનંદપાન મનારી અને તે એમ્લી દદ સુધી મહિરના દારો પર પવિત્રતાની મત્તા કેપે તે નદીઓની મર્તિઓ મત્તરના ડી પ્રથા તે મમયના શિ રમા આનું થર્મ આ જનુ તેમજે કર્યું, છતા પોતાનું કાર્ત્ત્વ્યામ નમાન તેમજે પાછા મ્મ્યુ નથી પોતાના મુખે તેમજે પોતાની પાછા મ્મુ ના, પણ પોતાની જાનને તેમજે ભૂરી નાખી

નાગ રા નઓની નાન્યપદ્ધતિ એ સમવાય તનપ્પ હતી તેમાં પણ મુખ્ય રાજ્યસત્તા ભોગવતા કુટુંબો તથા મ્તનામ નનત્ર ગણ્ય રાજ્યોનો સમાવેશ થતો હતો નાન્યમત્તા ભોગવતા નાગ રાજકુટુંબોમાં એ ભારશિવોનું હતું અને તે આ આખા સામ્રાજ્યમત્તા ભોગવતા સમવાય તનના નેતાપદે હતું આ ગાંધીકુટુંબો સત્તા

નીચે કેટલાક કુટુંબો હતાં અને તેમના તાજાના મુલકના જુનજુન ભાગોની સુચાગીરિઓ તે તે કુટુંબોના નાયકોને હાથ હતી. પદ્માવતી તથા મથુરામાંની ગભ્યસત્તા ભોગવતી નાર કુટુંબની ગાખાઓ તેમની પોતાની સ્વતંત્ર વંશ ઉપાધિ સાથે ભોગશિવોએ જ ગ્યાપી હતી. પદ્માવતી શાખા તક્ષવગની અને મથુરાની શાખા યદુવંશની હતી.

માળવામા, ગૂજરાત આખામા, રજપુતાના તથા પૂર્વ પંજાબના અમુક ભાગોમાં સ્વતંત્ર ગણરાજ્યો આવી ગએલાં હતાં આ રીતે ગંગાની ખીણના પ્રદેશની પશ્ચિમે આવેલા દેશોમા અનેક સ્વતંત્ર ગણગત્યો આવેલાં હતાં. માળવામા માલવો, ગૂજરાતમાં આબીરો, તથા પૂર્વ પંજાબમા મદ્ર લોકોના એ ગભ્યો હતા. માળવામાંના રાજ્યોમા વસના લોક નાગોને મળતા લોકોથી વસાયેલા હતાં વિદિશાની આગપાસનાં ગભ્યોમા વચ્ચે લોક ધણી પ્રાચીન કાળથી નાગોનો આદર કરતા આવ્યા હતા. વશ તથા મન્દૂનિની દષ્ટિએ નાગલોક તથા આ ગભ્ય-ગભ્યના લોકો વચ્ચે ખૂબ મંદ હતાં આ ગધા ગજરાજ્યો તથા ખીણ નાગરાજ્યોએ ભારશિવોનું નેતૃત્વ નીકારી, તેમની મરદારી નીચે લડી દિંદમાથી કુશાનોન હાકી ઝાલવાના કાર્યમા મદદગાર મેળવી

શિક્ષક

ભારશિવોએ અશ્વમેધની પ્રથા કરી આપુ ફરી રો-નીય જનગૃહિ આણી તથા દિંદુ રાષ્ટ્રનું પુનઃસ્થાન કર્યું એવું નરદિ, પાનુ તેમજે આખી મનાતન મન્દૂતિનું પુનઃસ્થાન કર્યું. પ્રેમ આપ ગ-મ્દૂતિનું પુનઃસ્થાન એ તેમના યુગનું વિશિષ્ટ વલણ-એવું કુશાન મિહા પદ્ધતિનો નપૂર્ણ ત્યાગ કરી, વચ્ચન, આકૃતિ તથા મેળોની ગાજનમા જૂની દિંદુ પદ્ધતિનો નીકાર કરી, તે પ મેળોની કુશાન માત્રાનીનો ઉપયોગ કરવો તેમજે ટોડી દ કરી. પરની ચિત્ર મંડાઓમા તેમજે ઉપલી દષ્ટિએ ફરકા, મેળાઓ 'નાગરજ' નામે ઓગળાની દગમા 'નાગર' એ અગ મિથપમાં નદિ પણ 'નાગ' વચના નામ ઉપરથી છે. મ- ઉપરથી પોતાનો

ઐતિહાસિક વિભાગ ઇ.સ. ૨૮૩ ની આવના અગ્રમાર્ગે બધ કરી દે છે એટલે તેની અદ્ય અવેશા ગિંપ વિભાગમાં 'નાગરદમ' નો નિર્દેશ નથી, પણ ગુપ્તવંશ દર્શનમાન કે તેની પત્ની ચએલા માન-માનનામના ગિંપ ગ્રંથમાં એ ન્ખનો નિર્દેશ છે. ઘણાખર્ચ ગુપ્તવંશનાં ચોખડા મંદિરો 'નાગરદમ'ના છે. નચના આગળનું પાર્વતી મંદિર તથા જુમરાનું ભાગિર મંદિર એ દમના નમૂના રૂપ છે. ચોખડા મંદિરો પર ચાર જાણુઓવાળા શિખરો એ મમયની ગિંપરોની ખામ દમ બતાવે છે. અગ્રમાહિ આગળનું નાગ આજ્ઞાનું મંદિર તથા ખજૂરાઓ આગળનું ચોમક જોગણીનું મંદિર એ બને આ દમના નમૂના છે. 'નાગર શિખર' એ એક ખાસ અથવા નરી તરાદ છે. એ તરાદ ઘણ કરીને નાગ યુગમાં નરી પેદા થઈ. નચનાના અગ્રુર્મુખ શિર મંદિરમાં 'નાગર શિખર' જોરામાં આવે છે. ત્યાંનું પાર્વતી મંદિર, પરંતના અનુકગ્ગરૂપ છે. તેમાં ગૃહાઓ અને જગલી પ્રાણીઓના નમૂના નેવામાં આવે છે જુમરાનું મંદિર તે ભાગશિવ દમનું મકાન છે. તે શિવ મંદિર છે તેની પર વિવક્ષણ તાડદત જોલા માગે ચીનરેલા છે તે પગથી તેના પરતી નાગ યુગની અમર જળ્યાઈ આવે છે આ લદાણ ખીજા મેઇ શિષ્ટ નમૂનામાં નજરે ચડતુ નથી. કુશાનોએ જ્યાંત્યા તેમનાથી બની શક્યુ ત્યાંત્યા જૂના હિંદુ મંદિરોનો નાશ કરેલો જળ્યાય છે, કારણ કે તેમના મમય પહેલાના જૂના મંદિરો કે મકાનોના નમૂના મેઈ નથજો નેવામાં આવતા નથી. તેમજો કરેલો નાશ એટલા મોટા નિગ્તાનનો દનો કે તેમની પહેલાના યુગમ હિંદની જૂના સમયથી ચાલી આવતી શિષ્ટકળા ટેરી દતી તે જાણુવા જૂના પુગણુ કે શિંપના પુગ્તકો મિરાય મેઈ માધન આજો મળી શકે એમ નથી. મદલાએ સુંદલખડ તથા જાગેવખડમાં એ નૂની દિદી શિષ્ટકળાના નમૂના કુશાનોને દાધે ચએલા નાગમ થી ગચી જવા પામ્યા જળ્યાય છે.

જેરી મીને શિંપમાં લાક્ષણિક 'નાગરદમ' દતી તેરી જ વાદાબુક 'નાગરદમ' ચિત્રકળામાં પળુ દમે જ અન્ટા ઈમ ૨૫૦ના અગ્રમાર્ગે

નામ સામાન્યતા બામ ઉપ અન્યું એટલે અનંટાની મુદ્રાઓના બી-
નિચિત્રોમાં 'નાગરદળ'નું ચિત્રકામ ભગિનિમાં દ્રી મળી આવે તો તેમાં
નવાઈ જેવું કંઈ નથી.

ભાષા

નામ રામઓએ પ્રાકૃતના ઉપયોગનો વિગમ ક્યો જાણ્યો નથી.
તેમની કચેરીઓમાં પ્રાકૃત ભાષા વપરાતી હતી. 'વાકાટક'ના મમયના
સેજોમાં અદારે ઉપર પેટી જેવા આકારનાં માયા આધેશા બેવામાં આવે
છે તેવાં ચોથા નૈકામાં તેમજ પાંચમા નૈકાના પ્રારંભમાં વપરાતી લિપિ
માં હતાં. તે લિપિને 'નાગરી' એવું નામ આપવામાં આવ્યું હતું.
એ લિપિ ઉપરથી હાલની નાગરી લિપિ ઇ.સ. ૮૦૦ ના અરમામાં
ચાલુ થઈ. તેમાં પેટી આકારનાં ચાથાને ગળ્યે માત્ર માત્ર લીટીથી
અદારોનાં માયાં આધવાની પ્રથા ચાલુ થઈ જણાય છે.

મકાનો પર મોભાની કૃતિઓ તરીકે મળા નવાં પત્રાનાની આ-
કૃતિઓ અથવા મંજાઓ કાતગવાની દળ આ નામ યુગમાં જ નવી
ઉદભવી. ત્યાર બાદ એ નવી દળ વાકાટકના યુગમાં ચાલુ રહી એટલું જ
નહિ પણ મુમ સિદ્ધામાં ચાલુ રહી આખરે અલેહ કાલા યુગ સુધી
જાત રહી.

માયની પવિત્રતા

બીજી પક્ષ એક સામાજિક જાગૃતતા આ નામ યુગમાં એક
નવો મોટો ફેરફાર થયો છે. મુમ સેજોમાં ગણેતરના આખલા પવિત્ર
પ્રાણી જાહેર થયેલા છે અને તેમને મારવાની મના છે. આ માન્યતા
ધાતુકરીને નામ યુગમાં જીવી થઈ હતી એ બારસિવોનું પવિત્ર અને
પ્રત્ય કરવા જેવું પ્રાણી હતું. દાન્ય કે તે તેમના દષ્ટ દેવ વચ્ચેનાં
વાદન હતાં કુશાનો તો ગાય તથા આખલાને મારી ખાનારા લોક
હતા. પણ બારસિવોની સત્તા ચંપાના, અ.ખલા તથા ગાયના પવિત્ર-
પણાની માન્યતા સાર્વત્રિક થઈ ગઈ.

આ ગાંધી ચર્ચા ઉપરથી જણાય છે કે હાલના દિહુતનો પાયો

નાગ મળાગનઓએ નાખ્યો, વામગ્રાએ તે ૧૧ પર દિદુત્વની ઈમાગન
ગિબી કડી અને ગુમોએ તે ઈમાગનને લગ અને મુગોમિત કડી

‘વાદાટક’વશ

ગુમાગમ એન્સે - કુસાનવસના અતની નોધ વીધા પડી
પુરાણો ગુગતજ ‘વિધ્યમ’ના વગનો નિર્દેશ કડે છે તે વસના ન્યાપ
નારનું નામ પુગણો વિધ્યમગ્નિ આપે કે વિધ્યમગ્નિનો ઉપ વર્ણવના
પુગણો કહે છે કે તે મિનિના નાગઓમથી જાણે થયે દનો દવે
એ રાત તો ચોક્કસ છે કે ‘મિનિના ગાગ’ તરીકે પુગણો જોનો નિર્દેશ
કર છે તે વિદિશાના નાગગાગઓ દ્વારા જોધએ તે મમથે એ ગાગઓ
મિનિના જોડે મધુ આગમપત્તો મમથ ધનવના દના અને ‘વિદિશા
ગ્રો’ એ નામને મદને તેઓ મિનિના ગ્રો ના નામથી ઓળખાય છે
ભાગવત ૧૭૫ જાતનલ્લિથી શરૂ થતા પાલજરી થએલા નાગગાગગોને
મિનિનાના ગાગ કહે છે આ ઉપથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે
‘મિનિના નદી’ પર અથવા મિનિનાના પ્રદેશમાં ‘વામગ્રા’નો
ઉત્તર થયે દને આજ પછી પના શહેરની પાસે ‘મિનિના’ નામની
એક નાની નદી કે એ ઉપથી જણાય છે કે અન્યમદ-પન્નાના
વિગ્તાગમાં એન્સે કે ગાગ-નયના જિનામાં એ વામગ્રાવસનો ઉલ્લેખ થયે
દશે જૂનામાં જૂના વામગ્રા વેળે આજ પ્રદેશમાંથી મળી આવેલા છે
વિદિશાનાઓ ૧ તથા પ્રતિરજનું વર્ણન કરતા ભાગવત એ તમામ ગાગ
ઓના નમૂદને મિનિનાના નામઓ તરીકે વર્ણવે કે એટલે કે વિદિશા
અથવા પર્વ માગવા તથા મિનિનાને તે એક પ્રદેશ ગણે કે આ
ઉપરથી નામગ્રાવસનું મૂળ ગ્યાન મુગરખ- દત્ત એ વાતમાં તો આ
મધ્ય પ્રમાણ એમન થાય છે

દને એ વસનું નામ ‘વામગ્રા’ ગા ઉપરથી પડ્યું ને જોધએ
‘વાદાટક’ શ દનો અર્થ એવો થાય કે ‘વામગ્રા’ના ત્યારે એ વાદાગ્ર તે
કદ જગા’ ઓછા રાજના ગૌથી ઉતરતા આવેલા પ્રદેશમાં અને આગી
ના વિદિશા જિલ્લાના ચિરમગની છ માર્ગ પૂર્વે ‘વામગ્રા’ નામનું એક

નાનું ગામ છે. તેની પાસે જ ગિર્મોર નામનું એક બીજું નાનું ગામ છે તે ઉપરથી એ અને ગામ 'ગિર્મોર આગાટ' એ નામે ઓળખાય છે. એ એક થોડું અને પ્રાચીન શાસ્ત્રોની વસ્તીવાળું ગામ છે. એ ગામ મુળ કોળાચાર્યનું ગામ હોવાનું મનાય છે. એમ જણાય છે કે પુરાણો અને વાલ્મીકીના મુળ આપનાર આદ્યપુરુષ તરીકે વર્ણવે છે તે વિધ્વ-શક્તિએ પોતાના ગામના નામ ઉપરથી પોને ધારેલા નવા વંશનું નામ પાડ્યું હશે. 'વાકાટકો' શાસ્ત્રણ હતા તથા ભારદ્વાજ ગોત્રના વિષ્ણુ-પ્રજાનામના પેટા ગોત્રના હતા. સુરુ ક્રોમુ પણ એ જ ભારદ્વાજ ગોત્રના હતા. કોળાચાર્યના ગામ તરીકે પ્રસિદ્ધ એ ગામના તેની ગૌરવાન્વિત પ્રખ્યાતી તે મમય સુધી ચાલુ ગ્દી દોય એ જનવાન્વેષ છે.

વિધ્વશક્તિ, કિલ્લકિના ગામઝાભાથી જાંબા ચંપા એ કથનનો એવો અર્થ થાય કે શરૂઆતમાં તે તેમના ખરિયા તરીકે અથવા તેમના મમયના તત્ત્વના એક પુત્ર જાકા મમય તરીકે તેણે તેની કાગડાઈ સર કરી હતી. તે સમયના મળતવવારણના તેનું મ્યાન અવતર રાજ્ય-કર્તાનું નહિ, પણ મા' નવોપરી સત્તાના તાબેદાર કે ખરિયા રાજ્યનું હતું, કારણકે 'વાકાટકો'ના રાજ્ય દબાવેલોના તેનું નામ જોવામાં આવતું નથી. તે જોના સ્વતંત્ર વાકાટક રાજ્યોના વંશની શરૂઆત તેના પુત્ર પ્રવરસેનથી કરે છે. માત્ર ગજેટની પૃષ્ઠા નં ૧૬માં એક શિવા-જોષમાં આપેલી કિતીપાત્રપૂર્વીકા વિધ્વશક્તિને 'વાકાટક' વંશના સ્થાપના તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો છે. તે વર્ણન પરથી જણાય છે કે મોટા પુરોમાં જેનું મળ વધુ મધુ, તથા પોતાના ખાદ્ય બળથી રાજ્ય પ્રાપ્ત કરનાર તથા આખી કાગડાઈ દરમિયાન અણિશુદ્ધ શાસ્ત્રણ રહેનાર આ વિધ્વશક્તિ શરૂઆતમાં કિલ્લકિના જુઓનો સેનાપતિ હતો. પોતાના વચને તેણે પોતાના ગામનું નામ આપ્યું તે ઉપરથી જણાય છે કે તે મૂળે કોઈ રાજસથનો નહોતો, પણ એક સાધારણ નાગરિક હતો. આંધ્ર તથા નૈપધ-વિદ્ધર દેશોમાં તેણે મોટી છતો કરી હતી એમ જણાય છે.

વાકાટક યાજ્ઞલ્યુસ્તા એ તો નિમ્ન વર્ણ છે. વિધ્યશક્તિને તો ચોખ્ખીરીતે દ્વિજ હોવામાં આવ્યો કે તેમનું 'રિપ્યજદ્' ગોત્ર માત્ર યાજ્ઞલ્યોમાં જ હોય છે, અને આજે પણ એ ગોત્રના યાજ્ઞલ્યો મદાગપ્તમાં છે વળી આ રાજ્યોએ બૃહસ્પતિ સાન યજો કર્યા છે અને એ યજો તો માત્ર યાજ્ઞલ્યો જ કરી શકે.

વિધ્યશક્તિનો પુત્ર પ્રવરમેન હતો નામાન્ય લોગમાં તે તેના ચોકત્રિય નામ 'પ્રીર'થી જાણીતો હતો તેના સમય પહેલા પાંચમો વર્ષ ૫૦ ટેવાક મેકાથી મધ પડી ગયેલી અશ્વમેધની પ્રથા શુભ મદાગપ્ત પુષ્યમિત્રે તથા દક્ષિણપથના મમ્નાદ્ શ્રી સાનકર્ણી પહેલાએ ચાતુ કરી હતી તેમને મદારાજઓએ જાણ્યે અશ્વમેધ કરી 'દિગ્વશ્વમેધયાજ'નું પ્રાચીન મનાવન સમ્રાટોને અપાતુ પદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું પ્રવરમેન તો તેમનાથી પણ આગળ વધ્યો હતો, તેણે તો ચાર અશ્વમેધ યજો કર્યા હતા ભાગ્યશિવ ગાંધ્યોની રીતથી જુદા પડી તેણે 'મમ્નાદ્' પદ પણ ધારણ કર્યું હતું તે એ 'મમ્નાદ્' પદને પૂરો વાચક હતો, કારણકે આર્યાવર્ત ઉપરાત દક્ષિણપથના મોટા ભાગને, ખામ કરીને તેના ઉત્તર ભાગને તેણે પોતાની મત્તા નીચે આવ્યો હતો મૌર્ય સમ્રાટોના સમય પડી પહેલી જ વાર આવી મદાન કાર્યમિત્રિ કરવામાં આવી હતી તેણે ચાર અશ્વમેધ કર્યા તે ઉપરથી એવું અનુમાન થઈ શકે છે કે તેનો અમન લાભો હતો અને એ વાત ખરી છે તેનો પુત્ર ગૌતમીપુત્ર તેની પડી ગાદીએ આવી શક્યો નહિ તેના પુત્ર ગૌતમીપુત્રના નામ ઉપરથી જ જણાય છે કે તે યાજ્ઞલ્યુનો પુત્ર હતો આગ છતાં પણ યાજ્ઞલ્યુગળ પ્રવરસેનનો, તેની યાજ્ઞલ્ય પત્નીથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર ગૌતમીપુત્ર, ક્ષત્રિય ભાર શિવ ગાંધ્ય ભવનાગની કુવરી વેરે પરણ્યો હતો આ ભગ્નથી રૂદ્રમેન નામનો પુત્ર થયો હતો એ રૂદ્રસેન પ્રવરસેનનો પૌત્ર અને ભારશિવ મદારાજ ભવનાગનો દૌહિત્ર થાય એ રૂદ્રમેનનો પુત્ર પૃથિવીસેન પહેલો હતો તે ગાદીએ આવ્યો ત્યારે 'વાકાટક' રાજા ૧૦૦૦ વર્ષ પૂરા થયા હતા પુનઃપ્રોમાં આપેલી દક્ષિણને અનુસરતા જણાય છે કે કાણેના

પતન મંત્રી મગધ આધોના દાથમીએયુ આ નાદબાદ નિધામા બીતાગામ
આગમના ખોદકામમા માનનાદનોના સિક્કા જડી આવેલા છે તે
ઉપરથી ઉપરી સ્મીકતન મમર્યન થાય છે પણ આ માતનાદનો
મગધમા પચામ વર્ષથી નધારે મમય નદિ ગત્તા હોય ઈ મ ૭૫૮ની
માન ધાગમ ક્રમતા વિચ્છરીરશના જયન્વેષીજના નેપાનમાથી મળ્યા
આવેના એક શિનાસેખમા જાણાવેયુ છે કે તેના પૂર્વજ જયદેવ પહેલાની
પટેના ૨૩ પેઢીએ તેનો પૂર્વજ સુપુપનિચ્છરી પુપપુરમા જન્મ્યો
હતો જયદેવ પહેલાનો મમય ઇ મ ૭૩૦ થી ૭૫૦નો હતો એરી ડો
ફવીટની ગણતરી કે, એક પેઢીના ૧૫ વર્ષ સેમે ગણતા ૨૩ પેઢીના ૩૪૫
વર્ષ થાય, અને એ દિમાને ગુપુપનો જન્મ જમ્મીમનના પહેના સૈકામાં
આવે આનો અર્થ એવો થાય કે એ મમયના અરમામા અવનત્ર રીતે
અથવા માતનાદન રાગઓની નાગાનુમાર તેમજે પાટલીપુત્રનો કમન્ને
બીરો હોવો જોઈએ ૧ગા એ અરમામા ઉત્તર દિશામાં ઇશીમીમ તથા
વેનમ્દશીમીમના બિનરી આપવાથી થએલા ક્ષાલને કારણે સાતનાલન
ગમઓ ત્યા ગુચાયા હશે એમને પણા રીથી જેની પર માદ હતી તે
પાટલીપુત્રનો કમન્ને મેમરાની વિચ્છવીઓને જુ આરી તક મળી
હશે પણ એ જ સૈમના આતમા મનિષ્ઠના સુમા નનખારની મગધ
પ ની અદાલને કારણે તેમને પાટલીપુત્ર ડાહવાની ફરજ પડી હશે

આ ખનાવ પત્રી લગભગ એક સૈમ બાદ બારશિવોએ ગમાની
ખીણના પ્રદેશને ડુશનોની સત્તામાથી છોડ યો તે સમયે સિચ્છરીઓને
પાટલીપુત્રનો કમન્ને લેનાનો પોતાને લક્ષ છે એમ લાગ્યુ હશે, પરંતુ
બારશિવોએ પોતે જીતેના મનમ્ની પુનર્વન્યા કરી, તે સમયે મગધ
અ-લાલયુ નિચ્છવીઓના દાથમા નદિ પણ એક નૈદિક ક્ષત્રિય કવના
દાથમા હોવાનુ જણાય છે 'કૌમુદી મહોત્તમ' નામના તે સમયના પ્રસંગે
વર્ણનતા એ નાકમા તે કુદુમને 'મગધ કુદુમ કહેલુ છે અને સગુદ્ર
ગુપ્તે તેને 'ક્રિટ કુલ કહેલુ છે આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે એ
કવના ગ્યાપનારનુ નામ 'ક્રિટ' હશે એ મેટના વશના સમદ્રગપ્તના

મમકાલીનનાં નામ અઘ્વાદ્યાદના સિદ્ધાલેખમાં નષ્ટ થએલું છે, પણ તેમાં તેને 'કોટ કુલજ' કહેવામાં આવ્યો છે. મગધના એ કુટુંબના રાજાઓના નામને અંતે 'વર્મા' પદ લગાડવામાં આવતું હતું.

'ગુપ્તો' આગરે ઇ.સ. ૨૭૫ના અરમાંમાં મગધમાં કોઇક રથજે દેખા કે છે. પૃષ્ઠાપ્લેટ એપિગ્રાફિયા ઇટાલિકા. XVના પ્રભાવની ગુપ્તનો લેખ જોતાં પહેલો ગુપ્ત એક ખંડિયા રાજા નરીકે ઊભો થાય છે. આથી ઉપલા લેખમાં તેને 'અધિરાજ' પદ લગાડવામાં આવ્યું છે. પાછળથી પહેલાના ગુપ્તોનો મંમંથ પ્રવાગ તથા અયોધ્યા માથે જોવામાં આવે છે એ ઉપરથી જણાય છે કે મહારાજા ગુપ્તની જાગીર પ્રવાગની આસપાસ કાંઈ હશે એમ જણાય છે. તેનો પુત્ર ધટોત્કચ હતો. એ ધટોત્કચના પુત્રે પોતાના પૂર્વજ ગુપ્તના નામ ઉપરથી પોતાના વશને એ નામ આપવાનો આરંભ કર્યો. ધટોત્કચના તે પુત્રનું નામ ચંદ્રહટ્ટ 'કૌમુદી-મહોત્સવ'માં એને એના પ્રાકૃત નામ 'અણ્ડમેન'થી ઉલ્લેખવામાં આવે છે. તેના વખતમાં પાટલીપુત્રમાં સુંદરવર્મા નામનો મગધકુળનો રાજા રાજ્ય કરતાં હતો. રાજા સુંદરવર્મા જુદાં હતો અને નિ મતાન હોવાથી તેણે ચંદ્રને દત્તક લીધો હતો. પાછળથી એ જુદાં રાજાને તેની એક નાની રાણીથી પુત્ર થયો. દત્તક પુત્ર હોવા છતાં મોટો હોવાને કારણે ચંદ્ર પોતાની જાતને મગધની ગાદીનો વારસ ગણતો હતો. મગધ નગરીના દુરમનડપ ગણાતી લિચ્છવી જાતિની એક રાજકન્યા જોડે ચંદ્રે લગ્ન સગમ આપ્યો, અને તેમની મહાયથી પાટલી-પુત્રને ઘેરો ધાવ્યો. આને પરિણામે થયેલા સુદમાં સુંદરવર્મા હણાયો, સુંદરવર્માના નિમકહવાય મંત્રીઓએ તેના પુત્ર કલ્યાણવર્માને તેની ધાય જોડે દિગ્વિજયાની ટેકરીઓમાં આવેલા પપાનગરમાં મોકલી આપ્યો. વિજયી ચંદ્રે એક નવા રાજવંશની સ્થાપના કરી. 'કૌમુદી-મહોત્સવ'ની કુદ થએલી લેખિકા લિચ્છવીઓને ભેચ્છ કહે છે અને ચણ્ડસેનને હલ્લકી 'કારસકર' જાતિનો અને તેથી રાજગાદી માટે નાલાયક વર્ણવે છે.

રાજા ચંદ્રની જાત હલકી હતી, તથા મગધના શત્રુ લિચ્છવીઓની

મદ્યથી તેજે પાટલીપુત્ર છતી લીધુ હતુ, અને પોતાને દત્ત સેનાર
પિતાતુલ્ય ગુરુદાસોને ધાત કર્યો હતો તેથી તેને ચોમ પિતૃતાતી
ઓ બગચામરીએ પારકુ રાજ્ય બચારી પાડનાર ગણતા હતા વળી
તેજે જેતી જેતે લગ્ન કર્યા હતા તે કન્યા મગધની નહોતી એમ બુદ્ધ
નહિ પણ હિંદુઓની આર નર્મમાની નહોતી વળી તે પ્રાચીન મદ્ય
હિંદુ શામન પદ્ધતિને અનુસરનામા નિષ્ક્રમ થયો હતો મગધના
સેના જેતે તેનુ વચ્ચે કડ અને દુરમતાવટ ભર્યું હતુ પાટલીપુત્રના
અગ્રગણ્ય નામરિખને તેજે ૩૬ કર્યા હતા આની રીતે નિરંજનીઓની
સહાયથી પાટલીપુત્ર કબજે કરી મગધની રાજ્યમતા પોતાને તામ
નેરામા તેજે બ્રાહ્મણુરાજ નામદ પ્રવરસેન પહેલાની મરોપરી મતા
ની અરગગના કરી હતી હિંદુઓના ધર્મશાસ્ત્રમા બધારણને એ એવો
કાયદો છે કે પિતૃતાતી અથવા છુતમી રાજ્યનો પ્રગલ્ભ નાશ કરવો થ
ગ્યા કાયદાને અનુસરી લોકોએ માહોમાહે મમતલ કરી મળવો થયો,
પપામર ગએના સ્વાણુવમાને મોનાવી લીધા અને તનો અલિખે થયા

અદ્રગુપ્ત પહેલાના નિરંજનીના નામનામા મિહિર્મસ ૩૨૦ મા
પાડના છે એ ઉપરથી એમ જણાય છે તેજે એ અરમામા પા
ટલીપુત્રનો કબજે કર્યો હશે પપાનગદમા સનામતી માટે મોકલી નામા
આવેના કુમાર મધાણુવમા આચરે પાવે નરના હરો તેને પોનારી
મગધની ગાદી પર તેનો અલિખે થયો તારે તે અલિખે ને થો પ નના
એમ ૨૫ નાંતો થયો હશે આ ઉપરથી એમ જણાય છે અદ્રગુપ્તે
પાટલીપુત્રનો કબજે કર્યો તાર પત્રી નગલગ ૨૦ નરે એમ ૩ આશરે
૪૫ ૩૪૦ મા આ બનાવ જન્મ્યો હશે અદ્રગુપ્ત પહેલાના નિરંજનીના
નામનામા સિહા નવ વાર પડયા લાગે છે એ ઉપરથી એમ જણાય
કે તેમ થતા વગલગ વીશ ના થયા હશે આમ આ અને નાતનો
મેળ બેસે છે કૌમુદી-મહોત્સવ તેમજ સમુદ્રગુપ્તનો લગ એ અને
ઉપરથી એમ છુ તો સિદ્ધ થાય છે કે સમુદ્રગુપ્તના અગત પહેલા તેના
ગુપ્તનરને પાટલીપુત્ર છોડવાની ફરજ પડી હજ સમુદ્રગુપ્તના વ્યાધ

છાપવાળા સિક્કા ચંદ્રગુપ્ત પહેલાના મિક્કાઓ જેડે કદી જેવામાં આવતા નથી તે ઉપરથી પણ ઉપલી હકીકતને ટેકા મળે છે. એ ગાળામાં મમુદ્રગુપ્ત એક માધારમ્નુ રાજ તરીકે માકેનમાં અથવા તે કાશી અને સાકેત વચ્ચે કોઈ રચળે રહી રાજ્ય કરતો હશે. એના એ પહેલાના સિક્કાઓની આગલી બાજુ માત્ર ‘રાજ સમુદ્રગુપ્ત’ એટલું જ લખાણ અને પાછલી બાજુ મિશ્રમાર પર બેઠેલાં ગંગાજી જેવામા આવે છે. ગંગા અને યમુના એ વાકાટકોના મુદ્રાચિહ્ન હતા. ભારશિવ રાજાઓ તથા પ્રવરમેનના મિક્કાઓ ઉપર-ગંગાજીનું ચિત્ર જેવામા આવે છે. વાકાટકોના માનસિક તરીકે સમુદ્રગુપ્તે એ મુદ્રાચિહ્ન લીધેલું હોય એવો મંભવ છે.

આ બંધી હકીકત ઉપરથી જણાય છે કે ચંદ્રગુપ્ત પહેલાના ઉદય વખતે મગધમા રાજ્ય કરતુ કુટુંબ, ભારશિવોના સામ્રાજ્યના સભ્ય રૂપ હશે. તે આશરે ઈ.મ. ૨૫૦ના અરમામા હયાતીમા આવ્યુ હશે અને ચંદ્રગુપ્ત પહેલાએ સિન્ધવીઓની મદદથી તેના હાથમાથી પાટલીપુત્ર પડાવી લઇ ભારશિવોના આધિપત્યની તેણે અવગણના કરી હશે. આ બનાવ પ્રવરસેન પહેલાના મતમમા થયો હશે. પ્રવરમેન પહેલાના પ્રાગલ્ભ્યના કારણે ચંદ્રગુપ્ત પહેલાની મહત્વાકાંક્ષા બહુ મર્યાદિત થઇ ગઇ હતી એટલુ જ નહિ, પણ વાકાટક રાજ્યના પપાનગરમા બાળ ગંગા દેવ્યાણુવર્માએ આશ્રય લીધો હતો અને તેનીજ મદદથી તે ગાદીએ આવી ગયો હતો અને ચંદ્રગુપ્ત પહેલાને પાટલીપુત્ર છોડવાની ફરજ પાડવામા આવી હતી. દેવ્યાણુવર્મા ઇ.સ. ૩૪૦ના અરમામા મગધની ગાદીએ આવ્યો ત્યાર પછી ચારેક વર્ષમાં પ્રવરમેન પહેલાનુ મરણ થયુ સમુદ્રગુપ્ત માટે એ ઉત્તમ તક હતી. તેના પિતાની મિદ્ધ થવા નહિ પામેલી આર્યોવર્તના મહારાજાધિરાજ થવાની ગંધિ પ્રાપ્ત થએલી તેને લાગી, અને મગધની ગાદી તેણે પાછી મેળવી. વાકાટક તથા ભારશિવોની એકત્ર ગાદીએ આવેલા રૂઝમેન તથા તેની કુમકે આવેલા ગણરાજાઓને યુદ્ધમા હરાવી તેણે આર્યોવર્તમા પોતાની સત્તાને સર્વોપરી રચાવી. તેના પિતા ચંદ્રગુપ્ત પહેલાને હરાવી પાટલીપુત્રમાંથી

હાકી કાદવામાં આપ્યો તે અરસામાં જેની મદદથી તેણે મગધની ગાદી મેળવી હતી તે સિંહવી જાતિઓનો પરાજય પ્રગ્ભસેનને હાથે થયેલો હતો, અને સમુદ્રગુપ્ત સમ્રાટ થયો તે પહેલાં સિંહવી જાતિનું પ્રાગવ્ય વૃદ્ધી ગયું હતું, કારણકે અદ્યુષ્ટ પહેલાંને પાટલીપુત્ર જોડવાની કસર પડી ત્યાર પછીના ગાળામાં સમુદ્રગુપ્તે પાટલા મિહિરમાં વિરજીનું નામ દેવ્યાશ્વર દેવીનું તેમનું નિવાન જોવામાં આવતું નથી. મ. સ. ૩૩૦ થી ૫૫૦ના ગાળામાં નિચ્છીઓએ નેપાલમાં ગ્યાનાતર કરી ત્યાં રાજ વશ ગયાં. એ તો નક્કો જ છે.

આશરે ૭ સ. ૩૪૪માં પ્રગ્ભસેન પહેલાંનું મરણ થતાં તેનો પૌત્ર અને નાગરાજ લવનાગનો દૌહિત્ર ઉદ્ભસેન ગાદીએ આસે. આ અરસામાં સમુદ્રગુપ્તે કૌશાણી આગળ થયેલા એક જળરા પુદ્ગમાં અવ્યુત, નાગસેન તથા ગણપતિનાગ એ બે રાજાઓને હાર આપી કૌશાણીના નિજયઅંત્ર પરની પ્રતિમિ ઉપરથી આ વાત જાહેર થાય છે એમ ગણાય છે. તેણે પ્રથમ પાટલીપુત્ર પર હુમલો કર્યો બહુ મહત્વાકાંક્ષી એ શહેર તેને હાથ ગયું તથા તેનો 'કાટકુલ'નો રાજા દેવ પકડાયો. બગરાન નામ યોદ્ધા ગણપતિનાગની મરદારી નીચે, અવ્યુત તથા નાગસેન અને બીજા રાજાઓને આ રાહગાદ પામે સમુદ્રગુપ્તે મત્સ્ય હાર આપી હશે. મથુરાનો રાજા કીર્તિમેન જે મગધના કપાલકુરમાં નો સમ્રાટ થતા હતા તેનો પુત્ર નાગસેન હશે એમ જણાય છે અવ્યુત નદિ અદિ-છત્રમાં રાજ્ય કરતો હતો, કારણકે તે અંધેશ્વરી તેના મિહિર મળી આવે છે ગણપતિનાગને ધારાધીજ હતેલો તે એવે તે માળનાનો રાજા હશે અને ધાર તથા પદ્માવતી એવી એવી બે રાજ્યધાનીઓ હતી. મથુરા, અદિ-છત્ર તથા પદ્માવતીથી મગધરાજની કુમર જવા, નીકળનારી મેનાઓ કુદરતી રીતે કૌશાણી આગળ જ એકઠી થાય એ દેખીતું જ છે આ પુદ્ગને પરિણામે મગધની ખીણનો મોટો ભાગ સમુદ્ર ગુપ્તને હાથ ગયો, અથોધ્યા તો તેનું મથક હતું જ, એટલે એ પાયાથી એનું રાજ્ય ઉપરે હરદાર તથા સિવાવિક્ર પદ્મા સુધી વિસ્તરતું હતું.

અને પૂર્વમાં આ નાદવાળી આખા જગાળા પર નદિ તો ભાગનપુર
 સુધી તો તે વીંતરેલુ હતુ જ યમુનાની ખીણમાં પોતાની સત્તા જમા
 નવાનુ તે સમયે મોકુફ રાખી મમુદ્રગુપ્તે મગધ જગમાં પોતાની મત્તા
 જમાવી અને પછી વામટક મદાગલ્યના અગ્નિ ખુલ્લામાં આવેના પ્રદેશ
 પર હુમલો કરવાનો નિર્ધાર કર્યો વામટક માત્રાલ્યનો એ ભાગ, તેમના
 પાટનગની બહુ દૂર હતો, ત્યારે મમુદ્રગુપ્તને ઊગનાગપુર રહેતે ત્યાં
 પહોંચવાનુ અત્યંત એટલુ મધુ મોકુ નહોતુ વામટક એમના આ
 પ્રમન મેખ્યા પ્રાપ્તો પર દૂર મધ્ય દિશા સ્થાપના રાજ્ય કરતા હતા
 એટલે ઊગનાગપુર રહેતે જઈ એ મે પ્રાપ્ત તથા આદ્ર પર હુમલો
 કરી તે તેમને તદ્દન પાગળ કરી દે એમ હતું આશીર્વાતની પહેલી યત્ન
 પછી નાકાટક સત્તાને આ રીતે કટકે મારવાની નીતિ લખરી દૃષ્ટિએ નદગ
 જરૂરી હતી ગણપતિનાગ, નાગમેન તથા અન્યુત વગરે રાજ્યઓએ
 ખમેલી દારનુ વેર લેવા આદ્રમાંથી વામટકની એ જ ઊંચી ગાખા તરીકે
 રાજ્ય કરતા પાંચ રાજ્યો બિહાર પર ધસી આવે અને બુદેનખ
 ની બાલુએથી પ્રવરમેનો પુત્ર રૂદ્રદેવ તથા તેના મિત્ર રાજ્યઓ
 ધસી આવે તો મમુદ્રગુપ્ત મે દાવાનગની રાજ્ય મપકાય એમ હતુ
 આમ હોવાની મૈશાખીના મુદ્દ પછી તે ઊગનાગપુર રહેતે મલનપુર
 તથા બત્તાર થઈ પેંગી પ્રદેશમાં દાખલ થઈ કેનાર મરોનર આગળ
 પહોંચી ગયો ત્યાં એમના ધએના પાંચ તથા ખીજ રાજ્યઓને તેણે
 નિર્ણયાત્મક દાર આવી મુદ્દ પછી ઉદાન નર્તારથી એ પાંચ રાજ્યઓને
 પોતાના પક્ષમાં લઈ તે પાંચે બિહાર આવી પહોંચ્યો અને ત્યાંથી
 આખરે બુદેનખ પર ચડાઈ કરી વાકાટક રાજ્યમત્તાને તેના પોતાના
 સ્થાનમાં જઈ તેણે તોડી રૂદ્રદેવ તથા તેના મિત્ર રાજ્યઓ નેડેડુ મુદ્દ
 એરન આગળ થયુ હશે કારણકે રૂદ્રદેવ રીતે તે પ્રદેશમાં તે રણ
 ભૂમિ યવા લાયક છે એ મુદ્દમાં રૂદ્રદેવ માર્યો ગયો તે મગધ પામતા
 વાકાટક તથા ભારણિવોએ જમાવેલી સામ્રાજ્ય સત્તાનો વારસ મમુદ્રગુપ્ત
 થયો આમ વાકાટક સર્વોપરી સત્તાધીશો મળી મુખ્ય મત્તાના માર્ગનિધ

મહારાજા છતાં પણ બીજા માધવિક રાગઓ કરતા તેમના સ્થાન અને સત્તા વધારે મહત્વના ગણાતા રહ્યા. વિજયી અમુદ્ગુપ્તે, તેમને ડ્રાપા ખરા, પણ તેમને તફાન ઉમેડી નાખી તેમના મુવકને પોતાના મુવકમા ભેગવી ન દેતા, તેમને તેમના જૂના મુવકમા કાયમ રાખ્યા પોતાનું આધિપત્ય સ્વીકારતાં માહલિકો તરીકે આ સમય પછીની શુભવશની આખી કારકીર્દીમા એ જૂના સત્તાધીશ વાકાટકો બહુ આગળપડતું અને અગત્યનું ધ્યાન ભોગવતા રહે છે, છતાં એ સમય થી અત્યંત અને અધીન સામ્રાજ્યસત્તા ભોગવતું વાકાટક કુળ તો પૂર્વજ થયું મણી શકાય આ કારણે જ પુરાણો ઉદ્દેવના મરણ વખતે લગભગ સો વર્ષ સુધી આર્યવર્તમા સમ્રાટસત્તા ભોગવતા વાકાટક વંશની વંશાવળી મકેલી લે છે, અને પુરાણોની પ્રમાણે અનુસરી શુભ વશના માધવિકની મિથિતિને પામેના એ વંશના રાગઓના નામ તથા અમરનો અસધિ આપનાનું બંધ કરે છે.

આશરે ઇસ ૨૩૮ થી ઇસ ૨૪૩ ના આરમ્ભમા સાતનાનોનો તથા આશરે ઇસ ૨૪૩ કે ૨૪૭ માં તેમના સમકાલીન મુઝ-તુખાર એટલેકે કુશાનોનો અમલનો અહેવાલ મળે કરી પુરાણો વિષયક પ્રદેશમા વિશ્વશક્તિના ઉદયની માત્ર શરૂ કરે છે આ દરમિયાન તેના વિશ્વશક્તિના ઉદયનો સમય આશરે ઇસ ૨૪૮નો લેખા મકાય ત્યાર બાદ પુરાણો તથા શિવાલેખ અને સિક્કાઓના પ્રતાપનો ઉપયોગ કરતા વિશ્વશક્તિએ ધ્યાપેલા એ તમા વાકાટકવંશની વંશાવળી નીચે મુજબ કાળી કરી શકાય છે -

૧ વિપરાજિ

ઈસ ૨૮૮ થી ૨૮૪

૨ પ્રતેગ્ન ૧ લો

ઈસ ૨૮૪ થી ૩૪૪

૩ રાસેન ૧ લો

ઈસ ૩૪૪ થી ૩૪૮

આ વખતે અત્યંત અને સ્થાવીર મત્તા ભોગવતા વાકાટકવંશનો આન આઓ. હવે પછીના રાગ ગુપ્તવંશના ખડિયા દના

૪ પ્રવિલીગેન ૧ લો

ઈસ ૩૪૮ થી ૪૦૧

અને પૂર્વમાં અત્યાદબાદ્યી આખા મંજાળા પર નદિ તો ભાગવપુર સુધી તો તે ચીસ્તરેહું હતું જ. યમુનાની ખીણમાં પોતાની મત્તા જમાવવાનું તે સમયે મોકુફ રાખી મસુદગુપ્તે મગધ દેશમાં પોતાની મત્તા જમાવી અને પછી વાકાટક મદારાજ્યના અગ્નિ ખુલ્લામાં આવેલા પ્રદેશ પર હુમલો કરવાનો નિર્ધાર કર્યો. વાકાટક માત્રાજ્યનો એ ભાગ, તેમના પાટનગરથી બહુ દૂર હતો, જ્યારે મસુદગુપ્તને છોટાનાગપુર રાજ્યે ત્યાં પહોંચવાનું અંતઃ એટલું બધું મોટું નહોતું વાકાટકે એમના આ કામનું મેકવા પ્રાતો પર દૂર મધ્ય દિશામાં રથારથા ગાળ્યું કરતા હતા એટલે છોટાનાગપુર રાજ્યે જાણ્યું એ એ પ્રાંત તથા આદ્ર, પર હુમલો કરી તે તેમને તફાવત પાગળા કરી દે એમ હતું આર્યાવર્તની પહેલી જીત પછી વાકાટક સત્તાને આ રીતે કટકે મારવાની નીતિ કસકરી દૃષ્ટિએ કવળ જરૂરી હતી મહાપતિનાગ, નાગમેન તથા અમ્યુત વગેરે ગાળઓએ ખમેલી હારનું વેર લેવા આદ્રમાંથી વાકાટકની એક છોટી ગાળા તરીકે રાજ્ય કરતા પાંચવ ગાળઓ બિહાર પર ધમી આપે અને બુદ્ધેશ્વરની બાળુએથી પ્રવરસેનનો પુત્ર રુદ્રદેવ તથા તેના મિત્ર રાજાઓ ધસી આવે નો સમુદ્રગુપ્ત એ ઘવાનગની વચ્ચે અપકાય એમ હતું આમ હોવાથી કૌશાખીના મુદ્દ પછી તે છોટાનાગપુર રાજ્યે મંલયપુર તથા બસ્તાર થઈ વેંગી પ્રદેશમાં દાખલ થઈ કોવાર મરોવર આગળ પહોંચી ગયો. ત્યાં એકદા થએલા પાંચવ તથા બીજા રાજાઓને તેણે નિર્જીયાત્મક હાર આપી. મુદ્દ પછી હિંદુ વર્તોવથી એ પાંચવ ગાળઓને પોતાના પક્ષમાં લઈ તે પાછો બિહાર આવી પહોંચ્યો અને ત્યાંથી આખરે બુદ્ધેશ્વર પર ચડાઈ કરી વાકાટક રાજ્યમત્તાને તેના પોતાના સ્થાનમાં જઈ તેણે તોટી રુદ્રદેવ તથા તેના મિત્ર રાજાઓ જોડેનું મુદ્દ એરન આગળ થયું હશે, કારણકે રુદ્રદેવ રીતે તે પ્રદેશમાં તે રજા-ભૂમિ થવા લાયક છે. એ મુદ્દમાં રુદ્રદેવ માર્યો-ગયો તે મરણ પામતા વાકાટક તથા ભારસિવોએ જમાવેલી સામ્રાજ્ય મત્તાનો વારસ સમુદ્રગુપ્ત થયો. આમ વાકાટકો મરોવરી સત્તાધીશો મરી ગયા સત્તાના માડનિ

થઈ રહ્યા છતાં પણ ખીજ માહલિકે રામજો કરતાં તેમનાં ધ્યાન અને સત્તા વધારે મહત્વના ગણાતા રહ્યા વિજયી સમુદ્રગુપ્તે, તેમને ઝાંખા ખરા, પણ તેમને તદ્દન ઉખેડી નાખી તેમના મુલકને પોતાના મુલકમાં ભેળવી ન દેતા, તેમને તેમના જૂના મુલકમાં ગાયમ રાખ્યા પોતાનું આધિપત્ય સ્વીકારતા માહલિકો તરીકે આ સમય પટ્ટીની શુભવશની આખી કાચીદિંમાં એ જૂના મત્તામીશ વાકાટકો મહુ આગળપડતું અને અગત્યનું ધ્યાન ભોગવતા રહે છે, છતાં એ સમય થી અતત્ર અને સ્વાધીન સામ્રાજ્યસત્તા ભોગવતું વાકાટક કુળે તો પૂરજ થયું ગમ્પી શકાય આ કારણે જ પુરાણો ઉદ્ધવના મરણ વખતે લગભગ એ વર્ષ કુધી આચાર્યના સમ્રાટસત્તા ભોગવતા વાકાટક વશની વશાવળી મહેલી લે છે, અને પુરાણોની પ્રધાને અનુસરી શુભ વશના માહલિકની સ્થિતિને પામેલા એ વશના રામજોના નામ તથા અમનનો અર્થ આપરાનું બંધ કરે છે.

આશરે ઈ.સ. ૨૩૮ થી ઈ.સ. ૨૪૩ ના અરમામાં સાતવાહનોનો તથા આશરે ઈ.સ. ૨૪૩ કે ૨૪૭ માં તેમના મમમલીન મુલ-તુષાર એટલે કે કુશાનોનો અમલનો અહેસાસ થઈ કરી પુરાણો વિધ્યદ પ્રદેશમાં વિધ્યશક્તિના ઉદયની વાત શરૂ કરે છે આ હકીકત નોતા વિધ્યશક્તિના ઉદયનો મમમ આશરે ઈ.સ. ૨૪૮નો લેખી શકાય ત્યાર બાદ પુરાણો તથા શિલાલેખ અને મિજાઓના પુરાણો ઉપયોગ કરતા વિધ્યશક્તિએ સ્થાપેલા એ નવા વાકાટકવશની વશાવળી નીચે મુજબ લેખી કરી શકાય છે -

૧ વિધ્યરાજી

૨ પ્રવેગેન ૧ લો

૩ રદ્રગેન ૧ લો

ઈ.સ. ૨૪૮ થી ૨૫૪

ઈ.સ. ૨૮૪ થી ૩૪૪

ઈ.સ. ૩૪૪ થી ૪૪૮

આ વખતે અતત્ર અને સ્વાધીન મત્તા ભોગવતા વાકાટકવશનો અમ આજો દલે પટ્ટીના રામ શુભવશના અર્થિયા હતા

૪ પૂષિનીગેન ૧ લો

ઈ.સ. ૩૪૮ થી ૩૭૧

૫ રદ્રમેન ૨ ભે	ઈસ ૩૭૫ થી ૩૮૫
૬ પ્રભાવતી ગુપ્ત પાવક તરીકે ત્રિપાકરમેનના પાવક તરીકે	ઈસ ૩૮૫ થી ૪૦૫
દામોદરમેન-પ્રવરમેન ૨ ભના પાવક તરીકે	ઈસ ૪૦૧ થી ૪૧૫
૭ દામોદરમેન-પ્રવરમેન ૨ ભે ઉમરવાયક ચર્ચા	ઈસ ૪૧૫ થી ૪૩૫
૮ નરેન્દ્રમેન આઠ વર્ષની વયે માદીએ આગ્યો.	ઈસ ૪૩૫ થી ૪૭૦
૯ પૃથ્વીમેન ૨ ભે	ઈસ ૪૭૦ થી ૪૮૫
૧૦ દેવમેન (માદીત્યાગ કર્યો)	ઈસ. ૪૮૫ થી ૪૯૦
૧૧ હર્ષિમેન	ઈસ ૪૯૦ થી ૫૨૦

આમ વાકાટકવંશની કારકીર્દિના નવું ભાગ પડે એમ છે પહેલો આત્માભ્ય ભોગવતા વાકાટક ઈસ ૨૪૮ થી ૩૪૮ સુધી બીજો ગુપ્તવંશ દરમિયાન તેમના માનનિક ચર્ચ રહેવા વાકાટક ઈસ ૩૪૮ થી ૪૭૫ સુધી ત્રીજો ગુપ્તોની પત્ની ચએના વાકાટક નરેન્દ્રમેનથી હર્ષિમેનના અમલ સુધીનો.

વાકાટકોએ કરેલી કાર્યસિદ્ધિ

ગંગા તથા યમુનાની ખીણોના પવિત્ર પ્રદેશભારી ભાગશિવોએ પૃથ્વીમાં પડેલાઓને દાકી કાઢ્યા હતા અને તેમ કરી હિંદની એ એ પવિત્ર નદીઓને પરદેશીઓના અધિભાગમાંથી છોડારી હતી એ વાત ખરી, પણ પરદેશી કુશાનોને હિંદની બહાર દાકી કાઢવાનો યગ તો નુરસી પ્રવરમેન પહેલાંને ભાગ ગય છે. એ પ્રવરમેન વિધ્યગકિત જેવા મહાન સુદ્ધીરનો પુત્ર હતો એટલું જ નહિ, પણ અને પણ એક મોગ સુદ્ધીર હતો તેના સમયમાં કુશાનગંગા માન કામુનનો જ ગંગા થઇ ગયો હિંદમાંથી તેનો પગ નીકળી ગયો ઈસ ૨૪૦-૪૫ સુધીમાં તેને ગંગા તથા યમુનાની અંતર વેદિના પ્રદેશમાંથી નીકળી જવાની ૬૮૦

પણી હતી, પણ તે તદ્દન દિંદી બહાર નીકળી ગયો નહોતો એમ ચીની પુસ્તકો ઉપરથી જણાય છે. તે પુસ્તકમાં એવું લખાય છે કે ચીનના રામને હિંદના મુકુન્દનામ પર કેલાક ધોમ મોકળા હતા.

નાટક સામ્રાજ્યના ગણ મોટા કાળા હતા ભારતિયોના અમનના હેતુના આળીસ નજીમાં પ્રવરસેનનો પિતા નિધ્યશક્તિ તેમના પુછો લડનારો તથા ભારતિય મામ્રાજ્યનું નિર્માણ કરનારો મુદ્દનીર હો. તેના ઉત્સાહ અને આદર્શોને સારસામા મેળની પ્રવરસેને પોતાના મનમાં એક અષ્ટ રાજગીય આદર્શ ક'પો. તેનો એ આદર્શ હિંદભરમા હિંદુ મામ્રાજ્ય સ્થાપનાના તથા વૈદિક ધર્મને તેના મૂળના પ્રતિનિધિ પદે મૂકવાનો હતો. કુમારોને હિંદ મહાર હાકી કાઢી હિંદભરમા હિંદુ મામ્રાજ્ય સ્થાપનાના તેના આદર્શમા તેણે મહત્તા મેળવી.

આગરે મ મ ગપના અરમામા હિંદના માહિત્યના ક્ષેત્રમાં મનુત ભાષા માગેના પક્ષપાતની મોળી હીવચાન રાફ થતી જોનામા આવ છે પચામ નર્મા એ હીનચાલ મકુ ઉચી કહાએ પદોચી જાય છે અને તમાચી મુક્તો તેને ઉચકી લઈ એચી પણ આગળ લત જાય છે ઈસ ૩૪૦ના અરસામા સામટ સમ્રાટના મન માહલિકના દરબારમા એક બી લેમિટાએ કોમુદી-મહોત્તમ નામનો નાટક મનુત ભાષામા લખેનો છે એમા આ માહિત્ય હીનવાનનું ચિત્રપટ આપણી આગળ ગમૂ થાય '૬ તે નાટક લખનારે માર્ક ડા-પના નિપયમા ભાસ કે ડાનિદાસ જેવી જ સિદ્ધ હતા હતા પ્રાકૃતના જેવી જ મનુત તેની નિય વપરાશની ધરગથુ ભાસ થ) મહાહતી તે મમથે મનુત નાજદરનારામા સામાન્યરીતે રપગતી ભાષા થઈ હતી એમ જણાય છે નિચારો દર્શોરસી રીતો તથા રાખી મગમર પામ નધા / ચૂકપા હતા અને મરનાર દરગામા સૌનર્ડ જખાણ તથા રાખી ચપદાર સનુતમા જ કરતા હતા પાટનગરમા અથવાનો તેની પામેના ગ્યનોએચી મળી આવતા વહેવામા સહેલ મિનાનેજો પણ મનુત ભાષામા જ લખાય છે સામટક સિનાથેમોમા જોનામા આવતી પેદી દરપેદી આ નુ

યતી આવતી પાછી વંશવર્ણનની ગૈલી ઉપગ્રી જણાઈ આવે છે કે પ્રવગ્મેન પહેલાના મમયમાં તો મનુજનમાં વેળો તથા દમ્તાવેન્ને લખવાની ગૈલી લાગી વપરાશથી ગિયર થઈ હતી. મમુદ્રગુપ્ત તથા તેના અનુગામીઓ એ વાકાટક લેખન શૈલીને જ જરાજર અનુમરે છે

કૌમુદી મહોત્તમવ વાચના જણાવે છે કે આ જ મમયમાં મારી ગેટ મામાન્નિક પુનઃજન્મ પશુ થયું હતું. વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થા પાછી મજબૂત કરવામાં આવી. હિંદુઓની ધર્મમુગ્તતા ફરી મજબૂત થઈ કુળાનોના અમલ દગમિયાન હિંદુમમાજમાં ગેડેવા મડાઓને ઘોષ નાખવા વાકાટકના મમયનો હિંદુમમાજ ખૂબ મથી રહ્યો હતો. આ હિંદુત્વ શુદ્ધિની હીલચાલને પ્રવગ્મેને ખૂબ પોષી એટલું જ નહિ, પણ બહુ મોટા પ્રમાણમાં પોતાના આખા મામાજ્યમાં તેનો ફેલાવો કર્યો

એ જ વાકાટકના સમયમાં ગ્યાપત્યમાં ગગા અને યમુના રા' દ્વીપ ઉચ્ચાનની મસારપ મની ગયા. સાતવાહનોના સમય મુધીનાં ગ્યાપત્યના પામેનો સમાવેશ કરતા મત્સ્યપુગણમાં શિવ, વિષ્ણુ કે બીજા દેવોના મદિરો પર અર્ચકાર માટે ગગા કે યમુનાની પ્રતિમાઓ મૂકવાનો કાંઈ જ ઇગારો નથી. કલાકૃતિ તરીકે જગા યમુનાની પ્રતિમાને સ્થાન અપાયું તેનું કારણ એની પાછળ રહેલો મનુકીય અર્થ અથવા મંડત છે ગગા તથા યમુનાની એ પૂજનમાં ફરીવાર જ્યાં વેદિક મનાતન ધર્મ આપુ થયા એ ગગા તથા યમુનાની વચ્ચેના આનરવેદી પ્રદેશની પરદેશીઓના હાથથી થએલી મૂકિાનુ મૂચન છે ભૂમના તથા નચના આગળના મદિરોમાં એ બે નદીઓની સૌદર્યબરી પ્રતિમાઓ નાગ-વાકાટક મનુકૃતિના પ્રતિનિધિ ૩૫ છે વાકાટકો ખરેખર બહુ મપ્રમાણ અને મુડોળા આ દમીઓ હતા વાકાટકોના અમલ નીચે પ્રતિમાવિધાન તથા હુબહુ મિત્ર વિધાન બહુ એતન્વંતા બન્યા હતા. અજડા તેમના સીધા અમલ નીચે હવું — જાળીદાર બારી, ગરાશ-જાલુ, ઉપમતા ગિખગ્નો પ્રકાર, ગુચળાવળતા નામનો નાગપામ, મેતરકામ તથા અવકારવાળી બારસાખો, આખંડુ મદિર વગેરે એરન, ઉદયગિરિ, દેવગઢ તથા અજડામાં પૂરી

અભિવ્રદિ પામતી ગ્થાપત્યની વિનિધ પદ્ધતિઓના બીજા નયના આ ગણના વાકાટક મદિરોગા જોનામા આવે છે

સિદ્ધાઓની બામનમા પણ કુશાનોના દેખાનડા મિદ્ધા પાડનાની પ્રધાનો ત્યાગ કરી તેમજે પદ્ધનાની દિંદુ દમના મિદ્ધા પાડવાનું શરૂ કર્યું આથી એમ નથી મમજાનું કે કુશાનોના જેવા સિદ્ધા પાડનાની કળા તેમનામા નહોતી પણ દેશના દુસ્મન ઉપ અને જેને તેઓ અધમ મને-છ ગણતા હતા તેના સિદ્ધાઓનું અનુકરણ કરનાનો તેમને અણગમે હતા

વાકાટકએ પોતાનું રાજ્યતન હારશિવો પામેથી લીધું હતું અને આગળ જતા મમુદ્રગુપ્તે એ નાકાટકોનું રાજ્યતન જ લીધું હતું એ બંનેએ મૂળના હારશિવોના નાજ્યતનમા મદ્યાન્દ્ર દેરદાર દાખન ક્યાં હતા વામનજીતમા તેમના સીધા અમન નીચે એક મોટું મધ્યગ્થ રાજ્ય હતું તેમા જે પાટનગરો રહેતા, તથા તે ઉપરાંત તેમના હાથ નીચે મખ્યામવ પંચગપ્રાપ્ત સુમાગીરિઓ ભોગવતા સુમા હતા આ સુમાઓ મોટે ભાગે સમ્રાટના મગા અથવા લક્ષ્મણથી જોડાએવા મગા હતા આ ઉપરાંત મધ્યગ્થ અને માત્રાજ્યસત્તા ભોગવતા ગણ્યનું આધિપત્ય મીકારતા અત્ર ગણરાજ્યોનું મળ પણ એ તત્રના ભાગ રૂપ હતું હારશિવોના મમયમા મધ્યગ્થ ગણ્ય અને ગણરાજ્ય મળ એ મે સગખી કલાના અગ હતા જ્યારે નાકાટકોના સમયમા મધ્યગ્થ રાજ્ય એ મૌર્યી રથારે અગત્યનું અને આગળપડતું અગ બની ગયું હતું

વામનજી ધર્મે સુગત શૈવ હતા દ્રમન બીજાના અમન દગમિયાન તેની પત્ની પ્રભાવતી ગુપ્ત તથા તેના મમગના પ્રનાવ નીચે એક પેઢી સુધી રૈષ્યુન ધર્મ ચાલ્યો, પણ અદ્રગુપ્ત બીજાની અમર દૂર થતા, રાજકુટુમ્બમા વળી પાડો મૂળનો જ તૈનધર્મ ચાલુ થયો વાકાટક મમયના મદિરોના અગિયેરો ન્પદરીતે ગિના સદારક ઉપના છે નાગ-નાકાટકોનું નિશિષ્ટ વક્ષણ તેમની તિનમકિ છે જ્યારે સુત્રોનું નિશિષ્ટ વક્ષણ તેમની નિષ્પ્રબકિ છે

